

FEITEN EN BETEKENIS

Een verhandeling over ontologie en praktische rede.

Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Rijksuniversiteit te Leiden, op gezag van de Rector Magnificus dr. J.J.M. Beenakker, hoogleraar in de faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen, volgens besluit van het college van dekanen te verdedigen op woensdag 20 mei 1987 te klokke 14.15 uur

door

Jacob Cornelis Hage

geboren te Zutphen in 1956.

PROMOTIECOMMISSIE:

promotor: Prof. dr. R.A.V. van Haersolte

referent: Prof. dr. G. Nuchelmans

overige leden: Prof. dr. M.F. Fresco

Prof. mr. H.R. van Gunsteren

Prof. dr. H. Philipse

INHOUDSOPGAVE

INHOUDSOPGAVE	3
VOORWOORD.....	8
I. INLEIDENDE OPMERKINGEN OVER ONDERWERP EN METHODE.	2
1. Praktische rede en ontologie.....	2
2. Soorten van metafysica.....	3
3. De methode van de metafysica.....	5
4. De methode van dit werk.....	6
5. Reductionisme.	7
6. Reductionisme en de CTB.....	9
a. Predikaatstermen, begrippen en verzamelingen.....	10
b. Beweerzinnen, proposities en standen van zaken.	12
c. Analytische oordelen.	15
7. Variaties op de CTB.	16
8. Betekenis en waarheidsvoorwaarden.	18
9. De zinloosheid van de werkelijkheid.	20
10. De rol van de logica.....	21
a. Het nomologisch deductief model van verklaring.	21
b. Het deductief model van rechtvaardiging.	23
11. Wat er nog volgt.	24
II ONTWIKKELINGEN IN DE META-ETHIEK.....	25
1. Het Naturalisme.	25
2. De naturalistische drogreden.	26
3. Het Intuïtionisme van Moore.....	28
4. De kritiek van Toulmin op de objectivistische benadering in de ethiek.....	29
5. De kritiek van Hare tegen descriptivistische opvattingen.....	32
6. De wending naar de taal; Stevenson.....	33

7. De rationaliteit van het morele discours.	36
8. Het dilemma van Jörgensen.	38
9. Hare over deontische logica.	39
10. De afleiding van normatieve oordelen.	43
11. Austin, locutie, illocutie en perlocutie.	46
12. Normatieve oordelen en illocutionaire handelingen.	47
13. De taalhandelingsdrogreden.	49
14. Hare over de rationaliteit van het morele discours.	52
15. De a-rationaliteit van het morele discours.	55
16. Morele argumenten.	56
17. Moeten we moreel handelen?	59
a. Voorrang.	60
b. Is de moraal bindend?	61
c. Motiveren morele oordelen?	63
18. De afleidbaarheid van waarde- en prescriptieve oordelen.	64
a. De afleiding van een waardeoordeel.	65
b. De afleiding van een prescriptief oordeel.	68
19. Inventarisering van problemen.	73
III BEWUSTZIJN EN BETEKENIS.	77
1. Het dualisme.	77
2. Monistische theorieën.	79
3. Tussenconclusie.	81
4. Handelingen en bewustzijnstoestanden.	82
5. Handelen op grond van een reden.	87
6. Redenen en oorzaken.	90
7. Redenen en gedragleidende betekenis.	92
8. Betekenis voor een persoon.	95
9. Sociale betekenis.	97
10. Conventionele betekenis.	98
11. Institutionele betekenis.	99
12. Soorten van betekenis.	101

IV BETEKENIS EN WERKELIJKHEID.	103
A. BEGRIPPEN.....	103
1. De rol van begrippen.	103
2. Begrippen en hun extensie.....	105
3. De ontwikkeling van begrippen.....	106
4. Toepasselijkheidscriteria.	110
B. DE WERKELIJKHEID.	112
5. Het model.....	112
6. Essenties.....	115
7. Waardefeiten, deontische feiten en institutionele feiten.	117
a. Waardefeiten en deontische feiten.....	117
b. Institutionele feiten en status.	119
8. Subjectief en objectief.	121
9. De objectiviteit van waardeoordelen.	125
C. BETEKENIS.....	128
10. Analyticiteit en clusterwoorden.....	128
11. De betekenis van soorten en realiserende eigenschappen.....	132
12. Disposities en theoretische termen.	133
13. Open texture, vaagheid en defeasible concepts.....	134
14. Waarom een sobere betekenis-analyse de voorkeur verdient boven een componentiële.	139
V MODALE FEITEN.	142
1. Wat zijn modale feiten?	142
2. Modale feiten als feiten; de relativiteit van (modale) feiten.....	143
3. De gezichtspuntgebondenheid van modale feiten.....	147
4. Nexus.	152
a. Russell's Theory of Descriptions.	153
b. Verwijzing als semi-taalhandeling.	154
c. Attributief en referentieel gebruik van verwijzende uitdrukkingen.	156
d. Attributief gebruik van universele kwantoren.....	157
e. Wat zijn nexus?.....	158
f. Nexus en gezichtspunten.....	160

g. De naam "nexus".	160
h. Nexus en redenen.	160
5. Prima facie modaliteit.	161
6. De onderlinge verhouding van modale feiten.	165
7. Verklaren en voorspellen.	169
VI ENKELE OPMERKINGEN OVER DE PRAKTISCHE REDE.	171
A. SYLLOGISME EN TAALHANDELING.	171
1. Iets over het praktisch syllogisme.	171
2. De rol van de logica.	174
3. Nogmaals het praktisch syllogisme.	180
4. De afleiding van behoren uit zijn.	180
5. Intern en extern.	182
6. Moral Arguments.	184
7. Wat is rechtvaardigen?	185
8. Rechtvaardiging als taalhandeling.	186
9. Rechtvaardigen, verklaren en verontschuldigen van gedrag.	190
10. Het dialoog-karakter van rechtvaardiging.	194
11. Overtuigen en overreden.	195
a. Betekenis voor een persoon.	196
b. Sociale, conventionele en institutionele betekenis.	197
B. REDENEN VOOR GEDRAG.	201
12. Redenen voor gedrag en gedragleidende betekenis.	201
13. Redenen voor gedrag en deontische nexus.	202
14. Internalisme en Externalisme.	204
15. Falk over motivatie.	206
16. De probleemstelling van Foot.	207
17. De reactie van McDowell op Foot.	209
18. Raz' opvattingen over redenen voor gedrag.	212
19. De kracht van redenen.	215
20. Opheffende omstandigheden.	219
21. Uitsluitende redenen.	220

22. Iets over regels en beginselen.....	221
C. DE RECHTVAARDIGING VAN NEXUS.....	225
23. Taylor over validering.	225
24. Kwesties van interpretatie.....	226
a. De betekenis van woorden en de betekenis van feiten.....	227
b. Interpretatiebeginselen.....	229
25. De rechtvaardiging van deontische nexus; inleiding.....	231
26. De deductieve modellen.	235
27. De pyramide van rechtvaardiging.	238
a. De samenhang van rechtsregels.....	240
b. Het niet-geïstitutionaliseerde deel van het recht.	241
c. Het morele gezichtspunt.	242
d. Het gezichtspunt van het eigenbelang.	243
28. Gedeeltelijk geordende systemen van nexus.....	245
29. Reflectief evenwicht.	248
30. De relatie tussen de verschillende gezichtspunten.	253
D. DE RATIONALITEIT VAN DE PRAKTISCHE REDE.	256
31. De rationaliteit van rechtvaardiging.	256
SLOTWOORD	263
SUMMARY.....	264

VOORWOORD.

Over praktische rede en meta-ethiek is al veel geschreven en recentelijk is er van de hand van Kaptein een dissertatie over deze onderwerpen verschenen.¹ Het is dan ook een riskante onderneming om met een zoveelste tekst daarover op de proppen te komen. Ik heb dat desondanks durven doen, omdat ik de indruk had dat een aantal in de recente literatuur naar voren gebrachte ideeën tot een samenhangend geheel zouden kunnen worden samengesmeed, een geheel dat een nieuwe manier biedt om tegen de problematiek aan te kijken.

Hoewel de samengebrachte ideeën alle uit de analytisch-empiristische filosofie afkomstig zijn, komen ze toch van nogal uiteenlopende wijsgerige vakgebieden. Er is een argumentatietheoretische component, afkomstig van Perelman, maar meer nog van Toulmin. Van Stevenson, Hare en Raz komt de belangrijkste invloed op het gebied van de praktische filosofie. Quine, Putnam en Searle hebben voor een taalfilosofische inbreng gezorgd en de eerste twee hebben, tezamen met Kant, Goodman en White voor de kennistheoretische en ontologische invloed gezorgd. De vele gesprekken die ik, ook reeds voordat ik aan de voorbereiding van dit boek begon, met Van Haersolte heb gehad zijn medeverantwoordelijk voor een aantal op de biologie geïnspireerde stukken in dit werk. Hoewel ik dus van verscheidene kanten ideeën heb overgenomen, hoop ik dat in de daaruit gevormde synthese ten opzichte van elk van deze schrijvers sprake is van enige vernieuwing.

Zoals gezegd, de resultante van de gecombineerde ideeën levert een nieuwe manier op om tegen de problematiek van de praktische rede aan te kijken. Ik heb ervaren dat het enige tijd kost om zich die wijze van zien meester te maken. Dat maakt de lezing van dit werk er niet eenvoudiger op, temeer omdat ik me soms gedwongen heb gevoeld om met neologismen te werken. Desondanks hoop ik dat het de aandachtige lezer zal lukken om eens tegen de praktische rede aan te kijken vanuit het in dit boek ontwikkelde perspectief en dat hij daar genoeg aan zal beleven.

¹ Kaptein (1985).

I. INLEIDENDE OPMERKINGEN OVER ONDERWERP EN METHODE.

1. Praktische rede en ontologie.

“Everything is what it is, and not another thing”

Met dit van Joseph Butler afkomstige truïsme begint Moore zijn "Principia Ethica", een boek dat beschouwd kan worden als de aanvang van de meta-ethische discussie in de Angelsaksische filosofie. Ik wil hier bij deze discussie aanhaken en zal dat doen vanuit een stellingname die, zoals in het vervolg nog wel zal blijken, met het bovengegeven citaat van Butler uitstekend wordt gekarakteriseerd.

Mijn onderwerp omvat evenwel meer dan enkel meta-ethische vragen. Meta-ethiek gaat - zoals de naam al zegt - over ethiek. Nu is ethiek maar één van de verschillende perspectieven van waaruit men de vraag hoe mensen moeten handelen kan benaderen. De beantwoording van de algemene vraag "Hoe moet ik handelen?" is het onderwerp van de studie van de praktische rede. De praktische rede in zijn algemeenheid en niet enkel de ethiek zal in het vervolg centraal staan. Maar dat sluit niet uit dat ik in mijn betoog vooral zal aanhaken bij wat in de discussie over ethiek aan stellingen en argumenten is geproduceerd.

Mogelijkerwijs onder invloed van een al dan niet expliciet beleden non-cognitivism² bestaat er een tendens om de praktische rede als een min of meer autonoom gebied te beschouwen. En met dat autonome doel ik op de afgrenzing van de praktische rede van de ontologie. Vaak wordt niet ingegaan op de vraag wat er in de werkelijkheid met normatieve oordelen correspondeert en op wat de betekenis voor de praktische rede is van dat mogelijke correlaat in de werkelijkheid van het normatieve discours.

Zoals al gezegd, die tendens tot scheiding hangt mogelijkerwijs samen met een non-cognitivistische opvatting over normatieve oordelen. Als normatieve oordelen geen correlaat in de werkelijkheid hebben, kan die werkelijkheid - althans in dat opzicht - niet van betekenis zijn voor de praktische rede. De theorievorming gaat dan enkel over het (morele) discours en vragen van waarheid en onwaarheid komen niet aan de orde. Nu hoeft dat niet persé fout te zijn, maar een non-cognitivistisch standpunt en de daarmee samenhangende visie op de relatie tussen ontologie en praktische rede is niet voldoende vanzelfsprekend om geen betoog te behoeven.

Zo'n betoog zal men in dit werk dus wel aantreffen en dat zal leiden tot verwerping van het non-cognitivistische standpunt. Dat doet er echter niet aan af dat ik het waardenrelativisme, dat volgens velen een gevolg van het non-cognitivism³ is, onderschrijf.

De discussie cognitivism versus non-cognitivism ten aanzien van normatieve oordelen is een ontologische en daarmee metafysische discussie. Aangezien dat soort kwesties binnen bepaalde

² In het volgende hoofdstuk zal uitgebreid aan de orde komen wat een non-cognitivistisch standpunt inhoudt. Vgl. H2, de paragrafen 4-15.

³ Let wel: dat wil niet zeggen dat ik iedere vorm of iedere verdediging van waardenrelativisme onderschrijf.

wijsgerige kringen verdacht is, wil ik de volgende twee paragrafen wijden aan de aard en de mogelijkheden van de metafysica.

2. Soorten van metafysica.

Naast de vraag die Kant zich stelde, "Waarom boekt de filosofie, in tegenstelling tot de wetenschappen, geen vooruitgang?"⁴, kan men een andere, eigenlijk preliminaire vraag stellen: "Wat doet de wijsbegeerte van de wetenschappen verschillen?". Zonder daar al te uitvoerig op in te willen gaan, zal ik mijn visie op die kwestie kort schetsen: Terwijl de wetenschappen⁵ beschikken over een methode - en daarmee bedoel ik een procedure aan de hand waarvan aanspraken op kennis kunnen worden getoetst - ontbreekt zo'n methode in de filosofie. Niet dat wijsgeren pretenderen hoofdzakelijk ontoetsbare uitspraken te doen, maar er ontbreekt onder hen een voldoende mate van consensus over de aard van het toetsingscriterium om van wetenschap te kunnen spreken.

Wijsbegeerte, althans een belangrijk gedeelte van wat traditioneel onder die noemer wordt gebracht, houdt zich bezig met iets wat in ieder geval op het eerste gezicht een cognitieve bezigheid lijkt te zijn. Daarin verschilt deze bezigheid van onder andere de poëzie en andere vormen van kunst en mijns inziens ook van de dogmatische theologie. (Er zijn natuurlijk allerlei grensgebieden.) Maar het is het ontbreken van een voldoende algemeen aanvaard criterium om aanspraken op wijsgerige kennis aan te toetsen, dat de filosofie doet verschillen van die andere cognitieve bezigheden die "wetenschappen" worden genoemd.

Men zou in dit verband kunnen stellen dat wijsbegeerte iets weg heeft van hoe Kuhn zich een wetenschappelijke discipline ten tijde van een (wetenschappelijke) revolutie voorstelde⁶ en ook wat van de situatie waarin een aantal sociale wetenschappen zich bevindt, wetenschappen die zich - in Kuhniaanse terminologie - nog in het pre-paradigmatische stadium bevinden. Ik zie dan ook in dit opzicht niet veel onderscheid tussen disciplines als culturele anthropologie, sociologie en psychologie (voor zover deze wetenschappen niet statistisch of behavioristisch worden bedreven) en wijsgerig onderzoek. Ze lopen dan ook alle over in typisch wijsgerige disciplines als filosofische anthropologie en sociale wijsbegeerte. En die overloop is niet die welke bij alle wetenschappen voorkomt, te weten die bij de grensvragen, maar doet zich haast overal voor. Het gaat - zo zou men kunnen zeggen - om wetenschappen die voornamelijk uit grensvragen bestaan. Deze wetenschappen zou men ook als een tak van de wijsbegeerte kunnen beschouwen, juist omdat hun methode nog geen definitieve vorm heeft.

"Maar", zo zou men zich kunnen afvragen, "onderscheidt de filosofie zich niet van de wetenschappen doordat zij een ander soort onderwerp heeft? Weliswaar vertoont het onderwerp van de filosofie raakvlakken met alle positieve wetenschappen, maar die raakvlakken doen zich

⁴ Vgl. de "Vorrede" van Kant's Prolegomena.

⁵ Ik denk hierbij voornamelijk aan de empirische natuurwetenschappen.

⁶ Vgl. Kuhn (1962), H8.

steeds voor bij de grensvragen van die wetenschappen, de vlakken waar die wetenschappen aan de metafysica raken. Filosofie kenmerkt zich, in onderscheid tot de wetenschappen, door haar betrokkenheid op metafysische onderwerpen."

Ik denk dat de onderwerp-benadering de methodenkwestie niet uitsluit; sterker nog, dat de twee genoemde aspecten van de wijsbegeerte met elkaar samenhangen. Enerzijds is er geen methode van toetsing van kennis omdat het om metafysische onderwerpen gaat en anderzijds worden bepaalde onderwerpen "metafysisch" genoemd, omdat een methode van toetsing van uitspraken over die onderwerpen niet voldoende consensus heeft.⁷

In zijn boek "Metaphysics" onderscheidt Walsh tussen transcendente en immanente metafysica. Terwijl een transcendente metafysica iets probeert te zeggen over wat de zintuiglijke werkelijkheid te boven gaat, tracht een immanente metafysica een alomvattende visie op de zintuiglijke werkelijkheid te geven.⁸ Walsh is van mening dat transcendente metafysica een onmogelijke onderneming is en ik deel die opvatting. Maar hoe staat het met de immanente metafysica, in hoeverre kan men er resultaten van verwachten en wat houden die resultaten in?

Bij de behandeling van deze vragen sluit Walsh aan bij de filosofie van Collingwood. Volgens deze laatste zou elke vraag een vooronderstelling hebben. Sommige van die vooronderstellingen zouden relatief zijn, dat wil zeggen dat ze op hun beurt weer antwoorden op verdergaande vragen zijn. Maar andere vooronderstellingen zijn absoluut. Dat wil zeggen dat geen enkel empirisch onderzoek hen kan ondersteunen of weerleggen. Voorbeelden van zulke absolute vooronderstellingen zijn volgens Walsh de stelling dat elke gebeurtenis een oorzaak heeft en dat materiële objecten niet letterlijk in het niets kunnen verdwijnen. Hij noemt deze absolute vooronderstellingen, in navolging van Kant, categorische beginselen.⁹

Walsh ziet immanente metafysica als een poging om de gehele werkelijkheid te zien in het licht van een aantal van zulke categorische beginselen. Een immanente metafysica houdt in dat een bepaalde manier van tegen de werkelijkheid aankijken, te weten de manier die van de voor die metafysica karakteristieke beginselen uitgaat, de correcte is. Zo'n metafysica impliceert de rechtvaardiging van het hanteren van de betreffende categorische beginselen.

Collingwood zelf heeft bescheidener pretenties voor de metafysica. De metafysica heeft volgens hem niet tot taak om een bepaalde set van absolute vooronderstellingen te rechtvaardigen, maar om een beschrijving te geven van de absolute vooronderstellingen.¹⁰

Beide visies op immanente metafysica, de bescheiden visie van Collingwood en de meer pretentieuze van Walsh, vinden we onder een andere benaming terug bij Strawson. Deze laatste onderscheidt in het voorwoord van zijn boek "Individuals" tussen revisionistische en descriptieve metafysica:

⁷ Vgl. ook het begin van par. 5.

⁸ Walsh (1963), blz. 84 en 184.

⁹ Walsh (1963), blz. 154 e.v.

¹⁰ Walsh (1963), blz. 160 e.v.

"Descriptive metaphysics is content to describe the actual structure of our thought about the world, revisionary metaphysics is concerned to produce a better structure. The productions of revisionary metaphysics remain permanently interesting, and not only as key episodes in the history of thought. Because of their articulation, and the intensity of their partial vision, the best of them are both intrinsically admirable and of enduring philosophical utility. But this last merit can be ascribed to them only because there is another kind of metaphysics which needs no justification at all beyond that of enquiry in general. Revisionary metaphysics is at the service of descriptive metaphysics."¹¹

3. De methode van de metafysica.

Het is interessant op te merken dat in de visie van Strawson de descriptieve metafysica geen rechtvaardiging behoeft. A contrario mogen we afleiden dat revisionistische metafysica die rechtvaardiging blijkbaar wel behoeft. Maar afgezien van de behoefte van rechtvaardiging komen descriptieve en revisionistische metafysica, zoals Strawson die ziet, met elkaar overeen in het feit dat ze beide beogen een structuur van ons denken over de werkelijkheid te geven. Dat wil zeggen dat beide blijven binnen de grenzen van wat in de terminologie van Walsh immanente metafysica is.

Vanwaar die twee soorten binnen de immanente metafysica? Waarop berust het verschil van mening tussen Collingwood en Walsh ten aanzien van de mogelijkheid om absolute vooronderstellingen c.q. categorische beginselen te rechtvaardigen? Ik denk dat het meningsverschil te maken heeft met een verschil in visie op hoe rechtvaardigen in zijn werk gaat.¹²

Eén visie op rechtvaardiging gaat er van uit dat alle rechtvaardiging een gemeenschappelijke basis van uitgangspunten veronderstelt. Welnu, als er iets is dat als zo'n gemeenschappelijke basis kan dienen, dan zijn dat wel de categorische beginselen. Overeenstemming over de inhoud van die beginselen is een noodzakelijke voorwaarde voor alle rechtvaardiging. Dat brengt mee dat de categorische beginselen zelf niet voor rechtvaardiging in aanmerking komen, bij gebrek aan basis die voor zo'n rechtvaardiging nodig is. Het enige dat de metafysicus nog kan doen om het inzicht in de structuur van de werkelijkheid te vergroten is het expliciet maken van de categorische beginselen die reeds impliciet in het denken van de mensen voorkomen. Dit is het standpunt van Collingwood en van de zuiver descriptieve metafysicus.

Maar men kan ook een optimistischer visie hebben op de mogelijkheden van rechtvaardiging. Men geeft dan aan de aanhangers van de eerste visie toe dat voor rechtvaardiging een gemeenschappelijke basis van uitgangspunten nodig is en zelfs ook dat de categorische beginselen van

¹¹ Strawson (1959), blz. 9.

¹² Hoewel ik denk dat een dergelijk verschil in opvatting ook ten grondslag heeft gelegen aan de verschillende visies van Collingwood en Walsh, is die kwestie voor mij niet van groot belang. Wel van belang zijn mijns inziens de implicaties die verschillende visies op rechtvaardiging hebben voor de mogelijkheid om absolute vooronderstellingen c.q. categorische beginselen te rechtvaardigen.

die basis deel uitmaken, maar men voegt daar de aanname aan toe dat mensen niet consequent zijn in hun hanteren van die categorische beginselen. Met andere woorden: men neemt aan dat de basis van rechtvaardiging geen consistent geheel is.¹³ In dat geval is het mogelijk om met beroep op een deel van die basis argumenten te geven voor de verwerping van een ander deel van die basis. Men probeert in de discussie de uitgangspunten voor rechtvaardiging tot een coherent geheel om te smeden. En men kan bij die discussie natuurlijk een beroep doen op de consequenties van de ter discussie staande uitgangspunten. We krijgen dan een proces dat leidt tot wat Rawls reflectief evenwicht heeft genoemd.¹⁴

In deze visie is het niet mogelijk om de gehele basis van categorische beginselen ter discussie te stellen, want de discussie veronderstelt steeds de aanvaarding van een aantal categorische beginselen. Maar op basis van aanvaarding van een deel van die beginselen kan een ander deel bekritiseerd worden. Het geheel van beginselen waar men dan op uitkomt is gerechtvaardigd door zijn consistentie en coherentie. Op die manier is in dat geval toch iets van revisionistische metafysica à la Walsh mogelijk.

4. De methode van dit werk.

Ik hoop in de vorige paragrafen iets te hebben laten zien van de mogelijkheid om een ontologisch betoog te houden. Waar ik het zelf over ontologische kwesties zal hebben, zal mijn betoog voornamelijk van het type zijn dat Strawson descriptieve metafysica heeft genoemd. Dat sluit echter niet uit dat ik in een aantal gevallen revisionistisch te werk zal gaan. Maar, zoals uit het in de vorige paragraaf betoogde blijkt, ook daar zal ik mijn uitgangspunt moeten kiezen in de descriptieve metafysica.¹⁵

Mijns inziens bestaat het object van de metafysica niet slechts uit categorische beginselen, maar ook uit het begrippenstelsel waarmee de mensen de werkelijkheid proberen te vangen. Dat heeft tot gevolg dat ik in dit werk veel aandacht besteed aan de manier waarop woorden in de gewone taal worden gebruikt. Immers, die gewone taal bepaalt en weerspiegelt de wijze waarop mensen de werkelijkheid beschouwen.¹⁶

Deze aandacht voor de gewone taal kan soms tot begripsmatige complicaties leiden. Eén oorzaak daarvan is dat het gebruik van de gewone taal vaak niet geheel consequent is en dat in tweeërlei opzicht: Ten eerste omdat niet alle mensen hun woorden op dezelfde wijze gebruiken. Ten tweede omdat individuele mensen niet altijd consequent zijn in hun woordgebruik.

¹³ Later zal ik in dit verband spreken van een gedeeltelijk geordend (normatief) systeem. Vgl. H6, par. 28.

¹⁴ Rawls (1971), blz. 20. Vgl. ook Rawls (1951).

¹⁵ Zoals de lezer misschien reeds duidelijk is geworden, gebruik ik de uitdrukkingen "descriptieve metafysica" en "revisionistische metafysica" zowel om de wijsgerige bezigheid, als om het object c.q. resultaat van die bezigheid aan te duiden.

¹⁶ Voor meer over de rol van begrippen ten aanzien van de structuur van de werkelijkheid, zie H4, par. 1 e.v.

De tweede oorzaak is dat het gewone taalgebruik in een aantal gevallen afwijkt van het technische filosofenjargon. Filosofen houden zich toch met een zekere regelmaat bezig met revisionistische metafysica en dat heeft tot gevolg dat ze bepaalde woorden, tengevolge van de door hen aangehangen revisionistische metafysica, anders gebruiken dan de man in de straat dat doet.

Om de zaak nog eens extra te compliceren kan het dan ook nog gebeuren dat de filosofische visie die van de "normale" mensen beïnvloedt, zodat het gewone taalgebruik tengevolge van de revisionistische metafysica inconsequent, namelijk een mengelmoes van de (oorspronkelijk) descriptieve en de (oorspronkelijk) revisionistische metafysica wordt. In dat geval zal een beroep op het (oorspronkelijk) normale taalgebruik mogelijk verwarring wekken bij filosofen, omdat woorden in een andere dan de bij hen traditionele zin worden gebruikt. Een beroep op de gewone spreektaal staat dan minder sterk, omdat de gewone spreektaal onder invloed van de filosofen (en eventueel de wetenschappen, die uitgaan van een in wezen wijsgerig paradigma) ook elementen van het filosofenjargon bevat.

Die complicaties zullen zich voordoen als ik, met een beroep op het gewone taalgebruik, een aantal termen zal gebruiken in een zin die niet die van de op het ogenblik gangbare wijsgerige traditie is. Ik denk daarbij met name aan de termen "feit", "beweerzin", "betekenis", "reden", "rechtvaardigen" en "moeten".¹⁷ De lezer is dus gewaarschuwd dat hij, als hij deze termen tegenkomt, niet automatisch mag uitgaan van de betekenis die ze hebben binnen het (hem of haar bekende) filosofenspraakgebruik. Het zal in die gevallen nodig zijn om goed te letten op de wijze hoe hun betekenis binnen de tekst (al dan niet expliciet) worden omschreven.

5. Reductionisme.

De belangrijkste metafysische kwestie waar ik me in dit boek mee zal bezighouden betreft het bestrijden van een bepaald type van reductionisme. Met dat type van reductionisme doel ik op opvattingen zoals die leefden bij leden van de Wiener Kreis. Deze opvattingen gingen gepaard met bepaalde ideeën over de rol van de logica. Ook die ideeën zullen in dit werk voorwerp van kritiek zijn. Maar voordat ik aan de kritiek toekom, zal ik eerst in deze en de volgende paragrafen een schets geven van de opvattingen waartegen ik me zal afzetten.

Een van de voornaamste doelstellingen van de leden van de Wiener Kreis was de uitbanning van de metafysica uit de wetenschappen en uit de filosofie.¹⁸ Om dat doel te bereiken was een criterium nodig, aan de hand waarvan metafysische van andere uitspraken konden worden onderscheiden. Dat criterium werd gevonden door middel van de volgende redenering: Metafysische uitspraken zijn (per definitie) betekenisloos. Een uitspraak heeft betekenis indien kan worden aangegeven onder welke omstandigheden hij waar of onwaar is. Dus kunnen metafysische van niet-metafysische uitspraken worden onderscheiden, doordat van de eerste niet en

¹⁷ Deze lijst is zeker niet uitputtend bedoeld.

¹⁸ Vgl. Hanfling (1981), blz. 123.

van de laatste wel de omstandigheden kunnen worden aangegeven waaronder ze waar of onwaar zijn.¹⁹

Laten we de opvatting dat slechts verifieerbare zinnen betekenis hebben de verificatietheorie van betekenis noemen. De verificatietheorie in deze zin houdt in dat een beweerzin dan en slechts dan betekenis heeft, indien kan worden aangegeven door welke waarnemingsgegevens die beweerzin geverifieerd zou worden. Het volgende citaat van Ayer illustreert de strekking van deze versie van de verificatietheorie:

"The criterion which we use to test the genuineness of apparent statements of fact is the criterion of verifiability. We say that a sentence is factually significant to any given person, if, and only if, he knows how to verify the proposition which it purports to express - that is, if he knows what observations would lead him, under certain conditions, to accept the proposition as being true, or reject it as being false."²⁰

Opmerkingen van gelijke strekking zijn te vinden in het werk van o.a. Wittgenstein²¹ en Schlick.²² De teloorgang van deze versie van de verificatietheorie is uitstekend beschreven door Hempel, in zijn artikel "The empiricist criterion of meaning".

Een andere, verdergaande versie van de verificatietheorie was een gunstiger lot beschoren. In deze versie van de verificatietheorie wordt niet gesteld dat verifieerbaarheid een noodzakelijke voorwaarde is voor de zinvolheid van een beweerzin, maar dat de betekenis van een beweerzin bestaat uit de wijze waarop die beweerzin geverifieerd zou worden. In de woorden van Wittgenstein:

"Der Sinn eines Satzes ist die Methode seiner Verifikation. Diese ist nicht das Mittel, um die Wahrheit eines Satzes festzustellen, sondern der Sinn selbst."²³

Deze zin kan niet letterlijk worden genomen, want - zoals Hanfling opmerkt²⁴ - "betekenis" en "methode" zijn begrippen van verschillende typen. De strekking van de tweede versie van de verificatietheorie van betekenis wordt gegeven door Carnap. Hij stelt dat de volgende vier vragen aangaande de zin S op hetzelfde neerkomen:

1) Uit welke zinnen kan S worden afgeleid en welke zinnen kunnen uit S worden afgeleid?

¹⁹ Vgl. het betoog van Carnap in zijn (1931).

²⁰ Ayer (1946), blz. 48.

²¹ Wittgenstein (1922), nr. 4.024 en Wittgenstein/Waismann (1967), blz. 243/4.

²² Schlick (1932/3), blz. 86.

²³ Wittgenstein/Waismann (1967), blz. 227.

²⁴ Hanfling (1981), blz. 18.

- 2) Onder welke omstandigheden wordt aangenomen dat S waar is en onder welke omstandigheden onwaar?
- 3) Hoe kan S worden geverifieerd?
- 4) Wat is de betekenis van S?

Van deze vragen heeft de eerste volgens Carnap de juiste formulering; de tweede is gesteld in de terminologie van de logica, de derde in die van de kennisleer en de vierde in die van de filosofie (fenomenologie).²⁵ Het is typerend dat Carnap de eerste formulering de juiste acht. Dat wijst er op dat er voor hem een nauwe samenhang bestaat tussen de betekenis van een zin en de logische relaties die bestaan tussen die zin en andere zinnen.

Met die samenhang komen we op een belangrijk element van het logisch empirisme, namelijk het zogenaamde .reductionisme, het streven om begrippen en zinnen te herleiden tot meer elementaire begrippen en zinnen. Dit reductionisme hangt nauw samen met de wijze waarop de verificatietheorie van betekenis (in de tweede versie) wordt uitgewerkt, namelijk met wat ik de .criteriatheorie van betekenis zal noemen. (Verder: CTB).

6. Reductionisme en de CTB.

"Das Ziel der vorliegenden Untersuchungen ist die Aufstellung eines erkenntnismässigen logischen Systems der Gegenstände oder der Begriffe, des 'Konstitutionssystems'.... Das Konstitutionssystem stellt sich nicht nur, wie andere Begriffssysteme, die Aufgabe, die Begriffe in verschiedene Arten einzuteilen und die Unterschiede und gegenseitigen Beziehungen dieser Arten zu untersuchen. Sondern die Begriffe sollen aus gewissen Grundbegriffen stufenweise abgeleitet, 'konstituiert' werden, so dass sich ein Stammbaum der Begriffe ergibt, in dem jeder Begriff seinen bestimmten Platz findet."²⁶

Met deze woorden van Carnap wordt een reductionistisch programma geformuleerd, dat veel invloed heeft gehad op de wetenschapsfilosofie van deze eeuw. Zoals reeds gezegd vertoont dit reductionistische programma een nauwe samenhang met de CTB en het is de samenhang van deze twee die ik in deze paragraaf nader uiteen zal zetten. Daarbij zal ik me overigens niet tot de opvattingen van Carnap beperken, maar ideeën ontleen aan verschillende schrijvers.

²⁵ Carnap (1931), blz. 62.

²⁶ Carnap (1928), blz. 1.

a. Predikaatstermen, begrippen en verzamelingen.

Om te beginnen wil ik, in navolging van onder anderen Frege²⁷, onderscheid maken tussen drie niveau's die in verband met symbolen een rol spelen. Die drie niveau's zijn die van het symbool zelf, de betekenis van dat symbool, die Frege de "Sinn" noemt en het object of de objecten die door dat symbool worden aangeduid. Dit onderscheid is weliswaar voor betwisting vatbaar, maar het wordt nog veelvuldig gebruikt.²⁸

Indien we de onderscheiding, die - in navolging van Carnap²⁹ - ook wel die tussen symbool, intensie en extensie wordt genoemd, toepassen op taalsymbolen en met name op predikaatstermen, dan krijgen we het onderscheid:

symbool - predikaat(sterm)
 intensie - begrip
 extensie - verzameling.

Toegepast op het predikaat "stoel" levert dit als intensie het begrip "stoel" en als extensie de verzameling van alle stoelen op. Carnap is van mening dat de intensie van het predikaat "stoel" de eigenschap "een stoel zijn" zou zijn.³⁰

Een andere benadering is om de intensie op te vatten als een criterium voor de toepasselijkheid van het predikaat. In die visie bepaalt de intensie van een predikaat de extensie daarvan. Immers de extensie van een predikaat is de verzameling objecten waarop dat predikaat van toepassing is. De toepasselijkheid van het predikaat wordt bepaald door de intensie en zo kan men zeggen dat de intensie van een predikaat de extensie daarvan bepaalt.³¹ Een derde manier om tegen een intensie aan te kijken is deze te beschouwen als een verzameling eigenschappen en wel die eigenschappen die karakteristiek zijn voor de leden van de extensie van het predikaat. Het is deze visie op de intensie die Quine gebracht zal hebben tot de zinsnede "Meaning is what essence becomes when it is divorced from the object of reference and wedded to the word."³²

De drie visies op de intensie van een predikaat sluiten elkaar niet uit. Integendeel, men kan goed verdedigen dat de drie visies drie aspecten van hetzelfde belichten. De geïntegreerde visie op intensie, die ontstaat indien men de drie eerder genoemde tot één geheel samenvoegt, komt op het volgende neer: Een predikaat heeft, als het eenduidig is, één intensie. (Meerduidige predikaten hebben twee of meer intensies.) Die intensie is zelf een eigenschap, bijvoorbeeld - als het gaat om het predikaat "stoel" - de eigenschap "een stoel zijn".

²⁷ Frege (1892).

²⁸ Vgl. Naess (1978), blz. 12 en Loth (1984), blz. 69 e.v.

²⁹ Carnap (1956), blz. 1 e.v.

³⁰ Carnap (1956), blz. 16.

³¹ Copi (1978), blz. 145.

³² Quine (1961), blz. 22.

Predikaten kunnen .enkelvoudig of .samengesteld zijn. Als een predikaat samengesteld is heeft het - per definitie - een samengestelde intensie. Die intensie bestaat dan uit een conjunctie van samenstellende eigenschappen.³³ Samen vormen die samenstellende eigenschappen de samengestelde eigenschap die de intensie is. Bijvoorbeeld: De eigenschap "een stoel zijn" is samengesteld uit de eigenschappen "een zitting hebben", "een rugleuning hebben" en "bestemd zijn voor één persoon om op te zitten".³⁴

De samenstellende eigenschappen vormen samen ook een criterium voor de toepasselijkheid van het predikaat. Zo moet een object alle drie de genoemde eigenschappen hebben, wil het een stoel zijn. Omgekeerd geldt ook dat als iets die drie eigenschappen heeft, het noodzakelijkerwijs een stoel is. Met andere woorden: de drie eigenschappen zijn afzonderlijk bezien noodzakelijke voorwaarden voor het zijn van een stoel en samen vormen ze een voldoende voorwaarde daarvoor. Dat is ook logisch, aangezien die drie eigenschappen samen de eigenschap "een stoel zijn" vormen.

Als de intensie van een predikaat niet is samengesteld uit meer dan één samenstellende eigenschap, dan is die intensie enkelvoudig, evenals de bijbehorende predikaatsterm. Samenstellende eigenschappen van een intensie kunnen enkelvoudig zijn, maar ze kunnen op hun beurt zelf ook weer samengesteld zijn. De intensie van "schimmel" omvat de eigenschappen "wit" en "een paard zijn" als samenstellende eigenschappen. Van deze twee eigenschappen is in ieder geval de eigenschap "een paard zijn"³⁵ zelf ook weer samengesteld.

Het zal duidelijk zijn dat in de theorie over intensies, zoals hier weergegeven, de CTB prima samen gaat met een reductionistisch streven, hoewel de CTB dat reductionisme niet hoeft te impliceren. De criteria voor de toepasselijkheid van een predikaat, dat wil zeggen de samenstellende eigenschappen van de intensie van dat predikaat, zijn tevens de elementen waartoe de betekenis van dat predikaat kan worden gereduceerd. Een samengestelde eigenschap is gelijk aan en omvat niet meer en niet minder dan de som van de samenstellende eigenschappen.

Tot slot van deze subparagraaf nog twee opmerkingen. Ten eerste wat betreft de enkelvoudige eigenschappen: In de theorie van het logisch empirisme zouden deze eigenschappen vatbaar zijn voor directe zintuiglijke waarneming. Zij vormen immers de basis waarop de rest wordt gebouwd. Die basis wordt geacht voor rechtstreekse verificatie in aanmerking te komen en dat wil voor enkelvoudige eigenschappen zeggen dat ze voor rechtstreekse zintuiglijke waarneming vatbaar dienen te zijn.³⁶

³³ Het is ook mogelijk dat er disjuncties van eigenschappen binnen een intensie voorkomen. Deze complicatie zal ik verder buiten beschouwing laten.

³⁴ Ik neem gemakshalve aan dat deze drie eigenschappen inderdaad de samenstellende eigenschappen van de intensie "stoel" zijn. Later, in hoofdstuk 4, zal ik betogen dat de theorie van samenstellende en samengestelde eigenschappen slechts in uitzonderingsgevallen opgaat.

³⁵ Ik neem aan dat de eigenschappen "paard" en "paard zijn" identiek zijn.

³⁶ Vgl. Carnap (1928), blz. 83 e.v.

In de tweede plaats wil ik er op wijzen dat de theorie dat een intensie bestaat uit een verzameling eigenschappen die functioneert als een toepasselijkheids criterium voor het predikaat tegenwoordig vaak gegoten wordt in de vorm van een theorie over taalregels. Men moet zich dat zo voorstellen dat de taalregel die het gebruik van een predikaat regelt de eigenschappen aanwijst die iets moet hebben wil het onder de extensie van dat predikaat vallen. Dit soort regels worden ook wel betekenispostulaten genoemd.³⁷

b. Beweerzinnen, proposities en standen van zaken.

Als we de onderscheiding symbool - intensie - extensie toepassen op beweerzinnen, dan krijgen we als resultaat:

symbool -	beweerzin
intensie -	propositie
extensie -	stand van zaken

Bij dit schema dient te worden aangetekend dat een beweerzin als linguïstische categorie moeilijk valt te omschrijven. Waarschijnlijk is een karakterisering in enkel grammaticale termen (bijv.: een indicatieve zin) niet voldoende en dienen ook pragmatische elementen als de intentie van de spreker of schrijver daarbij een rol te spelen.³⁸

Voor zover het beweerzinnen en proposities betreft is dit schema overeenkomstig de opvattingen van Frege en Carnap, maar ik wijk van die opvattingen af door standen van zaken als de extensies van beweerzinnen te kiezen.³⁹ Frege en Carnap kiezen namelijk de waarheidswaarden "waar" en "onwaar" als de extensie van beweerzinnen. Zij hebben daarvoor goede redenen, voor de weergave waarvan ik verwijs naar deze schrijvers zelf. In plaats daarvan zal ik zeggen waarom ik van de Frege/Carnap traditie ben afgeweken.

Hoewel het niet gebruikelijk is de extensie van een taaluitdrukking in abstracto te definiëren (gewoonlijk wordt slechts gedefinieerd wat de extensie van een individu-aanduiding, een predikaat, of een beweerzin, dus van een bepaald soort taaluitdrukking is), zal ik hier toch een poging daartoe doen. De extensie van een taaluitdrukking is datgene in de werkelijkheid dat "correspondeert" met die uitdrukking. De aard van dat corresponderen is wat onduidelijk, maar wel kunnen we vaststellen dat met een individu-aanduiding een object in de werkelijkheid

³⁷ Vgl. Allwood e.a. (1977), blz. 144 en Carnap (1956), blz. 222.

³⁸ Vgl. ook H5, par. 4b en c.

³⁹ Vgl. Frege (1892), blz. 62 e.v. en Carnap (1956), blz. 26 e.v.

correspondeert en met een predikaat een verzameling objecten. Als we die lijn doortrekken zou met een beweerzin een feit corresponderen.⁴⁰

Hier rijzen evenwel twee problemen. In de eerste plaats kan zich het geval voordoen dat er in de werkelijkheid geen individu is dat correspondeert met de individu-aanduiding. Het is dan onduidelijk wat er in de werkelijkheid met de beweerzin zou moeten corresponderen. Voor wat deze problematiek betreft volsta ik er mee te verwijzen naar de uitgebreide literatuur daarover.⁴¹

Het tweede probleem doet zich voor indien een bevestigend gestelde beweerzin onwaar is. Dat de beweerzin onwaar is wil - uitgaande van de correspondentietheorie van waarheid - zeggen dat de stand van zaken in de werkelijkheid anders is dan de beweerzin zegt dat hij is. Ook in dit geval is het moeilijk, zo niet onmogelijk, om iets in de werkelijkheid aan te wijzen dat correspondeert met de bevestigende beweerzin. Hetzelfde probleem doet zich ook voor bij ware, ontkennend gestelde beweerzinnen.

De oplossing voor dit probleem wordt duidelijk als men aanneemt dat de werkelijkheid bestaat uit feiten. Zoals Strawson terecht stelt zijn feiten datgene wat ware beweerzinnen beweren.⁴² Feiten zijn de door een beweerzin uit de werkelijkheid gemaakte selectie.⁴³ Door aan te nemen dat er in de werkelijkheid behalve dingen met eigenschappen en onderlinge relaties ook feiten zijn, zijn we af van het probleem wat er met een ware beweerzin (of die nu bevestigend of ontkennend gesteld is) in de werkelijkheid correspondeert. Immers, het feit waarvan de beweerzin beweert dat het zich voordoet, correspondeert met de beweerzin.

Voor het geval van de onware beweerzin zal ik de notie van een stand van zaken invoeren. Een stand van zaken is een feit dat zich in minstens één mogelijke wereld voordoet.⁴⁴ Indien een stand van zaken zich in de werkelijke wereld voordoet (dat wil zeggen: in de werkelijkheid), dan is die stand van zaken een feit. Een stand van zaken is als het ware een mogelijk feit.⁴⁵ Gewapend met dit begrip van een stand van zaken kunnen we nu stellen dat met een beweerzin een stand van zaken correspondeert. Is de beweerzin waar, dan is die stand van zaken een feit, anders niet.

Proposities worden geacht, evenals intensies, van niet-talige aard te zijn.⁴⁶ Ze worden door taalenteiten, te weten beweerzinnen, uitgedrukt.⁴⁷ Men zou een propositie kunnen omschrijven

⁴⁰ Argumenten tegen de stelling dat er in de werkelijkheid iets met een beweerzin zou kunnen corresponderen worden door Strawson gebaseerd op de onduidelijkheid van de correspondentierelatie. Vgl. Strawson (1971), blz. 190 e.v.

⁴¹ Frege (1892), blz. 62; Russell (1905); Strawson (1971), blz. 1 e.v. en 75 e.v.; Donnellan (1966); Haack (1976), blz. 65 e.v.

⁴² Strawson (1971), blz. 196. Direkt daarna stelt Strawson ten onrechte dat feiten geen deel uitmaken van de werkelijkheid. Hij schijnt te denken dat feiten hetzij tot de taal hetzij tot de werkelijkheid behoren en uit de verbondenheid van feiten met de taal ten onrechte te concluderen dat feiten niet tot de werkelijkheid behoren.

⁴³ Vgl. ook Popper (1977.2), blz. 260/261.

⁴⁴ Voor een verdere behandeling van mogelijke werelden verwijs ik naar Loux ed. (1979).

⁴⁵ Voor een soortgelijke benadering van standen van zaken, zie Plantinga (1976).

⁴⁶ Copi (1978), blz. 6.

als dat wat een beweerzin zegt, de betekenis van die zin. Om duidelijk te maken wat een propositie is, wordt vaak gewezen op het verschijnsel van twee zinnen die hetzelfde betekenen. De betekenis die gemeenschappelijk is aan zulke verschillende zinnen is dan de propositie die door die zinnen wordt uitgedrukt.

Hoewel het begrip "intensie" in de eerste plaats wordt gebruikt voor de verzameling toepasselijkheidsvoorwaarden van een predikaatsterm, wordt er ook wel gesproken over de intensie van een beweerzin. Als men dat doet vormt de propositie die intensie.⁴⁸ Zo opgevat is de propositie ook de verzameling waarheidsvoorwaarden van een beweerzin. We zien hier weer het samengaan van de CTB met het reductionisme: De propositie vormt zowel de betekenis van een beweerzin, als de verzameling toepasselijkheidsvoorwaarden. Betekenis en toepasselijkheidsvoorwaarden zijn in deze visie weer identiek.

Net zoals er samengestelde en samenstellende intensies van predikaten zijn, zijn er ook samengestelde en samenstellende proposities. Samengestelde proposities ontstaan door samenvoeging van twee proposities door middel van een logische operator. Er zijn verschillende van zulke operatoren (materiële implicatie, disjunctie, equivalentie), maar de betekenis van de relatie tussen samenstellende en samengestelde proposities voor de CTB en het reductionisme wordt het eenvoudigst geïllustreerd aan de hand van de conjunctie.

De conjunctie "p & q", waarbij "p" en "q" voor samenstellende proposities staan, staat voor hetzelfde als "p" en "q" samen. De waarheidsvoorwaarden van "p en q" zijn ook de waarheidsvoorwaarden van "p" en "q" samen. Neem bijvoorbeeld de proposities "Het regent" en "Het is 25 februari".⁴⁹ De conjunctie van deze twee proposities is de samengestelde propositie "Het is 25 februari en het regent". Deze samengestelde propositie staat voor hetzelfde als de twee samenstellende proposities samen. En, gegeven de wijze waarop de conjunctie is gedefinieerd⁵⁰, zijn de waarheidsvoorwaarden van "Het is 25 februari en het regent" identiek aan de waarheidsvoorwaarden van "Het is 25 februari" en "Het regent" samen.

Omdat een door middel van een conjunctie samengestelde propositie voor hetzelfde staat als de twee samenstellende proposities samen, kan de weg ook omgekeerd worden bewandeld. Het is niet alleen mogelijk om proposities te verbinden tot samengestelde proposities, maar men kan ook een samengestelde propositie "ontleden" in zijn samenstellende proposities. Dit geldt niet alleen voor door conjunctie samengestelde proposities, maar ook voor op andere wijze samenge-

⁴⁷ Allwood e.a. (1977), blz. 20.

⁴⁸ Vgl. Carnap (1956), blz. 27.

⁴⁹ Strikt genomen zijn de voorbeeldzinnen geen proposities, maar beweerzinnen. Omdat proposities niet van talige aard zijn en een geschreven tekst dat noodzakelijkerwijs wel is, is het niet mogelijk om echte voorbeelden van proposities te geven en moeten de bedoelde proposities worden weergegeven door middel van beweerzinnen die de betreffende proposities uitdrukken.

⁵⁰ Voor de (waarheidsfunctionele) wijze waarop de conjunctie en andere logische operatoren zijn gedefinieerd raadplege men een willekeurige inleiding in de moderne, formele logica, zoals bijvoorbeeld Copi (1978).

stelde proposities, zij het dat in die andere gevallen een ander ontledingsmechanisme vereist is.⁵¹ Op deze wijze biedt de CTB een ideaal aanknopingspunt voor reductionistische opvattingen. Immers, de betekenis van samengestelde beweerzinnen (dat zijn beweerzinnen die samengestelde proposities uitdrukken) kan nu worden herleid tot die van elementaire beweerzinnen. Dat zijn die beweerzinnen die proposities uitdrukken die niet door middel van logische operatoren zijn samengesteld uit andere, meer elementaire proposities. Maar soms kunnen elementaire beweerzinnen nog verder worden gereduceerd, door middel van analyse van de daarin voorkomende predikaten. Op die mogelijkheid zal ik in het volgende deel van de paragraaf nader ingaan.

c. Analytische oordelen.

De theorie over de zogenaamde "analytische oordelen"⁵² hangt nauw samen met de CTB en het reductionisme. Het onderscheid tussen analytische en synthetische oordelen is, voor zover mij bekend, afkomstig van Kant⁵³, hoewel vergelijkbare opvattingen ook al bij Leibniz en Hume voorkwamen.⁵⁴ Kant omschreef analytische oordelen als oordelen die in hun predikaat niets zeggen dat niet reeds in het begrip van het subject lag opgesloten.

Het is duidelijk dat Kant met "analytische oordelen" die oordelen bedoelde, die we tegenwoordig als materieel analytisch zouden benoemen. Daarnaast is er nog de groep formeel analytische oordelen, ofwel de logische waarheden.⁵⁵ Deze logische waarheden zijn, als men de zaak op intensioneel niveau bekijkt, samengestelde proposities, die enkel op grond van hun vorm waar zijn. Voorbeelden daarvan zijn proposities met de vorm " $p \rightarrow p$ ", " $p \vee \sim p$ " en " $\sim(p \& \sim p)$ ". Wat men in deze vormen ook voor " p " invult, het resultaat wordt steeds weinig informatief, maar waar. Men zie: "Als het regent, dan regent het.", "Het regent, of het regent niet." en "Het is niet zo dat het zowel wel als niet regent".

De materieel analytische oordelen berusten niet op hun logische vorm, maar op betekenisrelaties tussen de subjects- en de predikaatsterm van een predikatieve beweerzin. Dit gegeven brengt met zich mee dat ook elementaire beweerzinnen materieel analytisch kunnen zijn. De idee achter materiële analyticiteit is dat de subjectsterm van een predicerende beweerzin een hyponiem of een synoniem van de predikaatsterm is. Daarbij geldt dat termen synoniem zijn indien ze dezelfde intensie hebben⁵⁶ en dat predikaat A een hyponiem van predikaat B is, indien de intensie

⁵¹ Een uitwerking van de verschillende ontledingsmechanismen kan men vinden in Tammelo/Schreiner (1977), blz. 13 e.v.

⁵² Het is gebruikelijk te spreken van "analytische oordelen" en ik zal dat woordgebruik hier dan ook handhaven. Dat doet er niet aan af dat daarmee onduidelijk is of analyticiteit betrekking heeft op taalentiteiten (beweerzinnen) of op intensionele entiteiten (proposities).

⁵³ Kant (1783), blz. 266/267.

⁵⁴ Vgl. Quine (1961), blz. 20.

⁵⁵ Vgl. Allwood e.a. (1977), blz. 23/24.

⁵⁶ Volgens deze definitie zijn identieke predikaten dus synoniemen.

van B een echte deelverzameling is van die van A.^{57 58} Voorbeelden van zulke materieel analytische zinnen zijn "Alle gouden ringen zijn van metaal" en "De mooiste schimmel van de stal is een paard".

Materiële analytische berust erop dat van één of meer objecten een eigenschap wordt geprediceerd die dat object of die objecten, gegeven de manier waarop ze worden aangeduid, wel moeten hebben. Wil iets een schimmel zijn, dan moet het wel een paard zijn en dat gegeven maakt het oordeel dat een bepaalde schimmel een paard is materieel analytisch.

Een materieel analytische beweerzin kan, ook als deze elementair is, met behulp van betekenispostulaten worden omgezet in een formeel analytische beweerzin. Ik zal dat illustreren aan de hand van een eenvoudig voorbeeld. De zin "Alle vrijgezellen zijn ongehuwd" is, naar we zullen aannemen, materieel analytisch. Deze zin kan worden geformaliseerd als

1. $(x) (Vx \rightarrow Ox)$.

Laten we nu als betekenispostulaat aannemen dat de intensie van het predikaat "vrijgezel" de elementen "man", "ongehuwd" en "van huwbare leeftijd" omvat, aan te duiden als respectievelijk "Mx", "Ox" en "Hx". Dit maakt de volgende vertaling van 1. mogelijk:

2. $(x) ((Mx \& Ox \& Hx) \rightarrow Ox)$.

Zin 2 is formeel analytisch, omdat het predikaat "Ox" zowel voor als na de hoofdoperator van de materiële implicatie voorkomt en wel in de antecedens als deel van een conjunctie en in de consequens alleenstaand. Dat wordt misschien nog duidelijker als uit 2 wordt afgeleid:

3. $(My \& Oy \& Hy) \rightarrow Oy$,

waarbij y staat voor een willekeurig object.⁵⁹

7. Variaties op de CTB.

De schets die ik tot nu toe van de CTB heb gegeven ging in belangrijke mate uit van het logisch empiristische gedachtegoed, zoals dat met name in het werk van Carnap naar voren komt. Betekenisanalyse gaat dan in termen van intensies. Modernere semantici leggen minder nadruk op intensies, maar een aantal van hen hangt onder de naam componentiële analyse nog steeds iets aan dat men een criteriatheorie van betekenis zou kunnen noemen. Ik denk daarbij met name aan de opvattingen van Katz over "semantic markers".⁶⁰ Zo schrijft Katz:

"Semantic markers are the formal elements a semantic theory employs to express semantic relations of a general nature. For example, the appearance of the semantic marker (Male) in

⁵⁷ Nader over hyponomie: Leech (1974), blz. 100 en 101.

⁵⁸ Voor het onderscheid tussen echte en onechte deelverzamelingen, zie Strombach e.a. (1972), blz. 15.

⁵⁹ Voor een technische behandeling van de relatie tussen materieel en formeel analytische oordelen, zie Carnap (1956), blz. 222 e.v.

⁶⁰ Vgl. Nuchelmans (1978), blz. 69-71.

the dictionary entries for senses of bachelor, uncle, man, lion, priest, father, etc., but not in the dictionary entries for senses of spinster, stone, adult, philosopher, virtue, pea, etc., represents the fact that the former items have a common semantic component in their meanings (onderstropping van mij - J.H.) which the latter items lack, and, thus, the fact that these former items are semantically similar in a way that the latter ones are not."⁶¹

Ook het werk van Leech past in deze traditie. Leech onderscheidt in zijn "Semantics" zeven typen van betekenis. Van die zeven typen hecht hij het grootste belang aan wat hij "conceptuele betekenis" (conceptual meaning) noemt.⁶² Van deze conceptuele betekenis geeft Leech een componentiële analyse. Zo'n componentiële analyse kan worden gezien als een proces van het uiteenrafelen van de betekenis van een woord in zijn kleinst mogelijke karakteristieke kenmerken, dat wil zeggen in componenten die met andere componenten contrasteren. Leech gebruikt de woorden "man", "vrouw", "jongen" en "meisje" als voorbeeld. Aan de hand van het volgende schema analyseert hij de betekenis van die woorden in termen van de componenten "vrouwelijk", "mannelijk", "jong" en "volwassen".

	mannelijk	vrouwelijk
volwassen	"man"	"vrouw"
jong	"jongen"	"meisje"
	menselijk	

De analyse kan ook als volgt worden gegeven⁶³ :

"man":	+menselijk	+volwassen	+mannelijk
"vrouw":	+menselijk	+volwassen	-mannelijk
"jongen":	+menselijk	-volwassen	+mannelijk
"meisje":	+menselijk	-volwassen	-mannelijk.

Dit voorbeeld gaat uit van een binaire taxonomie. Een mens is hetzij mannelijk, hetzij vrouwelijk en hetzij volwassen, hetzij onvolwassen. Componentiële analyse gaat niet noodzakelijkerwijs van zulke binaire gevallen uit; ook polaire tegenstellingen als hard/zacht en relaties zoals "boven" en "onder" kunnen in een componentiële analyse worden verwerkt. Verder kunnen afhankelijkheidsrelaties tussen semantische keuzen in een componentiële analyse worden verwerkt. Zo veronderstelt de keuze tussen "mannelijk" en "niet-mannelijk" een bepaalde keuze op het niveau "levend"/"niet levend".

⁶¹ Katz (1964), blz. 523.

⁶² Leech (1974), blz. 10/11.

⁶³ Leech (1974), blz. 96.

Leech claimt voor componentiële analyse dat deze ons in staat stelt betekenisrelaties zoals hyponomie, onverenigbaarheid, synonymie en polysemie te karakteriseren. Hij geeft echter toe dat componentiële analyse niet alle problemen van semantische structuur en beschrijving oplost.⁶⁴ Daarmee blijft onduidelijk in hoeverre hij van mening is dat een componentiële analyse de betekenis van een predikaat weergeeft. Het lijkt mij dat een karakterisering van betekenisrelaties op grond van een componentiële analyse slechts zinvol mogelijk is, indien men aanneemt dat een componentiële analyse de betekenis van het geanalyseerde weergeeft. Men zou dus kunnen zeggen dat Leech, door wat hij expliciet voor componentiële analyse claimt, impliciet te kennen geeft dat een componentiële analyse de betekenis van een predikaat weergeeft, of daar op zijn minst een wezenlijk element van aangeeft.

Hoewel de naam "CTB" dus niet staat voor één nauwkeurig omschreven theorie over betekenis, is het wel mogelijk een omschrijving te geven van de elementen die de verschillende varianten van de CTB gemeenschappelijk hebben. Het eerste gemeenschappelijke element is dat de betekenis van taalenteiten wordt gegeven in termen van de toepasselijkheidsvoorwaarden daarvan. Het tweede element is dat betekenisanalyse reductionistisch is. De toepasselijkheidsvoorwaarden zijn van een meer elementair karakter dan de betekenseenheden die worden geanalyseerd. Voor zover ik het in het vervolg over de CTB heb bedoel ik die betekenistheorieën die door deze twee elementen worden gekarakteriseerd.

8. Betekenis en waarheidsvoorwaarden.

De theorie van Leech nam de betekenis van woorden als uitgangspunt. Een andere, bijzonder belangrijke benaderingswijze gaat uit van de betekenis van zinnen. In navolging van Davidson⁶⁵ wordt de betekenis van een zin gegeven in de vorm van de waarheidsvoorwaarden van die zin. De stelling dat de betekenis van een zin wordt gegeven met zijn waarheidsvoorwaarden moet worden onderscheiden van de door de oude Wittgenstein verdedigde opvatting dat de betekenis van een zin is gegeven met de wijze waarop die zin geverifieerd wordt. Immers, waarheidsvoorwaarden zijn geen verificatievoorwaarden. Aan de andere kant vertonen de theorieën zoveel overeenkomst dat een historische band waarschijnlijk is.⁶⁶

Volgens Davidson kan de betekenis van een zin worden gegeven door de formulering van de bij die zin behorende zogenaamde "T-zin" waarin de waarheidsvoorwaarden worden aangegeven. Die T-zin heeft in abstracto de vorm:

1. Z is waar, dan en slechts dan als V.

⁶⁴ Leech (1974), blz. 124/5.

⁶⁵ Davidson (1967).

⁶⁶ Vgl. Lyons (1981), blz. 110.

Daarbij is Z de aanduiding van de zin waarvan de betekenis wordt gegeven en is V een afkorting van de waarheidsvoorwaarden van Z. Nu dient bij de invulling van de waarheidsvoorwaarden een principiële keuze te worden gemaakt. Het is namelijk mogelijk om de zin waarvan de betekenis wordt geanalyseerd te gebruiken bij het geven van de waarheidsvoorwaarden. Om het voorbeeld van Tarski te nemen:

2. De zin "Sneeuw is wit" is waar, dan en slechts dan als sneeuw wit is.

Als men deze benadering kiest, geeft men een zogenaamde sobere analyse van de betekenis van de te analyseren zin. De tegenhanger van zo'n sobere analyse is de reeds eerder genoemde componentiële analyse, die niet alleen op woord-, maar ook op zinsniveau kan worden toegepast. Bij een componentiële analyse wordt de V uit 1. uitgesplitst in afzonderlijke voorwaarden. Een componentiële analyse van betekenis in de vorm van waarheidsvoorwaarden zou er bijvoorbeeld als volgt uit kunnen zien:

3. De zin "Sneeuw is wit" is waar, dan en slechts dan als p en q en r.

Op het eerste gezicht verdient een componentiële analyse verre de voorkeur boven een sobere analyse. Wat weet men als men er van op de hoogte is dat de zin "Sneeuw is wit" dan en slechts dan waar is, als sneeuw wit is? Geeft zo'n zin enige informatie en zo ja, heeft deze informatie dan betrekking op de betekenis van "Sneeuw is wit"?

De hier aangesneden problemen hebben te maken met het feit dat de betekenisanalyse van een zin veelal in talige vorm zal worden gegeven en op die wijze de betekenis van de bij de analyse gebruikte taalenteiten veronderstelt. Een betekenisanalyse kan niet buiten de taal om gaan en, zo gaat de gedachtengang verder, een betekenisstheorie kan dan ook niet meer opleveren dan vertaalregels.⁶⁷ Maar dan kunnen we als volgt verder redeneren: Als een betekenisanalyse vertaalregels geeft, dan is het wel een eerste vereiste voor zo'n theorie dat het analysans, waarin de betekenis wordt aangegeven, verschilt van het analysandum. Een sobere analyse lijkt met dat vereiste in strijd, want daarbij wordt de betekenis van een zin gegeven in termen van die zin zelf. Zo'n analyse is zinloos. Bij een componentiële analyse daarentegen worden in ieder geval nog betekenisrelaties tussen verschillende zinnen aangegeven. Zo'n componentiële analyse verdient dan ook de voorkeur boven een sobere analyse.

⁶⁷ Vgl. Evans/McDowell (1976), blz. viii.

Maar, zoals Evans en McDowell laten zien⁶⁸, de zojuist weergegeven gedachtengang is incorrect. In de analyse "'Sneeuw is wit' is waar, dan en slechts dan als sneeuw wit is" wordt "Sneeuw is wit" eerst op metataalniveau gebruikt om de zin aan te duiden en vervolgens op objecttaalniveau om een stand van zaken aan te geven. Het is weliswaar nodig om de betekenis van "Sneeuw is wit" te kennen om te weten om welke stand van zaken het gaat, maar dat sluit niet uit dat de analyse, door de zin "Sneeuw is wit" op twee verschillende niveau's te gebruiken, informatie over de betekenis van die zin verschaft. Daaraan doet het feit dat men, als men de betekenis van "Sneeuw is wit" niet kent, die informatie niet begrijpt niet af. Het zijn verschillende kwesties of een zin informatie bevat en of iemand in staat is die informatie er uit te halen. Een sobere analyse is niet geschikt om de betekenis van zinnen te leren, maar dat maakt zo'n analyse niet ongeschikt om die betekenis weer te geven.

We kunnen hieruit concluderen dat een waarheidsvoorwaardenanalyse van betekenis niet noodzakelijkerwijs een componentiële analyse hoeft te zijn. Een sobere analyse is ook mogelijk. Daarmee is evenwel de vraag naar de wenselijkheid van deze typen van analyse nog niet beantwoord. Wel wil ik hier vaststellen dat de sobere analyse, zoals ik die zojuist beschreven heb, niet valt onder de groep betekenis-theorieën die ik onder de noemer van de CTB laat vallen. Zoals we nog zullen zien⁶⁹ leiden de anti-reductionistische argumenten die ik tegen de CTB zal aanvoeren tot de aannemelijkheid van de sobere analyse binnen het kader van een betekenis-theorie.

9. De zinloosheid van de werkelijkheid.

Het reductionisme dat de CTB kenmerkt betreft de relatie tussen elementen van de werkelijkheid en - parallel daaraan - de relaties tussen intensies en predikaten. Maar er is nog een andere vorm van reductionisme die binnen de empiristische filosofie van deze eeuw invloed heeft gehad. Ik denk daarbij met name aan de opvattingen van David Hume. Deze maakte een scherp onderscheid tussen de werkelijkheid zoals die er onafhankelijk van de mens is en dat wat er door de mens op wordt geprojecteerd.^{70 71} In hoofdstuk 5 zullen we bijvoorbeeld zien dat Hume noodzakelijkheid ziet als iets dat niet in de werkelijkheid zelf, maar slechts in de menselijke geest zit. De noodzakelijkheid wordt uit de werkelijkheid weggereduceerd.

⁶⁸ Evans/McDowell (1976), blz. ix e.v.

⁶⁹ Vgl. H4, par. 15.

⁷⁰ De uitdrukking "projecteren" wordt, naast "objectiveren", in dit verband gebruikt door Mackie in zijn (1977), blz. 43.

⁷¹ Zie voor een vergelijkbare beschrijving, maar dan van een "positivistisch a priori", Glastra van Loon (1980), blz. 120 en ook Glastra van Loon (1956), blz. 1 en 2.

Een vergelijkbare vorm van reductie vinden we in Hume's theorie dat (kennis van) de werkelijkheid op zichzelf de menselijke wil niet bepaalt. De werkelijkheid op zichzelf heeft voor de mens geen betekenis. Slechts onder invloed van de "original existences", de "passions" kan feitenkennis betekenis voor de mens krijgen en aldus de menselijke wil beïnvloeden. En daarbij heeft die feitenkennis enkel sturende werking.⁷² Het lijkt mij toe dat deze vorm van reductionisme, waarbij de betekenis uit de werkelijkheid wordt weggereduceerd, een belangrijke oorzaak is van het in deze eeuw zo gangbare onderscheiden tussen feit en norm.

10. De rol van de logica.

Met het werk van Boole, Frege, Russell en Whitehead heeft de formele logica zich aan het eind van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw tot een machtig instrument ontwikkeld. Zo machtig, dat het een wezenlijk element is geworden van de empiristische traditie binnen de moderne filosofie. De logisch empiristen hebben de logica zelfs in de naam van de door hen vertegenwoordigde stroming opgenomen en Popper maakte het deductief testen van theorieën tot grondslag van zijn wetenschapsfilosofie.⁷³ De standaardvisie op het karakter van wetenschappelijke theorieën, zoals Suppe die in zijn boek "The structure of scientific theories" beschrijft, gaat ook al uit van de formele logica, want, zoals Suppe schrijft, een onderdeel van die visie is dat de theorie wordt geformuleerd in termen van mathematische logica van de eerste orde.⁷⁴

Zo zijn er nog wel meer voorbeelden te geven van de rol die de formele logica in het (empiristische) denken van deze eeuw heeft gespeeld. Op twee daarvan wil ik hieronder wat nader ingaan. Het eerste voorbeeld is de door Hempel ontwikkelde theorie over wetenschappelijk verklaren en voorspellen. Het tweede is aan het gebied van het normatief redeneren ontleend. Het betreft de rechtvaardiging van normatieve oordelen.

a. Het nomologisch deductief model van verklaring.

Eén van de wijzen waarop de invloed van de tot ontwikkeling gekomen formele logica zich deed gelden was het ontstaan van de tendens om allerlei soorten van gedrag, die tegenwoordig onder de (het zij toegegeven - eveneens wat modieuze) categorie "taalhandelingen" zouden worden gebracht, te presenteren in de vorm van redeneringen die voor toetsing aan de hand van criteria van de formele logica in aanmerking komen. De gedachte daarachter zal zijn geweest om het toepassingsbereik van het zo doeltreffend gebleken instrument zoveel mogelijk uit te breiden.

⁷² Vgl. Hume (1739), blz. 414. (Boek 2, deel 3, par. 3)

⁷³ Popper (1977.1), blz. 32 e.v.

⁷⁴ Suppe ed. (1977), blz. 16.

Het nadeel van die tendens is, zoals we nog zullen zien⁷⁵, vertekening van structuur en gebrek aan inzicht in de aard van de betreffende vormen van gedrag.

Twee vormen van gedrag die op deze wijze onder het bereik van de logica zijn gebracht zijn het verklaren en het voorspellen van fysische verschijnselen.⁷⁶ Samen met Oppenheim ontwikkelde Hempel een model voor wetenschappelijke verklaring.⁷⁷ Zij onderscheidden twee belangrijke onderdelen binnen een verklaring, te weten de zin die het te verklaren verschijnsel beschrijft, het explanandum, en de verzameling van zinnen die worden aangevoerd om het betreffende verschijnsel te verklaren, het explanans. Het explanans valt uiteen in twee deelverzamelingen, te weten de zinnen die omstandigheden weergeven die aan het te verklaren verschijnsel voorafgingen en de zinnen die algemene wetten weergeven. Wil nu een verklaring adequaat zijn, dan moet aan drie logische voorwaarden voldaan zijn, waarvan één luidt:

"The explanandum must be a logical consequence of the explanans; in other words, the explanandum must be logically deducible from the information contained in the explanans; for otherwise, the explanans would not constitute adequate grounds for the explanandum."⁷⁸

We zien dus dat de verklaring van een verschijnsel wordt geanalyseerd in (onder meer) termen van onderlinge afleidbaarheid van zinnen. Dit model wordt wel het nomologisch deductief model genoemd⁷⁹, omdat een deel van het explanans bestaat uit zinnen die natuurwetten weergeven en omdat de verklaring berust op deductieve afleidbaarheid van het explanandum uit het explanans. Dit nomologisch deductief model is volgens Hempel niet alleen geschikt voor de analyse van wetenschappelijke verklaringen, maar ook voor de analyse van wetenschappelijke voorspellingen. Tussen deze twee zou geen logisch, maar slechts een pragmatisch verschil bestaan.⁸⁰

Aangezien het me er nu slechts om te doen is om enkele tendensen binnen de empiristische traditie van de moderne filosofie te schilderen, zal ik mijn kritiek op Hempel's opvattingen uitstellen tot hoofdstuk 5. Laten we onze aandacht nu richten op een ander voorbeeld waaruit de belangrijke rol van de logica in het moderne empiristische denken blijkt.

⁷⁵ Vgl. H5, par. 7 en H6, par. 2 en 3.

⁷⁶ Hempel achtte zijn "covering law" model ook van toepassing op de verklaring van menselijk gedrag, maar om complicaties te vermijden zal ik die kwestie hier buiten beschouwing laten. Vgl. Hempel (1965), blz. 463 e.v.

⁷⁷ In Hempel/Oppenheim (1948).

⁷⁸ Hempel (1965), blz. 247.

⁷⁹ O.a. in Beerling e.a. (1974), blz. 72.

⁸⁰ Vgl. Hempel (1965), blz. 249 nt. 4 en blz. 364 e.v.

b. Het deductief model van rechtvaardiging.

Strikt genomen is het vreemd om de theorievorming rond de rechtvaardiging van normatieve en evaluatieve oordelen te gebruiken als illustratie van het belang van de logica in het moderne empiristische denken. Veelal wordt immers aangenomen dat de beantwoording van normatieve en evaluatieve vragen juist niet op grond van enkel aan de empirie ontleende argumenten mogelijk is. Het onderscheid tussen feit en norm brengt in die visie een scheiding met zich mee tussen de empirische wetenschappen en de niet-empirische bezigheden, waaronder het geven en rechtvaardigen van normatieve en evaluatieve oordelen.

Toch valt hier wel wat tegen in te brengen. Juist degenen die onder invloed van de scheiding tussen feit en norm onderscheiden tussen theoretische (empirische) en praktische (niet (enkel) empirische) wetenschap, hebben vaak veel invloed ondergaan van de empiristische traditie in de kennisleer.⁸¹ Dat wil zeggen dat ze, met erkenning van de in hun ogen principiële verschillen, trachten de praktische wetenschap zo veel mogelijk te modelleren naar het voor de theoretische wetenschap geldende ideaal.⁸² Met andere woorden: er is sprake van een gemeenschappelijk denkklimaat dat, met inachtneming van de onvermijdelijke verschillen, zowel in de theoretische als in de praktische wetenschappen zijn uitwerking vindt.

De centrale rol die aan de logica wordt toegekend is één van de elementen uit de empiristische traditie die op beide terreinen van de wetenschapsbeoefening opgeld doet. In de praktische wetenschappen komt die rol tot uitdrukking in het deductieve model van rechtvaardiging.

Dit model, dat historisch gezien valt terug te voeren op het praktisch syllogisme bij Aristoteles, heeft de volgende vorm: Er is een regel of een beginsel dat fungeert als (major-)premissie. Verder fungeert de omschrijving van een bepaald feit als tweede (minor-)premissie. Door subsumptie van het feit onder de regel of het beginsel, wordt door middel van een modus ponens of een modus barbara het normatieve of het evaluatieve oordeel deductief afgeleid.⁸³ Dit model komen we tegen bij vele moderne schrijvers over meta-ethiek en rechtsvindingstheorie, zoals Taylor, Engisch, Larenz, Nieuwenhuis, Alexy, Soeteman, MacCormick en Peczenik.⁸⁴ Weliswaar is er veel kritiek geuit tegen wat wel het "subsumptiemodel" wordt genoemd, maar die kritiek betreft veeleer de ontkenning dat dit model mechanisch zou kunnen worden toegepast dan de waarde van het model zelf.⁸⁵

⁸¹ Het zal de lezer duidelijk zijn dat ik hier met het gebruik van de term "praktische wetenschap" niet vooruit wil lopen op het al dan niet cognitieve karakter van de praktische "wetenschappen"

⁸² De dissertaties van A.H. De Wild en J.T.K. Bos zijn daarvan mooie voorbeelden. Vgl. De Wild (1980) en Bos (1986).

⁸³ Voor een nadere uitwerking van dit model, zie H6, par. 1.

⁸⁴ Taylor (1961), blz. 9 e.v.; Engisch (1975), blz. 47 e.v.; Larenz (1983), blz. 260 e.v.; Nieuwenhuis (1976), blz. 495 e.v.; Alexy (1978), blz. 273 e.v.; Soeteman (1981), blz. 357 e.v.; MacCormick (1978), blz. 19 e.v.; Peczenik (1983), blz. 52 e.v.

⁸⁵ Vgl. Nieuwenhuis (1976), blz. 496 e.v.

Een consequentie van het hanteren van het deductief model van rechtvaardiging is, dat op grond van het onderscheid tussen feit en norm, uit enkel feitelijke premissen geen normatieve conclusies kunnen worden afgeleid. Het onderscheid wordt aldus tot een kloof, die er op zijn beurt weer de oorzaak van is dat men is gaan twijfelen aan de rationaliteit van de praktische rede.⁸⁶

11. Wat er nog volgt.

De combinatie van een reductionistische benadering van de werkelijkheid met een criteriathorie van betekenis en het toekennen van een belangrijke rol aan de deductieve logica heeft belangrijke filosofische consequenties. Het zou te ver voeren om die in dit werk uitvoerig te schetsen. De ontwikkeling van de logisch empiristische traditie laat evenwel goed zien wat die combinatie wel en niet vermag. Voor één reeks consequenties wil ik echter een uitzondering maken en dat betreft de consequenties voor de theorie over de praktische rede. De ontwikkeling van de meta-ethiek in de Angelsaksische wijsbegeerte van deze eeuw biedt een mooie illustratie van de gevolgen van de combinatie op het gebied van de praktische rede. Ik zal die ontwikkeling in het volgende hoofdstuk dan ook kort schetsen.

We zullen in dat tweede hoofdstuk dan zien dat er een aantal problemen blijft liggen waar men niet zo goed raad mee weet. Ik zal die problemen overigens laten rusten tot het vijfde en zesde hoofdstuk van dit boek. In de tussenliggende hoofdstukken zal ik weer terug komen op het reductionisme als ontologische theorie en op de CTB. Ik zal in die hoofdstukken met alternatieven komen, waarbij het ontologische alternatief de belangrijkste plaats inneemt. Het model van de werkelijkheid dat ik in dat verband zal schetsen zal centraal staan bij mijn pogingen in de laatste twee hoofdstukken om vragen op het gebied van (voornamelijk) de praktische rede van een bevredigender antwoord te voorzien dan de gangbare opvattingen mijns inziens hebben te bieden.

⁸⁶ Hierover meer in het volgende hoofdstuk.

II ONTWIKKELINGEN IN DE META-ETHIEK.

Ik zal in dit hoofdstuk een beschrijving geven van de ontwikkeling van de meta-ethiek in de Angelsaksische filosofie van deze eeuw. Er zijn drie redenen waarom ik een dergelijke beschrijving, die al vele malen eerder is gegeven, hier nogmaals presenteer. Ten eerste doe ik dat om voor hen die deze kennis nog niet hebben de rest van mijn betoog beter volgbaar te maken. Ten tweede opdat ik in de volgende hoofdstukken terug kan verwijzen naar opvattingen die ik hier in een systematisch kader kan presenteren. De derde en de belangrijkste reden is dat ik mijn beknopte geschiedschrijving aan kan grijpen om enige belangrijke vragen uit het geheel van de discussie te destilleren, vragen die nog niet op een algemeen aanvaard antwoord kunnen rekenen en die ik in de loop van mijn verdere betoog hoop te beantwoorden. Deze opzet brengt met zich dat ik in het algemeen niet expliciet zal ingaan op de vraag welke van de concurrerende meta-ethische theorieën de beste is. Voorlopig is mijn exposé voornamelijk beschrijvend, niet betogend. Ik zal de verschillende opvattingen hoofdzakelijk in chronologische volgorde behandelen, zodat duidelijk wordt hoe de verschillende auteurs op elkaar reageren en hoe zich in de loop van de discussie bepaalde thema's ontwikkelen.

1. Het Naturalisme.

Het Naturalisme als meta-ethische theorie werd uitgevonden door Moore. Meta-ethische naturalisten zijn volgens Moore diegenen die twee bepaalde fouten begaan in hun denken over ethiek. Welke die twee fouten zijn kan het best worden duidelijk gemaakt door kort aan te geven wat volgens Moore het onderwerp is waar de ethiek zich mee bezig houdt.

Karakteristiek voor de ethiek is volgens Moore het onderzoek naar hoe het woord "goed" moet worden gedefinieerd. Daarmee bedoelt hij niet een stipulatieve of een lexicale definitie van "goed", maar een reële definitie, een definitie die het wezen van de eigenschap "goed" aangeeft.⁸⁷ Moore komt dan tot de conclusie dat "goed" niet kan worden gedefinieerd en de reden daarvoor is dat "goed" een enkelvoudig begrip is. Een definitie van het soort waarnaar Moore op zoek was zou bestaan uit het aangeven van de eigenschappen waaruit de - vermeend samengestelde - eigenschap "goed" samengesteld zou zijn. Maar omdat "goed" zelf een enkelvoudige eigenschap is, is zo'n definitie, bij gebrek aan samenstellende eigenschappen, niet mogelijk.⁸⁸

Eén van de fouten die meta-ethische naturalisten volgens Moore maken is dat ze proberen "goed" te definiëren. Moore meende te kunnen aantonen dat "goed" ondefinieerbaar is door gebruik te maken van het beroemde open question argument. De gedachtengang is als volgt: Stel

⁸⁷ Voor de behandeling van verschillende soorten definities, zie o.a. Ogden en Richards (1923), blz. 109 e.v., Copi (1978), blz. 135 en Franken e.a. (1985), blz. 10 e.v.

⁸⁸ Moore (1903), blz. 5-7.

dat "goed" definieerbaar is en dat A en B de definiërende eigenschappen zijn. In dat geval zou "Is iets dat A en B is goed?" een zinloze vraag zijn, net als "Is een wit paard een schimmel?". Het blijkt evenwel dat die eerste vraag, wat men ook voor A en B invult, geen zinloze vraag is. Daaruit volgt in de visie van Moore dat "goed" geen samenstellende eigenschappen heeft en dus ondefinieerbaar is.⁸⁹

In navolging van Frankena⁹⁰ zal ik deze drogreden, die er op berust dat geprobeerd wordt een enkelvoudig predikaat te definiëren, de drogreden van de definitie noemen. (Definist fallacy) Eén van de fouten van de naturalisten zou dus op deze drogreden van de definitie berusten. Maar de naturalisten zouden volgens Moore nog een drogreden begaan en wel de naturalistische drogreden (Naturalistic fallacy).⁹¹ Die naturalistische drogreden houdt in dat iets normatief wordt gedefinieerd in termen van natuurlijke (dat wil zeggen niet-normatieve) eigenschappen. De door de naturalisten voorgestelde definities van "goed" zouden ook aan dit tweede euvel lijden.

We zien dat Moore het Naturalisme omschrijft als een theorie die wordt gekenmerkt door twee drogredenen, te weten die van de definitie en de naturalistische. Het is de vraag of het op deze wijze gedefinieerde Naturalisme ooit wel aanhangers heeft gehad. Moore zelf noemt als voorbeelden van naturalisten Herbert Spencer en John Stuart Mill⁹², maar het is de vraag of dat correct is.⁹³ Hoe het met deze kwestie ook moge zijn, zeker is dat Moore door de introductie van het begrip "naturalistische drogreden" een uitgangspunt heeft gecreëerd dat de meta-ethische discussie in de Angelsaksische filosofie diepgaand zou beïnvloeden.

2. De naturalistische drogreden.

Ik heb hierboven geschreven dat de naturalistische drogreden inhoudt dat iets normatief wordt gedefinieerd in termen van natuurlijke eigenschappen. Die stelling dient in meerdere opzichten te worden aangevuld. In de eerste plaats betreft dat het "iets normatief" uit die stelling. Wat dient daaronder te worden verstaan?

Voor zover het Moore betreft is het antwoord duidelijk. Hij introduceert de naturalistische drogreden in het kader van de definitie van "goed". Het gaat hem blijkbaar om de definitie van een woord, of - voor zover hij een reële definitie beoogt - van de eigenschap die door het predikaat "goed" wordt aangeduid.

⁸⁹ Moore (1903), blz. 15 en 16.

⁹⁰ Frankena (1939), blz. 57.

⁹¹ Eigenlijk onderscheidde Moore zelf maar één drogreden, die hij de naturalistische noemde. Deze zou zowel wat ik de drogreden van de definitie, als wat ik (een variant van) de naturalistische drogreden noem omvatten. Vgl. Moore (1903), blz. 10 e.v. Moore legt in zijn betoog overigens de nadruk op het definitie-aspect van de zaak. De kloof tussen feit en norm wordt voornamelijk voorondersteld.

⁹² Moore (1903), blz. 46 e.v. en 63 e.v.

⁹³ Vgl. MacIntyre (1967), blz. 251.

Frankena daarentegen geeft de stelling van Moore een wat ruimere strekking. Hij heeft het niet alleen over "goed", maar over ethische karakteristieken in het algemeen.⁹⁴ En daarmee neemt hij nog geen extreem standpunt in, want op dezelfde plaats citeert hij Laird, volgens wie het zou gaan om de niet-herleidbaarheid van waarden tot niet-waarden. Aangezien er behalve ethische ook andere waarden zijn, zoals de esthetische, gaat Laird blijkbaar al verder dan Frankena.

Maar de naturalistische drogreden heeft betrekking op een nog ruimer terrein dan Laird aangeeft. Men leze daartoe het overbekende citaat van Hume:

"In every system of morality, which I have hitherto met with, I have always remark'd, that the author proceeds for some time in the ordinary way of reasoning, and establishes the being of a God, or makes observations concerning human affairs; when of a sudden I am surpriz'd to find, that instead of the usual copulations of propositions, is, and is not, I meet no proposition that is not connected with an ought, or an ought not. This change is imperceptible; but is, however, of the last consequence. For as this ought, or ought not, expresses some new relation of affirmation, 'tis necessary that it shou'd be observ'd and explain'd; and at the same time that a reason should be given, for what seems altogether inconceivable, how this new relation can be a deduction from others, which are entirely different from it."⁹⁵

Deze tekst, die - al dan niet terecht - vaak wordt aangehaald als de eerste keer dat op de naturalistische drogreden wordt gewezen, gaat in het geheel niet over deugden, maar over de overgang van zijn naar moeten. Blijkbaar vallen moeten en mogen, naast de deugden, ook onder het gebied waarop de naturalistische drogreden mogelijk is. Vandaar ook mijn ruime omschrijving "iets normatiefs", die dit ruime terrein moet omvatten.

Hetzelfde citaat van Hume geeft nog meer aan. Niet alleen de definitie van het normatieve in termen van het niet-normatieve zou vallen onder de naturalistische drogreden, maar ook het afleiden (deduceren) van het normatieve uit het niet-normatieve. Taylor onderscheidt naast de definitiefout⁹⁶ en de afleidingsfout nog een derde variant van de naturalistische drogreden, namelijk de fout van het meningsverschil. Deze zou inhouden dat men gelooft dat men een meningsverschil betreffende de waarde van iets, of betreffende de vraag of een handeling al dan niet verricht moet worden, kan oplossen enkel door een beroep op de feiten te doen.⁹⁷

Hoewel het blijkbaar mogelijk is om tenminste drie varianten van de naturalistische drogreden te onderscheiden, hangen die varianten nauw met elkaar samen en berusten ze alle op twee vooronderstellingen. De eerste vooronderstelling is dat het normatieve iets anders is dan het niet-

⁹⁴ Frankena (1939), blz. 53.

⁹⁵ Hume (1739), blz. 469. (Boek 3, deel 1, par. 1)

⁹⁶ Het verdient opmerking dat Taylor de definitiefout beschouwt als een species van het genus "naturalistic fallacy". Hij wijkt hiermee af van het door Frankena gemaakte onderscheid.

⁹⁷ Taylor (1961), blz. 249.

normatieve, of met andere woorden dat het onderscheid tussen normatief en niet-normatief zinvol is. Dit uitgangspunt zal in de rest van dit hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde komen.

De tweede vooronderstelling is dat predikaten en eigenschappen in het algemeen kunnen worden geanalyseerd in termen van samenstellende predikaten en eigenschappen. Hierin herkennen we de in het vorige hoofdstuk geschetste CTB terug. Als men van de CTB uitgaat zijn de drie varianten van de naturalistische drogreden tot elkaar te herleiden. Uitgangspunt daarbij is de eerste vooronderstelling dat het normatieve wezenlijk verschilt van het niet-normatieve. Gegeven dit uitgangspunt zullen er verschillende primitieve eigenschappen en predikaten zijn voor het normatieve en het niet-normatieve, in het vervolg ook wel "het feitelijke" te noemen. Deze predikaten en eigenschappen zullen niet tot elkaar gereduceerd kunnen worden, netzomin als de eigenschappen en predikaten die op basis daarvan zijn samengesteld. Hiermee is een verklaring gegeven voor de definitievariant van de naturalistische drogreden.

De afleidingsfout hangt daar direkt mee samen. Feitelijke premissen bevatten per definitie geen expliciet normatieve informatie. Impliciet kunnen ze die normatieve informatie echter ook niet bevatten, omdat feitelijke en normatieve predikaten en eigenschappen niet tot elkaar gereduceerd kunnen worden. Aangezien een deductief geldige afleiding in de conclusie geen informatie kan bevatten die niet reeds in de premissen lag besloten, kan een afleiding van een moeten uit enkel feitelijke premissen niet deductief geldig geschieden. Vandaar dat (ook) dit een drogreden is.

De fout van het meningsverschil vloeit weer voort uit de afleidingsdrogreden. Hij berust op de aanname dat het oplossen van een meningsverschil een kwestie is van het deductief afleiden van een conclusie uit door alle partijen aanvaarde premissen. De gedachte dat een normatief meningsverschil opgelost zou kunnen worden op basis van een consensus over feiten is op die manier beschouwd een species van de drogreden van de afleiding van norm uit feit.

3. Het Intuïtionisme van Moore.

Als het normatieve iets anders is dan het feitelijke, wat is het dan? Indien men de vraag op deze wijze stelt, dan ligt het antwoord vast, maar worden tevens alle bezwaren zichtbaar die aan dat antwoord kleven. Het antwoord op de zo gestelde vraag luidt natuurlijk dat het normatieve iets niet-feitelijks is en het bezwaar tegen dat antwoord is dat we ons weinig kunnen voorstellen bij iets niet-feitelijks.⁹⁸

Maar laten we niet op de zaken vooruit lopen en eerst nagaan hoe Moore zelf omgaat met het door hem opgeworpen probleem. Hij blijkt dan onderscheid te maken tussen twee soorten Naturalisme, te weten naturalistische ethiek in enge zin en metafysische ethiek. Er is sprake van naturalistische ethiek in enge zin, als "goed" wordt gedefinieerd in termen van wat voor ervaring

⁹⁸ Het is natuurlijk nog maar de vraag of het bezwaar dat we ons bij iets niet feitelijks weinig kunnen voorstellen een beslissend argument is tegen Moore's Intuïtionisme. Uiteindelijk kunnen we ons ook weinig voorstellen bij de in de quantummechanica gehanteerde golf functies, terwijl de fysici uitstekend in staat zijn om daarmee te werken.

vatbaar is. En er is sprake van metafysische ethiek als die definitie plaats vindt in termen van zaken waarvan wordt afgeleid dat ze bestaan in een bovenzintuiglijke werkelijke wereld.⁹⁹ Beide soorten Naturalisme maken de fout "goed" te definiëren in termen van de werkelijkheid, waarbij de tweede soort uitgaat van een werkelijkheid die de zintuigen te boven gaat.

Dat Moore ook het metafysisch Naturalisme verwierpt brengt met zich mee dat de eigenschap "goed" niet alleen niet voor zintuiglijke waarneming vatbaar is, maar ook dat niet op grond van gegevens die buiten de zintuiglijke waarneming om gaan geconcludeerd kan worden wat goed dan wel slecht is. Wat er over blijft, is niet veel meer dan de simplistische constatering dat goed goed is en niets anders. (Vergelijk het citaat van Butler aan het begin van hoofdstuk I.)

Deze op het eerste gezicht toch wat onbevredigend aandoende stellingname heeft ook zijn consequenties voor de wijze waarop mensen kennis hebben van wat goed en slecht is. Moore stelt nadrukkelijk dat er geen redenen zijn waarom iets al dan niet goed is. De hoogste beginselen van de ethiek zijn volgens hem evident en daarmee bedoelt hij dat ze uit zichzelf evident of waar zijn. Het is dus niet zo dat de evidentie ze waar maakt. De evidentie is slechts een reden om aan te nemen dat ze waar zijn.¹⁰⁰ Daarmee weerspiegelt de ontologische onduidelijkheid aangaande de status van de eigenschap "goed" zich in een epistemische onduidelijkheid.

4. De kritiek van Toulmin op de objectivistische benadering in de ethiek.

We hebben gezien dat volgens Moore het zoeken naar een definitie van "goed" karakteristiek is voor de ethiek. Toulmin haakt daarbij aan met zijn omschrijving van wat hij de traditionele methode in de ethiek noemt. Over die methode schrijft hij:

"Its principal aim is not so much to discover what reasons and arguments should be accepted in support of ethical decisions, as to pin down - to characterise - ethical concepts by means of some kind of definition. 'What is goodness?', 'What is justice?' -these are the questions which it puts in the centre of the picture."¹⁰¹

Uitgaande van deze vraagstelling kunnen we drie soorten antwoorden onderscheiden. In de eerste plaats is er de objectivistische benadering. Volgens deze benadering is het goed of juist noemen van iets het toeschrijven van één of ander soort eigenschap. Dit goed of juist noemen is volgens de subjectivistische benadering het weergeven van gevoelens, hetzij van zichzelf, hetzij van de groep waartoe men behoort. Volgens de imperatief benadering tenslotte, zijn ethische begrippen slechts pseudo-begrippen, die worden gebruikt voor overreding.¹⁰²

⁹⁹ Moore (1903), blz. 38/9.

¹⁰⁰ Moore (1903), blz. 143.

¹⁰¹ Toulmin (1950), blz. 5.

¹⁰² Ibidem.

Mijns inziens kan deze driedeling worden teruggebracht tot een tweedeling, door de tweede groep, de subjectivistische benadering, op te splitsen en te verdelen over de twee andere groepen. Daartoe dienen beide andere groepen wat ruim te worden genomen, zodat ze misschien beter als descriptivistisch en emotivistisch kunnen worden aangeduid. Descriptivistisch zijn dan die theorieën die stellen dat waardeoordelen als "Dit is goed" de werkelijkheid beschrijven. "Goed" zou dan staan voor een eigenschap die aan het object dat met "dit" wordt aangeduid toekomt. We hebben dan de objectivistische benadering van Toulmin.

Die eigenschap zou ook kunnen toekomen aan de persoon die het oordeel geeft, of aan de groep waartoe hij behoort. In dat geval is de grammaticale vorm van "Dit is goed" bedriegelijk, omdat de zin niet over het door "dit" aangeduide gaat, maar over (de groep van) de spreker. In deze gevallen zitten we in één deel van de theorieën die bij Toulmin onder de subjectivistische benadering vallen. Het andere gedeelte van wat bij Toulmin de subjectivistische benadering is komt, samen met de imperatief benadering, onder de categorie emotivistische theorieën. Deze theorieën hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat volgens hen waardeoordelen niet beschrijvend zijn.

Deze negatieve karakterisering wordt aangevuld met verschillende functies die waardeoordelen zouden vervullen. Die functies variëren van het uiten van gevoelens (dus niet het beschrijven!), tot het proberen gevoelens of attitudes bij anderen op te roepen en het trachten anderen tot gedrag te bewegen. Ik zal later nog uitgebreid op deze emotivistische benaderingen terugkomen. In deze paragraaf komt verder slechts de kritiek aan de orde die Toulmin tegen descriptivistische theorieën heeft.

Toulmin formuleert die kritiek in een betoog met de volgende strekking: Veronderstel dat goedheid een enkelvoudige eigenschap zou zijn. In dat geval zouden mensen die dezelfde taal spreken, die geen gebreken hebben wat betreft hun vermogen tot zintuiglijke waarneming en die niet proberen om elkaar te bedriegen, het er over eens moeten zijn welke dingen, mensen en handelingen goed genoemd dienen te worden. Er zouden zich hooguit enige kleine meningsverschillen mogen voordoen bij de grenzen van het betekenisbereik van het woord "goed". Toch blijkt dat zich regelmatig meningsverschillen voordoen over de vraag of iets nu wel of niet goed is, en dat zonder dat zich één of meer van de drie genoemde mogelijke oorzaken voor dat meningsverschil voordoen. Hieruit kan maar één conclusie worden getrokken, namelijk dat de veronderstelling onjuist is: Goedheid is geen enkelvoudige eigenschap.

Maar als goedheid een samengestelde eigenschap zou zijn, zouden de meningsverschillen dan wel verklaarbaar zijn? In het geval van samengestelde eigenschappen doen zich twee mogelijke oorzaken van onenigheid voor die ontbreken in het geval van enkelvoudige eigenschappen. Ten eerste kan er een meningsverschil zijn over de criteria die verband leggen tussen de aanwezigheid van enkelvoudige eigenschappen en de aanwezigheid van de samengestelde eigenschap. Ten tweede kan een bij het meningsverschil betrokken partij een fout hebben gemaakt bij het toepassen van het criterium.

De eerste mogelijkheid wordt echter uitgeschakeld door de veronderstelling dat de partijen bij het meningsverschil dezelfde taal spreken. De criteria voor de aanwezigheid van samengestelde

eigenschappen berusten immers op taalregels. Dat impliceert dat mensen die dezelfde taal spreken dezelfde criteria zullen hanteren.

Blijft over de mogelijkheid dat iemand een fout heeft gemaakt bij het toepassen van het criterium. Maar als dat de oorzaak zou zijn van het grootste deel van de meningsverschillen over wat goed is, dan zouden die meningsverschillen eenvoudig opgelost kunnen worden door de partijen, die het eens zijn over het te hanteren criterium, dit criterium gezamenlijk toe te laten passen. Ze moeten dan wel tot hetzelfde resultaat komen. Echter, uit het feit dat meningsverschillen over wat goed is meestal niet op deze eenvoudige wijze uit de weg kunnen worden geruimd, kan worden opgemaakt dat goedheid ook geen samengestelde eigenschap is.

Als alle bovengenoemde factoren niet geschikt zijn om het regelmatig optreden van morele meningsverschillen te verklaren, dan rest een naturalist nog maar één mogelijkheid: Hij zal moeten verdedigen dat goedheid een wetenschappelijke eigenschap is, een eigenschap die wordt gepostuleerd om waargenomen verschijnselen te verklaren. Hij zal dan stellingen moeten verdedigen in de trant van "Als die en die verschijnselen zich voordoen, mag men aannemen dat deze handeling goed was, want de goedheid van deze handeling was de oorzaak van die verschijnselen."¹⁰³ Omdat de verschijnselen die door de goedheid van een handeling veroorzaakt zouden moeten worden in beginsel voor zintuiglijke waarneming vatbaar zijn, zodat over het zich voordoen daarvan, alweer in beginsel, overeenstemming bereikt moet kunnen worden, zal een grote categorie van de morele meningsverschillen, volgens deze naturalist, een gevolg moeten zijn van onenigheid over welke verschijnselen door goedheid worden veroorzaakt.

Deze stelling van de naturalist is evenwel niet zo aannemelijk, want de relatie tussen wetenschappelijke eigenschappen en waarnemingsgegevens wordt gelegd door correspondentieregels. Theoretische termen en correspondentieregels worden in het algemeen tegelijk ingevoerd binnen het kader van een wetenschappelijke theorie. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat er onenigheid zou bestaan over de correspondentieregels, die wetenschappelijke eigenschappen met waarnemingsgegevens verbinden. Correspondentieregels vormen haast een stipulatieve, zij het niet expliciete definitie van de bijbehorende theoretische term.¹⁰⁴ Gegeven deze nauwe samenhang tussen theoretische termen en correspondentieregels is de stelling dat goedheid een theoretische eigenschap is niet erg aannemelijk.¹⁰⁵

Tot zover de argumenten tegen de stelling dat goedheid een natuurlijke eigenschap zou zijn. Een descriptivist kan evenwel nog verdedigen dat goedheid een niet-natuurlijke eigenschap is. Hiertegen komt Toulmin met de volgende parabel:

¹⁰³ Een standpunt dat grote gelijkenis vertoont met het hier geschetste is dat van Heymans in zijn "Einführung in die Ethik" (blz. 45 e.v.). Deze stelt namelijk "dat het zedelijk oordeel over een persoon zich niet richt naar datgene wat deze persoon gedaan heeft, maar veeleer naar het karakter, dat in de daad tot uiting komt" (blz. 49).

¹⁰⁴ Voor uitzonderingen op deze relatie, zie Nagel (1961), blz. 98 en 99.

¹⁰⁵ In tegenstelling tot de argumenten tegen de stelling dat goedheid het karakter van een enkelvoudige of een samengestelde eigenschap zou hebben, zijn de argumenten dat goedheid geen wetenschappelijke eigenschap is niet aan Toulmin ontleend.

"A townsman on his first visit to the country might be excused for thinking of rams as small, woolly bulls. (After all, they both have horns.) But if he replied to an objecting zoologist, 'Ah! Don't mistake me - I know there are differences between bulls and rams. Of course there are: a ram is a very special kind of bull, a non-tauroid one', the zoologist might pardonably retort 'Don't be silly - it's not a bull at all. This stuff about 'non-tauroid bulls' is just verbiage conjured up a posteriori, in a hopeless attempt to hide the failure of your classification'."¹⁰⁶

En inderdaad, als men de classificatie van eigenschappen als enkelvoudig, samengesteld en wetenschappelijk als zinvol en uitputtend beschouwt en men bovendien de argumenten dat goedheid niet tot één van die drie groepen behoort aanvaardt, dan geeft die parabel een beslissend argument tegen Moore's Intuïtionisme en verwante opvattingen.

Zelf presenteert Toulmin een benadering van de ethiek waarin de vraag centraal staat welke argumenten in het morele discours een rol spelen.¹⁰⁷ Daarmee vormt hij een illustratie voor mijn stelling dat een non-cognitivistische stellingname leidt tot het benadrukken van het praktische discours.¹⁰⁸

Het meta-ethisch non-cognitivisme is de tegenhanger van het objectivisme (dat dus samenvalt met het cognitivisme). Dit non-cognitivisme houdt in dat het normatieve geen deel uitmaakt van de werkelijkheid en dus ook niet gekend kan worden. Behalve Toulmin zijn o.a. ook Stevenson en Hare representanten van dit non-cognitivisme.

5. De kritiek van Hare tegen descriptivistische opvattingen.

De argumenten van Toulmin tegen descriptivistische opvattingen berusten er op dat het, indien men van een descriptivistisch standpunt uitgaat, onverklaarbaar is dat ethische meningsverschillen zo hardnekkig zijn. Opvallend daarbij is dat Toulmin in zijn analyses de CTB veronderstelt.

Maar als men van diezelfde CTB uitgaat, is er nog een ander punt van kritiek aan te voeren tegen dit soort theorieën. Om dit punt te illustreren voert Hare het voorbeeld op van een goed schilderij. Stel dat het oordeel "P is een goed schilderij" zou betekenen "P is een schilderij en P is C", waarbij C staat voor de verzameling definiërende eigenschappen van "goed". In dat geval kunnen we volgens Hare het oordeel dat een schilderij goed is niet meer gebruiken om dat schilderij aan te bevelen. We kunnen dan enkel nog maar zeggen dat het schilderij het complex eigenschappen C heeft. Daarmee wordt tekort gedaan aan de essentiële functie van het woord "goed", die is dat het gebruikt wordt om dingen aan te bevelen.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Toulmin (1950), blz. 22.

¹⁰⁷ Vgl. Toulmin (1950), H11.

¹⁰⁸ Vgl. H1, par. 1.

¹⁰⁹ Hare (1952), blz. 84/5.

Dit bezwaar zou opgaan tegen naturalistische theorieën, maar ook tegen de theorie van Moore dat "goed" staat voor een enkelvoudige, niet-analyseerbare eigenschap. Indien we C in het voorbeeld vervangen door één eigenschap, te weten goedheid, dan gaat het betoog van Hare nog in dezelfde mate op als wanneer het zou staan voor een complex van eigenschappen. Dit veronderstelt natuurlijk wel het Humeaanse uitgangspunt dat de werkelijkheid zelf betekenisloos is.

Maar tegen Moore's Intuitionisme valt nog een extra argument aan te voeren. Moore stelde dat, omdat "goed" een enkelvoudige eigenschap is, er geen argumenten kunnen worden aangevoerd waarom iets goed is. Maar Hare merkt op dat "goed" een bijkomende eigenschap (supervenient property) is, een eigenschap die aan iets toekomt omdat het al andere eigenschappen heeft. Het is dus wel mogelijk om redenen te geven waarom iets goed is, zij het dat die redenen geen samenstellende eigenschappen van "goed" zijn.¹¹⁰

6. De wending naar de taal; Stevenson.

Toulmin en Hare waren niet de eersten die met kritiek op het Descriptivisme kwamen. Aan het eind van de vorige en in het begin van deze eeuw verzette één van de stichters van de zogenaamde "School van Uppsala", Axel Hägerström, zich al tegen de stelling dat waardeoordelen beschrijvend zouden zijn.¹¹¹ En volgens de logisch empiristen zijn waardeoordelen niet cognitief zinvol. Volgens Carnap en Ayer worden waardeoordelen gebruikt om uiting te geven aan emoties, niet om beweringen te doen.¹¹²

Maar voor al degenen die de theorie verwerpen dat met waardeoordelen de werkelijkheid wordt beschreven blijft de vraag staan wat de betekenis van waardeoordelen dan wel is. Eén antwoord op die vraag is afkomstig van Stevenson. Volgens hem staan evaluatieve predikaten niet voor eigenschappen, maar hebben ze een ander soort betekenis, te weten emotieve betekenis. Die emotieve betekenis van woorden of zinnen hangt samen met de effecten welke die woorden of zinnen in de toehoorders of lezers plegen op te roepen.

Deze stap, het verschuiven van de betekenis van evaluatieve predikaten van eigenschappen in de werkelijkheid buiten de taal naar eigenschappen van taaluitingen, is typerend voor een belangrijke stroming in de meta-ethiek. Het is een stap die op vergelijkbare wijze ook al was gemaakt met betrekking tot de betekenis van descriptieve predikaten. Werden deze ooit eens geacht te staan voor soorten met essentiële eigenschappen (bijv. Aristoteles), later werd aangenomen dat er slechts sprake was van (essentiële) toepasselijkheidsvoorwaarden voor woorden. Met andere woorden, er vond een verschuiving van essenties plaats van werkelijkheid

¹¹⁰ Hare (1952), blz. 80 e.v. Voor een uitgebreidere behandeling van bijkomende eigenschappen, zie par. 10.

¹¹¹ Vgl. Bjarup (1978), blz. 42 e.v.

¹¹² Vgl. bijvoorbeeld Ayer (1946), blz. 143.

naar taal. Het resultaat van die verschuiving vinden we (onder andere) terug in de combinatie van de CTB met conceptualisme.¹¹³

Laten we wat uitvoeriger ingaan op de manier waarop Stevenson een vergelijkbare stap maakt ten aanzien van de waardepredikaten. Geheel overeenkomstig de door Toulmin gesignaleerde traditionele methode stelt Stevenson de vraag naar de betekenis van het predikaat "goed". Stevenson onderscheidt dan drie voorwaarden waaraan die betekenis moet voldoen:

"In the first place, we must be able sensibly to disagree .about whether something is 'good'. ... In the second place, 'goodness' must have, so to speak, a magnetism. A person who recognizes X to be 'good' must ipso facto .acquire a stronger tendency to act in its favor than he otherwise would have had. ... In the third place, the 'goodness' of anything must not be verifiable solely by use of the scientific method. 'Ethics must not be psychology'."¹¹⁴

Het is met name dit tweede vereiste dat Stevenson ten grondslag legt aan zijn eigen theorie en die hem de stap van werkelijkheid naar taal doet zetten. Hoe hij die stap - haast onmerkbaar - maakt kan men lezen in het volgende citaat:

"Traditional interest theories hold that ethical statements are descriptive .of the existing state of interests - that they simply give information .about interests. (More accurately, ethical judgments are said to describe what the state of interests is, was, or will be, or to indicate what the state of interests would .be under specified circumstances.) It is this emphasis on description, on information, which leads to their incomplete relevance. Doubtless there is always some .element of description in ethical judgments, but this is by no means all. Their major use is not to indicate facts, but to create an influence.. Instead of merely describing people's interests, they change .or intensify .them. They recommend an interest in an object, rather than state that the interest already exists."¹¹⁵

Geleidelijk aan komt de nadruk steeds meer te liggen op de functie van waardeoordelen in plaats van op datgene waar ze voor staan. Het gaat niet meer om wat goed is, maar om wat "Dit is goed" betekent.

Deze tendens om de werkelijkheid buiten de betekenis van taaluitingen te houden beperkt Stevenson niet tot waardepredikaten en waardeoordelen, maar hij vertoont die neiging bij alle taaluitingen. Betekenis wordt door Stevenson gedefinieerd als de dispositie om bepaalde

¹¹³ Vgl. het al eerder aangehaalde "Meaning is what essence becomes when it is divorced from the object of reference and wedded to the word." Quine (1961), blz. 22.

¹¹⁴ Stevenson (1937), blz. 266 en 267.

¹¹⁵ Stevenson (1937), blz. 268 en 269.

psychische reacties bij de ontvanger van het teken op te roepen. Betekenis rust niet meer in de relatie taal-werkelijkheid, maar in de relatie teken-ontvanger:

"The meaning of a sign, in the psychological sense required, is not some specific psychological process that attends the sign at any one time. It is rather a dispositional property of the sign, where the response, varying with varying attendant circumstances, consists of psychological processes in a hearer, and where the stimulus is his hearing the sign. This implies that the relation between the hearing of a sign and the reaction to the sign is an elaborate causal one; for dispositional properties always involve a causal milieu."¹¹⁶

Omdat Stevenson betekenis omschrijft als de dispositie om bepaalde psychische reacties te veroorzaken, wordt zijn betekenisleer wel de "causale betekenisleer" genoemd.¹¹⁷ Aangezien er tegenwoordig een andere causale betekenisleer in de mode is, geef ik er - teneinde verwarring te voorkomen - de voorkeur aan Stevenson's opvatting de "psychologische betekenisleer" te noemen.

Binnen de ruime categorie "betekenis van tekens" onderscheidt Stevenson tussen descriptieve betekenis en emotieve betekenis. De descriptieve betekenis van een teken wordt gedefinieerd als de "dispositie (van het teken) om cognitieve mentale processen te produceren, waarbij 'cognitief' genomen moet worden als algemene term die specifieke soorten mentale activiteiten als geloven, denken, veronderstellen, aannemen enzovoort aanduidt".¹¹⁸ Stevenson geeft bij deze definitie toe dat het nog onduidelijk is wat onder de aard van kennis dient te worden verstaan. Na uitwerking van die problematiek komt hij met een vollediger definitie van "descriptieve betekenis":

"The 'descriptive meaning' of a sign is its disposition to affect cognition, provided that the disposition is caused by an elaborate process of conditioning that has attended the sign's use in communication, and provided that the disposition is rendered fixed, at least to a considerable degree, by linguistic rules."¹¹⁹

Over emotieve betekenis schrijft Stevenson:

"Emotive meaning is a meaning in which the response (from the hearer's point of view) or the stimulus (from the speaker's point of view) is a range of emotions... The term 'emotion' is in-

¹¹⁶ Stevenson (1944), blz. 54.

¹¹⁷ O.a. in Hudson (1970).

¹¹⁸ Stevenson (1944), blz. 62.

¹¹⁹ Stevenson (1944), blz. 70.

roduced temporarily, since the term 'emotive' suggests it; but hereafter it will be convenient to replace 'emotion' by 'feeling or attitude'..."¹²⁰

Het onderscheid tussen descriptieve en emotieve betekenis blijkt dus te zijn gelegen in de verschillende psychische reacties die het teken gedisponeerd is op te roepen.

Gewapend met het onderscheid tussen descriptieve en emotieve betekenis geeft Stevenson twee analyses van "Dit is goed", die elkaar aanvullen. In de eerste analyse betekent "Dit is goed" "Ik keur dit goed; doe dat ook."¹²¹

In de tweede analyse is de betekenis: "Dit heeft de eigenschappen of relaties X, Y en Z", waar dan nog bij komt dat "goed" een prijzende emotieve betekenis heeft, die het mogelijk maakt de goedkeuring van de spreker uit te drukken en er toe neigt de goedkeuring van de toehoorder op te roepen.¹²²

Beide analysemodellen bevatten een descriptieve en een emotieve component, waarbij in het eerste model de emotieve kant wordt benadrukt en in het tweede model de descriptieve kant.¹²³ Stevenson gebruikt deze modellen in zijn "Ethics and language" om vele karakteristieken van het morele discours te verklaren.

7. De rationaliteit van het morele discours.

Tegen de opvattingen van Stevenson zijn voornamelijk twee punten van kritiek aangevoerd.¹²⁴ Het eerste punt betreft de psychologische betekenisleer. De nadruk die deze leer legt op het in laatste instantie causale karakter van betekenis is voor velen aanleiding geweest om die leer te verwerpen. Daarbij wordt gewezen op het door Austin geïntroduceerde onderscheid tussen illocutionaire en perlocutionaire kracht van taaluitingen.¹²⁵

Het tweede punt betreft Stevenson's opvattingen over de aard en geldigheid van morele betogen. Stevenson zou tekort doen aan de rationaliteit van het morele discours. Het gaat hier om een belangrijk punt, dat rechtstreeks van belang is voor alle discussies en betogen op normatief gebied. Teneinde de kwestie in een volgend hoofdstuk duidelijk te kunnen presenteren, zal ik hier Stevenson's opvattingen daarover uiteenzetten.

¹²⁰ Stevenson (1944), blz. 59 en 60.

¹²¹ Stevenson (1944), blz. 26.

¹²² Stevenson (1944), blz. 207.

¹²³ Volgens Van Haersolte (1977), blz. 109, moet de uitdrukking "Ik keur dit goed" in het eerste analysemodel niet worden gezien als zelfbeschrijvend, maar als uiting van emoties. Dit zou de analyse inderdaad verbeteren, maar het is niet overeenkomstig de opvattingen van Stevenson, zoals men die in "Ethics and Language" aantreft. Vgl. Stevenson (1944), blz. 116 en Hudson (1970), blz. 138.

¹²⁴ Voor een uitgebreide behandeling van verschillende punten van kritiek, zie Urmson (1968)

¹²⁵ Vgl. par. 11.

Stevenson begint zijn boek "Ethics and language" met het maken van een onderscheid tussen twee soorten meningsverschil. Het gaat om het onderscheid tussen een meningsverschil over de feiten (disagreement in belief) en een verschil in waardering (disagreement in attitude). Deze twee soorten meningsverschil hangen vaak samen. Zo kan men bijvoorbeeld een zaak positief waarderen op grond van bepaalde eigenschappen die men de zaak toeschrijft, terwijl een ander, met een andere opvatting over de feiten, er juist geen waardering voor kan opbrengen. A bijvoorbeeld, zou van mening kunnen zijn dat een belastingverlaging zal leiden tot een vermindering van de werkloosheid en op grond daarvan een voorstander van belastingverlaging kunnen zijn. B daarentegen kan, in de overtuiging dat belastingverlaging zal leiden tot meer werkloosheid, op grond van die overtuiging een tegenstander van belastingverlaging zijn. In dit geval is het verschil in waardering ten aanzien van de belastingverlaging een gevolg van het verschil in mening over de feitelijke relatie tussen de hoogte van de belastingen en het aantal werklozen.

Deze relatie tussen de twee soorten meningsverschil is volgens Stevenson feitelijk - aan te nemen valt causaal - en niet logisch van aard. Want, zo motiveert hij, het is mogelijk om bij een verschil van mening over de feiten toch een gelijke waardering te hebben.

Men zou nog kunnen zeggen dat een verschil in waardering, in een geval als dat van ons voorbeeld, slechts een schijnbaar verschil is en eigenlijk alleen maar een feitelijk meningsverschil. Er zou wel degelijk overeenstemming zijn over hoe bepaalde feiten gewaardeerd dienen te worden. Stevenson verwerpt dit standpunt echter; hij wil slechts spreken van een schijnbaar verschil in waardering indien het verschil van mening over de feiten leidt tot verschillende objecten van waardering.¹²⁶ Een dergelijke situatie zou zich voordoen indien iemand X voor de burgemeester van Leiden aanziet en daarom de burgemeester een aardige vrouw vindt, terwijl een ander denkt dat Y de burgemeester is en dus de burgemeester niet aardig vindt.

Stevenson is overigens niet geheel consequent in zijn stelling dat de relatie tussen feitelijke oordelen en de daarop gebaseerde waardeoordelen causaal van aard is. Zo geeft hij het volgende voorbeeld van een geval waarin wel een logische, in plaats van een psychologische, relatie bestaat tussen de argumenten die het waardeoordeel ondersteunen en het waardeoordeel zelf:

"A: It would be a good thing to have a dole for the unemployed.

B: But you have just said that a dole would weaken people's sense of independence, and you have admitted that nothing .which has that consequence is good."¹²⁷

Volgens Stevenson zijn de gevallen waarin zo'n logische relatie bestaat relatieve uitzonderingen en is de hoofdregel dat het om een psychologische, dat wil zeggen causale relatie gaat.¹²⁸ Op

¹²⁶ Stevenson (1944), blz. 6.

¹²⁷ Stevenson (1944), blz. 115/6.

¹²⁸ Stevenson (1944), blz. 115.

grond van dit gegeven trekt Stevenson de conclusie dat, uitzonderingen daargelaten, ethische redeneringen in het algemeen niet geldig zijn. Immers, in die gevallen wordt een waarderende conclusie gebaseerd op redenen die noch op deductieve, noch op inductieve wijze aan die conclusie zijn gerelateerd.¹²⁹ Geldigheid van redeneringen is gedefinieerd in termen van waarheid van de bij die redeneringen betrokken proposities, in die zin dat de waarheid van de premissen de waarheid van de conclusie moet garanderen. Zo'n relatie bestaat niet in het geval van (de meeste) ethische redeneringen, want hoewel waardeoordelen volgens Stevenson wel degelijk waar of onwaar kunnen zijn (ze hebben immers een descriptieve component), volgt die waarheid zelden of nooit uit de daarvoor aangevoerde feitelijke argumenten.

Neem bijvoorbeeld het waardeoordeel "Dit is een goed boek". Dat waardeoordeel is volgens Stevenson's eerste analysemodel waar als de spreker het boek goedkeurt. Stel nu dat de stijl van het boek wordt aangevoerd als reden waarom het boek goed zou zijn. Uit het feit dat het boek in een bepaalde stijl is geschreven volgt niet logisch dat de spreker van het waardeoordeel het boek goedkeurt. De argumenten voor een waardeoordeel hebben blijkbaar tot doel de attitude van de toehoorders te beïnvloeden en niet om aan te tonen dat de spreker iets goed- of afkeurt.¹³⁰

Stevenson erkent slechts twee soorten gevallen waarin morele redeneringen geldig kunnen zijn. De eerste groep gevallen betreft de situatie waarin zowel de premissen als de conclusie van de redenering feitelijk van aard zijn. Dan is namelijk de gewone logica van toepassing.¹³¹ De tweede groep betreft het consequent toepassen van maatstaven. Het gaat dan om gevallen zoals die van het zojuist gegeven voorbeeld over de steun voor werkelozen. Die groep is, zoals we reeds gezien hebben, volgens Stevenson niet zo groot.

Van alle overige morele redeneringen meent Stevenson dat ze niet geldig (eventueel zelfs ongeldig) zijn, om van de groep gevallen waarin geen sprake is van redeneringen maar te zwijgen. In die gevallen is de relatie tussen argumenten en conclusie slechts causaal en niet logisch van aard. Een consequentie van dit standpunt is dat elke bewering, waarover dan ook, waarvan enige spreker denkt dat die waarderungen kan beïnvloeden, als argument voor een moreel oordeel kan worden aangevoerd.¹³² Dit alles leidt tot de vraag of het morele discours, zoals Stevenson ons voorhoudt dat het is, wel rationeel is.

8. Het dilemma van Jörgensen.

De argumenten van Stevenson waarom vele ethische redeneringen niet geldig zijn tasten de rationaliteit van het morele discours aan. Maar voordat Stevenson zijn "Ethics and language" publiceerde (in 1944) had Jörgensen reeds nog principiëlere argumenten tegen de rationaliteit

¹²⁹ Stevenson (1944), blz. 153.

¹³⁰ Voor een (misschien te) kritische bespreking van dit deel van Stevenson's betoog, zie Urmson (1968), H7.

¹³¹ Stevenson (1944), blz. 155.

¹³² Stevenson (1944), blz. 114.

van het morele discours aangevoerd. In zijn in 1937/38 gepubliceerde "Imperatives and logic" kwam deze met de volgende redenering:

- a. Imperatieven zijn niet waar of onwaar.
- b. Logisch geldige redeneringen bestaan uit premissen en een conclusie die waar of onwaar zijn, dus
- c. Imperatieven kunnen geen deel uitmaken van een logisch geldige redenering.

Deze redenering werd aangevuld met de stelling dat morele uitspraken, zoals "Men behoort zijn naasten lief te hebben", een imperatief karakter hebben. Met behulp van die extra stelling kan men concluderen dat morele uitspraken geen deel kunnen uitmaken van logisch geldige redeneringen.

Maar hoe zit het dan met de volgende redenering?

- d. Alle beloften moeten worden gehouden.
- e. Dit is een belofte, dus
- f. Deze belofte moet worden gehouden.

Deze redenering wekt de indruk volkomen geldig te zijn, maar dat lijkt moeilijk te verenigen met de waarheid van conclusie c. Omdat de redenering van a en b naar c geldig is, kan c slechts onwaar zijn, indien hetzij a, hetzij b onwaar is. Jörgensen staat nu voor het dilemma te kiezen wat hij zal laten vallen, de waarheid van a of de waarheid van b.¹³³

Jörgensen kiest er, naar het schijnt, voor b te laten vallen en logisch geldige redeneringen toe te laten met daarin imperatieven als premissen en conclusie. Daartoe onderscheidt hij binnen imperatieven tussen de imperatieve en de indicatieve factor. De imperatieve factor geeft aan dat iets wordt bevolen of gewenst, de indicatieve factor beschrijft wat wordt bevolen of gewenst.¹³⁴ De logica wordt dan enkel toegepast op de indicatieve factor.¹³⁵

9. Hare over deontische logica.

De door Jörgensen voorgestelde manoeuvre heeft het voordeel dat hij duidelijk maakt hoe redeneringen die intuïtief geldig zijn, maar die volgens de "officiële" criteria voor de geldigheid van redeneringen niet geldig kunnen zijn, inderdaad hun karakter van geldigheid kunnen

¹³³ Jörgensen zelf formuleert het dilemma anders. De keuze is voor hem die tussen het laten vallen van premisse b en het laten vallen van de conclusie c.

¹³⁴ Jörgensen (1937/8), blz. 291.

¹³⁵ Zoals Soeteman terecht schrijft is Jörgensen er niet helemaal duidelijk over of hij de manoeuvre, zoals hier beschreven, zelf ook voorstaat. Vgl Soeteman (1981), blz. 73.

waarmaken. Er kleeft echter ook een nadeel aan de manoeuvre: het blijft namelijk onduidelijk waarom hij is toegestaan. Weliswaar leidt hij tot aannemelijke resultaten, maar het is niet duidelijk hoe de imperatief van de premissen naar de conclusie wordt overgedragen, of, met andere woorden, hoe de conclusie uit de premissen volgt.

Op die vraag heeft Hare geprobeerd een antwoord te geven. In zijn "The language of morals" vergelijkt Hare indicatieve en imperatieve zinnen en ziet daartussen behalve verschil ook overeenkomst. Zo hebben de zinnen:

- a. Sluit de deur, en
- b. Jij gaat de deur sluiten,

een component gemeenschappelijk en wel de frastische component

- c. dat jij de deur sluit.

Deze frastische component dient met een neustische component te worden aangevuld teneinde een volledige zin te krijgen.¹³⁶ Het karakter van de neustische component bepaalt het karakter van de volledige zin. Een imperatieve neustische component levert een bevel op, een indicatieve neustische component leidt tot een beweerzin.¹³⁷

Geheel overeenkomstig de suggestie van Jörgensen laat Hare de geldigheid van de redeneringen afhangen van de relaties tussen de frastische componenten van de premissen en de conclusie. Er is daarop één uitzondering: het zijn de neustische componenten van de premissen die bepalen wat de neustische component van de geldig uit de premissen af te leiden conclusie zal zijn. Hare geeft voor de samenhang van de neustische componenten de volgende twee regels:

- "(1) No indicative conclusion can be validly drawn from a set of premisses which cannot be validly drawn from the indicatives among them alone.
- (2) No imperative conclusion can be validly drawn from a set of premisses which does not contain at least one imperative."¹³⁸

De tweede van deze regels is, zoals Hare zelf ook benadrukt, de explicitering van de logische kloof tussen zijn en behoren.

Tot zover is wat Hare schrijft slechts een uitwerking van wat Jörgensen al eerder had voorgesteld. Maar Hare gaat verder: Hij geeft ook aan waarop zijns inziens de geldigheid van

¹³⁶ Later zal Hare binnen de neustische component nog een apart onderdeel onderscheiden dat hij als de "tropische component" zal aanduiden. Vgl. Hare (1970), blz. 89 e.v. en Hare (1971), blz. 107.

¹³⁷ Hare (1952), blz. 17/8.

¹³⁸ Hare (1952), blz. 28.

redeneringen berust en waarom die geldigheid samenhangt met, in de eerste plaats, de frastische component van de zinnen. Ik zal het betoog van Hare in diens eigen woorden weergeven:

"It follows, from the fact that commands may contradict one another, that in order to avoid self-contradiction, a command, like a statement, must observe certain logical rules. These rules are the rules for the use of all the expressions contained in it. In the case of some expressions - the so-called logical words - these rules are what give the expressions all the meaning they have. Thus to know the meaning of the word 'all' is to know that one cannot without self-contradiction say certain things, for example 'All men are mortal and Socrates is a man but Socrates is not mortal'. If the reader will reflect, how he would tell whether someone knew the meaning of the word 'all', he will see that the only way he could do it would be by finding out what simpler sentences that person thought were entailed by sentences containing the word 'all'....

Now the word 'all' and other logical words are used in commands, as in statements. It follows that there must also be entailment-relations between commands; for otherwise it would be impossible to give any meaning to these words as used in them. If we had to find out whether someone knew the meaning of the word 'all' in 'Take all the boxes to the station', we should have to find out whether he realized that a person who assented to this command, and also to the statement 'This is one of the boxes' and yet refused to assent to the command 'Take this to the station' could only do so if he had misunderstood one of these three sentences. If this sort of test were inapplicable the word 'all' (in imperatives as in indicatives) would be entirely meaningless. We may therefore say that the existence in our language of universal sentences in the imperative mood is in itself sufficient proof that our language admits of entailments of which at least one term is a command. Whether the word 'entail' is to be used for these relations is only a matter of terminological convenience. I propose so to use it."¹³⁹

Samengevat komt het betoog van Hare er op neer dat hij de geldigheid van redeneringen loskoppelt van de relatie tussen de waarheidswaarden van de premissen en die van de conclusie en deze afhankelijk maakt van het al dan niet volgen van enige logische regels. De aard van deze logische regels is gegeven met de betekenis van de zogenaamde "logische woorden", zoals, "alle", "en" en "of". Deze logische woorden komen voor in de frastische component van zinnen en daarom is die frastische component bepalend voor de geldigheid van redeneringen.

We zien dus dat Hare doet wat Jörgensen heeft nagelaten, te weten het verklaren waarom de geldigheid van redeneringen kan worden losgemaakt (althans tot op zekere hoogte) van de neustische component van de van die redenering deel uitmakende zinnen. Toch ontkent Soeteman juist dat:

¹³⁹ Hare (1952), blz. 24-26.

"Moeilijker lijkt mij het volgende punt: bij Hare wordt niet duidelijk wat concluderen in een imperatief verband nu eigenlijk is. Het moge zo zijn dat het criterium voor het concluderen van een imperatief is dat de phrastic van de conclusie volgt uit de phrastics van de premissen (waarvan minstens één met een imperatieve neustic) op de manier zoals Hare heeft beschreven. Dit betekent dat een redenering met een imperatieve conclusie geldig is alleen dan als de in de phrastic van de premissen beschreven stand van zaken de in de conclusie beschreven stand van zaken omvat of daaraan gelijk is (vereisten ten aanzien van de neustic laat ik nu even daar). Maar het trekken van de imperatieve conclusie kan niet de betekenis hebben: de in de premissen omschreven stand van zaken omvat (of is gelijk aan) de in de conclusie beschreven stand van zaken, evenmin als dit de betekenis van het indicatief concluderen is. In indicatief verband gaat het er uiteindelijk en van oudsher om of de conclusie waar moet zijn als de premissen waar zijn. Ook als dit het geval is, en dus een redenering geldig is, dan en dan alleen als aan Hare's criterium wordt voldaan wil dit nog niet zeggen dat betekenis van en criterium voor de geldigheid van de redenering samenvallen. Het is mogelijk dat Hare's criterium niet juist is, dus dat er redeneringen bestaan die volgens zijn criterium geldig zijn, alhoewel er werelden denkbaar zijn waarin wel de premissen maar niet de conclusie waar is. In dat geval moeten we het criterium opgeven. Zo is het ook mogelijk dat bepaalde imperatieve redeneringen volgens Hare's criterium geldig zijn, alhoewel er werelden denkbaar zijn waarin wel de premissen maar niet de conclusie geldig is. Deze laatste mogelijkheid lijkt me reëler dan de eerste: ik gaf reeds een voorbeeld. Dit laat zien dat Hare's criterium getest kan worden aan datgene waar het ons om gaat als we ons afvragen of een redenering geldig is, en derhalve daarmee niet samen valt."¹⁴⁰

Terecht onderscheidt Soeteman tussen betekenis van en criteria voor geldigheid. Uit het feit dat een redenering die aan bepaalde criteria voldoet geldig is volgt niet dat het feit dat een redenering geldig is identiek is aan het feit dat de redenering aan die criteria voldoet. Maar ten onrechte neemt Soeteman aan dat uit de betekenis van "geldigheid" de criteria voor de geldigheid van redeneringen kunnen worden afgeleid. Eén reden daarvoor is dat de CTB ernstig tekort schiet, onder andere in de zin dat uit de betekenis van een woord niet de toepasselijkheidscriteria kunnen worden afgeleid, behalve dan in de triviale zin dat het predikaat X op iets van toepassing is als het een X is. Dit brengt voor wat "geldigheid" betreft met zich mee dat de toepasselijkheidscriteria van "geldig" niet kunnen worden opgemaakt uit wat "geldig" betekent. Dat dit zo is wordt al snel duidelijk indien men zich realiseert dat behalve redeneringen nog vele andere dingen geldig kunnen zijn, op grond van andere criteria dan die welke voor de geldigheid van redeneringen gelden.¹⁴¹ Zouden de criteria voor geldigheid door de betekenis van "geldig"

¹⁴⁰ Soeteman (1981), blz. 115/6.

¹⁴¹ Vgl. Urmson (1968), blz. 85/6.

worden bepaald, dan zou "geldig" in al die gevallen steeds iets anders moeten betekenen, hetgeen niet zo'n aantrekkelijke theorie is.¹⁴²

Men zou hetzelfde ook als volgt kunnen zeggen: Geldigheid heeft niet de betekenis die Soeteman daaraan toeschrijft. Dat iets geldig is wil zeggen dat het gemaakt of tot stand gekomen is volgens de daarvoor geldende regels. Daaruit kan niet worden opgemaakt welke regels gelden en dus ook niet welke de criteria zijn voor de geldigheid van een redenering. Als Hare de criteria aangeeft voor de geldigheid van een redenering, heeft hij alles gedaan wat van hem verwacht kon worden (er van uit gaande dat hij de goede criteria gaf). De eis die Soeteman stelt, namelijk dat Hare zijn criteria baseert op de betekenis van geldigheid, is niet legitiem.

10. De afleiding van normatieve oordelen.

Nu hij heeft aangetoond dat zelfs op het gebied van imperatieven geldige redeneringen mogelijk zijn¹⁴³, is voor Hare één van de belangrijkste hinderpalen weggevallen die hem belemmerden aan te tonen dat het morele discours rationeel is. Alvorens in te gaan op Hare's verdere argumenten dienaangaande zal ik eerst een terminologische kwestie aan de orde stellen. Tot nog toe hebben we het gehad over morele oordelen, feitelijke oordelen, waardeoordelen enzovoorts, zonder daar duidelijk verschil tussen te maken. Die werkwijze kan bij een serieuze bespreking van de theorie van Hare niet meer worden gehandhaafd en ik zal daarom enige definities stipuleren.

In de eerste plaats wil ik onderscheiden tussen twee hoofdcategorieën, namelijk .feitelijke oordelen en .normatieve oordelen. De feitelijke oordelen zijn zuiver descriptief, zoals bijvoorbeeld "Dit is een kasteel van zand".

Binnen de categorie normatieve oordelen dient te worden onderscheiden tussen drie subcategorieën, namelijk de imperatieven, de prescriptieve oordelen en de waardeoordelen. De imperatieven worden gevormd door bevelen, verzoeken, enzovoorts, bijvoorbeeld "Doe de deur dicht!". Prescriptieve oordelen drukken een mogen of moeten uit, zoals "Je mag vandaag niet spijbelen". Waardeoordelen drukken een waardering uit, zoals "Dit schilderij is mooi". Binnen al deze categorieën kunnen behalve singuliere ook universele oordelen voorkomen. Bijvoorbeeld: "Alle dieven hebben een Lombroso-uitendel", "Gij zult niet stelen", "Men mag niet stelen" en "Stelen is fout". Ik wil er overigens hier reeds op wijzen dat deze onderverdeling in categorieën, hoewel handig voor de behandeling van de opvattingen van Hare, mijns inziens niet adequaat is.

Binnen de categorie normatieve oordelen is er volgens Hare een verschil tussen de zuivere imperatieven enerzijds en prescriptieve en waardeoordelen anderzijds. Prescriptieve en

¹⁴² Het woord "geldig" is dubbelzinnig. In één betekenis wil het zeggen dat iets gemaakt is of tot stand is gekomen volgens de daarvoor geldende regels. Voorbeelden daarvan zijn geldige wetten, huwelijken en redeneringen. Het is deze betekenis waar ik het hier in de tekst over heb. In een andere betekenis komt het overeen met "heeft gelding". "Geldig" in deze zin wordt (mijns inziens ten onrechte) wel gebruikt als de deontische tegenhanger van "waar". Vgl. in dit verband mijn (1984).

¹⁴³ Ik laat hier in het midden de kwestie of Hare's argumenten voor een logica van imperatieven afdoende zijn.

waardeoordelen zouden een zogenaamd bijkomend (supervenient) karakter hebben, dat in tegenstelling tot imperatieven. Wat dat bijkomende karakter is, kan het best worden geïllustreerd aan de hand van een waardeoordeel, in vergelijking met een zuiver feitelijk oordeel. Stel, er hangen twee praktisch dezelfde schilderijen in een museum. Men kan zich dan de situatie voorstellen dat het ene schilderij precies dezelfde eigenschappen heeft als het andere schilderij, op één punt van verschil na: het ene schilderij is gesigneerd, het andere niet. Uit het feit dat men zich zo'n situatie kan voorstellen blijkt dat het al dan niet gesigneerd zijn van een schilderij los kan staan van de andere eigenschappen van dat schilderij.

Heel anders is de situatie met betrekking tot het al dan niet mooi zijn van het schilderij. Men kan redelijkerwijs niet beweren dat twee schilderijen volkomen aan elkaar identiek zijn op één punt van verschil na, te weten dat het ene schilderij mooi is en het andere niet. Er blijkt verband te bestaan tussen het al dan niet mooi zijn van een schilderij en de overige eigenschappen die dat schilderij heeft. De schoonheid van het schilderij is bijkomend ten aanzien van (een aantal) andere eigenschappen van het schilderij.¹⁴⁴

Op vergelijkbare wijze is ook het moeten verrichten van een handeling bijkomend. Men kan namelijk niet zeggen dat situatie X in alle opzichten gelijk is aan situatie Y, maar dat een handeling H in situatie X wel en in situatie Y niet behoort te worden verricht. Het al dan niet behoren te verrichten van een bepaalde handeling staat netzomin los van de omstandigheden van het geval als het al dan niet mooi zijn van een schilderij los staat van de eigenschappen daarvan.¹⁴⁵

Het bijkomende karakter van prescriptieve en waardeoordelen hangt nauw samen met een andere eigenschap van die oordelen, te weten hun veralgemeenbaarheid. Als de schoonheid van een schilderij bijkomend is ten opzichte van andere eigenschappen van dat schilderij wil dat zeggen dat het schilderij mooi is omdat het die en die eigenschappen heeft. En dat veronderstelt weer het beginsel dat schilderijen met die bepaalde eigenschappen mooi zijn.

Net zo leidt het gegeven dat handeling H in situatie X verricht moet worden tot het beginsel dat in situaties die in de relevante opzichten met X overeenkomen handeling H verricht moet worden. De mogelijkheid van zo'n overgang van een concreet waarde- of prescriptief oordeel naar een beginsel noemt Hare de veralgemeenbaarheid (universalizability) van zo'n oordeel.¹⁴⁶

Aan een concreet waarde- of prescriptief oordeel ligt dus een beginsel ten grondslag en uit dat beginsel en een feitelijk oordeel kan het normatieve oordeel deductief geldig worden afgeleid. Men zie:

- a. Schilderijen met de eigenschappen X, Y en Z zijn mooi.
- b. Dit schilderij heeft de eigenschappen X, Y en Z, dus

¹⁴⁴ Hare (1952), blz. 80 e.v.

¹⁴⁵ Hare (1952), blz. 153/4.

¹⁴⁶ Hare (1963), blz. 10.

- c. Dit schilderij is mooi.
- of
- d. In omstandigheden gekenmerkt door de eigenschappen P, Q en R moet handeling H verricht worden.
- e. Dit geval wordt gekenmerkt door P, Q en R, dus
- f. In dit geval moet H verricht worden.

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat zulke redeneringen in praktijk niet opgaan, omdat zich uitzonderingssituaties kunnen voordoen. Om bij het eerste voorbeeld te blijven: Een schilderij heeft de eigenschappen X, Y en Z, maar is toch niet mooi omdat het ook de eigenschap E heeft die het effect van X, Y en Z bederft. Maar hiertegen voert Hare aan dat dit niet aan zijn weergave van de redeneerwijze afdoet, maar dat blijkbaar de eerste premisse niet werd aanvaard. In plaats van a werd blijkbaar aanvaard:

- a'. Schilderijen met de eigenschappen niet-E, X, Y en Z zijn mooi.

Beginnelsen die aan waarde- of prescriptieve oordelen ten grondslag liggen hoeven niet eenvoudig te zijn, maar kunnen bijzonder ingewikkelde complexen van voorwaarden bevatten.¹⁴⁷

Aan zuivere imperatieven liggen volgens Hare geen beginselen ten grondslag en daarvoor kunnen dan ook geen redenen worden gegeven. Hare geeft het volgende voorbeeld:

"If, when the squad gets to the end of the parade-ground, the serjeant says 'Left wheel', this does not commit him (on pain of being accused of having changed his mind) to giving the same order, rather than 'Right wheel', on similar occasions in the future. But if, in a tactical exercise, the instructor says 'The situation being what it is, you ought to attack on the left', he will have changed his mind if, the next time this same exercise is gone through with a new group of cadets, he says 'The situation being what it is, you ought to attack on the right'. By 'changed his mind', I mean 'said something which is inconsistent with what he said before'."¹⁴⁸

Hoewel dit voorbeeld tot op zekere hoogte aangeeft waar het om gaat is het toch niet helemaal gelukkig. Men zou kunnen tegenwerpen dat de sergeant inconsequent is door in vergelijkbare gevallen verschillende bevelen te geven. Deze tegenwerping heeft kracht omdat Hare in het voorbeeld spreekt over de taalhandeling van het geven van het bevel. Het geven van een bepaald bevel is een handeling en als er de ene keer redenen zijn om die handeling te verrichten, dat wil zeggen om dat bevel te geven, zijn die redenen er in het volgende, ex hypothesi in de relevante

¹⁴⁷ Hare (1963), blz. 38/9.

¹⁴⁸ Hare (1963), blz. 36.

opzichte gelijke, geval weer. Voor de inhoud van een bevel op zichzelf zijn - in tegenstelling tot voor het geven van een bevel met een bepaalde inhoud - geen redenen te geven.

Dit punt wordt misschien nog duidelijker als we de situatie van een bevel vergelijken met die van een prescriptief oordeel als "Je moet links af slaan". Als iemand links af moet slaan veronderstelt dat redenen. Die redenen hebben betrekking op het links af moeten slaan, dat wil zeggen: op de inhoud van het oordeel. Daarnaast kunnen er ook nog redenen voor de spreker zijn om het prescriptieve oordeel "Je moet links af slaan" uit te spreken. Die redenen hebben betrekking op het verrichten van een taalhandeling, niet op datgene wat bij die taalhandeling wordt voorgeschreven (de propositionele inhoud van de taalhandeling).

Bij een bevel kunnen de laatste soort redenen zich wel, de eerste soort redenen zich niet voordoen. Als iemand links af moet slaan veronderstelt dat redenen om links af te slaan; een bevel om links af te slaan veronderstelt - qua bevelsinhoud - geen, maar creëert (als het om een bevoegd gegeven bevel gaat) wel redenen om links af te gaan.

11. Austin, locutie, illocutie en perlocutie.

De meningsverschillen tussen Stevenson en Hare beperken zich niet tot hun verschillende visies op de rol van de logica in het morele discours. Ook wat betreft de betekenis van "normatieve woorden", zoals "goed", en "moeten" zijn er verschillen in opvatting. Teneinde de achtergrond van die verschillen duidelijk te maken zal ik hier kort ingaan op de betekenisstheorie van Austin.

In zijn posthuum uitgegeven "How to do things with words" belicht Austin de wijzen waarop woorden gebruikt kunnen worden. In dit werk verzet hij zich tegen de veel gemaakte fout er van uit te gaan dat zinnen slechts een bepaalde stand van zaken kunnen beschrijven, of slechts een feit kunnen poneren hetgeen waar of onwaar moet zijn. Hij noemt deze fouten de "constative fallacy".¹⁴⁹

Woorden kunnen op meerdere wijzen gebruikt worden en Austin onderscheidt drie verschillende categorieën. Deze drie categorieën zijn die van de locutionaire, de illocutionaire en de perlocutionaire handelingen. De handeling van het "iets zeggen" in de normale betekenis van het woord noemt Austin het verrichten van een locutionaire handeling. Dit omvat het uiten van bepaalde geluiden (de fonetische handeling), zodanig dat er bepaalde woorden ontstaan in een grammaticaal toegestane constructie (de fatische handeling) en zodanig dat die woorden een min of meer bepaalde betekenis en denotatie hebben (de rhetische handeling). Een voorbeeld van een locutionaire handeling is het uitspreken van de zin "Kom je hier".

Als men zo'n locutionaire handeling verricht, verricht men daarmee tevens een illocutionaire handeling. De zin "Kom je hier" kan bijvoorbeeld gebruikt worden om een vraag te stellen, maar ook om een bevel te geven. Men zou de illocutionaire kracht van een zin kunnen omschrijven als de manier waarop die zin wordt gebruikt. De verschillende soorten illocutionaire kracht die een

¹⁴⁹ Austin (1962), blz. 1 en 3.

zin kan hebben corresponderen met de verschillende functies die de taal kan hebben, zoals vragen stellen of beantwoorden, een afspraak maken of een beschrijving geven.

Een taalhandeling kan ook een .perlocutionaire handeling zijn, dat wil zeggen dat hij naast locutionaire en illocutionaire ook perlocutionaire kracht heeft. Door iets te zeggen heeft men meestal invloed op de gedachten, gevoelens of handelingen van de toehoorders, of ook op die van zichzelf. Deze invloed, of die nu opzettelijk wordt uitgeoefend of niet, noemt Austin de perlocutionaire kracht van de zin. Zo kan het geven van het bevel (illocutie) "Kom hier!" (locutie) verschillende gevolgen (perlocuties) hebben. De aangesprokene kan zich verplicht voelen te komen, hij kan boos worden, maar hij kan ook denken "Mens, sta niet zo te schreeuwen".

Het verschil tussen illocutie en perlocutie berust er op dat de eerstgenoemde conventioneel van aard is, terwijl de tweede op causale relaties berust. Austin probeert het verschil ook duidelijk te maken door verschillen in woordgebruik. Als het om de illocutionaire kracht van uitdrukking X gaat schrijft hij "In doing X, I am doing Y", terwijl hij, als het om de perlocutionaire kracht gaat schrijft "By doing X, I am doing Y".¹⁵⁰

12. Normatieve oordelen en illocutionaire handelingen.

Door in zijn analyse van "Dit is goed" een bevel ("Doe dat ook") op te nemen, heeft Stevenson weten te vermijden wat in zijn ogen een voor descriptivistische opvattingen karakteristieke fout is, namelijk de drogreden van de constatering. Wat dat betreft deelt Hare de opvattingen van Stevenson: normatieve oordelen zijn niet (enkel) beschrijvend. Maar er bestaat een verschil van mening tussen Stevenson en Hare over de wijze waarop normatieve oordelen niet enkel beschrijvend zijn. De eerste schreef in zijn artikel "The emotive meaning of ethical terms" dat vragen of iets goed is om beïnvloeding vragen is.¹⁵¹ Nu is beïnvloeden niet iets dat men doet in de vorm van het geven van een waarderend oordeel, maar iets dat men doet door middel van het uiten van een waarderend oordeel. Stevenson heeft het dan ook over de perlocutionaire kracht van het waardeoordeel.¹⁵²

Hare daarentegen stelt dat men met een vraag als "Is dit goed?" niet om beïnvloeding vraagt, maar om leiding (guidance).¹⁵³ Men vraagt om een waardeoordeel, dat wil zeggen een uitspraak met een bepaalde illocutionaire kracht en niet om een mogelijk gevolg daarvan. Dit verschil

¹⁵⁰ Austin (1962), blz. 94 t/m 108.

¹⁵¹ Stevenson (1937), blz. 280.

¹⁵² Door in zijn "Ethics and language" de betekenis van woorden te identificeren met de dispositie van die woorden om op een bepaalde manier veroorzaakt te worden, of om bepaalde gevolgen te hebben, nuanceert Stevenson zijn standpunt. Zijn causale terminologie suggereert nog steeds dat hij het heeft over wat later de perlocutionaire kracht van taaluitdrukkingen zou worden genoemd. Dat hij het over disposities heeft en ook taalregels bespreekt in het kader van zijn behandeling van descriptieve betekenis past echter niet goed in dit beeld.

¹⁵³ Hare (1972), blz. 9.

tussen perlocutie en illocutie is volgens Hare zelf het belangrijkste punt van verschil tussen het Emotivisme van Stevenson en zijn eigen Prescriptivisme.¹⁵⁴

We zien dus dat de illocutionaire kracht van normatieve uitspraken van belang is voor Hare. Maar op welke wijze is die illocutionaire kracht van belang? Volgens Hare bestaat er een samenhang tussen de betekenis van normatieve woorden en de illocutionaire handelingen die door het geven van die normatieve oordelen worden verricht. Die samenhang is volgens hem de volgende: Normatieve woorden als "goed" en "behoren" hebben behalve descriptieve ook prescriptieve betekenis.¹⁵⁵ Dat blijkt uit het feit dat oordelen met die woorden erin gewoonlijk gebruikt worden om aan te bevelen.¹⁵⁶ De prescriptieve betekenis van normatieve woorden maakt het mogelijk om met behulp van die woorden aanbevelingen te doen en omgekeerd kan uit die mogelijkheid worden afgeleid dat normatieve woorden naast descriptieve ook prescriptieve betekenis hebben.

Interessant in dit verband is de samenhang die volgens Hare bestaat tussen prescriptieve betekenis en imperatieven. Het is duidelijk dat bevelen instrumenten zijn om gedrag te leiden. Men zou ze zelfs kunnen beschouwen als het standaardvoorbeeld van hoe men met behulp van taaluitingen menselijk gedrag kan leiden. Maar volgens Hare worden niet alleen bevelen, maar ook woorden als "juist", "moeten" en "goed" in de eerste plaats gebruikt om advies of instructie te geven, kortom om keuzen te leiden.¹⁵⁷ En, zo schrijft hij¹⁵⁸, willen deze woorden inderdaad keuzen of gedrag kunnen leiden, dan zal iemand die instemt met een oordeel dat deze woorden bevat ook moeten instemmen met een imperatief die daaruit afleidbaar is. Met andere woorden, wie niet met zo'n imperatief instemt is het ipso facto niet eens met het oordeel dat, gegeven zijn gedragleidende karakter, zo'n imperatief impliceert. Dat wil zeggen dat het op hetzelfde neer komt dat morele oordelen (of andere waardeoordelen) gedrag leiden en dat ze imperatieven impliceren.

Om dit betoog van Hare duidelijker te maken kan ik het best even terug komen op het door Hare gemaakte onderscheid tussen twee soorten neustische componenten, namelijk die voor de bewering en die voor het bevel. Het verschil in neustische component is bepalend voor het verschil in modus van de zinnen waarin die componenten voorkomen.¹⁵⁹ Maar alle soorten neustische componenten hebben volgens Hare iets gemeenschappelijk. Ze brengen namelijk tot uiting dat degene die de zin gebruikt dit in ernst doet; ze drukken de instemming van de spreker met het gezegde uit.¹⁶⁰ Evenals de spreker kan ook de toehoorder instemmen met het gezegde.

¹⁵⁴ Vgl. Hudson (1970), blz. 201.

¹⁵⁵ Hare (1963), blz. 27.

¹⁵⁶ Hare (1952), blz. 84/5, 90 en 118.

¹⁵⁷ Hare (1952), blz. 155.

¹⁵⁸ Hare (1952), blz. 171/2.

¹⁵⁹ Hare (1952), blz. 18.

¹⁶⁰ Hare (1952), blz. 19. Later is Hare afgestapt van de dubbelfunctie van de neustische component. Hij is onderscheid gaan maken tussen een "tropische" component, die de modus van de zin aangeeft en een gewijzigde neus-

Wat deze instemming inhoudt verschilt al naar gelang er wordt ingestemd met een beweerzin of met een bevel.

Met name Hare's opvatting over wat het instemmen met een bevel inhoudt is hier van belang. Hij schrijft namelijk dat als we instemmen met een tot ons gericht bevel, we dat slechts in ernst doen als we besluiten datgene te doen wat ons gezegd is te doen. Het is volgens Hare een tautologie om te zeggen dat we niet in ernst kunnen instemmen met een in de tweede persoon tot ons gericht bevel en tegelijkertijd dat bevel niet uitvoeren, terwijl het nu de gelegenheid is om het bevel uit te voeren en het in ons (psychisch en fysiek) vermogen ligt.¹⁶¹

Dit betoog over wat het instemmen met een bevel wil zeggen maakt duidelijk waarom volgens Hare morele oordelen imperatieven impliceren. Dat een moreel oordeel gedrag leidt wil zeggen dat instemming met een moreel oordeel slechts in ernst kan geschieden als men zijn gedrag daar ook naar richt. Maar dat komt op het zelfde neer als het instemmen met een bevel. Dat wil (in de visie van Hare) zeggen dat het morele oordeel blijkbaar een bevel impliceert.

Behalve prescriptieve betekenis hebben woorden als "behoren" en "goed" ook descriptieve betekenis. (Imperatieven hebben geen descriptieve betekenis.) Die descriptieve betekenis berust op de beginselen die aan prescriptieve en waardeoordelen ten grondslag liggen. Die beginselen leggen verband tussen bepaalde eigenschappen en het prescriptieve of waardeoordeel. Een handeling behoort te worden verricht, of een schilderij is mooi, omdat zich bepaalde feitelijke omstandigheden voordoen, respectievelijk het schilderij bepaalde eigenschappen heeft. Door het waardeoordeel dat het schilderij mooi is geeft men, aan degenen die bekend zijn met het gehanteerde evaluatieve beginsel, feitelijke informatie over het schilderij. In zoverre heeft het woord "mooi" descriptieve betekenis. Door te zeggen dat een handeling verricht moet worden geeft men aan degenen die bekend zijn met de criteria op grond waarvan de spreker tot zijn oordeel is gekomen feitelijke informatie over (bijvoorbeeld) de omstandigheden die zich voordoen.

13. De taalhandelingsdrogreden.

Prescriptieve en waardeoordelen hebben volgens Hare dus twee soorten betekenis. Ze hebben een descriptieve betekeniscomponent, die samenvalt met de toepasselijkheidsvoorwaarden van de daarin voorkomende normatieve term. In zoverre herinnert de theorie van Hare aan de CTB. Ze hebben ook een prescriptieve component en die prescriptieve component maakt dat prescriptieve en waardeoordelen een imperatief impliceren.

Het is deze prescriptieve component, waartegen Searle bezwaar maakt. Hij constateert dat, in wat hij de klassieke periode van linguïstische analyse noemt, filosofen vaak de kwestie aan de orde

tische component, die aangeeft dat de zin serieus wordt gebruikt en niet slechts wordt genoemd of aangehaald. Vgl. Hare (1970), blz. 89 e.v. en Hare (1971), blz. 107.

¹⁶¹ Hare (1952), blz. 20.

stelden hoe een woord wordt gebruikt en dat ze dat (op zijn minst ten dele) als een explicatie van de betekenis van de desbetreffende woorden zagen.¹⁶²

Eén voorbeeld is de wijze waarop Hare de betekenis van "goed" analyseerde. Searle schrijft daarover:

"The general nature of the speech act fallacy can be stated as follows, using 'good' as our example. Calling something good is characteristically praising or commending or recommending it, etc. But it is a fallacy to infer from this that the meaning of 'good' is explained by saying it is used to perform the act of commendation. And we demonstrate that it is a fallacy by showing that there are an indefinite number of counter-examples of sentences where 'good' has a literal occurrence yet where the literal utterances of the sentences are not performances of the speech act of commendation; nor are the utterances explicable in terms of the way the rest of the sentence relates the utterance to the performance of the speech act of commendation."¹⁶³

Even daarvoor had Searle de volgende voorbeelden gegeven van zinnen waarin "goed" niet wordt gebruikt om aan te bevelen: "If this is good, then we ought to buy it", "This used to be good." en "I wonder whether this is good"¹⁶⁴

Searle vat zijn kritiek tegen de taalhandelingsdrogreden in het algemeen samen met de volgende twee stellingen:

- "a. there are lots of literal occurrences of the words which are not performances of the speech acts, and, more importantly,
- b. those occurrences are not explicable purely in terms of the way the rest of the sentence relates the word to the performance of the speech act."¹⁶⁵

Hij benadrukt daarbij dat deze kritiek niet opgaat in het geval van met name performatieve werkwoorden.

Hare heeft deze kritiek niet voor zoete koek aangenomen. In zijn artikel "Meaning and speechacts" trekt hij een parallel tussen expliciet performatieve woorden, zoals "beloven", en het woord "goed". Hij laat zien hoe in het geval van "beloven" de betekenissen van "Beloof je dat?" en "Ik beloof niet" via transformaties afgeleid kunnen worden uit de betekenis van "Ik beloof". (Dat dat mogelijk is werd door Searle overigens niet ontkend, omdat "beloven" een expliciet

¹⁶² Searle (1969), blz. 136/7.

¹⁶³ Searle (1969), blz. 139.

¹⁶⁴ Searle (1969), blz. 139.

¹⁶⁵ Searle (1969), blz. 140.

performatief werkwoord is.) Maar als hij dat eenmaal heeft aangetoond gaat Hare als volgt verder:

"The examples of negatives and interrogatives, therefore, provide no general objection to the general thesis that it is sometimes possible to explain meaning in terms of speech acts. The critics have to show that there is something special about 'good' or about commendation (or the other words and speech acts treated by the performers) which prevents the kind of explanation given above, and the kind of answer offered to the critics' objection, being used in these cases. It is not immediately obvious what this 'something special' could be. Why cannot we explain the meaning of the affirmative assertion 'That is a good movie' partly in terms of the speech act of commending the movie, and then explain the meaning of 'Is that a good movie?' and 'That is not a good movie' indirectly, as transformations of this, in an analogous manner to that used in the case of 'I promise' and the indicative mood sign?"¹⁶⁶

Echter, vlak na de beschrijving van deze veelbelovende manoeuvre onderkent Hare zelf al een geval waar de manoeuvre schijnt mis te lopen. De zin "Dit is een goede film" heeft als ontkenning "Dit is geen goede film". De zin "Ik beveel deze film aan" heeft daarentegen de ontkenning "Ik beveel deze film niet aan". De laatste zin komt neer op de weigering een taalhandeling te verrichten, terwijl "Dit is geen goede film" wel een taalhandeling inhoudt, namelijk het afkeuren van de film. Dat zou er voor pleiten dat de betekenis van "goed" in "Dat is geen goede film" niet kan worden geanalyseerd in termen van de taalhandeling aanbevelen.

Zoals reeds gezegd, Hare onderkent dit probleem, maar hij probeert zich er als volgt uit te redden: Hij onkent dat "Dit is een goede film" equivalent is aan "Ik beveel deze film aan", maar stelt dat men door "Dit is een goede film" te zeggen de film wel aanbeveelt:

"This (de tegenwerping aangaande de negatie - J.H.) provides the critics with an objection (similar to one which we shall put forward in more detail in the case of hypotheticals) to any performer who injudiciously claims that 'That is a good movie' is equivalent to 'I commend that movie'. But if the performer is content to put his thesis in the form .that to say 'That is a good movie' is to commend it as a movie, it does not seem that .this objection touches him. He has, no doubt, to admit that the commendation sentence 'That is a good movie' is like the assertion sentence 'That is a long movie' in this respect, that both can be internally negated; but does this do anything whatever to impugn the view that the former is, and the latter is not, a commendation sentence, and that this needs to be noted in any full explanation of its meaning?"

¹⁶⁶ Hare (1971), blz. 85.

Dit betoog van Hare kan zijn stelling evenwel niet dragen. Hij toont aan dat het inderdaad mogelijk is vol te houden dat met "Dit is een goede film" de film als zodanig wordt aanbevolen. Maar dat zal niemand hem bestrijden. Wat hij echter niet aantoonst is, dat het aanbevelen van de film een deel is van de betekenis van "Dit is een goede film", laat staan dat hij aantoonst dat de betekenis van "goed" in het algemeen in termen van de taalhandeling "aanbevelen" moet worden geanalyseerd.

Dit laatste punt verdient nog wat extra aandacht. Welke taalhandeling met het uitspreken of het opschrijven van een bepaalde zin wordt verricht is vaak afhankelijk van de niet-talige context van de uiting. Voor zover men de met het uiten van een zin verrichte taalhandeling bij de betekenis van een zin wil trekken¹⁶⁷, speelt de buitentalige context een rol ten aanzien van de betekenis van de zin. Die betekenis is dan een functie van onder andere de in die zin gebruikte woorden en de buitentalige context.

Daarmee vervalt evenwel alle reden om ook de betekenis van .woorden te beschouwen als beïnvloed door niet-semantische factoren. Sterker nog, het is moeilijk in te zien hoe mensen de betekenissen van zinnen zouden kunnen begrijpen als de betekenis van de in die zinnen voorkomende woorden ook al contextgebonden is. Woorden kunnen weliswaar meer dan één betekenis hebben en de context waarin ze worden gebruikt kan medebepalend zijn voor de betekenis waarin een woord wordt gebruikt. Dat doet er echter niet aan af, dat de verschillende betekenissen van de woorden zelf .niet van de context afhankelijk zijn. Dat bijvoorbeeld het woord "haring" zowel op een tentharing als op een vis kan slaan, is contextonafhankelijk. In welke van de twee betekenissen het woord in een concreet geval wordt .gebruikt is daarentegen wel contextafhankelijk.

Ik heb hier niet alle argumenten van Hare weergegeven, maar de rest van wat hij schrijft hangt op hetzelfde probleem: Hare toont wel aan dat met "Dit is een goede film" de film wordt aanbevolen, maar niet dat dit relevant is voor de betekenis van "goed". Ik ben dan ook van mening dat de kritiek van Searle tegen Hare gerechtvaardigd is.

Indien men echter aanneemt dat "goed" geen aanbevelende betekenis heeft en, op overeenkomstige wijze, dat de overige normatieve woorden ook geen prescriptieve betekenis hebben, dan rijst opnieuw het probleem dat Hare voor het Descriptivisme heeft opgeworpen: Hoe is het mogelijk om door middel van waardeoordelen iets aan te bevelen, of door prescriptieve oordelen iets voor te schrijven? Ik hoop dit probleem in hoofdstuk 4 van een oplossing te voorzien.¹⁶⁸

14. Hare over de rationaliteit van het morele discours.

Het centrale thema van Hare's tweede boek "Freedom and reason" is de vraag hoe het prescriptieve karakter van morele oordelen verenigbaar is met de rationaliteit van het morele

¹⁶⁷ Mijns inziens zijn er zowel redenen om dat wel, als redenen om dat niet te doen.

¹⁶⁸ Zie H4, par. 7.

discours. Sommige filosofen meenden dat het voor de rationaliteit van het morele discours nodig is dat morele oordelen beschrijvend zijn. Hare ontkent dat en stelt zich tot taak aan te tonen dat het prescriptieve karakter van morele oordelen te verenigen is met het bestaan van dwingende morele argumentatie.¹⁶⁹ Bij dit betoog houdt Hare zich niet bezig met de vraag naar de rechtvaardiging van morele beginselen, maar beperkt zich tot wat hij "de regels van het morele spel" noemt.¹⁷⁰ Dit schept voor Hare de mogelijkheid om expliciet te maken wat de logische consequenties zijn van het accepteren van een bepaald moreel oordeel. Eén van de regels van het morele taalspel is namelijk het veralgemeningsbeginsel. Dit beginsel brengt met zich dat als iemand een concreet moreel oordeel aanvaardt, zij ook een algemeen moreel beginsel moet aanvaarden. Uit dat beginsel, tezamen met de feiten die door dat beginsel relevant worden verklaard, kan het morele oordeel worden afgeleid.¹⁷¹

Aanvaarding van een concreet moreel oordeel impliceert volgens Hare dus aanvaarding van het daaraan ten grondslag liggende morele beginsel. Maar aanvaarding van een moreel beginsel brengt in die visie tevens met zich mee dat de in het beginsel opgesloten imperatieven aanvaard worden. En die aanvaarding moet niet alleen geschieden voor zover men daar zelf baat bij heeft, maar men moet het beginsel ook kunnen aanvaarden in de hypothetische (of misschien ook reële) gevallen waarin men de uit het beginsel voortvloeiende imperatieven liever niet zou gehoorzamen.¹⁷² Hare gaat zelfs nog verder. Omdat een moreel beginsel algemeen geformuleerd is, heeft het potentieel op iedereen betrekking. Aanvaarding van een moreel beginsel wil dan ook zeggen dat men de consequenties van dat beginsel aanvaardt, in wiens schoenen men ook zou staan.¹⁷³

Het aanvaarden van een imperatief houdt volgens Hare in dat men, zodra zich daar de gelegenheid toe voordoet, doet wat de imperatief voorschrijft.¹⁷⁴ Aangezien een moreel oordeel een imperatief impliceert¹⁷⁵, geldt hetzelfde voor de aanvaarding van morele oordelen. Uit dit alles kunnen we concluderen dat men in de visie van Hare slechts dan een moreel oordeel aanvaardt, indien men bereid is te handelen overeenkomstig de morele voorschriften die uit het aan dat oordeel ten grondslag liggende beginsel voortvloeien, zonder daarop uitzonderingen te maken.¹⁷⁶

De volgende stap in Hare's betoog is dat hij de bereidheid om overeenkomstig een moreel voorschrift te handelen afhankelijk maakt van de belangen van de betreffende personen. En aangezien het morele beginsel universeel van strekking is, zal de betreffende persoon niet alleen

¹⁶⁹ Hare (1963), blz. 17.

¹⁷⁰ Hare (1963), blz. 89.

¹⁷¹ Hare (1952), blz. 56.

¹⁷² Hare (1963), blz. 91.

¹⁷³ Hare (1963), blz. 116/7.

¹⁷⁴ Hare (1952), blz. 20.

¹⁷⁵ Hare (1952), blz. 168.

¹⁷⁶ Hare (1963), blz. 91.

zijn eigen actuele belangen daarbij betrekken, maar ook de hypothetische belangen die hij zou hebben als hij in een andere positie zou verkeren. Als iemand op grond van zijn (al dan niet hypothetische) belangen niet in de gevangenis wil worden gestopt wanneer hij zijn schulden niet heeft betaald, aanvaardt deze persoon niet het beginsel dat iemand die zijn schulden niet betaalt in de gevangenis moet worden gestopt.¹⁷⁷

Op deze wijze komt Hare tot de conclusie dat slechts die beginselen niet verworpen worden, die men op grond van een utilistische belangencalculus zou aanvaarden.¹⁷⁸ Er zijn echter twee uitzonderingen op deze conclusie.¹⁷⁹ In de eerste plaats kan iemand weigeren zich aan de regels van het morele taalspel te houden. Dan kan hij elk moreel beginsel of oordeel aanvaarden of verwerpen, zonder daaruit enige consequenties voor zijn gedrag te trekken. Voor zo iemand gaat Hare's conclusie, die gebaseerd is op de regels van het morele taalspel, natuurlijk niet op.¹⁸⁰ In de tweede plaats kan iemand er bepaalde morele idealen op na houden, zodat hij voor de aanvaarding van een bepaald moreel oordeel niet zijn belangen, maar slechts zijn idealen laat tellen. Hare geeft het voorbeeld van de fanatieke Nazi, die vast zou houden aan het beginsel dat alle Joden gedood moeten worden, zelfs al zou blijken dat hij zelf een Jood was.¹⁸¹

Samenvattend kunnen we het volgende zeggen over de opvattingen van Hare over de rationaliteit van het morele discours. In verband met de scheiding tussen feit en norm is het niet mogelijk morele beginselen uit feiten af te leiden en ze op die wijze objectief vast te stellen. Morele beginselen zijn er niet objectief, maar worden al dan niet door iemand aanvaard. Aanvaarding van een moreel beginsel impliceert evenwel consequenties voor iemands gedrag. Iemand aanvaardt zo'n beginsel slechts, als hij bereid is de consequenties van dat beginsel te aanvaarden, niet alleen in zijn actuele situatie, maar ook in hypothetische situaties. Dit gegeven stelt grenzen aan de morele beginselen die iemand kan aanvaarden en aan de morele oordelen die hij kan rechtvaardigen en die grenzen vallen samen met die van een soort utilistische calculus. Het is evenwel niet uitgesloten dat iemand er bepaalde idealen op na houdt en dat zo fanatiek doet, dat hij morele beginselen aanvaardt die niet te rijmen zijn met de utilistische calculus. Dat is mogelijk zonder daarmee de regels van het morele taalspel te overtreden.¹⁸² Het is ook nog mogelijk dat iemand weigert het morele spel mee te spelen, maar dat geval is niet van belang voor de rationaliteit van het morele discours.

¹⁷⁷ Hare (1963), blz. 102.

¹⁷⁸ Hare (1963), blz. 118, 122.

¹⁷⁹ Vgl. Hare (1981), blz. 169 e.v.

¹⁸⁰ Hare (1963), blz. 91 en par. 6.6.

¹⁸¹ Hare (1963), blz. 158 e.v.

¹⁸² Later, in zijn boek 'Moral thinking', ontkent Hare dat het standpunt van de fanaticus te rijmen valt met de regels van het morele taalspel (blz. 177 e.v.). Mijns inziens is dit latere standpunt incorrect en heeft Hare in 'Freedom and reason' een betere beschrijving gegeven van de consequenties van zijn eigen theorie. Het valt evenwel buiten het bestek van dit werk om op de details van deze kwestie in te gaan.

15. De a-rationaliteit van het morele discours.

Als men de opvattingen van Stevenson en Hare over de rationaliteit van het morele discours vergelijkt, treft men zowel overeenkomsten als verschillen aan. De overeenkomsten betreffen voornamelijk het non-cognitivistische karakter van het morele discours. Het beargumenteren van morele oordelen is in hun beider visie wezenlijk anders dan het aantonen dat zich bepaalde feiten voordoen. Morele oordelen kunnen niet deductief uit enkel feitelijke oordelen worden afgeleid. Feiten zijn wel van belang voor welke morele oordelen men aanvaardt, maar de relatie tussen feitelijke en morele oordelen is niet deductief. Er doet zich steeds voor wat Peczenik later een "sprong" zou noemen.¹⁸³

Dat soort sprongen zijn voor Stevenson aanleiding om aan te nemen dat er relatief weinig geldige redeneringen op het morele vlak voorkomen. Als er feiten worden aangevoerd ter ondersteuning van morele oordelen gaat het er meestal om dat die feiten causaal de attitude van de toehoorder moeten bewerken. Weliswaar dient een ethisch betoog consistent te zijn, maar het praktisch belang van die eis is in de ogen van Stevenson niet erg groot. Op basis van deze gegevens kan mijns inziens geconcludeerd worden dat het morele discours in de visie van Stevenson voornamelijk a-rationeel is.

Voor Hare ligt dat anders. Het prescriptieve karakter van morele oordelen maakt zijns inziens dat men lang niet elk moreel beginsel en daarom ook niet elk moreel oordeel rationeel kan aanvaarden. Er bestaat een nauwe, zij het niet deductieve, samenhang tussen belangen en morele beginselen en die samenhang maakt een rationele morele discussie heel wel mogelijk.

Maar, zoals Warnock terecht opmerkte, het feit dat Hare non-cognitivist is maakt dat de inhoudelijke kenmerken van een beginsel niet toe of af kunnen doen aan het morele karakter van een beginsel. Als iemand een bepaald moreel beginsel aanvaardt en hij is consequent in de toepassing daarvan, dan kan men hem in de visie van Hare niet op empirische of logische gronden verwijten dat hij een verkeerd beginsel heeft gekozen. Al wat men kan doen is daar zijn eigen beginsel tegenover stellen. Dit formele karakter van het morele discours, waartoe Hare's non-cognitivism leidt, is voor Warnock aanleiding om te schrijven dat Hare, netzomin als Stevenson, ruimte open laat voor argumenten in het morele discours. Ook volgens Hare zou dat laatste fundamenteel niet-rationeel zijn¹⁸⁴. Want wat zijn er nog voor argumenten aan te voeren tegen iemand die consequent een "immoreel" standpunt verdedigt?¹⁸⁵

Hudson ziet in de argumenten die Warnock aanvoert geen reden om aan te nemen dat volgens het Prescriptivisme het morele discours irrationeel is. Waarom zou de rationaliteit van het morele discours niet enkel hieruit kunnen bestaan dat men consistent moet zijn?¹⁸⁶ Maar, zo voegt hij

¹⁸³ Peczenik (1983), blz. 3.

¹⁸⁴ Warnock (1967), blz. 464 e.v.

¹⁸⁵ Warnock (1967), blz. 466.

¹⁸⁶ Hudson (1970), blz. 208.

daar terecht aan toe, de vraag is of het morele discours werkelijk zo is dat men elk voldoende algemeen beginsel aan kan hangen als men dat maar consequent doet.¹⁸⁷

16. Morele argumenten.

De door Warnock aangesneden kwestie wordt expliciet aan de orde gesteld in het artikel "Moral Beliefs" van Philippa Foot. Ze geeft in het begin van dat artikel zo'n duidelijke analyse van waar de kwestie om draait, dat ik haar uitvoerig zal citeren:

"It would not be an exaggeration to say that the whole of moral philosophy, as it is now widely taught, rests on a contrast between statements of fact and evaluations, which runs something like this: 'The truth or falsity of statements of fact is shewn by means of evidence; and what counts as evidence is laid down in the meaning of the expressions occurring in the statement of fact. (For instance, the meaning of "round" and "flat" made Magellan's voyages evidence for the roundness rather than the flatness of the Earth; someone who went on questioning whether the evidence was evidence could eventually be shewn to have made some linguistic mistake.) It follows that no two people can make the same statement and count completely different things as evidence; in the end one at least of them could be convicted of linguistic ignorance. It also follows that if a man is given good evidence for a factual conclusion he cannot just refuse to accept the conclusion on the ground that in his scheme of things this evidence is not evidence at all. With evaluations, however, it is different. An evaluation is not connected logically with the factual statements on which it is based. One man may say that a thing is good because of some fact about it, and another may refuse to take that fact as any evidence at all, for nothing is laid down in the meaning of "good" which connects it with one piece of "evidence" rather than another. It follows that a moral eccentric could argue to moral conclusions from quite idiosyncratic premises; he could say, for instance, that a man was a good man because he clasped and unclasped his hands and never turned N.N.E. after turning S.S.W. He could also reject someone else's evaluation simply by denying that his evidence was evidence at all.

The fact about "good" which allows the eccentric still to use this term .without falling into a morass of meaninglessness, is its "action-guiding" or "practical" function. This it retains; for like everyone else he considers himself bound to choose the things he calls "good" rather than those he calls "bad". Like the rest of the world he uses "good" in connexion only with a "pro-attitude"; it is only that he has pro-attitudes to quite different things, and therefore calls them good.'

There are here two assumptions about 'evaluations', which I will call assumption (1) and assumption (2).

¹⁸⁷ Hudson (1970), blz. 208/9.

Assumption (1) is that some individual may, without logical error, base his beliefs about matters of value entirely on premises which no one else would recognise as giving evidence at all. Assumption (2) is that, given the kind of statement which other people regard as evidence for an evaluative conclusion, he may refuse to draw the conclusion because this does not count as evidence for him."¹⁸⁸

Het is de eerste van deze twee aannamen die ik hier verder ter discussie wil stellen. Is het inderdaad zo dat ieder individu in beginsel vrij is zijn evaluatieve beginselen te kiezen, zolang hij maar consequent is? Zo algemeen gesteld is de bewering evident onwaar, dat zou zelfs Hare beamen. Er zijn namelijk objecten, zoals bijvoorbeeld messen, die gekenmerkt worden door hun functie. Als iets een functie heeft, dan is het primaire (maar geenszins het enige) criterium voor de goedheid van dat ding of het zijn functie goed vervult.¹⁸⁹ Bij functionele objecten hangen de evaluatieve beginselen nauw samen met de functie van het object en kunnen dus niet vrij gekozen worden. (Aannemende dat de functie van het object geen voorwerp van vrije keuze is.)

Maar dat geldt niet alleen voor functionele objecten. Foot voert ook de woorden "dochter", "vader" en "vriend" aan als voorbeelden van woorden waarvan de betekenis de evaluatieve beginselen bepaalt. Niet elke eigenschap kan een dochter tot een goede dochter maken. Een dochter kan weliswaar om zeer uiteenlopende redenen worden gewaardeerd, maar niet al die redenen maken haar goed als dochter.¹⁹⁰

We stuiten hier op een algemeen verschijnsel dat Urmson .goedheid .in zijn soort (good of a kind) heeft genoemd.¹⁹¹ Iets is goed in zijn soort, indien het hoog scoort volgens de criteria die gelden voor de soort en die, zoals Foot betoogt, vaak met de aard van de soort samenhangen.

Iets kan, behalve goed of slecht in zijn soort, ook goed of slecht .vanuit een bepaald gezichtspunt zijn. Waardering vanuit een gezichtspunt berust op criteria, die hun relevantie ontleen aan de aan het gezichtspunt ten grondslag liggende belangen en doeleinden.¹⁹² Het volgende voorbeeld kan dienen als illustratie van het verschil tussen de verschillende vormen van evaluatie: Wanneer men zegt "Dat is een goede stoel", dan veronderstelt dit oordeel dat de betreffende stoel hoog scoort op de maatstaf die men voor stoelen aanlegt. Dat wil zeggen dat het oordeel een vergelijkend element bevat: deze stoel is goed vergeleken met andere stoelen.¹⁹³

Heel anders is het wanneer iemand met rugklachten van een hoge, harde stoel zegt dat het een goede stoel is. Hoewel zo iemand de harde stoel zal prefereren boven andere stoelen, zal hij toch niet persé willen volhouden dat de harde stoel hoog scoort op de maatstaf voor stoelen in het

¹⁸⁸ Foot (1978), blz. 110/1.

¹⁸⁹ Foot (1978), blz. 134/5.

¹⁹⁰ Foot (1978), blz. 137.

¹⁹¹ Urmson (1968), blz. 100 en 106.

¹⁹² Vgl. Urmson (1968), blz. 106.

¹⁹³ Taylor (1961), blz. 7 en 8.

algemeen. Hij zal met zijn oordeel dat de stoel goed is niet zozeer willen zeggen dat de stoel qua stoel goed is, maar dat het een goede stoel is voor mensen met rugklachten.

Nog duidelijker wordt het verschil tussen de twee soorten waardering van een stoel in het geval dat een vermoeide wandelaar zegt: "Goed dat er een stoel staat". In dit geval zal de wandelaar de stoel niet eens hoeven te prefereren boven andere stoelen. Hij wil slechts zeggen dat die stoel een goede zaak is, nu hij vermoeid is van het wandelen.

Het gaat in deze laatste twee gevallen om evaluatie vanuit een gezichtspunt in plaats van binnen een soort. Gezichtspunten zijn er in vele typen. Bij (haast) ieder doel en iedere positie kan men zich een bijbehorend gezichtspunt denken. Zo kan men bijvoorbeeld evalueren vanuit het gezichtspunt van iemand die de Mount Everest wil beklimmen.

Gezichtspunten zijn niet alleen van belang voor evaluatie. Zoals we in hoofdstuk 5 nog zullen zien is het ook zinvol te onderscheiden tussen o.a. het fysische, het ontologische en het epistemische gezichtspunt. Maar als we ons hier even beperken tot de deontische gezichtspunten, kunnen we onderscheiden tussen twee categorieën. De eerste categorie omvat de sociale gezichtspunten, zoals die van het recht, de moraal en de etiquette. Het gaat daarbij om stelsels van normen en waarden die een boven-individueel karakter hebben.

Tegenover deze sociale gezichtspunten staan wat ik maar de .individuele gezichtspunten zal noemen. Onder die categorie vallen de hierboven genoemde gezichtspunten van de lijder aan rugklachten, de vermoeide wandelaar en de Mount Everest-beklimmer. Het gaat hier om gezichtspunten die zijn verbonden aan belangen of doeleinden van een individu, of een groep van individuen. Nu lijkt het me niet uitgesloten dat ook de sociale gezichtspunten belangen of doeleinden van (groepen van) individuen dienen, maar dat is dan indirect en niet per definitie het geval.

Ik heb geschreven dat evaluatieve beginselen bij waardering vanuit een bepaald gezichtspunt hun relevantie ontleen aan belangen en doeleinden die aan dat gezichtspunt ten grondslag liggen. Dat wil zeggen dat de evaluatieve beginselen die bij een gezichtspunt behoren niet willekeurig kunnen worden gekozen. De aard van het gezichtspunt bepaalt (voor een belangrijk deel) de bij dat gezichtspunt behorende evaluatieve beginselen.

Zoals reeds gezegd: Morele oordelen zijn geen oordelen die vergelijken binnen een soort, maar oordelen vanuit een bepaald gezichtspunt. Dit blijkt als men zich realiseert dat men heel goed van een volmaakte moord kan zeggen dat die moreel slecht is. De betreffende moord is dan slecht vanuit de belangen en doeleinden die aan het morele gezichtspunt ten grondslag liggen, hoewel hij als moord goed was.

De aard van de belangen en doeleinden die aan het morele gezichtspunt ten grondslag liggen onderscheiden dit gezichtspunt van andere gezichtspunten. Tevens zijn ze bepalend voor welke argumenten aangevoerd kunnen worden voor morele oordelen. Wil een oordeel een moreel oordeel genoemd kunnen worden, dan moeten de beginselen en maatstaven waarop het oordeel wordt gebaseerd iets te maken hebben met de belangen en de doeleinden die aan het morele

gezichtspunt ten grondslag liggen. De aard van het gezichtspunt is bepalend voor welke maatstaven en beginselen relevant zijn.^{194 195}

Volgens Warnock is het doel van de moraal om een bijdrage te leveren aan de verbetering of het niet slechter worden van de menselijke situatie en dat voornamelijk door een tegenwicht te vormen voor de slechts beperkte sympathie die mensen voor elkaar voelen en de daaruit voortvloeiende schadelijke gevolgen.¹⁹⁶ Aan dit doel kunnen redenen vanuit het morele gezichtspunt worden ontleend om bepaald gedrag aan te raden of te veroordelen, te verrichten of na te laten.¹⁹⁷ Dat wil zeggen dat morele beginselen uiteindelijk niet ter vrije keuze staan van wie ze al dan niet aanvaardt, maar dat ze besloten liggen in het doel dat met de moraal wordt nagestreefd. Op grond van dit doel komt Warnock zelf tot het formuleren van vier fundamentele morele beginselen¹⁹⁸, maar los van deze concrete invulling is het belangrijke punt in zijn benadering dat aan de aard van het betreffende gezichtspunt inhoudelijke vereisten kunnen worden ontleend voor beginselen die tot dat gezichtspunt behoren.

17. Moeten we moreel handelen?

Stel dat Warnock gelijk heeft en dat we inderdaad niet vrij zijn om zelf onze morele beginselen te kiezen, wat zijn dan de consequenties daarvan voor onze plicht om moreel te handelen? Volgens Hare impliceren (hij gebruikt het woord "entail") morele oordelen imperatieven, met het gevolg dat het aanvaarden van een moreel beginsel consequenties heeft voor ons gedrag. Het moraliseren heeft slechts zin voor zover mensen vrij zijn om zelf hun gedrag te bepalen ("ought" implies "can")¹⁹⁹ en dat vergt (onder andere) vrijheid om zelf zijn morele beginselen te kiezen.²⁰⁰ Blijkbaar hangt voor Hare de vrijheid om zelf zijn morele beginselen te kiezen samen met het verbindende karakter van morele oordelen. Wat zijn dan de consequenties als men die vrijheid ontkent?

We kunnen in dit verband drie vragen stellen. Ten eerste is er de vraag naar de verhouding tussen het morele gezichtspunt en andere gezichtspunten. In de tweede plaats is er de vraag naar het verbindende karakter van morele oordelen. Tenslotte is er ook nog de vraag naar het motiverende karakter van morele opvattingen en oordelen. Deze drie vragen hangen nauw met elkaar samen, maar ik zal desondanks proberen ze afzonderlijk aan de orde te stellen.

¹⁹⁴ Vgl. Taylor (1961), blz. 111 en 282 e.v.

¹⁹⁵ Dit veronderstelt overigens wel dat de gezichtspunten alle worden gekenmerkt door daaraan ten grondslag liggende belangen en/of doelen. Deze vooronderstelling lijkt mij ten aanzien van sociale gezichtspunten niet steeds op te gaan. Vgl. ook H6, par. 27c.

¹⁹⁶ Warnock (1971), blz. 26.

¹⁹⁷ Warnock (1971), blz. 71.

¹⁹⁸ Warnock (1971), blz. 80 e.v.

¹⁹⁹ Hare (1963), par. 4.3.

²⁰⁰ Hare (1963), blz. 6.

a. Voorrang.

Als men Warnock volgt en aanneemt dat de moraal een doel heeft, zou men, onder bepaalde voorwaarden²⁰¹, eenduidig kunnen vaststellen wat men moreel gezien moet doen. Morele beginselen staan dan niet meer ter vrije individuele keuze. Maar wil dat dan ook zeggen dat daarmee vastligt wat men moet doen? Hoe zit het als dat wat men moreel gezien moet doen in strijd is met het eigenbelang, om van rechtsregels en voorschriften van etiquette nog maar te zwijgen?

Indien men de mening van Hare deelt dat morele oordelen imperatieven impliceren en dat het aanvaarden van een moreel oordeel met zich brengt dat men overeenkomstig dat oordeel handelt, dan zijn die vragen eenvoudig te beantwoorden: Het morele is bepalend voor wat men moet doen. Dat komt omdat Hare het morele niet ziet als één gezichtspunt naast vele andere, maar als het resultaat van afweging van voorschriften enz. van alle (andere) gezichtspunten:

"There is a sense of the word 'moral' (perhaps the most important one) in which it is characteristic of moral principles that they cannot be overridden in this way, but only altered or qualified to admit of some exception. This characteristic of theirs is connected with the fact that moral principles are, in a way that needs elucidation, superior to or more authoritative than any other kind of principle. A man's moral principles, in this sense, are those which, in the end, he accepts to guide his life by, even if this involves breaches of subordinate principles such as those of aesthetics or etiquette".²⁰²

Dit standpunt van Hare verklaart overigens waarom Hare geen inhoudelijke grenzen stelt aan wat als moreel beginsel kan gelden. Morele beginselen zijn in zijn visie niet beginselen van een bepaald soort, behorend tot een bepaald gezichtspunt, maar het zijn volgens Hare de uiterste beginselen die iemands gedrag bepalen. Het is de vraag of die opvatting over moraal gebruikelijk is. Zeker is dat lang niet iedereen het standpunt van Hare in dat opzicht deelt. We hebben dat al gezien voor wat betreft Warnock en deze vindt het dan ook niet vanzelfsprekend dat het morele op alle overwegingen voorgeaat:

"It is not possible to doubt, I believe, that such a 'placing' of morality - some such subordination of the weight of moral reasons to others - does sometimes occur; and, though possibly there may be some way of arguing that such down-grading, so to speak, of moral considerations is 'contrary to reason', I cannot for my own part see how such an argument would go."²⁰³

²⁰¹ Welke die voorwaarden zijn komt in hoofdstuk 6, par. 26 e.v. uitvoerig aan de orde.

²⁰² Hare (1963), blz. 168/9.

²⁰³ Warnock (1971), blz. 158.

Nu is het niet nodig om het morele boven de gezichtspunten te stellen, wil men kunnen verdedigen dat het morele moeten voorgaat op het moeten van andere gezichtspunten. Foot bespreekt de mening van Phillips²⁰⁴, die dat laatste standpunt verdedigt. Foot zelf echter deelt de mening van Phillips niet.²⁰⁵ Het feit dat het om een moreel moeten gaat is op zichzelf bezien niet voldoende om aan te nemen dat het dit moeten is dat men in zijn gedrag moet volgen. Taylor stelt de zaken heel duidelijk:

"There is nothing in the value systems themselves which renders them superior (or inferior) to others. We cannot show that a moral value system always or necessarily takes precedence over a prudential value system, for example, merely by examining the value systems themselves. ... The canons of reasoning which define one point of view do not stipulate that any value system which is guided by them shall be superior to any value system guided by another set of canons. Such a stipulation can only be made outside all points of view, as a principle to which one subscribes as part of one's way of life."²⁰⁶

b. Is de moraal bindend?

Het voornaamste argument van Hare tegen de descriptivistische theorieën was dat als morele oordelen beschrijvend zijn, de relatie tussen morele oordelen en menselijk gedrag onduidelijk wordt. Als "Je moet deze handeling verrichten" niets anders zou betekenen dan bijvoorbeeld "Deze handeling maximaliseert het geluk van de mensheid", dan is het niet duidelijk wat het verband zou zijn tussen de verplichting om de handeling te verrichten en het oordeel "Je moet deze handeling verrichten". Om dat probleem te ondervangen kwam Hare met de theorie over prescriptieve betekenis en daarmee samenhangend over de door morele oordelen geïmpliceerde imperatieven. Als men, zoals o.a. Warnock, de moraal ziet als een doelgericht stelsel van beginselen, dan kan men zich afvragen waar de verbindende kracht van de moraal blijft. Zijn morele beginselen dan niet hypothetische imperatieven, recepten die aangeven hoe men het doel van de moraal kan bereiken? En als men die laatste vraag bevestigend beantwoordt, bestaat er dan nog een plicht om het doel van de moraal na te streven? Als we het doel van de moraal moeten nastreven, dan strekt dat behoren zich ook uit tot de middelen die vereist zijn om dat doel te bereiken, dat wil zeggen het naleven van de morele beginselen. Bestaat er in de visie van

²⁰⁴ Phillips (1977).

²⁰⁵ Foot (1978), blz. 184/5.

²⁰⁶ Taylor (1961), blz. 154.

Warnock c.s. iets dergelijks dat morele beginselen verbindende kracht geeft? Zijn morele beginselen categorische of hypothetische imperatieven?²⁰⁷

Op deze laatste manier formuleert ook Foot het probleem. Zij vraagt zich af of de traditionele opvatting dat morele beginselen categorische imperatieven zijn correct is. Om die vraag te beantwoorden trekt Foot een parallel tussen morele beginselen en voorschriften van etiquette. Voorschriften van etiquette, zo wordt algemeen aangenomen, hoeft men slechts aan te houden voor zover men zich aan de etiquette wil houden. Met het morele moeten is het niet anders gesteld dan met het moeten van de etiquette: men behoeft zich slechts aan de beginselen van de moraal te houden voor zover men moreel wil handelen. Wil men dat niet, dan bestaat er geen plicht om die beginselen te volgen. Foot drukt dat als volgt uit:

"My own view is that while there are ends within ethics which one should adopt (as e.g. that one's children get a good education) there are difficulties about saying that one 'ought' to take account of the general good. For either the 'ought' means 'morally ought' or 'ought from a moral point of view' or else it does not. If it does we have a tautological principle. If it does not the problem is to know what is being said. By hypothesis a prudential 'ought' is not intended here, or one related to others of the agent's contingent ends. Nor do we have the 'ought' and 'ought not' operating within the system of etiquette, or some system of institutional rules. This 'ought' - the one in the sentence 'One ought to be moral' - is supposed to be free floating and unsubscripted, and I have never found anyone who could explain the use of the word in such a context. (They are apt to talk about the expressing of resolves, or of decisions, but it is then not clear why we need the 'ought' terminology when 'I resolve' and 'I've decided' are already in use.) My own conclusion is that 'One ought to be moral' makes no sense at all unless the 'ought' has the moral subscript, giving a tautology, or else relates morality to some other system such as prudence or etiquette. I am, therefore putting forward quite seriously a theory that disallows the possibility of saying that a man ought (free unsubscripted 'ought') to have ends other than those he does have: e.g. that the uncaring, amoral man ought to care about the relief of suffering or the protection of the weak. In my view we must start from the fact that some people do care about such things, and even devote their lives to them; they may therefore talk about what should be done presupposing such common aims. These things are necessary, but only subjectively and conditionally necessary, as Kant would put it.²⁰⁸

²⁰⁷ Ik gebruik de uitdrukking "categorische imperatief" niet in de Kantiaanse zin van een enkel op de praktische rede gebaseerde imperatief, maar in de ook door Foot gehanteerde ruimere zin van een imperatief die men onvoorwaardelijk moet gehoorzamen.

²⁰⁸ Foot (1978), blz. 169/70.

c. Motiveren morele oordelen?

De discussies over wat men al dan niet moet doen worden vaak gevoerd in termen van redenen om te handelen. Zo gaat ook Foot te werk. Ze formuleert de vraag of morele beginselen categorische imperatieven zijn ook wel als de vraag of morele beginselen altijd redenen om te handelen verschaffen, dat wil zeggen onafhankelijk van de verlangens en doeleinden van de (al dan niet) handelende persoon.²⁰⁹ Door de uitdrukking "redenen voor gedrag" op die manier te gebruiken wordt via het reden-begrip verband gelegd tussen moeten en handelen. Als men iets moet dan heeft men een reden om dat te doen en als men een reden heeft om iets te doen zal men ceteris paribus dat doen op straffe van irrationaliteit bij nalaten.

Hoewel het begrip "redenen" bij Hare niet zozeer op de voorgrond treedt, hanteert deze een vergelijkbaar mechanisme in de vorm van de imperatief die door morele oordelen zou worden geïmpliceerd. Omdat men niet met een moreel oordeel kan instemmen zonder in te stemmen met de daardoor geïmpliceerde imperatief en omdat het instemmen met een imperatief inhoudt dat men (normalerwijs) overeenkomstig die imperatief handelt, is er in de theorie van Hare een nauw verband tussen morele oordelen en beginselen enerzijds en menselijk gedrag anderzijds.

Dat het verband tussen moeten en gedrag niet zo simpel ligt als Hare voorstelt blijkt wel uit de problemen die Hare heeft met het verschijnsel van een zwakke wil, *akrasia* zoals Aristoteles dat noemt. Hare worstelt een hoofdstuk lang met het probleem dat ontstaat als iemand weliswaar serieus met een moreel oordeel instemt, maar desondanks niet overeenkomstig dat oordeel handelt.²¹⁰ Maar hoe hard hij ook worstelt, Hare komt niet op een bevredigende wijze uit de problematiek en dat wijst er mijns inziens op dat Hare's theorie over de door morele oordelen geïmpliceerde imperatieven niet helemaal klopt.

Bij Foot springen de problemen minder in het oog, maar ook bij haar zijn ze niet geheel afwezig. Centraal staat bij haar het begrip "redenen om te handelen", maar ze weet daar niet goed weg mee:

"I am sure that I do not understand the idea of a reason for acting, and I wonder whether anyone else does either. I myself incline to the view that all such reasons depend either on the agent's interest (meaning here what is in his interest) or else on his desires. I take these to be independent sources of reasons for action, so that the fact that a man is indifferent to his future welfare does not destroy the reason he has for paying attention to it, but this particular thesis is not one on which I place any importance. Perhaps all reasons for action are desire-dependent, even if some Humean arguments for it are faulty.

Is it not, however, possible that if we come to understand reasons for action better we shall find that some are dependent neither upon the agent's interests nor upon his desires? Indeed it is possible, and then it is possible that moral considerations will be found to be reasons of this kind. I do not claim to have shown that it is not so, but rather that no one has offered any valid

²⁰⁹ Foot (1978), blz. 161.

²¹⁰ Hare (1963), H5.

argument for the proposition that moral considerations have an automatic reason-giving force, and that until such arguments are given it merely expresses a pious hope."²¹¹

Wat dit laatste punt betreft, of morele overwegingen automatisch redengevende kracht hebben, daarover is Foot zoals we hierboven hebben gezien, uiteindelijk een negatief oordeel toegedaan. Wat blijft is het verband dat Foot legt tussen redenen en motivatie. Dat verband is er volgens haar rechtstreeks voor zover redenen verlangens vooronderstellen, of indirect voorzover belangen worden voorondersteld. Omdat motivatie, als psychische dispositie tot gedrag, nauw met gedrag is verbonden, schept Foot op deze wijze een directe samenhang tussen redenen voor gedrag en gedrag. Zij had echter al geconstateerd dat moeten niet persé tot gedrag leidt en dat dwingt haar tot de stelling dat moeten niet steeds een reden voor gedrag insluit. Het is in haar visie dus mogelijk dat iemand moreel gezien iets moet doen, maar desondanks geen reden heeft om die handeling te verrichten.²¹² Dat standpunt lijkt me niet zo aantrekkelijk. Ik zou er de voorkeur aan geven te zeggen dat de desbetreffende persoon een morele reden heeft om die handeling te verrichten, maar niet door die reden hoeft te worden gemotiveerd. In dat geval is het wel nodig een theorie te geven over de relatie tussen redenen voor gedrag en motivatie voor gedrag. In hoofdstuk 3 zal ik met zo'n theorie komen en ik zal die theorie in hoofdstuk 6 nader uitwerken.²¹³

18. De afleidbaarheid van waarde- en prescriptieve oordelen.

In de vorige twee paragrafen zijn we ingegaan op één argument tegen de vermeende irrationaliteit van het morele discours en op een aantal implicaties van het aanvaarden van dat argument. Het ging om het argument dat men niet geheel vrij is in het kiezen van zijn morele beginselen. Er is evenwel nog een tweede argument tegen die vermeende irrationaliteit. Dat argument houdt in dat waarde- en prescriptieve oordelen, in tegenstelling tot wat Stevenson en Hare beweerden, wel degelijk op geldige wijze uit enkel descriptieve oordelen kunnen worden afgeleid. Hoewel het mijns inziens om één argument gaat, worden er van dat argument door Foot en Searle twee nogal verschillende presentaties gegeven ter ondersteuning van hun stelling dat waarde- en prescriptieve oordelen uit enkel descriptieve premissen kunnen worden afgeleid. Ik zal hun beider argumenten in deze paragraaf afzonderlijk behandelen. Later, in hoofdstuk 6, zal ik aangeven waarom hun argumenten in wezen identiek zijn.

²¹¹ Foot (1978), blz. 156.

²¹² Foot (1978), blz. 164.

²¹³ H3, par. 6-12 en H6, par. 14-18.

a. De afleiding van een waardeoordeel.

"I shall suppose, for the sake of argument, that the non-naturalist really has identified some characteristic (let us call it *f*) essential to evaluative words; that he is right in saying that evaluations involve emotions, attitudes, the acceptance of imperatives, or something of the kind. He is therefore justified in insisting that no word or statement which does not have the property *f* can be taken as equivalent to any evaluation, and that no account of the use of an evaluative term can leave out *f* and yet be complete. What, if anything, follows about the relation between premises and conclusion in an argument designed to support an evaluation?

It is often said that what follows is that evaluative conclusions cannot be deduced from descriptive premises, but how is this to be shown? Of course, if a descriptive premise is redefined, as one which does not entail an evaluative conclusion, the non-naturalist will once more have bought security at the price of becoming a bore. He can once more improve his position by pointing to the characteristic *f* belonging to all evaluations, and asserting that no set of premises which do not entail an *f* proposition can entail an evaluation. If he takes this course he will be more like the man who says that a proposition which entails a proposition about a dog must be one which entails a proposition about an animal; he is telling us what to look out for in checking the entailment. What he is not so far telling us is that we can test for the entailment by looking to see whether the premise itself has the characteristic *f*. For all that has yet been shown it might be possible for a premise which is not *f* to entail a conclusion which is *f*, and it is obviously this proposition which the non-naturalist wants to deny."²¹⁴

In dit citaat van Foot zijn zowel de theorie van Hare over prescriptieve betekenis, als de kritiek die Foot heeft op de implicaties die Hare aan zijn theorie verbindt, te vinden. De vraag die Foot stelt komt kortweg hierop neer: Stel dat de conclusie van een redenering prescriptieve betekenis heeft en de premissen van die redenering op zichzelf geen prescriptieve betekenis hebben, volgt daar dan uit dat die redenering niet geldig is? Uit de wijze waarop Foot de vraag stelt wordt al duidelijk dat haar antwoord "neen" zal zijn.

Interessanter dan de inhoud van haar antwoord is de wijze waarop ze die inhoud onderbouwt. Die onderbouwing gaat in twee fasen. In de eerste fase, te vinden in het bovengegeven citaat, probeert Foot te laten zien waarom Hare's argumenten voor zijn conclusie dat uit enkel feitelijke oordelen geen waardeoordelen kunnen worden afgeleid niet voldoende zijn. Daarmee is Hare's conclusie nog niet weerlegd, maar hooguit aan twijfel bloot gesteld. De tweede fase bestaat uit een tegenvoorbeeld. Foot probeert door een concreet voorbeeld te geven duidelijk te maken dat het niet onmogelijk is om een waardeoordeel uit enkel feitelijke oordelen af te leiden. Ten behoeve van dat voorbeeld kiest ze het evaluatieve woord "rude".

²¹⁴ Foot (1978), blz. 101.

"How in any case is it to be proved that if the conclusion is to have the characteristic of the premises taken together must also have it? Can it be said that unless this is so it will always be possible to assert the premises and yet deny the conclusion? I shall try to show that this at least is false, and in order to do so I shall consider the case of arguments designed to show that a certain piece of behaviour is or is not rude.

I think it will be agreed that in the wide sense in which philosophers speak of evaluation, 'rude' is an evaluative word. At any rate it has the kind of characteristics upon which non-naturalists fasten: it expresses disapproval, is meant to be used when action is to be discouraged, implies that other things being equal the behaviour to which it is applied will be avoided by the speaker, and so on. For the purpose of this argument I shall ignore the cases in which it is admitted that there are reasons why something should be done in spite of, or even because of, the fact that it is rude. Clearly there are occasions when a little rudeness is in place, but this does not alter the fact that 'rude' is a condemnatory word.

It is obvious that there is something else to be said about the word 'rude' besides the fact that it expresses, fairly mild, condemnation: it can only be used where certain descriptions apply. The right account of the situation in which it is correct to say that a piece of behaviour is rude, is, I think, that this kind of behaviour causes offence by indicating lack of respect. Sometimes it is merely conventional that such behaviour does indicate lack of respect (e.g. when a man keeps his hat on in someone else's house); sometimes the behaviour is naturally disrespectful, as when one man pushes another out of the way. (It should be mentioned that rudeness and the absence of rudeness do not exhaust the subject of etiquette; some things are not rude and yet are 'not done'. It is rude to wear flannels at a formal dinner party, but merely not done to wear a dinner jacket for tennis.)

Given that this reference to offence is to be included in any account of the concept of rudeness, we may ask what the relation is between the assertion that these conditions of offence are fulfilled - let us call it O - and the statement that a piece of behaviour is rude - let us call it R. Can someone who accepts the proposition O (that this kind of offence is caused) deny the proposition R (that the behaviour is rude)? I should have thought that this was just what he could not do, for if he says that it is not rude, we shall stare, and ask him what sort of behaviour would be rude;..."²¹⁵

"I conclude that whether a man is speaking of behaviour as rude or not rude, he must use the same criteria as anyone else, and that since the criteria are satisfied if O is true, it is impossible for him to assert O while denying R. It follows that if it is a sufficient condition of P's entailing Q that the assertion of P is inconsistent with the denial of Q, we have here an example of a non-evaluative premise from which an evaluative conclusion can be deduced."²¹⁶

²¹⁵ Foot (1978), blz. 102/3.

²¹⁶ Foot (1978), blz. 104.

Wat Foot in dit betoog laat zien is dat in sommige gevallen de waarheidsvoorwaarden van een zin (in casu een waardeoordeel) niet samenvallen met de betekenis van dat oordeel. Die mogelijkheid wordt door Hare overigens niet ontkend. Deze stelt zelfs dat dit karakteristiek is voor waardeoordelen.²¹⁷ Het essentiële verschil is volgens hem echter dat de zin die het verband legt tussen een descriptief predikaat en zijn toepasselijkheidsvoorwaarden analytisch is (een betekenispostulaat zou Carnap zeggen), terwijl de zin die het verband tussen een waardepredikaat en zijn toepasselijkheidsvoorwaarden legt synthetisch is, namelijk een evaluatief beginsel.²¹⁸ Met andere woorden: In het eerste geval zou er sprake zijn van een taalkwestie, in het laatste van (bijvoorbeeld) een morele kwestie.

De kern van het betoog van Foot berust er evenwel op dat in het geval van "rude" het verband tussen de toepasselijkheidsvoorwaarden van het predikaat en het predikaat zelf juist een kwestie van taal is. De betekenis van "rude" bepaalt welk gedrag als rude geldt en welk gedrag niet.

Hare heeft evenwel nog meer pijlen op zijn boog. Door te onderscheiden tussen woorden met primair prescriptieve en secundair descriptieve betekenis enerzijds en woorden met primair descriptieve en secundair prescriptieve betekenis anderzijds, probeert hij zijn positie te redden:

"This change brings other consequences with it. To illustrate them, let us consider the context of the words' use in more detail. I have so far been assuming that the society which is using these expressions 'good man' and 'doog man'²¹⁹ has very inflexible standards of human excellence, and that therefore no question arises of the descriptive meaning of either word changing. But in the real world standards of human excellence change (for example, on the wrongness of wife-beating); and therefore, if the expression 'good man' is to be used (as it is) to express changing standards, its logical character has to be such as to allow for this. This is done by making the prescriptive meaning of the word primary, and its descriptive meaning secondary.

It is not necessary. that a value-word should be treated in this way. There are other moral words whose prescriptive meaning is .secondary to their descriptive: for example 'industrious', 'honest' and 'courageous'. Let us imagine a society which places a negative value upon industry; there seem to be such societies in the .world, in which the industrious man is regarded as a mere nuisance. Such a society could never (if it spoke English) express .its moral standards by using the word 'industrious', like us, for commending people, only with a totally different descriptive meaning - i.e. commending them for totally different qualities, for example that of doing as little work as possible. If they did that, we should say that they had changed the meaning .of the English word 'industrious'. The descriptive meaning of 'indus-

²¹⁷ Hare (1963), blz. 21/2.

²¹⁸ Hare (1963), blz. 23.

²¹⁹ Hare gebruikt het woord "doog" als een woord met dezelfde descriptieve betekenis als "good", maar zonder de prescriptieve betekenis daarvan. Vgl. Hare (1952), blz. 116/7.

trious' is much too firmly attached to the word for this sort of thing to be allowed; these people would be much more likely to use the word in its normal descriptive meaning, but neutrally or pejoratively; i.e. to give it no, or an adverse, prescriptive meaning."²²⁰

Dit betoog van Hare is niet geheel van zin ontbloot, maar weerlegt de theorie van Foot niet. Hare toont er slechts mee aan dat woorden als "rude" en "industrious" naast descriptieve ook prescriptieve betekenis hebben.²²¹ Wat nodig is om de positie van Foot omver te werpen is een veel verdergaand betoog waarom waardeoordelen niet uit enkel feitelijke oordelen kunnen worden afgeleid. Zo'n betoog geeft Hare niet. In tegendeel, door het bestaan van woorden met primair descriptieve en secundair prescriptieve betekenis te poneren geeft hij Foot impliciet gelijk. Maar dat valt niet te rijmen met de rest van Hare's theorie over de afleidbaarheid van waardeoordelen.

b. De afleiding van een prescriptief oordeel.

Toegeven dat bepaalde waardeoordelen uit enkel feitelijke oordelen zijn af te leiden is misschien nog niet zo'n grote klap voor de theorie van Hare voor zover het gaat om waardewoorden die in Hare's visie primair descriptieve betekenis hebben. Anders wordt het als het gaat om de afleiding van zuiver prescriptieve oordelen. Toch probeerde Searle te laten zien dat het mogelijk is om uit enkel feitelijke oordelen een prescriptief oordeel af te leiden. Daartoe gebruikte hij twee nauw met elkaar samenhangende onderscheidingen. Het betreft enerzijds het onderscheid tussen regulerende en constituerende regels en anderzijds het onderscheid tussen natuurlijke en institutionele feiten.²²²

Searle maakt het onderscheid tussen regulerende en constituerende regels als volgt duidelijk: .Regulerende regels regelen een al bestaande activiteit. Ze geven voorschriften voor gedrag dat reeds bestond, of had kunnen bestaan, zonder de aanwezigheid van de regulerende regels. Als voorbeeld zou men verkeersregels kunnen zien. Deze regels regelen gedrag binnen de praktijk van het aan het verkeer deelnemen, die al bestond voor het bestaan van de regels. .Constituerende regels daarentegen reguleren niet alleen gedrag, ze scheppen bovendien de mogelijkheid tot nieuwe soorten van gedrag. Zo geven de regels van het schaakspel niet alleen de spelers aan welke zetten ze mogen doen, ze scheppen daarnaast ook de mogelijkheid om te schaken. Zonder de spelregels zou, wat anders het verrichten van zetten binnen het schaakspel zou zijn geweest, enkel nog maar neerkomen op het verschuiven van stukken hout op een geblokt bord. Schaken is slechts schaken voor zover men zich grosso modo aan de spelregels houdt. Doet

²²⁰ Hare (1963), blz. 23-24. Vgl. ook Hare (1952), blz. 121.

²²¹ En dat nog slechts voor zover men wil aannemen dat woorden descriptieve of prescriptieve betekenis kunnen hebben.

²²² Het onderscheid tussen de twee soorten regels werd al voor Searle gemaakt door Rawls in zijn artikel "Two Concepts of Rules". Het onderscheid tussen natuurlijke en institutionele feiten is afkomstig van Anscombe, in haar artikel "On brute facts".

men dat, dan kan men dankzij de constituerende regels van het schaakspel het gedrag van de spelers op een nieuwe wijze classificeren, namelijk als schaken.²²³

Naast de constituerende regels van het schaakspel, of van spelen in het algemeen, zijn er nog vele andere soorten van constituerende regels. Searle noemt zelf de constituerende regels voor het verrichten van bepaalde taalhandelingen.²²⁴ In de rechtspraak zijn alle erkenningsregels²²⁵ voorbeelden van constituerende regels.

Constituerende regels maken deel uit van en vormen ten dele sociale instituties. Deze sociale instituties maken het mogelijk om een onderscheid te maken tussen natuurlijke en institutionele feiten. Men kan zich vele verschillende soorten feiten voorstellen, zoals het feit dat Amsterdam in Nederland ligt, het feit dat lood zwaarder is dan water, het feit dat sneeuw wit is, het feit dat Jan pijn heeft, enzovoort. Al deze feiten hebben echter één ding gemeenschappelijk en dat is dat ze volledig in fysische termen beschreven kunnen worden. Voor het geval men een dualistisch mensbeeld aanhangt zou men nog kunnen zeggen dat het feit dat Jan pijn heeft mentaal van aard is. In dat geval moet de stelling opnieuw worden geformuleerd, zodat hij als inhoud krijgt dat alle genoemde feiten in fysische of mentale termen beschreven kunnen worden.

Maar neem nu de volgende feiten: Jan en Marie zijn getrouwd, Marie is tot honderd gulden boete veroordeeld, Kees staat schaakmat, Cecile heeft Dirk beloofd te komen, enzovoort. Al deze feiten zijn niet in enkel fysische of mentale termen te beschrijven, ze veronderstellen allemaal het bestaan van één of andere sociale institutie. Het is dit verschil dat Searle er toe leidt om de eerste groep feiten, die in enkel fysische of mentale termen te beschrijven zijn, natuurlijke feiten te noemen en de tweede groep, waarvoor het bestaan van sociale instituties nodig is, institutionele feiten.²²⁶

Het is niet zo dat institutionele feiten heel andere feiten zijn dan natuurlijke feiten. Men zou ze kunnen beschouwen als een conglomeraat van één of meer natuurlijke feiten, op een bepaalde manier gespecificeerd op grond van een regel die de bijbehorende sociale institutie constitueert. Zo zou men het schaakmat zetten van zijn tegenstander kunnen zien als een bepaalde belichting van het schuiven met een stuk hout, een belichting gebaseerd op de regels van het schaakspel.

Dit karakter van institutionele feiten schept voor Searle de mogelijkheid om met behulp van het voorbeeld van een belofte te laten zien hoe een prescriptief oordeel kan worden afgeleid uit enkel descriptieve premissen. Eerst zal ik Searle's afleiding geven; daarna zal ik kort ingaan op de voornaamste kritiek die tegen deze afleiding is aangevoerd.

Searle maakt duidelijk hoe volgens hem "behoren" uit "zijn" kan worden afgeleid aan de hand van de volgende vijf beweringen:

"1. Jones uttered the words 'I hereby promise to pay you, Smith, five dollars'.

²²³ Searle (1969), blz. 33 e.v.

²²⁴ Searle (1969), blz. 62/3.

²²⁵ Voor meer over erkenningsregels, zie H6, par. 27a.

²²⁶ Searle (1969), blz. 50 e.v.

2. Jones promised to pay Smith five dollars.
3. Jones placed himself under (undertook) an obligation to pay Smith five dollars.
4. Jones is under an obligation to pay Smith five dollars.
5. Jones ought to pay Smith five dollars."²²⁷

Volgens Searle is de relatie tussen de opeenvolgende beweringen van deze reeks nergens contingent, hoewel de beweringen niet logisch uit elkaar volgen. Met name bevatten de extra premissen die nodig zijn om de beweringen wel logisch uit elkaar te laten volgen geen evalueringen, morele beginselen, of iets van dien aard.

Als extra toe te voegen premissen noemt Searle bij de relatie tussen 1 en 2:

"1a. Under certain conditions C anyone who utters the words (sentence) 'I hereby promise to pay you, Smith, five dollars' promises to pay Smith five dollars."

en:

"1b. Conditions C obtain."

Hierbij geldt dat premisse 1a een constituerende regel is voor de taalhandeling van het beloven. Voor het verband tussen 2 en 3 voegt Searle toe de zijns inziens analytische premisse:

"2a. All promises are acts of placing oneself under (undertaking) an obligation to do the thing promised."

Het verband tussen 3 en 4 wordt gelegd door het analytische:

"3a. All those who place themselves under an obligation are (at the time when they so place themselves) under an obligation."

Tenslotte worden 4 en 5 met elkaar verbonden door:

"4a. If one is under an obligation to do something, then as regards that obligation one ought to do what one is under an obligation to do."²²⁸

²²⁷ Searle (1969), blz. 177.

²²⁸ Searle (1969), blz. 177 e.v.

De wezenlijke overgang van de feitelijke premisse 1 naar de zuiver prescriptieve conclusie 5 wordt gemaakt in de stappen van 1 naar 2 en van 2 naar 3. Bij beide stappen wordt door Searle een beroep gedaan op de aard van de sociale institutie van het beloven. Door het bestaan van deze institutie worden bepaalde institutionele feiten, met name het doen van beloften, mogelijk gemaakt en deze institutionele feiten zijn volgens Searle niet te vangen in de klassieke tweedeling descriptief/normatief.²²⁹ Dit maakt het volgens Searle mogelijk om de vermeende kloof tussen feit en norm te overbruggen. Maar heeft Searle niet toch één of meer normatieve premissen in zijn betoog binnengesmokkeld?

In zijn artikel "The promising game" ontkent Hare dat Searle er in geslaagd zou zijn om een evaluatieve conclusie af te leiden uit een descriptieve premisse zonder gebruik te maken van aanvullende normatieve premissen. Om dit duidelijk te maken neemt hij de aanvullende premissen 1a en 2a samen en leidt daaruit af de nieuwe aanvullende premisse 1a1:

"Onder bepaalde voorwaarden V neemt ieder die de woorden 'Hierbij beloof ik u, Smits, vijf dollar te betalen' uitsprekt, de verplichting op zich om Smits vijf dollar te betalen."

Deze nieuwe premisse zou volgens Searle een synthetische empirische bewering over woordgebruik zijn, terwijl hij volgens Hare een synthetische evaluatie of een synthetisch voorschrift is, of impliciet bevat. De nieuwe premisse zou dan niet enkel over woordgebruik gaan.²³⁰

Hoewel Hare blijkbaar erkent dat 1a1 over woordgebruik gaat, stelt hij tevens dat die bewering evaluatief of prescriptief is. De kern van zijn betoog komt op het volgende neer: Stel dat binnen een bepaalde samenleving het begrip "verplichting" al voorkomt, maar nog niet de instelling dat men door het doen van beloften een verplichting op zich neemt. Het is dan mogelijk dat in die samenleving de instelling van het beloven wordt ingevoerd, met alle daarbij behorende constituerende regels. Maar dan moet men daarbij tevens het normatieve beginsel aanvaarden dat wie een belofte doet daarmee een verplichting op zich neemt. Dat wil zeggen dat het aanvaarden van een bepaalde constituerende regel over beloven niet mogelijk is zonder gelijktijdig een bepaald moreel beginsel te aanvaarden dat door die taalregel wordt geïmpliceerd.

Het is wel mogelijk om een bewering als 1a1 te zien als enkel een bewering over woordgebruik en taalregels, zonder dat men door 1a1 te beweren een moreel beginsel onderschrijft. Men zou zich dan bijvoorbeeld als anthropoloog buiten de samenleving stellen en die vanuit een extern standpunt beschrijven. Maar in dat geval kan men met behulp van 1a1 ook niet de conclusie trekken dat Jansen aan Smits vijf dollar hoort te geven. De conclusie die men vanuit het externe standpunt kan trekken is slechts dat volgens de gemeenschap welke die en die taal spreekt, Jansen aan Smits vijf dollar behoort te geven. Met andere woorden: Als men 1a1 beschouwt als

²²⁹ Searle (1969), blz. 184/5.

²³⁰ Hare (1964), blz. 117/8.

een zuiver descriptieve premisse kan men met behulp van die premisse geen normatieve conclusie uit 1 trekken.²³¹

Searle verwerpt deze kritiek van Hare op de volgende gronden: Het is inderdaad mogelijk om een extern standpunt in te nemen ten aanzien van een taalconventie en om dan de conclusies die uit de conventie voortvloeien te verwerpen. Dit gaat niet alleen op ten aanzien van de conventie dat het doen van een belofte het op zich nemen van een verplichting inhoudt, maar ook voor de conventie dat als men iets een driehoek noemt, men gehouden is om aan te nemen dat die figuur drie zijden heeft. Maar daaruit kan men niet opmaken, om bij het geval van de driehoek te blijven, dat men met de taalconventie een normatief beginsel heeft geaccepteerd, inhoudende dat als men iets een driehoek noemt men gehouden is toe te geven dat die figuur ook drie zijden heeft.²³² Door een extern standpunt in te nemen ten opzichte van de taalregels kan men alle conclusies die berusten op de aanvaarding van taalregels verwerpen, maar dan kan men daarmee ook alle logische redeneringen verwerpen, want de geldigheid daarvan berust ook op taalregels. Dat het argument van de anthropologische benadering tot dergelijke conclusies leidt, toont aan dat het niet op gaat.²³³

Stel dat het betoog van Searle juist zou zijn en dat het mogelijk is om zonder toevoeging van morele of anderszins normatieve premissen uit de bewering dat iemand iets gezegd heeft af te leiden dat die persoon iets behoort te doen, zou dat dan inhouden dat het verschil tussen feit en norm, tussen zijn en behoren niet bestaat? Searle zou dat waarschijnlijk niet voor zijn rekening willen nemen. Hij maakt namelijk zelf, zij het niet expliciet, verschil tussen het metafysische onderscheid tussen "zijn" en "behoren" en de logische stelling dat normatieve beweringen niet uit enkel descriptieve beweringen af te leiden zijn.²³⁴ Zijn stelling komt er slechts op neer dat de metafysische tweedeling tussen zijn en behoren niet in de taal wordt weerspiegeld en dat de zogenaamde institutionele feiten daar een voorbeeld van vormen.²³⁵

Hij stelt, strikt genomen, ook niet dat de normatieve bewering dat Jansen aan Smits vijf dollar moet betalen uit enkel descriptieve beweringen is afgeleid. Onder de premissen bevond zich wel degelijk een norm, zij het dat dit geen "gewone" regulerende gedragsnorm was, maar een constituerende taalregel. Nu kan men zo'n taalregel wel evaluatief noemen omdat hij tot evaluatieve oordelen leidt, maar dat komt neer op het stipuleren, niet het aantonen van een scherp onderscheid tussen descriptief en normatief taalgebruik.²³⁶ Het feit dat constituerende regels een tussenvorm zijn tussen gedragsvoorschriften enerzijds en betekenisregels voor beschrijvende woorden anderzijds maakt dat de overgang tussen descriptief en evaluatief taalgebruik vloeiend is.

²³¹ Hare (1964), blz. 121.

²³² Searle (1969), blz. 194/5.

²³³ Searle (1969), blz. 197.

²³⁴ Searle (1969), blz. 182 e.v.

²³⁵ Searle (1969), blz. 186/7.

²³⁶ Searle (1969), blz. 184.

19. Inventarisering van problemen.

Er zijn in dit hoofdstuk heel wat theorieën de revue gepasseerd en die waren voor een belangrijk deel niet met elkaar verenigbaar. Ik zal proberen enige centrale vraagstellingen uit die theorieën (nogmaals) naar voren te halen, zodat de aard van de problematiek duidelijk wordt. Het zijn deze vragen die door een bevredigende meta-ethische theorie van consistente antwoorden moeten worden voorzien.

Eén centrale vraag is die naar de aard van het normatieve. Maakt het normatieve deel uit van de werkelijkheid, of zit het in de taal besloten? Descriptivistische theorieën kiezen voor het eerste alternatief en stellen dientengevolge dat prescriptieve en waardeoordelen beschrijvend zijn. Er zijn dan nog twee mogelijkheden: Het normatieve kan deel uitmaken van één naturalistisch (wat dat ook moge zijn) op te vatten werkelijkheid, maar het kan ook een normatieve werkelijkheid vormen naast de "gewone" werkelijkheid. Deze laatste opvatting lijkt te worden aangehangen door Moore.

Als men het normatieve niet in de werkelijkheid (hoe dan ook opgevat) zoekt en men gaat uit van de vraag wat morele oordelen, dat wil zeggen taalentiteiten, betekenen, dan moet men haast wel op het antwoord komen dat het normatieve in de taal zit. Er moet dan zoiets als emotieve (Stevenson), of prescriptieve (Hare) betekenis bestaan. Daarbij kan men er nog over discussiëren waaruit die betekenis dan wel bestaat.

Een tweede centrale vraag is die naar de mogelijkheid om prescriptieve en waardeoordelen rationeel te onderbouwen. Aan deze problematiek kunnen twee deelgebieden worden onderscheiden. In de eerste plaats kan men zich afvragen in hoeverre de logica op het normatieve vlak van toepassing is en in de tweede plaats kan men zich de vraag stellen wat de fundamenteën voor een normatief oordeel zijn.

Wat de rol van de logica in het praktische discours betreft zijn er twee samenhangende punten. Wordt er in het praktische discours, zoals zich dat feitelijk voltrekt, logisch geredeneerd en, in de tweede plaats, is het überhaupt mogelijk om op normatief gebied geldige redeneringen te produceren? Wat beide vragen betreft heeft Hare een positievere kijk op de rol van de logica dan Stevenson.

Maar zelfs als men aanneemt dat op het normatieve vlak logisch geldig kan worden geredeneerd, gaat de rationaliteit van dat discours dan niet alsnog verloren omdat er geen basis is voor de premissen? Met name de non-cognitivisten zullen volhouden dat de deelnemers aan het morele discours vrij zijn om zelf hun premissen te kiezen. Voor de descriptivisten ligt dat natuurlijk anders, evenals voor hen die met Foot en Warnock aannemen dat het morele gezichtspunt grenzen stelt aan wat als argumenten in het morele discours kunnen gelden. Hier rijst een nieuwe vraag, namelijk die naar de rol en de onderlinge verhouding van de gezichtspunten.

De laatste vraag tenslotte, die ik uit het voorafgaande wil destilleren, is die naar de relatie tussen het normatieve en menselijk gedrag. Als mensen waarde- en prescriptieve oordelen aanvaarden

heeft dat vaak implicaties voor hun gedrag. Hoe is dat verklaarbaar en ligt hier een verband met de betekenis van die oordelen?

Uit de aard van deze vragen zal wel duidelijk zijn geworden dat de problematiek zich niet beperkt tot het vlak van de moraal. Wat nodig is om die vragen te beantwoorden, is een theorie van de praktische rede. Ik zal in de volgende hoofdstukken proberen de aanzet voor zo'n theorie te geven en om in de loop van mijn betoog de hierboven aangestipte vragen van een antwoord te voorzien.

III BEWUSTZIJN EN BETEKENIS.

In de argumenten die ik in het volgende hoofdstuk tegen de verschillende vormen van reductionisme zal aanvoeren speelt betekenis een belangrijke rol. In deze eeuw heeft betekenis, met name die van taalenteiten, veel aandacht van filosofen gekregen. Iets daarvan zijn we al in hoofdstuk I tegengekomen. In dit derde hoofdstuk zal ik ook wat over betekenis zeggen. Daarbij gaat het echter niet in de eerste plaats om de betekenis van taalenteiten, maar om de betekenis van feiten.

Eén soort betekenis die feiten kunnen hebben is .gedragleidende betekenis. Zoals de naam al zegt heeft die vorm van betekenis te maken met (menselijk) gedrag. Ik zal de stelling verdedigen dat feiten met gedragleidende betekenis de dispositie hebben om mensen, als ze zich van die feiten bewust zijn, tot gedrag te motiveren. Bij de verdediging van die stelling zal ik teruggrijpen op bepaalde opvattingen aangaande de relatie tussen het fysische en het psychische. Vandaar dat ik met de behandeling van die relatie zal beginnen.

1. Het dualisme.

De problematiek van de verhouding tussen het fysische en het psychische spitst zich in discussies vaak toe op de vraag hoe geestestoestanden zich verhouden ten opzichte van lichaamstoestanden. Het dualisme vormt een groep opvattingen over dat vraagstuk die gemeenschappelijk hebben dat ze er van uit gaan dat het geestelijke en het lichamelijke twee verschillende zaken zijn. (Voor zover men het woord "zaak" al wil gebruiken voor het geestelijke.) Descartes, die gewoonlijk als dé vertegenwoordiger van het dualisme wordt opgevoerd²³⁷, geeft als argument voor zijn dualisme dat het lichaam naar zijn aard altijd deelbaar is en dat de geest volledig ondeelbaar is.²³⁸ Behalve dit argument zou men nog kunnen aanvoeren dat geestestoestanden zoals gevoelens, gedachten, enzovoort, van zo volstrekt andere aard zijn als materiële zaken, dat het onmogelijk is dat de geest niet van geheel andere aard is als het lichaam. Tenslotte maakt een dualistische opvatting het gemakkelijker te geloven in de onsterfelijkheid van de ziel, zodat men, voor zover men die onsterfelijkheid als uitgangspunt wil nemen, daarin een argument voor een dualistische opvatting kan vinden.

Tegenover deze aantrekkelijke aspecten van het dualisme staat een minder aantrekkelijk aspect. Vanuit de meeste dualistische opvattingen valt de onmiskenbare samenhang tussen lichaamstoestanden en geestestoestanden moeilijk te verklaren. Als lichaam en geest verschillende substanties zijn (om het in Cartesiaanse termen uit te drukken) hoe kunnen geestestoestanden dan van invloed zijn op lichaamstoestanden (denk aan met voorbedachte rade

²³⁷ Vgl. Van Peursen (1976), H II en Shaffer (1968), blz. 35.

²³⁸ Descartes (1641), blz. 92/3 (6e meditatie).

verrichte handelingen en aan psychosomatische ziekten) en omgekeerd lichaamstoestanden op geestestoestanden (denk aan zintuiglijke waarneming en aan pijn)?

Er zijn verschillende soorten theorieën ontwikkeld ter verklaring van de samenhang tussen geestestoestanden en lichaamstoestanden. In één van die soorten theorieën, de parallellistische, wordt aangenomen dat lichaam en geest elkaar niet beïnvloeden, maar desondanks parallele ontwikkelingen doormaken. Ter illustratie wordt wel een vergelijking gemaakt met twee klokken waartussen geen causale relatie bestaat, maar die desondanks voortdurend gelijk lopen.²³⁹ Door Geulinx en Malebranche, die dit parallellisme aanhingen, werd dit gelijklopen verklaard middels het herhaaldelijk ingrijpen van God.²⁴⁰ Dat is weliswaar niet de enige mogelijkheid om een parallellistische theorie op te zetten, maar het is wel illustratief voor de mate van implausibiliteit van dit soort benadering.

Andere theorieën over de samenhang tussen lichaam en geest kunnen worden ondergebracht onder de noemer van het interactionisme. Deze theorieën gaan er van uit dat lichaam en geest wederkerig op elkaar inwerken. Dit zou volgens Descartes, één van die interactionisten, via de pijnappelklier geschieden²⁴¹.

Ook aan interactionistische theorieën zijn belangrijke nadelen verbonden. Dat wordt duidelijk als men zich realiseert dat interactionisme willekeurige doorbreking van causale ketens impliceert. Het menselijk zenuwstelsel, hersenen inbegrepen, vormt een lichamelijk geheel waarvan mag worden aangenomen, of waarvan ik in ieder geval wíl aannemen, dat het aan natuurwetten gehoorzaamt. Als nu de geest op het lichaam inwerkt wordt daarmee de causale keten die de verschillende toestanden van het zenuwstelsel met elkaar door de tijd verbindt door een externe factor doorbroken. Nu gebeurt dat wel vaker, voortdurend zelfs, via andere lichaamsprocessen en via de impulsen die door de zintuigen aan het zenuwstelsel worden toegeleverd. Deze externe factoren leveren evenwel geen theoretische problemen op, omdat ze in te passen vallen binnen een causaal model van het functioneren van het zenuwstelsel.

Dat ligt heel anders als de geest die externe factor is, want het is onduidelijk hoe de geest, die iets volkomen anders dan het lichamelijke zou zijn, causaal op het zenuwstelsel kan inwerken. Bij inwerking van de geest op het lichaam valt de doorbreking van de causale keten van het zenuwstelsel dus niet meer causaal te verklaren. Nog afgezien van het feit dat het moeilijk voorstelbaar is hoe de geest niet-causaal op het lichaam zou kunnen inwerken, is het niet erg aannemelijk en in ieder geval geen geschikt uitgangspunt voor onderzoek dat zulke causaal onverklaarbare verstoringen van de processen binnen het zenuwstelsel van de mens voorkomen.

Een derde dualistische theorie is het .epifenomenalisme. We hebben gezien dat een belangrijk probleem voor het interactionisme is gelegen in de vraag hoe de geest op het lichaam zou inwerken. Dit probleem vervalst bij het epifenomenalisme, want dat gaat er van uit dat het geestelijke een epifenomeen (bijverschijnsel) is van het lichamelijke. Het lichamelijke

²³⁹ Vgl. Shaffer (1968), blz. 37/8.

²⁴⁰ Vgl. Van Peursen (1971), blz. 240.

²⁴¹ Vgl. Van Peursen (1976), blz. 30/1.

"veroorzaakt" wel het geestelijke, maar omgekeerd werkt de geest niet op het lichaam in. Ik schrijf "veroorzaakt" tussen aanhalingstekens, want het is onduidelijk wat voor relatie er tussen het lichamelijke en het geestelijke zou kunnen bestaan als het om zo verschillende zaken gaat. Maar aangezien dit probleem voor haast alle theorieën geldt, met uitzondering van parallellistische, die aan nog grotere problemen lijden, zal ik aan deze moeilijkheid voorbijgaan. Een moeilijkheid die wel specifiek met het epifenomenalisme is verbonden is de volgende: We zeggen vaak dat bepaalde bewustzijnsverschijnselen tot fysiek gedrag leiden, bijvoorbeeld dat iemand aspirine neemt omdat hij hoofdpijn heeft. Hoe is dat te rijmen met de theorie dat de geest niet op het lichaam kan inwerken? Het antwoord is zowel simpel als illustratief voor wat mijns inziens een belangrijk inzicht in het kader van de lichaam-geest problematiek is. Het gedrag wordt veroorzaakt door een bepaalde lichaamstoestand en die lichaamstoestand gaat gepaard met een bewustzijnstoestand die onder meer hoofdpijn omvat. De epifenomenalist zal nu zeggen dat er één lichaamstoestand is, die zowel de hoofdpijngevoelens tot nevenverschijnsel, alswel het innemen van de aspirine (met name ook de daarbij behorende lichaamsbewegingen) tot gevolg heeft. De hoofdpijn op zichzelf veroorzaakt dus niets, maar deelt een gemeenschappelijke oorzaak met de lichaamsbewegingen die deel uitmaken van de handeling "aspirine innemen".

2. Monistische theorieën.

Men is in één keer van alle problemen aangaande de onderlinge relatie tussen lichaam en geest af indien men van de dualistische theorieën overstapt op een monistische theorie. De voornaamste monistische theorie is de identiteitstheorie, die er van uit gaat dat geestestoestanden op één of andere wijze identiek zijn aan lichamelijke toestanden en/of processen. Daarbij gaat het meer in het bijzonder om toestanden en/of processen van het zenuwstelsel, de hersenen daarbij inbegrepen.²⁴²

Naast de identiteitstheorie is er de behavioristische theorie, die inhoudt dat geestestoestanden identiek zijn aan (disposities tot) gedrag. Omdat gedrag daarbij wordt opgevat als lichamelijk gedrag is er ook in deze theorie een nauwe samenhang tussen lichamelijke en geestestoestanden, maar de aard van de samenhang is volgens de behavioristische theorie een andere dan volgens de identiteitstheorie. De laatste stelt namelijk dat beschrijvingen van lichamelijke en geestestoestanden contingent over hetzelfde (kunnen) gaan, net zoals de Morgenster en de Avondster contingent identiek zouden zijn.²⁴³ Volgens de behavioristische theorie zouden er daarentegen betekenisrelaties bestaan tussen zinnen over geestestoestanden en (bepaalde) zinnen over (disposities tot) gedrag. Ik zal de behavioristische theorie hier verder buiten beschouwing laten en volstaan met de opmerking dat hij naar mijn smaak niet erg aannemelijk is. Daarbij speelt met

²⁴² Vgl. Shaffer (1968), blz. 42.

²⁴³ Kripke bestrijdt in zijn (1971) en zijn (1972) dat de identiteit van de Avondster en de Morgenster contingent is en trekt daar dan ook de conclusie uit dat de identiteitstheorie niet kan kloppen.

name een rol dat het mij onwaarschijnlijk lijkt dat zinnen over geestestoestanden hetzelfde zouden betekenen als zinnen over (disposities tot) gedrag.²⁴⁴

Wat de identiteitstheorie betreft, als men deze theorie aanvaardt heeft men geen problemen meer met de onderlinge samenhang tussen lichamelijke en geestestoestanden. Aangezien geestestoestanden in deze theorie identiek zijn aan bepaalde lichaamstoestanden of processen, is die samenhang causaal van aard.²⁴⁵ Zodra zich binnen de causale keten van lichaamstoestanden bepaalde situaties voordoen, doen zich bepaalde geestestoestanden voor. En deze geestestoestanden zijn geen epifenomenen van de lichaamstoestanden, maar zijn identiek aan bepaalde van die toestanden.

Daarbij zijn nog twee mogelijkheden denkbaar: Er kan een één op één correspondentie bestaan tussen lichamelijke en geestestoestanden, maar ook een veel-één correspondentie. Een één-veel correspondentie is uitgesloten, omdat dan onverklaarbaar wordt hoe een bepaalde geestestoestand samenhangt met een lichaamstoestand. Immers, als met één lichaamstoestand meer dan één geestestoestand correspondeert, is onduidelijk hoe de lichaamstoestand de geestestoestand zou kunnen determineren.

De identiteitstheorie is als het ware het spiegelbeeld van het dualisme. De aan het dualisme verbonden bezwaren vormen evenzovele sterke kanten van de identiteitstheorie. Maar omgekeerd vormen de sterke kanten van het dualisme zwakke punten van de identiteitstheorie. Zo is daar met name het punt van de ongelijksoortigheid van de verschijnselen. Wat wel de wet van Leibniz wordt genoemd luidt dat identieke objecten identieke eigenschappen hebben. Als lichamelijke en geestestoestanden aan elkaar gelijk zijn, hoe kunnen ze dan zo verschillende eigenschappen hebben?

De aanhanger van de identiteitstheorie zal hierop natuurlijk moeten antwoorden dat ze geen verschillende eigenschappen hebben. Zo stelt Feigl dat het om twee wijzen van kennen gaat. Voor zover het gaat om de fysische wijze van benaderen is er sprake van propositionele kennis. Die heeft dan betrekking op lichaamstoestanden. Diezelfde lichaamstoestanden kennen we ook op een andere wijze, een meer directe vorm van ervaren, in de vorm van geestestoestanden:

"The identity thesis which I wish to clarify and to defend asserts that the states of direct experience which conscious human beings 'live through', and those which we confidently ascribe to some of the higher animals, are identical with certain (presumably configurational) aspects of the neural processes in those organisms. To put the same idea in the terminology explained previously, we may say, what is had-in-experience, and (in the case of human beings) knowable by acquaintance, is identical with the object of knowledge by description provided first by molar behavior theory and this is in turn identical with what the science of

²⁴⁴ Voor nadere kritiek op deze vorm van behaviorisme, zie Putnam (1975), blz. 325 e.v.

²⁴⁵ Maar men kan zich afvragen of de relatie tussen een - laten we zeggen - hersentoestand en de daaraan identieke geestestoestand wel causaal kan worden genoemd. Hierbij speelt de onduidelijkheid van het causaliteitsbegrip ons, zoals bij vele andere gelegenheden, parten.

neurophysiology describes (or, rather, will describe when sufficient progress has been achieved) as processes in the central nervous system, perhaps especially in the cerebral cortex. In its basic core this is the 'double knowledge' theory held by many modern monistic critical realists."²⁴⁶

In plaats van over deze twee vormen van kennen wordt door aanhangers van de identiteitstheorie ook wel over de twee talen theorie gesproken. Er is één verschijnsel dat in twee talen wordt beschreven: in de taal van de fysica en in de taal van geestestoestanden. Hier dringt zich een parallel op met Wittgensteins onderscheid tussen verschillende taalspelen. De schijnbaar verschillende denotatie van woorden voor lichaamstoestanden en woorden voor geestestoestanden zou berusten op het verschil tussen de taalspelen waarbinnen deze woorden voorkomen.

Er zijn nog meer bezwaren tegen de identiteitstheorie te noemen. Ik heb al gewezen op de bezwaren van Kripke tegen de door de identiteitstheorie vereiste contingente identiteit. Andere bezwaren worden genoemd door Shaffer en Putnam.²⁴⁷ Ik wil aan al deze bezwaren voorbijgaan, niet omdat ze geen kracht zouden hebben, maar omdat ze mijns inziens niet beslissend zijn en omdat dit geen boek over de lichaam-geest problematiek is. Korteheidshalve zal ik volstaan met de stelling dat de identiteitstheorie serieus verdedigbaar is, zonder te willen stellen dat deze theorie persé de juiste is.

3. Tussenconclusie.

Behalve de verschillende varianten van monisme en dualisme zijn er nog een aantal theorieën over de relatie lichaam-geest. Ik denk daarbij met name aan twee-aspecten theorieën, zoals verdedigd door Spinoza en Strawson en aan het door Putnam voorgestane functionalisme. Het valt buiten het kader van dit werk om al die theorieën te bespreken. Het voorafgaande heeft mijns inziens wel een voldoende indruk gegeven van de problematiek. In plaats daarvan zal ik enige uitgangspunten formuleren waaraan een deugdelijke theorie over de relatie tussen het fysische en het psychische mijns inziens dient te voldoen.

Eén van die uitgangspunten is dat de theorie het gewone taalgebruik, dat er van uit gaat dat lichaamstoestanden en geestestoestanden elkaar beïnvloeden, verklaart. Die verklaring behoeft geen naïeve te zijn, in die zin dat de theorie, zoals het interactionisme doet, moet aannemen dat geestestoestanden en lichaamstoestanden verschillende dingen zijn die op elkaar inwerken. De verklaring zoals ik die heb genoemd bij het bespreken van het epifenomenalisme is voldoende. De theorie moet evenwel wel één of andere vorm van verklaring bieden.

Een tweede uitgangspunt is dat de theorie niet mag leiden tot onverklaarbare doorbrekingen van causale ketens. Weliswaar valt niet op overtuigende wijze aan te tonen dat causale ketens slechts

²⁴⁶ Feigl (1967), blz. 79.

²⁴⁷ Shaffer (1968), blz. 46 e.v. en Putnam (1975), blz. 414 e.v. en 435 e.v.

door causale factoren gewijzigd kunnen worden. Integendeel, overwegingen ontleend aan de moderne quantum-mechanica lijken er op te wijzen dat op micro-niveau geen sprake meer is van causaal determinisme. Desondanks lijkt het me voor verschijnselen op macro-niveau een goed methodologisch uitgangspunt om causaal determinisme aan te nemen.

Tenslotte wil ik als derde uitgangspunt kiezen het axioma dat geestestoestanden eenduidig door lichaamstoestanden worden bepaald. Dat kan gebeuren via een één-één correspondentie of via een veel-één correspondentie, maar een één-veel correspondentie wil ik bij voorbaat uitsluiten.

Deze laatste twee uitgangspunten zijn overigens ook in overeenstemming met de wijze waarop in de betreffende empirische wetenschappen tegen de verhouding lichaam-geest wordt aangekeken. Zo schrijven Birbaumer c.s.:

"Im Rahmen der Verhaltenswissenschaften, speziell im Bereich der physiologischen Psychologie und Psychophysiologie wird menschliches Handeln als neurophysiologischer Prozess interpretiert, der vollständig von den neuroelektrischen und neurochemischen Prozessen vor, während und nach dem Auftreten von Handlungen determiniert ist."²⁴⁸

En wat specifieker:

"Für den Psychologen sind SCP (slow cortical potentials - J.H.) vor allem aus zwei Gründen von grösstem Interesse: SCP scheinen besonders sensibel mit psychologischen Prozessen zu kovariieren, und sie sind nicht nur Korrelate psychophysiologischer Phänomene sondern üben wahrscheinlich auch einen activen .Einfluss auf jene Nervenzellverbände aus, die ein gegebenes psychophysiologisches Muster determinieren."²⁴⁹

De theorie van Searle over intentioneel handelen, die ik in de volgende paragraaf aan de orde zal stellen, voldoet aan de drie geformuleerde uitgangspunten. Dat maakt mede dat deze theorie een geschikte basis vormt waarop ik in de rest van dit hoofdstuk kan verder bouwen aan een theorie over betekenis in het algemeen en gedragleidende betekenis in het bijzonder.

4. Handelingen en bewustzijnstoestanden.

Menselijk gedrag kan in verschillende categorieën worden onderverdeeld, naar de rol die bewustzijnstoestanden bij dat gedrag spelen. Zo zijn er de handelingen met voorbedachte rade, die van te voren gepland en met de te voorziene gevolgen gewenst zijn. Er zijn handelingen die weliswaar gepland zijn, maar waarvan de gevolgen, hoewel hun mogelijkheid werd voorzien, niet gewenst werden (voorwaardelijk opzet). Er zijn handelingen die op zichzelf bewust werden

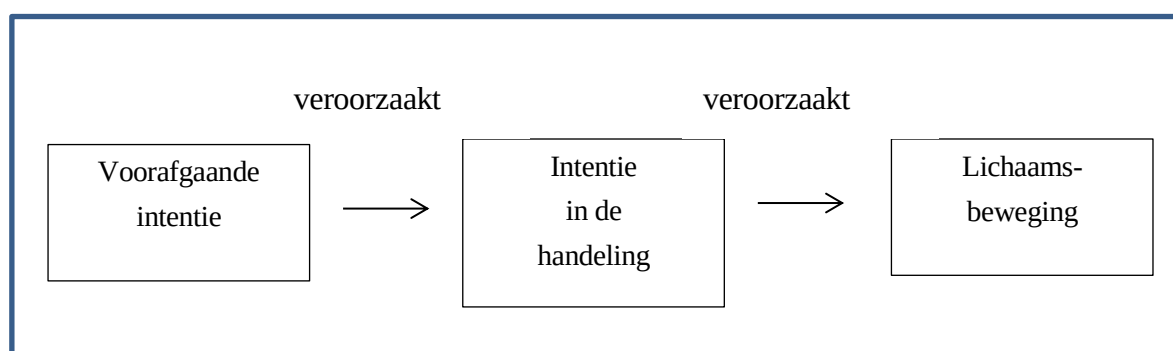
²⁴⁸ Birbaumer e.a. (1981), blz. 79.

²⁴⁹ Birbaumer e.a. (1981), blz. 83.

verricht, maar waarvan de gevolgen niet werden voorzien, hoewel ze misschien wel voorzienbaar waren. Er zijn ook nog handelingen die niet eens bewust werden verricht, laat staan dat ze voorgenomen waren. Deze indeling in categorieën is niet uitputtend, maar is voldoende om te laten zien in welke mate de intentionaliteit van handelingen kan variëren. De handelingen waar ik het hier over wil hebben zijn in zoverre intentioneel, dat de lichaamsbewegingen die daarvan deel uit maken bewust en gewild worden verricht. Onder die groep handelingen vallen niet de handelingen die bestaan uit een nalaten, reflexmatige handelingen en handelingen die worden verricht onder fysieke dwang, zoals bij het bekende voorbeeld van de vastgehouden hand. Het gaat dus om intentionele handelingen.

Searle onderscheidt in zijn boek "Intentionality" in verband met handelingen twee soorten intenties. Aan de ene kant is er de intentie die aan de handeling voorafgaat. Searle spreekt van de "prior intention". Aan de andere kant is er de intentie in de handeling, de "intention in action".²⁵⁰ Alle bewust verrichte handelingen hebben de intentie in de handeling, maar alleen handelingen die tevoren werden voorgenomen zijn vergezeld van een voorafgaande intentie. De handelingen waar we het hier over hebben omvatten alle lichaamsbewegingen en we kunnen ons afvragen wat de relatie is tussen de lichaamsbeweging, de intentie in de handeling en de voorafgaande intentie. Dit laatste in het geval van een handeling die tevoren werd voorgenomen.

Searle stelt zich die relatie als volgt voor: De voorafgaande intentie veroorzaakt de intentie in de handeling en die laatste veroorzaakt weer de lichaamsbeweging. Omdat in zijn visie de intentie in de handeling en de lichaamsbeweging tezamen de handeling vormen, veroorzaakt de voorafgaande intentie de handeling. In schema²⁵¹:

Wat aan de opvatting van Searle opvalt is dat hij causale relaties aanneemt tussen bewustzijnstoestanden onderling en tussen een bewustzijnstoestand en een lichaamsbeweging. Hij kan dat doen omdat hij een bepaalde versie van de identiteitstheorie aanhangt. De gedachte achter Searle's versie van die theorie is dat bewustzijnstoestanden gerealiseerd worden in hersenprocessen. Dat wil zeggen dat als men bewustzijnstoestanden beschrijft, men op een hoger

²⁵⁰ Searle (1983), blz. 84 e.v.

²⁵¹ Searle (1983), blz. 91 e.v.. Schema op blz. 94.

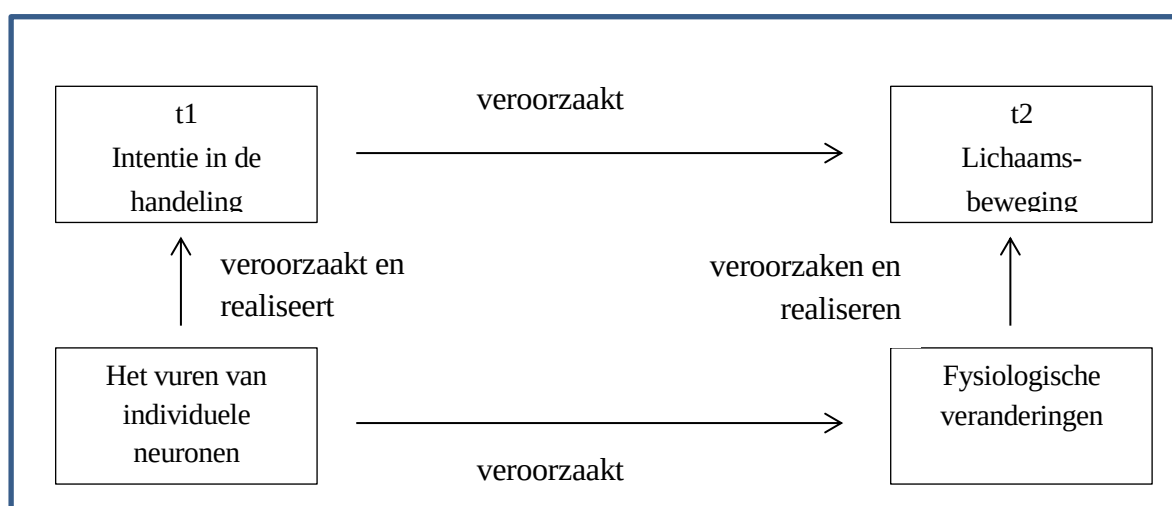
niveau hetzelfde beschrijft als wat op een lager niveau de beschrijving van hersenprocessen zou zijn.

Searle begint de uitleg van zijn theorie met een voorbeeld uit de fysica, te weten de werking van de verbrandingsmotor. Die werking kan op atomair niveau worden beschreven, maar ook op macro-niveau. In het eerste geval gaat het om de causale relaties tussen enerzijds de beweging van individuele elektronen tussen elektroden en anderzijds de oxydatie van individuele koolwaterstofmoleculen. In het tweede geval bestaat de causale relatie tussen enerzijds een temperatuurstijging en anderzijds een explosie in de cylinder. Er zijn dus causale relaties op micro- en op macro-niveau en deze relaties zijn identiek. Het verschil in beschrijving van die causale relaties is een niveauverschil en berust niet op het feit dat het over verschillende dingen zou gaan.

Maar Searle gaat nog verder. Er zijn niet alleen causale relaties op micro-niveau en op macro-niveau, maar er zijn ook causale relaties tussen het micro- en het macro-niveau. Searle stelt het als volgt: De beweging van de individuele elektronen tussen de elektroden veroorzaakt en realiseert de temperatuurstijging. En de oxydatie van individuele koolwaterstofmoleculen veroorzaakt en realiseert de explosie in de cylinder. Dat wil zeggen: verschijnselen op micro-niveau veroorzaken en realiseren de overeenkomstige verschijnselen op macro-niveau.

Bij dit laatste wil ik een vraagteken zetten. Ik vraag me af of het zinvol is te zeggen dat verschijnselen op micro-niveau de overeenkomstige verschijnselen op macro-niveau veroorzaken. De verschijnselen zijn immers identiek, althans naar hun materiële substraat. Het is de vraag of het in zulke gevallen nog zinvol is van causale relaties te spreken.²⁵² Dit punt is echter voor mijn doeleinden van ondergeschikt belang en ik zal het dan ook verder laten rusten.

Belangrijker is de wijze waarop Searle dit model overplant naar de lichaam-geest problematiek. Hij komt daar met het volgende schema²⁵³:

²⁵² Vgl. ook noot 9.

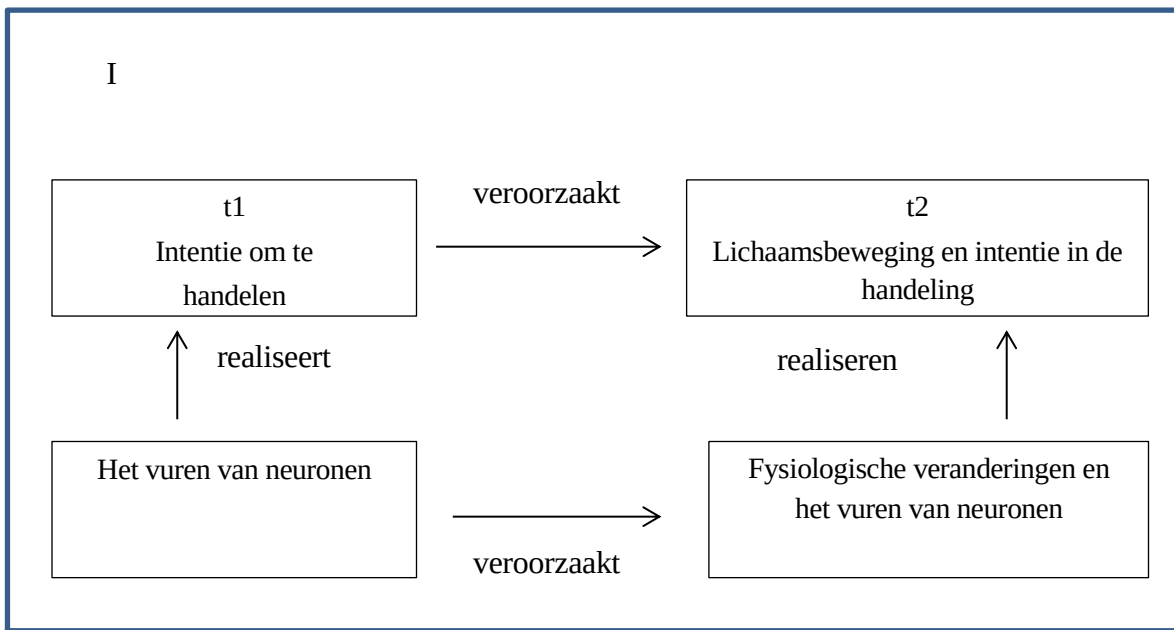
²⁵³ Searle (1983), blz. 270.

In dit schema staan t1 en t2 voor opeenvolgende tijdstippen. De intentie in de handeling en de lichaamsbeweging, tezamen de handeling, zijn de verschijnselen op macro-niveau en deze zijn identiek aan de verschijnselen op micro-niveau, te weten het vuren van de individuele neuronen en de daardoor veroorzaakte fysiologische veranderingen.

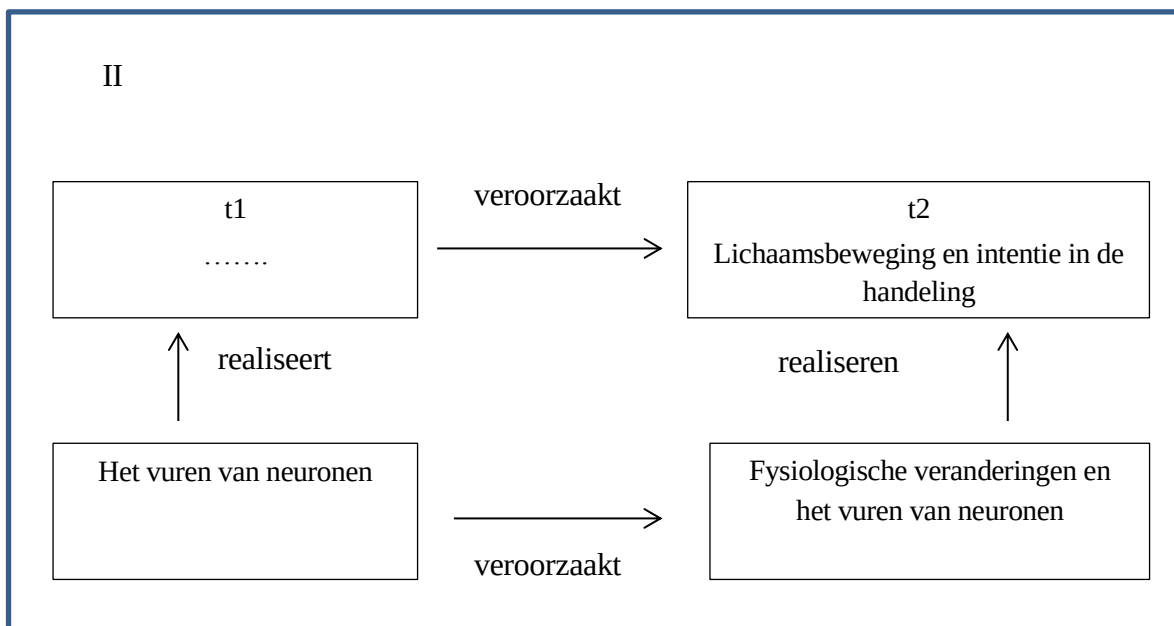
Een gebrek in het laatste schema zou men kunnen zien in het feit dat de intentie in de handeling in tijd niet samenvalt met de lichaamsbeweging. Men zou denken dat als men bewust een handeling verricht, het bewustzijn en de handeling in tijd samenvallen. In dat geval zou de intentie in de handeling niet de oorzaak zijn van de lichaamsbeweging, maar zouden intentie en beweging een gemeenschappelijke oorzaak kunnen hebben. Die gemeenschappelijke oorzaak zou kunnen liggen in een voorafgaande intentie, maar dat hoeft niet. Met andere woorden, de lichaams- (of hersen-) toestand die de lichaamsbeweging en de intentie in de handeling (tezamen de handeling) veroorzaakt kan een intentie om te handelen realiseren, maar dat is niet noodzakelijk. Niet elke lichaamstoestand die een bewustzijnstoestand veroorzaakt realiseert noodzakelijkerwijs een bewustzijnstoestand die intentioneel gericht is op de te veroorzaken bewustzijnstoestand.

Dit verlangt enige toelichting. Intenties vertonen volgens Searle twee aspecten, te weten een propositionele inhoud en een psychische modus. De propositionele inhoud is de weergave van objecten of standen van zaken. De psychische modus is de wijze waarop de propositionele inhoud wordt geïntendeerd. Laten we bij wijze van voorbeeld uitgaan van de propositionele inhoud dat er een auto voor de deur staat. Ten aanzien van die inhoud zijn er verschillende psychische modi mogelijk: Men kan van mening zijn dat er een auto voor de deur staat, men kan vrezen dat er een auto voor de deur staat, men kan dat hopen en men kan van plan zijn er voor te zorgen dat er een auto voor de deur staat. Als men deze laatste intentie heeft, is de handeling die bestaat uit het voor de deur parkeren van een auto een vervulling van die intentie. Als die handeling door genoemde intentie wordt veroorzaakt bestaat er een speciaal verband tussen de intentie om te handelen en de intentie in de handeling. Die laatste intentie is dan namelijk een deel van de vervulling van de eerste intentie. Dat verband doet zich steeds voor bij handelingen die van tevoren werden voorgenomen en die op grond van dat voornemen werden verricht.

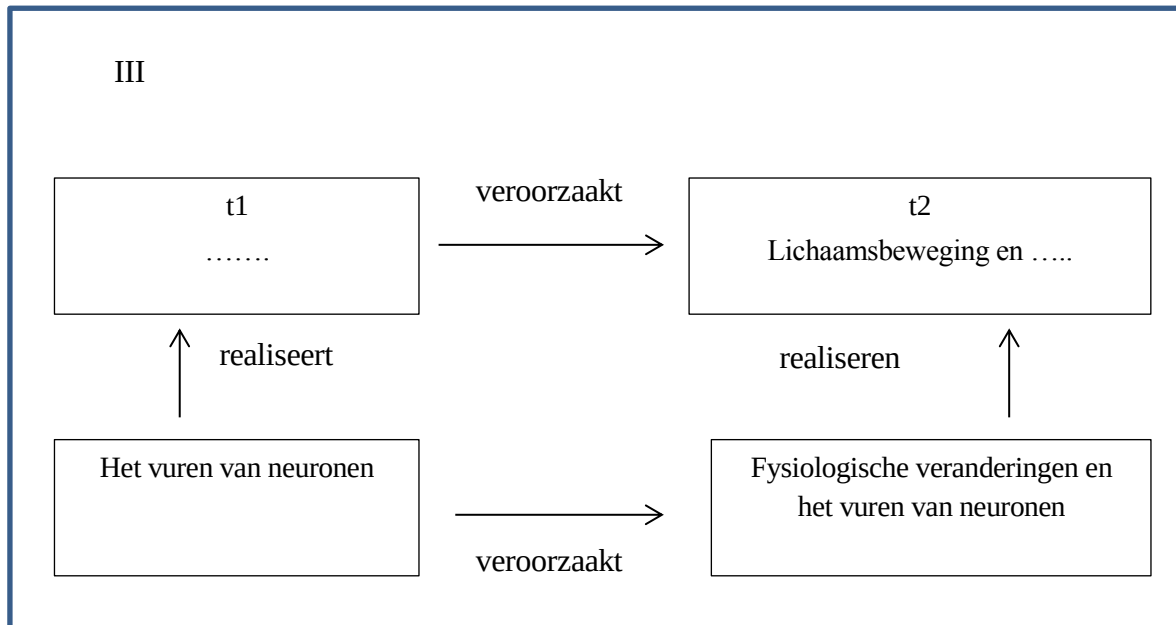
Bij handelingen die niet van tevoren werden voorgenomen is de intentie in de handeling geen vervulling van de intentie die deze veroorzaakte, zo er al sprake was van een intentie die de intentie in de handeling veroorzaakte. We krijgen dan twee mogelijke schema's. Schema I slaat op handelingen die van tevoren werden voorgenomen, waarbij de intentie om te handelen de handeling veroorzaakt.

Schema II slaat op handelingen die niet van tevoren werden voorgenomen. De puntjes boven in de linkerhelft duiden op een bewustzijnstoestand die inhoudelijk niet verbonden is (althans niet op een relevante wijze) met de handeling.

Met behulp van het geïntroduceerde begrippenkader kunnen we nu ook een schema geven van reflexmatige handelingen, in de zin van lichaamsbewegingen die niet gepaard gaan met een intentie in de handeling

De puntjes rechtsboven in dit schema duiden er op dat er geen intentie in de handeling is. Er is slechts een lichaamsbeweging, zonder een op die beweging gerichte intentie. Waarom zo'n lichaamsbeweging onder bepaalde omstandigheden toch een handeling kan worden genoemd is een vraag waarop ik in hoofdstuk 6 nog terug zal komen.²⁵⁴ De puntjes linksboven in het schema duiden er op dat het vuren van neuronen, dat de fysiologische veranderingen en het daarmee gepaard gaande vuren van neuronen heeft veroorzaakt, zelf geen bewustzijnstoestand realiseert.

5. Handelen op grond van een reden.

Eén van de centrale vragen die ik in het vorige hoofdstuk uit de meta-ethische discussie heb gedestilleerd is die naar de relatie tussen menselijk gedrag en het normatieve. Hoe is het mogelijk dat als mensen prescriptieve oordelen aanvaarden, dat vaak consequenties voor hun gedrag heeft? Ik zal, in overeenstemming met het in de vorige paragraaf betoogde, aannemen dat handelingen worden veroorzaakt door daaraan in de tijd voorafgaande lichaamstoestanden, met name hersentoestanden. Die hersentoestanden zullen vaak gepaard gaan met (realiseren vaak) bewustzijnstoestanden en die bewustzijnstoestanden kunnen een propositionele inhoud hebben die gericht is op de veroorzaakte handeling. Dat laatste is evenwel niet noodzakelijk. Als dit verband bestaat, in die zin dat de bewustzijnstoestand bestond uit het voornemen om de

²⁵⁴ H6, par. 25.

veroorzaakte handeling te verrichten, spreken we van een van tevoren voorgenomen handeling. Die bewustzijnstoestand is dan een intentie om te handelen.

De intentie om te handelen vormt aldus een illustratie van het verschijnsel dat bewustzijnstoestanden elkaar kunnen veroorzaken. We kunnen dit verschijnsel ook meer in abstracto benaderen. Als we de schema's I, II en III bekijken zien we dat enkel in schema I, het schema van de handelingen die tevoren waren voorgenomen, bovenin een pijl tussen bewustzijnstoestanden staat. In alle schema's staat een pijl in de onderste helft. Deze laatste zijn eenvoudig te verklaren. Eén van mijn uitgangspunten in de lichaam-geest problematiek is dat de lichamelijke kant van de zaak geregeerd wordt door causale wetmatigheden, die niet door interventie van het geestelijke doorbroken worden. Dat uitgangspunt komt in de schema's tot uitdrukking in de onderste pijlen, die het causaal verband tussen de elkaar in de tijd opvolgende lichaamstoestanden aangeven.

Nu is het mogelijk als volgt te redeneren: De geestestoestanden in de bovenste helft van de schema's berusten op hetzelfde materiële substraat als de lichaamstoestanden in de onderste helft van de schema's en zijn in zoverre aan die lichaamstoestanden identiek. Als de ene lichaamstoestand de andere causaal bepaalt, dan doen de overeenkomstige geestestoestanden dat ook. Dat wil zeggen dat met pijlen in de onderste helft van de schema's steeds pijlen tussen bewustzijnstoestanden in de bovenste helft zouden moeten corresponderen.

Aan deze redeneerwijze is echter het bezwaar verbonden dat alle bewustzijnstoestanden (mede) causaal zouden worden bepaald door de daaraan in de tijd voorafgaande bewustzijnstoestanden. Immers, als elke bewustzijnstoestand door een hersentoestand wordt gerealiseerd en elke hersentoestand wordt mede causaal bepaald door de voorafgaande hersentoestand, dan moeten er - uitgaande van deze manier van redeneren - steeds causale relaties bestaan tussen opeenvolgende bewustzijnstoestanden. En dat lijkt niet erg aannemelijk, gegeven het feit dat lang niet alle bewustzijnstoestanden "logisch" in elkaar overgaan. Moeten we aannemen dat ook bij verwarde gedachten en gevoelens de bewustzijnsinhouden causaal met elkaar verbonden zijn?

Mijns inziens kan die vraag ontkennend worden beantwoord. Dat kan, omdat de causale relatie tussen hersentoestanden bestaat tussen hersentoestanden als geheel, eventueel aangevuld met invloeden van "buitenaf", terwijl de bewustzijnstoestanden naar het zich laat aanzien worden gerealiseerd door een gedeelte van die hersentoestanden. Daarom kunnen causale relaties tussen hersentoestanden niet automatisch worden overgezet op bewustzijnstoestanden. In termen van de schema's gezegd: Het is niet altijd zo dat met pijlen in de onderste helft ook steeds pijlen tussen bewustzijnstoestanden in de bovenste helft corresponderen. Ik zou dan ook slechts van een causaal verband op bewustzijnsniveau willen spreken, indien er een samenhang bestaat tussen de elkaar in de tijd opvolgende bewustzijnstoestanden.

Maar wat dienen we in dit verband te verstaan onder samenhang tussen bewustzijnstoestanden? We zijn allen bekend met het verschijnsel dat onze gedachten en gevoelens in een als het ware "logische" samenhang tot elkaar staan. Daarvoor is niet nodig dat de elkaar opvolgende gedachten (laten we ons maar tot gedachten beperken) elkaar volledig bepalen; het is mogelijk

dat er invloeden van "buitenaf" bijkomen. Toch zullen we dan zeggen dat de gedachten met elkaar samenhangen en die samenhang is vaak te volgen voor andere mensen.

Om een voorbeeld te geven: Ik heb wel eens meegemaakt dat een vriend en ik hetzelfde zagen en op grond daarvan een paar seconden later tegelijkertijd exact hetzelfde zeiden. Het bleek dat de gedachtenassociaties die bij elk van ons van de waarneming tot de uitspraak leidden identiek waren. Tegenover zulke samenhangende bewustzijnsstromen staat als ander extreem op een glijdende schaal de volslagen onsamenhangende gedachtenstroom. Het is bekend dat zich in dromen de meest vreemde gedachtensprongen voordoen, die in de droom zelf misschien logisch lijken, maar die in een wakende toestand voor niet-psychoanalytici volkomen onverklaarbaar zijn. Maar misschien leveren zulke gedachtensprongen nog niet eens de mooiste voorbeelden op. Ook als men wakker is komt het voor dat men plotseling invallen krijgt die in geen enkele samenhang staan met wat men vlak daarvoor dacht of aan ervaringen had.

Het lijkt me aannemelijk dat als onze gedachten en gevoelens met elkaar samenhangen en elkaar lijken voort te brengen (veroorzaken), er ook samenhang bestaat tussen de hersentoestanden welke die bewustzijnsinhouden realiseren. Die samenhang tussen fysische toestanden plegen we causaal te noemen en dat leidt tot de hypothese dat aan samenhangende bewustzijnsstromen causaal gelieerde hersentoestanden ten grondslag liggen. Maar zelfs als dat laatste niet het geval mocht blijken te zijn, dan nog kunnen we in geval van samenhangende bewustzijnstoestanden zeggen dat de ene uit de andere voortvloeit, of zelfs dat de ene de andere veroorzaakt.

Aan de hand van deze analyses krijgt men een bepaald beeld van de samenhang tussen bewustzijnstoestanden. Ik wil deze samenhang gebruiken in de analyse van het begrip reden om te handelen, waar ik in deze paragraaf een begin mee wil maken en die ik in de volgende paragrafen en in hoofdstuk VI zal uitwerken.²⁵⁵ Deze analyse van redenen om te handelen zal op zijn beurt overigens weer ten grondslag liggen aan mijn theorie over wat moeten is en over de relatie tussen moeten en handelen.

Men handelt niet steeds om een reden wanneer men een reden heeft om te handelen en men de overeenkomstige handeling verricht. Stel dat het regent. Dat is dan, voor zover men zich buiten bevindt, een reden om een paraplu op te steken. Als men in zo'n situatie, zomaar uit een gekke impuls, een paraplu op steekt, dan heeft men die paraplu niet om een reden opgestoken, hoewel men daarvoor wel een reden had. Men handelt om een reden indien men zich bewust is van de reden en indien dat bewustzijn in belangrijke mate medebepalend is voor de intentie om die handeling te verrichten.

De grens tussen handelen om een reden en handelen uit een impuls is niet scherp. Er zijn een aantal grensgevallen denkbaar waarin niet kan worden gesproken van het bewust plannen van een handeling, maar waarvoor anderzijds ook niet geldt dat de handelende persoon geen reden voor zijn handeling had. In het algemeen zal de handelende persoon in zulke gevallen na zijn handeling kunnen zeggen welke reden hij voor zijn handeling had, hoewel hij zich die reden

²⁵⁵ Par. 6 en 7 en H6, deel B.

voor de aanvang van zijn handeling niet had gerealiseerd. Ik zal dergelijke gevallen rangschikken onder de categorie "handelen op grond van een voorbewuste reden".

Als we verder even van deze tussencategorie afzien, kunnen we zeggen dat er - in de terminologie van Searle - causaal verband dient te zijn tussen het bewustzijn van de reden en de intentie om te handelen. Indien dat verband zich voordoet, zal de intentie om te handelen in het algemeen mede de reden om te handelen omvatten.²⁵⁶ Men heeft dan bijvoorbeeld de intentie om zijn paraplu op te steken omdat het regent. Als de intentie niet mede de reden omvat, is er geen sprake van handelen om een reden, hoewel het dan nog wel mogelijk is dat de reden causaal heeft bijgedragen aan de intentie om te handelen.

6. Redenen en oorzaken.

Het woord "redenen" kan in vele verschillende gevallen worden gebruikt. Zo zijn er redenen waarom iets een stoel is, redenen waarom een stuk metaal uitzet, redenen waarom het waarschijnlijk is dat de trein binnenkort aan zal komen, redenen waarom ik mijn jas heb aangedaan en redenen waarom ik mijn jas aan zou doen. Ik zal later²⁵⁷ betogen dat het in al deze gevallen om hetzelfde reden-begrip gaat, maar vooralsnog is het zinvol om tussen twee gevallen te onderscheiden. We kunnen in verband met menselijk gedrag spreken van redenen in de zin van oorzaken en van redenen in de zin van iets dat zou moeten motiveren, van feiten die voor of tegen bepaald gedrag pleiten. De eerste categorie zal ik "oorzaak-redenen" noemen, de tweede "gedragleidende redenen".²⁵⁸

Het onderscheid tussen deze twee typen van redenen kan worden geïllustreerd aan de hand van het volgende voorbeeld: Als het regent is dat een reden om een jas aan te doen. Dat geldt onafhankelijk van de vraag of ik weet dat het regent (tenzij het me daardoor ook niets kan schelen) en onafhankelijk van de vraag of ik die jas ook werkelijk aantrek. Het feit dat het regent is in mijn terminologie een gedragleidende reden.

Het kan ook zijn dat ik mijn jas aantrek en dat ik, naar de reden daarvoor gevraagd, antwoord dat ik dacht dat het regende. Het feit dat ik dacht dat het regende is er de oorzaak van dat ik mijn jas heb aangetrokken en daarmee tevens de reden dat ik mijn jas heb aangetrokken. Het gaat hier om een bewustzijnstoestand die mijn gedrag veroorzaakt. Deze bewustzijnstoestand dient goed te

²⁵⁶ Voor een uitzonderingsgeval, zie Van den Beld (1982), blz. 75. Men kan zich overigens ook de situatie denken waarin de stap van het bewustzijn van de reden om te handelen en de handeling zelf zo direct is, dat er geen sprake meer is van een tussenliggende intentie om te handelen. Het lijkt me toe dat men in zulke gevallen kan zeggen dat er om een reden is gehandeld, indien er causaal verband bestaat tussen het bewustzijn van de reden en de intentie in de handeling (in plaats van een intentie om te handelen). Ik zal deze complicatie in de tekst verder buiten beschouwing laten.

²⁵⁷ In H5, par. 4h.

²⁵⁸ Raz onderscheidt in dit verband tussen "explanatory reasons" en "guiding reasons". Vgl. Raz ed. (1978), blz. 2-4. Darwall onderscheidt nog een derde type van redenen, te weten de oorzaken (van gedrag), die niet tevens oorzaak-redenen zijn. Vgl. Darwall (1983), blz. 28 e.v.

worden onderscheiden van het feit waarop die bewustzijnstoestand intentioneel was gericht, te weten dat het regent. De bewustzijnstoestand kan, namelijk als daardoor gedrag wordt veroorzaakt, een oorzaak-reden zijn. Oorzaak-redenen zijn steeds bewustzijnstoestanden, gedragleidende redenen in het algemeen niet.

Een oorzaak-reden kan zich voordoen zonder dat de corresponderende gedragleidende reden zich ook voordoet. Stel dat men van mening is dat het regent, zonder dat dit inderdaad het geval is. Die mening levert een oorzaak-reden op voor het aantrekken van zijn regenjas, zonder dat er een gedragleidende reden was om die regenjas aan te trekken. Maar in normale gevallen zal de oorzaak-reden corresponderen met een gedragleidende reden.

Dat er een gedragleidende reden is voor een handeling, zonder dat zich de corresponderende oorzaak-reden voordoet, is ook denkbaar. Een voorbeeld van zo'n situatie is het geval van de automobilist die in een reflex voor een plotseling overstekende hond stopt. Het gaat hier niet om een aangeboren reflex, zoals de kniepees-reflex, maar om een aangeleerde. De reflex werd waarschijnlijk aangeleerd, omdat er in zulke omstandigheden een gedragleidende reden is. Maar als de automobilist remt voordat de aanwezigheid van die gedragleidende reden tot zijn bewustzijn is doorgedrongen, handelde de automobilist niet om een reden. Het gaat hier weer om de reeds eerder genoemde voorbewuste reden. Alle gevallen waarin men zich niet van de aanwezigheid van de gedragleidende reden bewust is, of waarin men zich niet door die aanwezigheid laat motiveren leveren verdere voorbeelden op van de aanwezigheid van een gedragleidende reden zonder dat zich de corresponderende oorzaak-reden voordoet.

Tussen gedragleidende redenen, oorzaak-redenen en oorzaken van gedrag bestaat een tamelijk ingewikkeld complex van onderlinge relaties. Oorzaak-redenen zijn conceptueel afhankelijk van gedragleidende redenen. Bovendien zijn ze tamelijk directe oorzaken van gedrag. Gedragleidende redenen zijn op hun beurt voor hun bestaan afhankelijk van oorzaak-redenen en zijn soms geen, soms indirecte oorzaken van gedrag.

De conceptuele relatie tussen gedragleidende redenen en oorzaak-redenen ligt als volgt: Er is sprake van een oorzaak-reden om een bepaalde handeling te verrichten, indien de betreffende persoon van mening is dat er een gedragleidende reden is om die handeling te verrichten. Die mening omvat twee elementen: Ten eerste moet de mening inhouden dat zich een bepaald feit voordoet. Ten tweede moet de betreffende persoon dat feit beschouwen als een gedragleidende reden om die handeling te verrichten. Om terug te komen op ons voorbeeld: De mening dat het regent is een oorzaak-reden voor het aantrekken van de regenjas, indien de betreffende persoon meent dat het regent (feit) en indien hij bovendien het feit dat het regent beschouwt als een gedragleidende reden om een regenjas aan te trekken.

Over de causale relatie tussen een oorzaak-reden en een handeling hebben we het al kort gehad. Een oorzaak-reden is een bewustzijnstoestand die tot gevolg heeft dat de persoon die in die toestand verkeert zich voorneemt om de handeling te verrichten die de oorzaak-reden zou moeten verklaren. Ik zou slechts over elkaar veroorzakende bewustzijnstoestanden willen spreken, indien er een samenhang tussen die bewustzijnstoestanden bestaat in de zin die ik in paragraaf 5 heb besproken. Dat wil zeggen dat de betreffende persoon de ervaring heeft dat er

een verband bestaat tussen de gedragleidende reden die aan de eerste bewustzijnstoestand ten grondslag ligt en de intentie om de handeling te verrichten. De intentie om te handelen dient te verwijzen naar de gedragleidende reden. In termen van ons voorbeeld: De handelende persoon moet, wil er causaal verband zijn tussen de oorzaak-reden en de intentie om te handelen, zijn intentie om te handelen baseren op het feit dat het regent. Slechts als de intentie om te handelen op dat feit is gebaseerd, is er causaal verband tussen de bewustzijnstoestanden bestaande uit de mening dat het regent en dat dit een gedragleidende reden oplevert enerzijds en de intentie om te handelen anderzijds.

Vaak zal niet alleen de oorzaak-reden in causaal verband staan met de intentie om te handelen, maar ook de gedragleidende reden zelf. Immers, dit laatste feit zal vaak de oorzaak zijn van het feit dat de oorzaak-reden zich voordoet. Het feit dat het regent zou er bijvoorbeeld de oorzaak van kunnen zijn dat iemand meent dat het regent.

Als de gedragleidende reden oorzaak is van de oorzaak-reden, bestaat er een causale relatie tussen de gedragleidende reden en de handeling. Deze keten is gewoonlijk indirect, want hij loopt via de oorzaak-reden. Men zou in dit verband kunnen stellen dat een gedragleidende reden een feit is dat de dispositie heeft om tot gedrag te motiveren. De gedragleidende reden kan overigens in uitzonderlijke gevallen ook de directe oorzaak van de handeling zijn (reflexmatig remmen).

7. Redenen en gedragleidende betekenis.

"Gedragleidende redenen zijn feiten die voor of tegen gedrag pleiten", zo heb ik gedragleidende redenen hierboven kort omschreven. Maar met die omschrijving heb ik een belangrijk probleem buiten beschouwing gelaten. Dat probleem komt het scherpst naar voren in de vraag hoe het mogelijk is dat feiten voor of tegen gedrag kunnen pleiten. Is het niet zo dat feiten waardevrij zijn, dat ze op zichzelf niets met gedrag te maken hebben en dat het de menselijke wil is die maakt dat mensen naar aanleiding van bepaalde feiten iets doen? Deze opvatting over feiten vormt één van de grondslagen van de in deze eeuw zo gecelebreerde kloof tussen feit en norm en is in ieder geval reeds bij Hume terug te vinden. Hume spreekt daarbij niet zozeer over feiten en de wil, alswel over de rede en gemoedstoestanden (passions), maar de strekking van zijn betoog is duidelijk:

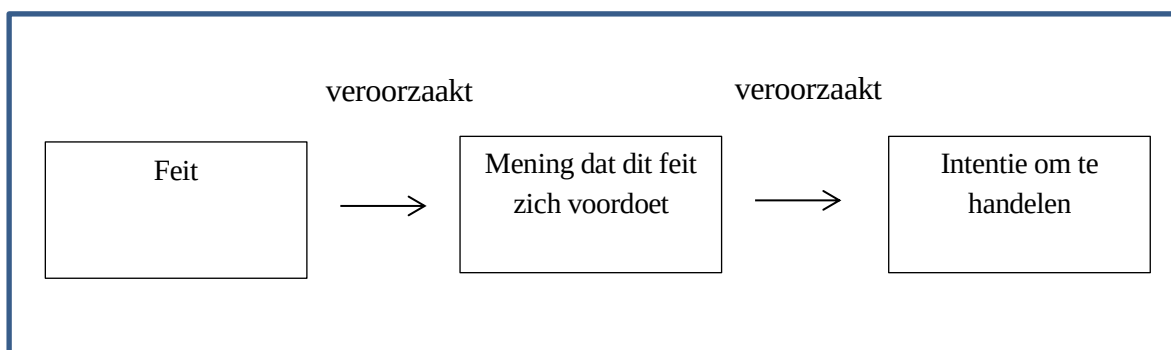
"It has been observ'd, that reason, in a strict and philosophical sense, can have an influence on our conduct only after two ways: Either when it excites a passion by informing us of the existence of something which is a proper object of it; or when it discovers the connexion of causes and effects, so as to afford us means of exerting any passion."²⁵⁹

²⁵⁹ Hume (1739), blz. 459 (Boek 3, deel 1, par. 1).

en

"A passion is an original existence, or, if you will, modification of existence, and contains not any representative quality, which renders it a copy of any other existence or modification... 'Tis impossible, therefore, that this passion can be oppos'd by, or be contradictory to truth and reason; since this contradiction consists in the disagreement of ideas, consider'd as copies, with those objects, which they represent. What may at first occur on this head, is, that as nothing can be contrary to truth or reason, except what has a reference to it, and as the judgments of our understanding only have this reference, it must follow, that passions can be contrary to reason only so far as they are accompany'd with some judgment or opinion. According to this principle, which is so obvious and natural, 'tis only in two senses, that any affection can be call'd unreasonable. First, When a passion ... is founded on the supposition of the existence of objects, which really do not exist. Secondly, When in exerting any passion in action, we chuse means insufficient for the design'd end, and deceive ourselves in our judgment of causes and effects. Where a passion is neither founded on false suppositions, nor chuses means insufficient for the end, the understanding can neither justify nor condemn it."²⁶⁰

Ik deel deze Humeaanse opvattingen over feiten en menselijke motivatie niet. Er bestaat vaak een nauw verband tussen het bewustzijn (de kennis) van bepaalde feiten en menselijk gedrag. Dat bewustzijn heeft nogal eens de dispositie om (eventueel in verband met de kennis van andere feiten) tot gedrag te motiveren. Als dat het geval is, noemen we, zoals in de vorige paragraaf uiteengezet, die bewustzijnstoestand een oorzaak-reden. De feiten waarvan men zich bewust is zijn dan gedragleidende redenen. Het bewustzijn van gedragleidende redenen heeft dus de dispositie om tot gedrag te motiveren. Dat kan als volgt in schema worden weergegeven:

²⁶⁰ Hume (1739), blz. 415/6 (Boek 3, deel 3, par. 3). Vgl. in dit verband ook H1, par. 9.

Als de mening van een persoon P dat zich een feit van de soort F voordoet regelmatig de intentie bij P veroorzaakt om een bepaald soort handeling te verrichten, dan hebben feiten van de soort F gedragleidende betekenis voor P. Dit kan wat mij betreft worden opgevat als een stipulatieve definitie van de uitdrukking "gedragleidende betekenis voor een persoon".

Ik wil deze definitie door middel van enkele kanttekeningen verduidelijken. Ik spreek over gedragleidende .betekenis om twee redenen. De eerste is dat het gedrag van P wordt beïnvloed door een bewustzijnstoestand van hem. Mijns inziens bestaat er een relatie tussen betekenis en bewustzijnstoestanden en ik denk dat dit het gebruik van het woord "betekenis" in dit verband rechtvaardigt.²⁶¹

De tweede reden is dat het gaat om de dispositie van een soort feit om een bepaald soort bewustzijnstoestanden op te roepen. Het gaat om een eigenschap van het feit en door het woord "betekenis" te gebruiken, terwijl betekenis een eigenschap is van de betekenisdrager en niet van degene op wie de betekenis inwerkt, kan ik expliciet maken dat de gedragleidende betekenis in het feit zit.

Voor zover het gaat om de betekenis van een bepaald soort feiten voor een bepaalde persoon moet dat laatste wat worden gerelativeerd. Het is natuurlijk ook de dispositie van die persoon om door bepaalde feiten te worden gemotiveerd die maakt dat die feiten motiveren. We zullen evenwel in een volgende paragraaf zien dat er ook individu-onafhankelijke (gedragleidende) betekenis kan bestaan. Daarom is er reden om van de persoon te abstraheren en de nadruk te leggen op de dispositie van de soort feiten. De betekenis waar het om gaat is gedragleidend, omdat de betreffende feiten als dispositie hebben om tot gedrag te motiveren.²⁶²

Het verschijnsel van feiten met gedragleidende betekenis valt moeilijk in te passen in het Humeaanse beeld van de werkelijkheid. Dat beeld gaat uit van neutrale feiten, waarvan de kennis aansluit bij eventueel aanwezige "passions". Door de motiverende werking via de betekenisconstructie in de feiten zelf op te nemen, wordt de feiten hun neutrale karakter ontnomen. De werkelijkheid is in deze visie niet neutraal; het zijn - om het wat paradoxaal te zeggen - niet zozeer de mensen die gemotiveerd worden, alswel de feiten die motiveren. Ik hoop in de volgende hoofdstukken deze "ommekeer" van de mens naar de feiten nader te beargumenteren.²⁶³

²⁶¹ Dat er een relatie tussen betekenis en bewustzijnstoestanden bestaat wil nog niet zeggen dat die relatie altijd even nauw is. Zoals we in de paragrafen 9 t/m 11 nog zullen zien moet bij sociale, conventionele en institutionele betekenis die relatie via betekenis voor een persoon worden geconstrueerd.

²⁶² Het is overigens opvallend dat ook in de psychofysiologie verband wordt gelegd tussen de betekenis van verschijnselen en daaruit voortvloeiend gedrag. Men zie in dit verband Van Olst e.a. (1980), blz. 137, waar wordt ingegaan op de dissertatie van Hulstein.

²⁶³ H4, par. 5-7 en H6, par. 12-17.

8. Betekenis voor een persoon.

Het zal de lezer ongetwijfeld opgevallen zijn dat ik "betekenis" in een ruimere zin neem dan in wijsgerige kring veelal gebruikelijk is. In met name de analytische filosofie speelt betekenis in de zin van betekenis van taaluitdrukkingen een belangrijke rol. Dat heeft er toe geleid dat men in die filosofische kringen betekenis welhaast is gaan identificeren met betekenis van taaluitdrukkingen. Maar zelfs typisch analytische filosofen zullen niet willen ontkennen dat het woord "betekenis" in de gewone taal een veel ruimer toepassingsbereik heeft. Bij dat ruimere toepassingsbereik van de gewone taal wil ik me hier aansluiten. De relatie tussen betekenis in die ruimere zin en de conventionele betekenis van taaluitdrukkingen zal in paragraaf 10 nog nader aan de orde komen.

Betekenis kan in twee soorten van categorieën worden onderverdeeld. De eerste soort wordt bepaald door de wijze waarop betekenis gebonden is aan individuen en groepen, de tweede soort hangt samen met de wijzen waarop de betekenisdragers op mensen inwerken. In deze en de volgende drie paragrafen komt de onderverdeling in categorieën van de eerste soort aan de orde. In paragraaf 12 zal ik nog iets zeggen over de onderverdeling naar categorieën van de tweede soort.

In deze paragraaf zal ik het hebben over betekenis voor een persoon. Deze vorm van betekenis is mijns inziens het meest elementaire geval, waartoe de andere vormen te herleiden zijn. We kennen allemaal uitdrukkingen als "Dat voorval betekende niets voor haar" en "Deze foto heeft grote betekenis voor hem". Ze staan op één lijn met zinnen als "Dat is een teken voor hem dat hij weg moet gaan". In al deze gevallen gaat het om feiten of dingen die al dan niet een bepaalde betekenis voor iemand hebben. De vraag is nu: Wat is de betekenis waar het in deze zinnen om gaat? Wat wil het zeggen dat iets een bepaalde betekenis voor iemand heeft?

Laten we om te beginnen vaststellen dat, hoewel betekenis vaak op conventies berust, betekenis in de zin van "betekenis voor iemand" lang niet altijd conventioneel is. Met de zin "Dat voorval betekende niets voor haar" wordt absoluut niet gezegd dat er geen conventie is die dat voorval voor haar tot een teken voor iets anders maakte, of iets dergelijks. De zin betekent veeleer iets in de stijl van "Dat voorval had geen effect op haar gedrag of haar geestestoestand". En de zin "Deze foto heeft grote betekenis voor hem" is bijzonder geschikt om tot uitdrukking te brengen dat de foto veel invloed op zijn gedrag of geestestoestand heeft. De zin "Dat is een teken voor hem dat hij weg moet gaan" kan duiden op het bestaan van een conventie, maar dat is zeker niet nodig. Iets kan door iemand als teken worden geïnterpreteerd, zonder dat daar een conventie aan ten grondslag ligt en ook zonder dat iemand het als teken geïnterpreteerde als teken bedoelde. Het feit dat zijn gastheer onbewust gaapt kan voor de voorkomende bezoeker een teken zijn dat hij weg moet gaan omdat het te laat wordt. Een teken in deze zin is iets dat iemand wijst op het bestaan van een reden voor gedrag. Betekenis in de zin van "betekenis voor een persoon" is dus

niet steeds conventioneel; het gaat niet steeds om de betekenis van een symbool, maar het kan ook de betekenis van een signaal betreffen.²⁶⁴

De vraag is nu hoe die betekenis moet worden geanalyseerd. We hebben bij alle drie de voorbeeldzinnen gezien dat betekenis iets te maken heeft met effecten op gedrag en/of geestestoestand. Dingen met een bepaalde betekenis hebben invloed op gedrag en/of geestestoestand. Maar spreken we ook van betekenis voor een persoon als iets invloed op iemands gedrag heeft zonder tussenkomst van een bewustzijnstoestand van de betreffende persoon? Als iets reflexmatige gevolgen heeft, bijvoorbeeld rook die iemand er steeds toe brengt om te gaan hoesten, is er dan sprake van betekenis? Ik zou zeggen van niet. Slechts als iets invloed op gedrag heeft door tussenkomst van een bewustzijnstoestand, kunnen we spreken van betekenis. We moeten onze omschrijving preciseren: Betekenis voor een persoon heeft te maken met effecten op iemands bewustzijnstoestand.

Als ik een huis zie en ik ben me daarvan bewust, dan heeft dat huis effect op mijn bewustzijnstoestand. Maar we kunnen dan niet zeggen dat het huis betekenis voor me heeft. (Dat laatste is niet uitgesloten, maar wordt niet gegarandeerd door het effect dat het huis op mijn bewustzijnstoestand heeft.) Blijkbaar dient de frase "effect op iemands bewustzijnstoestand" nader te worden gespecificeerd, om gevallen van waarneming uit te sluiten. De aard van de benodigde specificatie wordt duidelijk als we ons realiseren dat betekenis samenhangt met associatie. Associatie is een causale relatie tussen bewustzijnstoestanden. Het feit dat we ons van het ene bewust zijn veroorzaakt het bewustzijn van iets anders. Wil iets betekenis voor iemand hebben dan is daartoe vereist dat als de betreffende persoon zich van iets bewust is (in welke vorm dan ook), dat gewoonlijk een bepaalde andere bewustzijnstoestand tot gevolg heeft. Betekenis berust niet zozeer op een oorzaak-gevolg relatie tussen de betekenisdrager zelf en een bewustzijnstoestand, maar op een causale relatie tussen een bewustzijnstoestand aangaande de betekenisdrager en een andere bewustzijnstoestand.

Maar ook daarmee is nog niet alles gezegd. Ook ten aanzien van het punt van de causale relatie is amendering vereist. Het bewustzijn van een betekenisdrager behoeft niet altijd een bepaalde bewustzijnstoestand tot gevolg te hebben. Iets verliest zijn betekenis niet als het bewustzijn daarvan één keer geen gevolgen heeft. Anderzijds is het ook niet genoeg dat het bewustzijn van iets eenmalig tot bepaalde gevolgen leidt. In zo'n eenmalig geval spreken we ook niet van associatie. Wat nodig is voor betekenis is dat het bewustzijn van de betekenisdrager de dispositie heeft om een andere bewustzijnstoestand te veroorzaken.

Op basis van het bovenstaande komen we tot de volgende contextuele definitie van "betekenis voor een persoon":

Een entiteit E heeft betekenis voor een persoon P, indien het feit dat P zich op enigerlei wijze van E bewust is de dispositie heeft om een andere bewustzijnstoestand bij P te veroorzaken.

²⁶⁴ Voor het onderscheid tussen signalen en symbolen, vgl. o.a. Ogden en Richards (1923), blz. 19 e.v. en Hospers (1967), blz. 4/5.

Deze definitie van betekenis vertoont grote verwantschap met die van Stevenson²⁶⁵, zij het dat mijn definitie beperkt is tot betekenis voor een bepaalde persoon, terwijl Stevenson het over betekenis in het algemeen heeft. Bovendien sluit de definitie goed aan bij de definitie die ik in de vorige paragraaf heb gegeven van "gedragleidende betekenis voor een persoon". Dat laatste mag overigens niet verwonderlijk heten, want gedragleidende betekenis voor een persoon is natuurlijk een bijzonder geval van betekenis voor een persoon in het algemeen.

9. Sociale betekenis.

Betekenis voor een persoon is sterk persoonsgebonden, in die zin dat als de betreffende persoon niet (meer) op de vereiste wijze reageert op het bewustzijn van de betekenisdrager, die drager zijn betekenis verliest. Vervalt de dispositie die kenmerkend is voor die persoon, dan vervalt daarmee de dispositie die aan de betekenis ten grondslag ligt.

Sociale betekenis verschilt in dit opzicht van betekenis voor een persoon. Ik zal sociale betekenis hieronder min of meer stipulatief als volgt definiëren:

Een entiteit E heeft sociale betekenis binnen een groep G, indien E betekenis heeft voor een voldoende groot aantal leden van G.

Ik definieer sociale betekenis dus in termen van betekenis voor een persoon. In geval van betekenis voor een persoon is het nodig dat die persoon bepaalde dispositionele eigenschappen bezit (aangaande associaties van zijn bewustzijnstoestanden). Voor sociale betekenis is het echter niet meer nodig dat alle leden van de groep de verlangde dispositionele eigenschappen hebben. Een voldoende groot aantal (hoe groot dat ook precies moge zijn) is genoeg.

Hoe groot het aantal leden is voor wie de betekenisdrager betekenis moet hebben valt niet exact aan te geven. Sociale betekenis is niet iets dat er wel of niet is. Deze vorm van betekenis kan in minstens drie dimensies variëren, namelijk naar het aantal leden van de groep voor wie die betekenis er is, naar de frequentie waarmee de dispositie die de betekenis met zich mee brengt wordt gerealiseerd en naar de kracht van de door de betekenis opgeroepen bewustzijnstoestand. Variaties in de eerste van deze drie dimensies leveren verschillende maten van aanvaarding van sociale betekenis op. Als de sociale betekenis beneden een bepaalde ondergrens van aanvaarding daalt kan men niet meer van sociale betekenis spreken, maar, zoals al gezegd, dat is een kwestie van gradaties.

Bij sociale betekenis doet zich vaak een bijzondere variant voor. Deze ontstaat indien het gaat om gedragleidende betekenis die wordt ontleend aan (sociale) normen die de interactie van de groepsleden regelen. In dat geval hebben de groepsleden er belang bij dat de andere leden zich

²⁶⁵ Vgl. H2, par. 6.

aan die normen houden en zich door de daardoor geïdentificeerde redenen voor gedrag laten leiden. Doet deze situatie zich voor, dan treden de effecten op die Hart heeft beschreven als verschijnselen die gepaard gaan met het hanteren van een sociale norm. Deze verschijnselen houden in:

"that there should be a critical reflective attitude to certain patterns of behaviour as a common standard, and that this should display itself in criticism (including self-criticism), demands for conformity, and in acknowledgments that such criticisms and demands are justified, all of which find their characteristic expression in the normative terminology of 'ought', 'must', and 'should', 'right' and 'wrong'." ²⁶⁶

De sociale betekenis van bepaalde feiten als redenen voor gedrag wordt dan nog meer losgemaakt van de disposities van individuele personen om gemotiveerd te worden dan bij "gewone" sociale betekenis het geval is.

10. Conventionele betekenis.

De grens tussen sociale en conventionele betekenis is vaag. Sociale betekenis kan op een conventie berusten, maar dat hoeft niet. Als de leden van een groep in voldoende gelijke omstandigheden verkeren - en dat zal, gegeven dat ze leden van één groep zijn, vaak het geval zijn - dan is het niet vreemd als iets, zonder dat daarvoor een conventie nodig is, voor een belangrijk deel van de leden van die groep dezelfde betekenis heeft. Maar anderzijds zal sociale betekenis vaak wel op conventies berusten en kan het zelfs zo zijn dat de groep zijn karakter van groep ontleent aan het delen van betekenissen op basis van conventies. Waarschijnlijk is het de beste benadering om conventionele betekenis te zien als een species van het genus sociale betekenis.

Als conventionele betekenis een species is van het genus sociale betekenis, wat is dan de differentia specifica? Het antwoord lijkt voor de hand te liggen: Kenmerkend voor conventionele betekenis is het bestaan van een conventie waarop de betekenis berust. Maar daarmee is het probleem slechts opgeschoven, want wat geldt als een conventie? In zijn boek "Convention" schrijft Lewis dat een regelmaat M in het gedrag van de leden van populatie P, indien zij actoren zijn in situaties als S, een conventie is, als het waar en algemeen bekend is dat in S in P

- a) bijna iedereen zich aan M houdt;
- b) bijna iedereen verwacht dat bijna iedereen zich aan M houdt;
- c) bijna iedereen dezelfde voorkeuren heeft ten aanzien van handelingsalternatieven;

²⁶⁶ Hart (1961), blz. 56.

- d) bijna iedereen er de voorkeur aan zou geven dat bijna iedereen zich aan een andere regelmaat M' zou houden, mits bijna iedereen zich aan M' zou houden.²⁶⁷

In deze omschrijving is een conventie een wijdverbreide oplossing voor een coördinatieprobleem, waarin de keuze voor de oplossing verder tamelijk willekeurig is. Voor een conventie in deze zin is geen expliciete afspraak nodig, maar daarentegen wel een wijdverbreide navolging en het bewustzijn van de leden van de groep van de navolging op zo grote schaal.

Men kan zich ook voorstellen dat een conventie op een expliciet gemaakte afspraak berust. Dan kunnen dingen conventionele betekenis hebben, zonder dat een groot deel van hen voor wie de conventie geldt zich van die betekenis bewust is. Dit soort conventionele betekenis loopt over in institutionele betekenis.

Talen leveren een schitterend voorbeeld op van conventionele betekenis. Taalenteiten hebben betekenis dankzij het feit dat andere deelnemers aan de taalgemeenschap aan die entiteiten dezelfde betekenis toekennen. Daarbij is het willekeurig welke symbolen waarvoor worden gebruikt, zolang het symboolgebruik binnen de groep van taalgebruikers maar voldoende uniform is. Taalenteiten hebben hun betekenis ook onafhankelijk van de vraag of één bepaald individu wel de goede associaties heeft bij het waarnemen van die entiteiten. De betekenis is losgemaakt van de individuen. Maar dat wil niet zeggen dat de betekenis van woorden ook is losgemaakt van de groep van individuen en de bij de leden van die groep opgewekte associaties.

11. Institutionele betekenis.

Betekenis voor een persoon en sociale betekenis hebben een gemeenschappelijke factor, te weten dat het bewustzijn van de betekenisdrager de dispositie heeft om bewustzijnstoestanden op te roepen. Zonder deze dispositie geen betekenis voor een persoon of sociale betekenis. Maar bij de bespreking van conventionele betekenis die op een expliciete conventie berust, maakten we al kennis met een variant van betekenis waarin het bewustzijn van de betekenisdrager niet meer noodzakelijkerwijs de dispositie heeft om andere bewustzijnstoestanden op te roepen. Bij institutionele betekenis geldt algemeen dat het bewustzijn van dragers van institutionele betekenis niet noodzakelijkerwijs de dispositie heeft een andere bewustzijnstoestand te veroorzaken.

Wat institutionele betekenis is kan het eenvoudigst worden uitgelegd aan de hand van een voorbeeld. Stel dat er in een bepaald land een rechtssysteem is waarin de wet de belangrijkste rechtsbron is. De belangrijke rol van de wet berust op feitelijke aanvaarding, door de burgers van dat land, van de wet als rechtsbron. Die aanvaarding kan (en zal veelal) een aanvaarding in abstracto zijn. De burgers zijn geneigd wettelijke bepalingen als rechtsregels te beschouwen, omdat ze wettelijke bepalingen zijn. Dientengevolge krijgen de feiten waaraan door de wettelijke bepalingen gevolgen ("rechtsgevolgen" noemen de juristen dat) worden verbonden

²⁶⁷ Lewis (1969), blz. 78. Lewis noemt in dit verband nog een voorwaarde, die benadrukt dat een conventionele oplossing voor een coördinatieprobleem inhoudelijk willekeurig is.

rechtsbetekenis voor de deelnemers aan dat rechtssysteem. Deze rechtsbetekenis is er, onafhankelijk van de vraag of als de burgers zich bewust zijn van de rechtsfeiten dit de dispositie heeft om associaties op te roepen. Gegeven de aanvaarding van de wet als rechtsbron (*sine qua non*) hebben rechtsfeiten rechtsbetekenis voor de burgers, onafhankelijk van de vraag of er al dan niet associaties worden opgeroepen door het bewustzijn van rechtsfeiten.

Rechtsfeiten hebben bij wijze van spreken afgeleide betekenis. Hun betekenis is afgeleid van de betekenis van wettelijke bepalingen, die sociale betekenis is.²⁶⁸ Die afgeleide betekenis is mogelijk dankzij het bestaan van een sociale institutie, in casu het recht. De sociale institutie kan op zijn beurt weer bestaan dankzij feitelijke aanvaarding door de deelnemers aan de institutie (of door een belangrijk deel van de deelnemers). Door die aanvaarding krijgt regelgeving vanuit die institutie sociale betekenis. Deze sociale betekenis wordt via één of meer schakels²⁶⁹ overgedragen aan de feiten waaraan door de regels van de sociale institutie gevolgen worden verbonden. Die overgedragen betekenis is institutionele betekenis en deze kan bestaan zonder dat daarvoor andere psychische reacties bij de deelnemers aan de sociale institutie nodig zijn dan die welke verbonden zijn met de institutie en zijn regelgeving in abstracto.

Heel in het algemeen geldt dat er voor het bestaan van institutionele betekenis een sociale institutie moet zijn, binnen het kader waarvan regels gelden (of doeleinden bestaan). Voor de groep welke die institutie heeft, gelden de tot die institutie behorende regels en hebben de feiten waarover die regels gaan institutionele betekenis. Institutionele betekenis veronderstelt dus steeds de gelaagde structuur zoals we die in het voorbeeld hierboven van het recht zijn tegengekomen.

Die gelaagdheid kan overigens verschillende vormen aannemen. Bij het recht is er de sociale institutie die aan gezagsdragers binnen de institutie de bevoegdheid verleent om regels binnen het kader van de institutie te maken. Bij spelen hebben we een andere structuur. Daar zijn de regels van de institutie al voorgegeven (al kunnen die regels ook inhouden dat een bepaalde instantie de bevoegdheid heeft de spelregels te wijzigen) en houdt de aanvaarding van de institutie (in casu het spelen van het spel) in dat men met de regels van het spel werkt.

Een speciaal geval van institutionele betekenis doet zich voor bij het beloven. De institutie van het beloven is net als het recht een sociale institutie. Maar anders dan bij het recht is de bevoegdheid om regels te maken niet tot bepaalde personen of instanties beperkt, maar strekt deze zich uit tot in principe alle deelnemers aan de institutie. Overigens, ook binnen het recht bestaat in beginsel voor alle rechtssubjecten de mogelijkheid om rechtshandelingen te verrichten. Maar deze mogelijkheid kan het best worden beschouwd als een incorporatie binnen het recht van de reeds bestaande institutie van het beloven.

²⁶⁸ Vgl. Hart's theorie over de Ultimate Rule of Recognition, die een sociale regel zou zijn. Hart (1961), H6, par. 1.

²⁶⁹ Vgl. Kelsen's theorie over de Stufenbau van de rechtsorde. Kelsen (1960), blz. 228 e.v.

12. Soorten van betekenis.

Uitgangspunt van mijn analyse van betekenis was dat het bewustzijn van een betekenisdrager de dispositie heeft om bewustzijnstoestanden op te roepen. Daarbij is de aard van die bewustzijnstoestanden ongespecificeerd gebleven. In deze paragraaf zal ik kort op enige soorten van betekenis ingaan en daarbij aannemen dat de soorten van betekenis worden bepaald door de soorten van bewustzijnstoestanden die worden opgeroepen.

De eerste vorm van bewustzijnstoestanden die ik wil noemen wordt opgeroepen door .representatieve betekenis. Het gaat hier om de betekenis van symbolen die voor iets anders staan.²⁷⁰ De taal vormt een grote verzameling van dingen met representatieve betekenis. Zelfstandige naamwoorden, werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, al deze woordsoorten representeren op één of andere wijze iets. Maar ook buiten de taal komen symbolen voor, tekens die op grond van een al dan niet expliciet gemaakte afspraak voor iets anders staan. Men denke bijvoorbeeld aan de zogenaamde "pictogrammen" die men in zo grote getale op Nederlandse stations kan aantreffen, of aan verkeerslichten en vuurtorensignalen.

Dragers van representatieve betekenis zijn bijzonder geschikt om informatie over te brengen. Pictogrammen bijvoorbeeld kunnen ook de informatie overbrengen dat iets verboden, verplicht of toegestaan is. Het lijkt alsof ze dan behalve representatieve ook gedragleidende betekenis hebben. Dat is echter niet het geval. Deze pictogrammen hebben zelf geen gedragleidende betekenis, maar wijzen er op dat er (op andere gronden) sprake is van gedragleidende betekenis.

Er kan zich echter ook een ander geval voordoen, namelijk dat bepaalde pictogrammen (men denke bijvoorbeeld aan verkeersborden) constituerend zijn voor een bepaalde gedragleidende betekenis. Verbodsborden signaleren niet het bestaan van een verbod, maar creëren door hun aanwezigheid het verbod zelf. In zulke gevallen doet zich een interessante combinatie van representatieve en gedragleidende betekenis voor. Een verbodsbord verbiedt iets en heeft als zodanig gedragleidende betekenis, maar het geeft tevens aan wat verboden is en heeft in die kwaliteit representatieve betekenis.

Naast representatieve betekenis is er de .emotieve betekenis. Emotieve betekenis doet zich voor als de opgeroepen bewustzijnstoestanden emoties zijn. Vele gevallen van betekenis voor een persoon zullen gevallen van emotieve betekenis zijn.

De derde en laatste soort betekenis waar ik aandacht aan wil besteden is de .gedragleidende betekenis. Ik heb gedragleidende betekenis als volgt contextueel gedefinieerd: "Als de mening van een persoon P dat zich een feit van het type F voordoet regelmatig de intentie bij P veroorzaakt om een bepaald soort handeling te verrichten, dan hebben feiten van het type F gedragleidende betekenis voor P." Het zal inmiddels duidelijk zijn dat deze definitie beperkt is tot gedragleidende betekenis voor een persoon. Daarnaast zullen er ook gedragleidende betekenis als sociale betekenis en gedragleidende betekenis als institutionele betekenis zijn. Voor wat het soort betekenis betreft is de definitie evenwel volledig. Gedragleidende betekenis leidt tot de

²⁷⁰ Het valt te verdedigen dat ook signalen representatieve betekenis kunnen hebben. De voorbeelden die ik geef zijn evenwel alle van conventionele representatieve betekenis.

intentie om een bepaald soort handeling te verrichten. De bewustzijnstoestand die wordt opgeroepen door het bewustzijn van de aanwezigheid van iets met gedragleidende betekenis is dus een intentie om te handelen.

Gedragleidende betekenis gaat vaak samen met emotieve betekenis. Als het bewustzijn van een zaak gevoelens van afschuw oproept (emotieve betekenis), zal dat er toe leiden dat men tracht te voorkomen dat die zaak tot zijn bewustzijn doordringt. Dat vergt veelal bepaalde vormen van gedrag en zo kan men zeggen dat de zaak naast emotieve ook gedragleidende betekenis heeft. Deze nauwe samenhang tussen emotieve en gedragleidende betekenis zou er de oorzaak van geweest kunnen zijn dat de twee niet door Stevenson werden onderscheiden en dat hij de hele sfeer van het normatieve en het evaluatieve onder de noemer van de emotieve betekenis bracht.

IV BETEKENIS EN WERKELIJKHEID.

Voortbouwend op de analyse van betekenis die ik in het vorige hoofdstuk heb gegeven, zal ik in dit vierde hoofdstuk trachten een eenvoudig beeld te schetsen van hoe de mens zijn werkelijkheid vormt. Die schets, die ik het model zal noemen, heeft een anti-reductionistische strekking. Op basis van dit model zal ik later in dit hoofdstuk nog wat zeggen over de betekenis van taalenteiten. Daarmee wordt een cirkel gesloten, want betekenis is essentieel voor het model en de uit het model voortvloeiende werkelijkheidsopvatting is weer van groot belang voor de betekenis van taalenteiten.

A. BEGRIPPEN.

1. De rol van begrippen.

Sinds Kuhn's "The structure of scientific revolutions" kan het onderwerp "De rol van begrippen binnen de wetenschappelijk kennis" zich in een bijzondere belangstelling verheugen. De tendens om paradigma's te vereenzelvigen met begrippenkaders en om wetenschappelijke revoluties te zien als conceptuele omwentelingen heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld. Of deze tendens juist is (en ook of men die op Kuhn kan terugvoeren) kan men in twijfel trekken²⁷¹, maar zeker is dat deze de verdienste heeft gehad om de aandacht te vestigen op de rol die begrippen in het leven van de mensen spelen.

Het bedrijven van wetenschap is mijns inziens een verdieping van een algemeen voorkomende menselijke activiteit, te weten het vergaren van kennis ten behoeve van het dagelijks leven.²⁷² De betekenis van begripsvorming en begrippen binnen de wetenschapsbeoefening is slechts een illustratie van de rol die begrippen binnen de gewone leefwereld van mensen spelen. De omvang van die rol wordt veelal over het hoofd gezien.

Dat over het hoofd zien heeft op zijn minst twee oorzaken. De eerste oorzaak is dat de begrippen een zo belangrijke en alomvattende rol spelen in ons denken en bewustzijn, dat het weinig vanzelfsprekend is om als het ware buiten zichzelf te treden en vanuit zo'n extern perspectief de rol van het eigen begrippenkader te beschouwen. De tweede reden is dat in het dagelijks leven de belangrijkste stimulans om over het eigen begrippenkader na te denken ontbreekt. Die stimulans, die we wel binnen de wetenschapsbeoefening aantreffen, is het optreden van zich in relatief korte tijd voordoende conceptuele veranderingen, hetgeen mensen bewust maakt van de veranderlijkheid en daarmee ook van het bestaan van een conceptueel kader.

²⁷¹ Zie hiervoor Toulmin (1972), blz. 98 e.v.

²⁷² Ik wil daarmee overigens niet zeggen dat de functies van de wetenschap zich tot deze oorspronkelijke hebben beperkt. Er is (terecht) ook wetenschap omwille van de wetenschap zelf.

De rol van begrippen in propositionele kennis is, uit de ervaring van de wetenschappen, algemeen bekend. Maar velen realiseren zich niet dat begrippen ook van belang zijn voor onze waarnemingsgegevens. Eén van de dogma's van het Logisch Empirisme was dat waarnemingsgegevens (sense data) een vast fundament voor kennis vormen. Over wat er via je zintuigen tot je bewustzijn doordringt zou in ieder geval geen twijfel kunnen bestaan. Dit dogma lijkt misschien op het eerste gezicht boven alle twijfel verheven, is dat in zekere zin ook²⁷³, maar zegt niet zoveel. Het laat in ieder geval de mogelijkheid open dat verschillende mensen onder dezelfde²⁷⁴ omstandigheden verschillende dingen waarnemen. En daarmee bedoel ik nog niet eens dat ze op grond van een verschillende belangstelling hun aandacht op andere dingen richten en aldus andere dingen horen of zien, maar ik bedoel dat het mogelijk is dat ze een andere werkelijkheid waarnemen. Bekend is in dit verband het geval van de inboorling die, in een moderne stad gebracht, verklaarde niets anders te hebben gezien dan iemand die een tros bananen droeg. Zelf heb ik ervaren pas bepaalde onderdelen van een zeilboot te zien, nadat ik had geleerd waar die onderdelen voor dienden.

Waarop berust die mogelijkheid dat verschillende mensen een verschillende werkelijkheid waarnemen? Waarneming met behulp van de "hogere" zintuigen, zoals het oog en het oor, houdt niet in dat een "Gewühl der Empfindungen" tot het bewustzijn doordringt. Bij die waarneming is er al een ordening in de waarnemingsgegevens aangebracht voordat deze gegevens het bewustzijn bereiken. Wil een object bij verschillende gelegenheden als hetzelfde worden gezien, dan veronderstelt dat, dat er in zekere zin geabstraheerd wordt van wat er tot de zintuigen aan impulsen doordringt. Er vindt reeds bewerking van de gegevens plaats voordat er iets tot het bewustzijn doordringt en die bewerking houdt onder meer een zekere abstractie in. Lorenz ziet hierin één van de wortels van begripsvorming.²⁷⁵

Waarneming veronderstelt dus bewerking van de niet bewuste indrukken en die bewerking veronderstelt op zijn beurt een patroon volgens hetwelk de ordenende bewerking plaats vindt. Ik ben van mening dat dit patroon voor een belangrijk deel wordt bepaald door de gehanteerde begrippen. Wat we waarnemen zijn geen "sense data", onbenoembare aandoeningen van onze zintuigen, maar objecten met eigenschappen en relaties. Objecten zijn steeds objecten van een bepaalde soort en vergen begrippen welke die soort van objecten afscheiden van andere soorten. Ook eigenschappen en relaties hebben een specificiteit en een identiteit die hen van andere eigenschappen en relaties doet verschillen. Daar zijn begrippen voor nodig.

Wat ik nu wil verdedigen is dat waarnemingsgegevens - en daarmee bedoel ik dat wat we bewust waarnemen en niet het onbewuste "Gewühl der Empfindungen" - conceptueel bepaald zijn. Tussen onze zintuigen en ons bewustzijn zit bij wijze van spreken een mal waarin aan de

²⁷³ Het dogma lijkt me correct voor zover het niet meer wil zeggen dan dat men zich niet kan vergissen over de bewustzijnstoestand waarin men verkeert. Maar dat wil niet veel zeggen. Het wil onder andere niet zeggen dat men zich niet kan vergissen bij een beschrijving van die bewustzijnstoestand.

²⁷⁴ Maar wat heet in dit verband "dezelfde"?

²⁷⁵ Lorenz (1973), blz. 156 e.v.

onbewuste indrukken de vorm van waarnemingsgegevens wordt gegeven.²⁷⁶ Die "mal" bestaat (mede) uit ons begrippenkader. Dit begrippenkader bepaalt niet alleen de wijze waarop wij onze waarnemingen vormgeven, maar ook wat we waarnemen.

Begrippen spelen dus een rol zowel binnen propositionele kennis, als binnen de waarneming van mensen. Die rol is in de eerste plaats instrumenteel van aard. Begrippen maken het de mens mogelijk om ordening in zijn omgeving aan te brengen en aldus adequaat op die omgeving te reageren. Dit sluit niet uit dat dit instrumentele karakter in sommige gevallen wel erg ver naar de achtergrond is gedrongen, maar oorspronkelijk zijn begrippen hulpmiddelen voor de mens om (op een aantrekkelijke manier) te blijven bestaan. Conceptuele veranderingen kunnen dan ook zinvol worden beschouwd als wijzigingen in de instrumenten waarmee de mens de werkelijkheid te lijf gaat.

2. Begrippen en hun extensie.

Begrippen functioneren als instrumenten waarmee de mens zijn werkelijkheid ordent. Die ordening vindt plaats door de werkelijkheid als het ware in stukjes te snijden, waarbij die stukjes worden gevormd door objecten, feiten, gebeurtenissen enzovoort.

Die objecten, feiten en gebeurtenissen kunnen worden onderscheiden van hun omgeving dankzij (al dan niet bewust gehanteerde) criteria van individualisering. Deze criteria van individualisering onderscheiden de objecten, feiten en gebeurtenissen van hun omgeving, als zijnde objecten, feiten en gebeurtenissen van een bepaalde soort. Die criteria zijn daarmee toepasselijkheidscriteria voor begrippen. Ze bepalen tot welke soorten bepaalde feiten, objecten en gebeurtenissen behoren en verschaffen hun daarmee tevens hun eigen identiteit.²⁷⁷

Aan het functioneren van begrippen kunnen twee aspecten worden onderscheiden. In de eerste plaats is er de vraag naar welke begrippen er zijn, in welke soorten de werkelijkheid wordt opgedeeld. In de tweede plaats is er de vraag naar de invulling van de soorten. Welke objecten, feiten en gebeurtenissen vallen onder welke soort?

Deze vragen zijn niet altijd scherp van elkaar te onderscheiden, maar ze zijn toch verschillend. Om met de tweede te beginnen, dat is de vraag naar de extensie van begrippen. Toegespitst op het begrip "olifant" gaat het er om welke stukjes werkelijkheid olifanten zijn. Of, om een juridisch voorbeeld te nemen, wat geldt als een opzettelijke handeling?

De vragen wanneer iets een olifant of een opzettelijke handeling is, zijn goed te onderscheiden van die of de begrippen "olifant" en "opzettelijke handeling" bestaan. Dit onderscheid wordt moeizamer als het om de waardering van de begrippen en hun invulling gaat. Om het maar weer even op de olifant te houden, is dan de vraag of het nuttig is om het begrip "olifant" te hanteren nog zo verschillend van die naar het nut van een bepaalde invulling van dat begrip? De vraag naar het nut van het begrip "olifant" komt er op neer of het zinvol is om stukjes werkelijkheid

²⁷⁶ Vgl. Maris (1985), blz. 153.

²⁷⁷ Vgl. Goodman (1978), blz. 8 en de door Wiggins behandelde "D-beginselen". (Wiggins (1980), H2)

met de kenmerken die olifanten hebben te onderscheiden van andere stukjes werkelijkheid. Met andere woorden, is de combinatie van eigenschappen die olifanten kenmerkt zo belangrijk voor mensen dat die de introductie van het begrip "olifant" nuttig maakt? Deze vraag verschilt slechts gradueel van de vraag welke eigenschappen het best als kenmerkend voor olifanten kunnen worden beschouwd. De vragen naar de beste combinatie kenmerken voor een soort en naar het nut van een door bepaalde kenmerken gekarakteriseerde soort liggen in elkaars verlengde. Slechts op een tamelijk vergevorderd niveau van conceptuele ontwikkeling zijn ze te onderscheiden.

3. De ontwikkeling van begrippen.

Deze laatste opmerking brengt ons op een onderwerp dat voor wat wetenschappelijke theorieën betreft reeds uitvoerig voorwerp van onderzoek is geweest, maar dat bij mijn weten voor wat betreft zijn meer primitieve stadia nog weinig onderzocht is, te weten de ontwikkeling van begrippen. Toch denk ik dat de bestudering van de primitieve stadia van menselijke begripsvorming van groot wijsgerig belang kan zijn, met name omdat dat licht zou kunnen werpen op de wijze waarop wij ook nu nog onze begrippen hanteren. Vandaar dat ik hier met enige (het zij toegegeven - speculatieve) theorievorming kom.

Ik stel me voor dat de ontwikkeling van een begrippenkader zich in de evolutie van de mens heeft voltrokken in dezelfde periode waarin de mens of zijn voorloper in de evolutie een wat verder gevorderde variant van bewustzijn ontwikkelde. Vóór de ontwikkeling van zo'n begrippenkader zal de voorloper van de mens enkel ongerefleeteerd hebben kunnen reageren op nog slechts onbewust gestructureerde prikkels uit zijn omgeving. Met de ontwikkeling van primitieve begrippen ontstaat de mogelijkheid om ordening aan te brengen in die ongedifferentieerde prikkels, een ordening die aanvankelijk erg primitief was en later steeds gedetailleerder zou worden. Dat aanbrengen van ordening door middel van (primitieve) begripsvorming is in dit stadium nog geen bewuste bezigheid, maar een toevallige speling van de natuur, die overlevingswaarde blijkt te hebben en aldus in de evolutie bewaard blijft.

Tegelijk met de ontwikkeling van het begrippenkader ontwikkelt zich ook de werkelijkheid zoals wij die nu kennen. Daarmee bedoel ik niet te zeggen dat in de loop van de tijd dat de mens evolueert tot wat hij nu is de rest van het heelal ook aan veranderingen onderhevig was. Dat was weliswaar het geval, maar daar gaat het mij niet om. Wat ik bedoel is dat de werkelijkheid waarin wij leven een gestructureerde werkelijkheid is, met daarin dingen, eigenschappen, objecten, gebeurtenissen enzovoort. De werkelijkheid waarin wij leven is niet mens-onafhankelijk, maar veronderstelt begrippen welke die werkelijkheid structureren. De werkelijkheid ontwikkelt zich parallel aan en in wisselwerking met een zich ontwikkelend conceptueel kader, want dat conceptuele kader vormt als het ware de vorm waarin de werkelijkheid is gegoten. We kunnen weliswaar proberen bij wijze van gedachtenexperiment die

vorm van de werkelijkheid af te trekken, maar het resultaat daarvan is nauwelijks voorstelbaar, laat staan communiseerbaar.²⁷⁸

De mensonafhankelijke materie van de werkelijkheid levert, in combinatie met de door menselijk begripsvorming geleverde vorm, de werkelijkheid op zoals wij die kennen en waarin wij leven. Deze mens-onafhankelijke werkelijkheid zou ik met een Kantiaanse term de "werkelijkheid an sich" willen noemen. Maar ik wil er tegen waarschuwen die werkelijkheid an sich als de "echte werkelijkheid" te beschouwen. Datgene waarin wij mensen leven en wat belangrijk is voor ons doen en laten is de gewone werkelijkheid en niet de werkelijkheid an sich. En die gewone werkelijkheid bestaat uit twee slechts in gedachten te scheiden componenten, te weten de werkelijkheid an sich en een conceptueel kader.²⁷⁹

Maar, zo rijst direct de vraag, bestaan er dan niet vele werkelijkheden, één voor ieder individu? Het antwoord op deze vraag luidt: "ja". Er is niet één werkelijkheid, maar er zijn er vele; ik zou haast zeggen minstens één voor iedere mens. Maar dat moet men zich niet al te dramatisch voorstellen, want conceptuele kaders zijn voor het overgrote deel een cultureel erfgoed, waaraan ieder individu slechts in beperkte mate een persoonlijk invulling kan geven. Abstraherend van die relatief onbelangrijke persoonlijke variaties kan men zeggen dat de werkelijkheid van cultuur tot cultuur verschilt. En dan is het nog maar de vraag in hoeverre een cultuur vrij is in het kiezen van zijn conceptueel kader, want de werkelijkheid an sich legt de mens, gegeven 's mensen aard, daarbij zijn eisen op. De omvang van de verschillen tussen de individuele werkelijkheden moet dus niet al te groot worden voorgesteld.

Daarmee komen we op een belangrijk punt, te weten de vraag welke factoren bepalend zijn voor de inhoud van een begrippenkader. Bestaan er correcte begrippenkaders, net zo als er ware beweringen bestaan? Bepaalt de werkelijkheid an sich welk begrippenkader het meest adequaat is, of is het zuiver willekeurig welke begrippen de mens hanteert?

Gegeven mijn uitgangspunt dat slechts de werkelijkheid, niet de werkelijkheid an sich gestructureerd is, is er een belangrijk punt van verschil tussen de evaluatie van begrippen en de evaluatie van beweringen. Als we uitgaan van één bepaald conceptueel kader, is er één werkelijkheid, die eenduidig bepaalt welke beweringen (die natuurlijk binnen het conceptuele kader dienen te passen) waar en welke onwaar zijn. De mensen hebben geen invloed op de waarheid van hun beweringen; waarheid en onwaarheid worden bepaald door de werkelijkheid.

Maar met de begrippen ligt dat heel anders: De werkelijkheid an sich is zelf niet in afzonderlijke eenheden verdeeld en de door mensen gemaakte begrippen vinden geen correlaat in de "natuurlijke begrippen" van de werkelijkheid an sich, waarmee ze vergeleken zouden kunnen worden. In zoverre is menselijke begripsvorming willekeurig: Er zijn geen begrippen in de

²⁷⁸ Vgl. Goodman (1978), H1, par. 6.

²⁷⁹ Het lijkt mij dat het werkelijkheidsvormende kader niet slechts conceptueel is. Later zullen we nog kennis maken met de modale nexus die in dit verband ook een rol spelen. Het is me hier evenwel slechts om de rol van de begrippen - of, in later nog te introduceren terminologie, van de conceptuele nexus - te doen.

werkelijkheid an sich waarmee de door mensen gemaakte begrippen al dan niet zouden kunnen corresponderen.

Toch is daar niet alles mee gezegd. Hoewel de werkelijkheid an sich geen eenheden bevat waarmee de menselijke begrippen al dan niet kunnen corresponderen, heeft deze toch een bepaaldheid die zijn invloed op de menselijke begrippen doet gelden. In het primitieve stadium denke men daarbij aan de rol van begrippen als instrument in de strijd om het bestaan. Begripsvorming zelf heeft overlevingswaarde, maar het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat de vorming van bepaalde begrippen meer overlevingswaarde heeft dan de vorming van andere begrippen. Aldus vindt reeds in een primitief stadium selectie plaats tussen begrippenkaders. Bewuste keuze speelt daarbij in dit stadium natuurlijk nog geen rol.

Het criterium van overlevingswaarde is primair. De mens heeft in zekere zin geen keuze of hij dat criterium al dan niet zal hanteren. Hanteert hij het niet, dan zal hij niet overleven en de groep niet-hanteerders zal uitsterven.²⁸⁰ Maar er zijn meerdere begrippenkaders die voldoende mate van overlevingswaarde hebben om althans niet op die grond te worden geschrapt. Tussen die kaders kan op basis van andere criteria worden gekozen. We zijn nu in een stadium waarin de mens zelf kan kiezen op grond van welke criteria hij het ene begrippenstelsel prefereert boven het andere. Maar weer is het de werkelijkheid an sich die, gegeven het criterium, uitmaakt welk begrippenkader de strijd wint.

Nelson Goodman geeft daarvan in "Fact, fiction and forecast" een mooie illustratie. Hij voert daar, naast de begrippen "blauw" en "groen", de begrippen "glauw" en "broen" op. Iets is glauw als het groen is en waargenomen voor het tijdstip *t*, of als het blauw is en waargenomen na *t*. En iets is broen als het is waargenomen voor *t* en het is blauw, of als het is waargenomen na *t* en het is groen.²⁸¹

Men moet zich realiseren dat "glauw" en "broen" nu wel in termen van "groen" en "blauw" zijn gedefinieerd, maar dat het net zo goed mogelijk en op het eerste gezicht niet slechter is om "groen" en "blauw" in termen van "glauw" en "broen" te definiëren.²⁸² Toch blijkt dat in verband met inductiekwesties de begrippen "groen" en "blauw" de voorkeur verdienen boven de begrippen "glauw" en "broen". Momenteel zijn alle smaragden zowel groen als glauw. Vanaf *t* zijn alle smaragden zowel groen als broen. Als men voor *t* gegevens over smaragden zou verzamelen, zou men tot de volgende twee "wetten" kunnen komen:

- I. Alle smaragden zijn groen, en
- II. Alle smaragden zijn glauw.

²⁸⁰ Er is hier een duidelijke parallel met Hart's theorie over "the minimum content of natural law". Vgl. Hart (1961), blz. 188 e.v.

²⁸¹ Goodman gebruikt "grue" voor "glauw" en "bleen" voor "broen". Goodman (1979), blz. 74.

²⁸² Vgl. Goodman (1979), blz. 79/80.

Het blijkt evenwel dat alleen wet I standhoudt bij het aanbreken van tijdstip t. Wet II wordt op t gefalsificeerd, wanneer alle smaragden opeens broen blijken te zijn. Goodman beschrijft deze situatie door te stellen dat de hypothesen met de begrippen "groen" en "blauw" "projecteerbaar" zijn en die met "glauw" en "broen" niet.²⁸³

De kwestie kan ook als volgt worden geformuleerd: Als we ons als doel stellen om begrippen binnen wetenschappelijke theorieën met voorspellend vermogen te gebruiken, dan hebben de begrippen "groen" en "blauw" de voorkeur boven de begrippen "glauw" en "broen". Die voorkeur kan mijns inziens niet anders worden verklaard dan door middel van mensonafhankelijke factoren in de werkelijkheid an sich. Maar, anders dan bij kwesties van overlevingswaarde, is de mens hier vrij om met die factoren al dan niet rekening te houden. Met andere woorden, de mens heeft de mogelijkheid om een begrippenstelsel te hanteren dat ongeschikt is om wetenschappelijke voorspellingen te doen, voor zover die ongeschiktheid niet op korte termijn gevolgen heeft voor de overleving van de menselijke soort.

Ten dele resumerend kunnen we omtrent de ontwikkeling van begrippen de volgende hypothese formuleren: Dat de mens een conceptueel kader ontwikkelt, kan worden verklaard in termen van evolutie. Het hebben van begrippen heeft overlevingswaarde en zal aldus bijdragen tot een overwinning in de strijd om het bestaan. Hetzelfde geldt voor een deel van de invulling van dat kader. Wil de mens de strijd om het bestaan overleven, dan zal het door hem gehanteerde begrippenkader aan bepaalde minimale inhoudelijke eisen moeten voldoen.

In dit stadium van de geestelijke ontwikkeling van de mens is er nog geen bewuste keuze voor een begrippenkader, waarschijnlijk zelfs geen bewustzijn van het bestaan van een begrippenkader. Dat de mens een bepaald conceptueel systeem hanteert kan in dit stadium nog slechts causaal worden verklaard. Pas op een hoger niveau van ontwikkeling is er behalve een causale verklaring ook een verklaring in termen van redenen mogelijk. Op dat hogere niveau is de mens zich er van bewust dat hij begrippen hanteert en dat hij vrij is om zelf zijn begrippen te kiezen. De opkomst van het Conceptualisme als wijsgerige opvatting is er de illustratie van dat de mens dat niveau heeft bereikt. Maar in retrospectief kan men zeggen dat de mens, reeds voordat hij zich bewust was van redenen om een bepaald begrippenstelsel te hanteren, redenen had voor het hanteren van bepaalde begrippen. Zodra bepaalde delen van de werkelijkheid betekenis gaan krijgen voor de wijze waarop de mens leeft, heeft de mens reden om die delen uit het ongedifferentieerde geheel af te zonderen door er een naam aan te geven en er aldus een begrip voor te vormen. In de vorm van een prereflexief proces van trial and error zal de mens zich een begrippenkader hebben gevormd dat aangepast is aan zijn omgeving en de wijze waarop hij daarin leeft. Achteraf kunnen we dan zeggen dat de begripsvorming in overeenstemming is met de betekenis die de elementen van zijn leefomgeving voor de mens hebben. Die betekenis kan variëren van heel primitief, bijvoorbeeld overlevingswaarde in de strijd om het bestaan, tot heel geraffineerd, zoals bij de projecteerbaarheid van begrippen in de inductieproblematiek. Maar in alle gevallen, of de begrippen nu bewust of onbewust, met een vooropgezet doel of als

²⁸³ Goodman (1979), blz. 82/3. Goodman komt op deze kwestie terug in zijn (1978), H7, par. 4.

het ware in het voorbijgaan zijn gevormd, is de begripsvorming een reflex van de betekenis die verschijnselen voor de mens hebben.

4. Toepasselijkheidscriteria.

Typerend voor de CTB is de vereenzelviging van de betekenis van een woord met zijn toepasselijkheidsvoorwaarden. Als men, hetgeen niet ongebruikelijk is, een begrip ziet als de betekenis van het woord waarmee dat begrip wordt aangeduid, dan kan men de CTB omschrijven als de theorie die een begrip identificeert met de criteria voor zijn toepasselijkheid. Die theorie brengt met zich mee dat men de criteria voor de toepasselijkheid van een begrip niet kan veranderen zonder het gebruik van dat begrip te vervangen door het gebruik van een ander begrip, dat eventueel door het oorspronkelijke woord wordt aangeduid. Zo zou bijvoorbeeld het begrip "vis" door een ander begrip "vis" worden vervangen, als men besluit om walvissen geen vissen meer te noemen omdat het zoogdieren zijn.

Deze opvatting lijkt me niet erg aantrekkelijk. Begrip en toepasselijkheidsvoorwaarden kunnen niet worden vereenzelvigd. Aan de andere kant is het ook niet zo dat begrip en toepasselijkheidsvoorwaarden volkomen van elkaar kunnen worden losgekoppeld. Een begrip dient om een deel van de werkelijkheid te identificeren en te onderscheiden van zijn omgeving. Die afgrenzing vergt criteria en de aard van de criteria bepaalt de wijze van afgrenzen en daarmee het begrip. Als men de werkelijkheid volgens andere criteria onderverdeelt, hanteert men een ander begrippenkader.

Hoe zijn deze twee uitgangspunten met elkaar te rijmen? Hoe is het mogelijk dat begrippen enerzijds worden bepaald door hun toepasselijkheidsvoorwaarden, terwijl ze anderzijds daar niet mee kunnen worden geïdentificeerd? Ik denk dat het antwoord ligt in de betekenis van de stukken werkelijkheid die door begrippen worden geïdentificeerd. Ik heb de vorige paragraaf besloten met de stelling dat begripsvorming nauw verbonden is met de betekenis die elementen van de werkelijkheid voor mensen hebben. Begrippen dienen om betekenisvolle elementen te identificeren en benoemen. Elementen van de werkelijkheid hebben betekenis voor mensen op grond van andere karakteristieken dan die betekenis. Betekenis is om een term van Hare te gebruiken bijkomend; iets heeft een bepaalde betekenis voor mensen, omdat het andere karakteristieken heeft. Maar hoewel betekenis op andere karakteristieken berust, valt deze daar niet mee samen.

Wat heeft de relatie tussen de betekenis van stukken werkelijkheid en de karakteristieken van die stukken werkelijkheid waarop die betekenis berust te maken met de relatie tussen een begrip en zijn toepasselijkheidsvoorwaarden? Het volgende dunkt mij: Een begrip staat voor een deel van de werkelijkheid dat een bepaalde betekenis realiseert. Dat iets bijvoorbeeld een olifant is wil zeggen dat het de betekenis van een olifant heeft, dat het als een olifant geldt.

Toegepast op een olifant lijkt dit misschien een wat vreemde opvatting, maar de theorie wordt al veel aannemelijker indien men in plaats van het woord "olifant" het woord "wanprestatie" invult. Bepaald gedrag is wanprestatie indien het als wanprestatie geldt, indien het de betekenis van

wanprestatie heeft. Bij technisch juridische termen staat het betekeniselement, dat zich mijns inziens bij haast alle begrippen voordoet, meer op de voorgrond en wordt daardoor beter herkenbaar. Maar als men bedenkt dat begrippen in niet-normatieve contexten een rol te vervullen hebben die vergelijkbaar is met die in normatieve contexten, te weten het identificeren en afgrenzen van betekenisvolle eenheden, wordt duidelijk dat wat voor "wanprestatie" geldt ook voor "olifant" moet gelden. Om in het animale te blijven: Een goed voorbeeld is dat een walvis als een zoogdier geldt.

Dit leidt tot de volgende theorie over de relatie tussen begrippen en hun toepasselijkheidsvoorwaarden: Een begrip staat voor een betekenisvol element in de werkelijkheid. Welke begrippen er zullen zijn is daarom afhankelijk van de vraag welke stukken werkelijkheid door mensen als betekenisvol worden ervaren. De toepasselijkheidsvoorwaarden van de begrippen zijn afhankelijk van de vraag wanneer mensen de voor de begrippen karakteristieke betekenis gerealiseerd achten. De eigenschappen die een bepaalde betekenis realiseren vormen tevens de toepasselijkheidsvoorwaarden van de begrippen waarmee die betekenis tot uitdrukking wordt gebracht.

B. DE WERKELIJKHEID.

In het eerste deel van dit hoofdstuk heb ik geprobeerd een beeld te schetsen van de wijze waarop mensen door hun begripsvorming bijdragen aan het vormen van de werkelijkheid waarin ze leven. In dit tweede deel zal ik dit beeld verder aanvullen. Daarbij zal het accent worden verschoven van de wijze waarop mensen hun werkelijkheid vormen naar de vorm waarin de werkelijkheid wordt gegoten. Het gaat, met andere woorden, over de structuur van de werkelijkheid.

5. Het model.

Ik zal in deze paragraaf een grof model schilderen van hoe de werkelijkheid, dus niet de werkelijkheid an sich, in elkaar zit. Men moet zich deze onderneming niet al te pretentius voorstellen; het model zal inderdaad grof zijn in die zin, dat slechts enkele aspecten van de werkelijkheid worden belicht. Maar het gaat daarbij om aspecten die mijns inziens vaak te weinig werden belicht en die van groot belang zijn voor de beantwoording van een aantal wijsgerige vragen.

Ik zal het model beschrijven voor twee gevallen, te weten samengestelde dingen en samengestelde eigenschappen. Voor samengestelde feiten, handelingen, enzovoort geldt mutatis mutandis hetzelfde maar daar zal ik in deze paragraaf niet op in gaan.

Het model bevat twee essentiële componenten. De eerste component is de .gelaagde structuur van de werkelijkheid. De werkelijkheid bestaat uit (onder meer) dingen en eigenschappen die voortbouwen op dingen en eigenschappen op een als het ware lager niveau. Alleen het meest primitieve niveau bouwt nergens meer op voort. Naar deze component beschouwd verschilt het model niet wezenlijk van de in hoofdstuk 1 geschetste Carnapiaanse, reductionistische theorie.

De tweede component zorgt voor het verschil. Het betreft de gedachte dat de hogere lagen .emergent zijn ten opzichte van de lagen daaronder en dat die emergentie berust op een .meerwaarde aan betekenis. .Het verschijnsel "Gestalt" is een mooie illustratie van deze emergentie. Bekend is het voorbeeld van de cirkel en een paar lijntjes, die naast elkaar getekend niets voorstellen, maar die als de lijntjes op een bepaalde wijze binnen de cirkel worden getekend een lachend, of een droevig kijkend gezicht opleveren. De onderdelen in samenhang zijn meer dan de som der losse onderdelen: Het geheel is meer dan de som der delen.

Dat meer is volgens mij een meerwaarde aan .betekenis. In combinatie betekenen de delen iets voor de mens en die betekenis ontbreekt als de onderdelen slecht gesommeerd en niet gecombineerd (om het zo maar uit te drukken) worden. Doordat het geheel meerwaarde aan betekenis heeft ten opzichte van de samenstellende delen, kan het geheel niet tot de delen worden gereduceerd. Zo'n reductie zou namelijk de meerwaarde aan betekenis verloren doen gaan. Die onmogelijkheid van reductie kan men tot uitdrukking brengen door te zeggen dat het geheel emergent is ten opzichte van de delen.

Een ander voorbeeld van zulke emergentie is de auto die meer is dan de som van zijn onderdelen. De auto heeft binnen onze cultuur de betekenis van een middel van vervoer en van een statussymbool. Die betekenis hebben de onderdelen van een auto niet; niet afzonderlijk, maar ook niet als totaal van onderdelen. Eerst als die onderdelen worden samengesteld tot een auto ontstaat de meerwaarde aan betekenis die de auto emergentie verleent ten opzichte van zijn onderdelen.

De twee voorafgaande gevallen van emergentie waren gevallen waarin een samengesteld .ding meerwaarde aan betekenis had ten opzichte van zijn samenstellende onderdelen. Het ging daarbij om een fysieke combinatie van een geheel uit delen. Maar behalve een fysieke constructie is ook een conceptuele constructie mogelijk. Het gaat dan om de relatie tussen samengestelde en samenstellende .eigenschappen. In de CTB is de betekenis van een samengesteld predikaat het resultaat van een logische bewerking (meestal een conjunctie) op de betekenissen van de samenstellende predikaten. Analooq is een samengestelde eigenschap het resultaat van een logische bewerking op de samenstellende eigenschappen. De emergentie van de samengestelde eigenschappen ten opzichte van de samenstellende eigenschappen wordt daarmee ontkend.

Mijns inziens zijn samengestelde eigenschappen in het algemeen emergent ten opzichte van de hun samenstellende eigenschappen. Om een voorbeeld te geven: Stel dat iets een stoel is, als het een zitting en een rugleuning heeft en meer dan één poot. De eigenschap "een stoel zijn" omvat dan meer dan een conjunctie van de eigenschappen "een zitting hebben", "een rugleuning hebben" en "meer dan één poot hebben". Ook hier gaat het weer om de betekenis die stoelen hebben en die de conjunctie van de samenstellende eigenschappen niet heeft.

Een andere illustratie vormt de eigenschap "vrijgezel zijn". Laten we aannemen dat iemand een vrijgezel is als hij een ongehuwde man van huwbare leeftijd is. Toch is de eigenschap "vrijgezel zijn" niet identiek aan de conjunctie van de eigenschappen "man zijn", "ongehuwd zijn" en "van huwbare leeftijd zijn". Het verschijnsel "vrijgezel" heeft in onze cultuur (nog) een betekenis die de conjunctie van de drie samenstellende eigenschappen niet heeft.

Het verhaal dat ik bij deze vier voorbeelden heb gehouden gaat op bij haast alle samengestelde dingen, eigenschappen, feiten, gebeurtenissen, objecten enzovoort. Steeds is het geheel emergent ten opzichte van de delen en berust die emergentie op een meerwaarde aan betekenis.

Nu zou men hier kunnen tegenwerpen dat de betekenis één van de onderdelen is naast de andere, die tezamen het geheel vormen. Dan is het geheel wel de som van de delen. Deze tegenwerping miskent echter het bijkomende karakter van de betekenis. De voorstelling alsof de betekenis naast de (andere) delen zou staan is niet juist. De betekenis is er juist vanwege die andere delen. Worden die delen gecombineerd, dan is de betekenis er automatisch. De delen constitueren met het geheel ook de meerwaarde aan betekenis van het geheel.

Maar, zo kan men zich afvragen, is de stap van de vier voorbeelden naar een stelling van zo algemene strekking wel gerechtvaardigd? Is er geen sprake van een overhaaste generalisering? Ik ben (zoals viel te verwachten) geneigd deze laatste vraag ontkennend te beantwoorden. De reden die ik daarvoor heb berust op het instrumentele karakter van begrippen. Als voor een samengesteld object, eigenschap, ding, gebeurtenis, enzovoort een nieuw begrip wordt bedacht, zal

daar een reden voor zijn. Die reden zou kunnen zijn dat er een afkorting nodig is voor een samenstel van onderdelen, eigenschappen enzovoort, maar ik geloof niet dat zoveel begrippen enkel als afkortingen voor conceptuele combinaties functioneren. Het lijkt me veel aannemelijker dat een aantal combinaties, of dat nu combinaties van onderdelen, eigenschappen of feiten zijn, een speciale betekenis voor de mens hebben en dat er daarom een behoefte bestaat om die betekenisvolle combinaties te kunnen benoemen en te kunnen afzonderen uit hun omgeving. Daartoe is de vorming van een nieuw begrip een geschikt middel en het nieuwgevormde begrip zal dan de betekenis van datgene waarvoor het staat uitdrukken. Met de nieuwe begrippen ontstaan er nieuwe elementen in de werkelijkheid (die de resultante is van de werkelijkheid an sich en het begrippenkader) en die nieuwe elementen bevatten inherent de betekenis die de samenstellende elementen in hun combinatie contingent hebben en die de aanleiding vormt voor het ontstaan van een nieuw begrip.

In dit verband is het onderscheid tussen de .contingente betekenis van de delen en de .inherente betekenis van het geheel van groot belang voor het model. Mijn uitgangspunt dat het geheel een meerwaarde aan betekenis heeft ten opzichte van de delen is in zekere zin onjuist. Het uitgangspunt is juist, omdat de delen (in combinatie) een zekere betekenis hebben. Daarom ontstond er een nieuw begrip, teneinde die betekenisvolle eenheid naar voren te halen. Maar die betekenis ligt niet in die delen zelf, maar in de combinatie van die delen. Door die combinatie en het feit dat die combinatie binnen een cultuur betekenis heeft, krijgen de delen betekenis. De betekenis is niet aan de delen zelf verbonden, maar is er contingent, afhankelijk van de combinatie en de betekenisgeving aan die combinatie binnen een cultuur.

Maar als voor een combinatie van delen binnen een cultuur een nieuw begrip wordt gevormd, dan zitten de combinatie (en niet slechts de som) van de delen en de betekenisgeving aan die combinatie als het ware in het nieuw gevormde begrip verdisconteerd. Het nieuwe begrip is de uitdrukking van de betekenis die in de cultuur aan de combinatie wordt toegekend. De met het nieuwe begrip gevormde nieuwe delen van de werkelijkheid hebben inherent de betekenis die aan de samenstellende delen in combinatie contingent toekomt. De nieuw gevormde eigenschappen, dingen, objecten, handelingen enzovoort hebben hun betekenis essentieel. Dat de hogere lagen in het model meerwaarde aan betekenis ten opzichte van de lagen daaronder hebben houdt dus in dat de elementen uit de hogere lagen inherente betekenis hebben, die slechts contingent toekomt aan combinaties van elementen op de lagere niveau's. Dit verschijnsel van inherente betekenis zal later van groot belang blijken bij de behandeling van deontische feiten.

De relatie die bestaat tussen delen en de daaruit gevormde gehelen zou ik die van .constituering willen noemen. De delen constitueren het geheel, dat wil zeggen dat ze samen dat geheel "maken". Niet maken in de zin van "aktief scheppen", maar maken in de zin van "deel uitmaken". Het gaat daarbij om een uitputtend deel uitmaken, want de constituerende delen vormen door hun combinatie het geheel van het geconstitueerde.

We zijn de constitueringsrelatie al eerder tegen gekomen bij de behandeling van natuurlijke en institutionele feiten.²⁸⁴ Deze relatie tussen natuurlijke en institutionele feiten is een speciaal geval van de constitueringsrelatie zoals die in het model voortdurend voorkomt.²⁸⁵ We kunnen dus zeggen dat aan haast alle feiten (met uitzondering van de niet-geconstitueerde) constituerende regels ten grondslag liggen.²⁸⁶ In het volgende hoofdstuk zal ik uitgebreider ingaan op die constituerende regels, die ik dan nexus zal noemen.²⁸⁷

6. Essenties.

Aan de ene kant zijn er, uitgaande van mijn visie op de rol van begrippen, redenen waarom het model een goed beeld geeft van de structuur van de werkelijkheid. Aan de andere kant kunnen er ook argumenten voor de juistheid van het model worden ontleend aan het feit dat op basis van het model een aantal wijsgerige problemen kunnen worden opgelost. Ik zal dat voornamelijk laten zien aan de hand van problematiek op het gebied van de praktische rede, maar in dit hoofdstuk zal ik ook een indruk proberen te geven van het probleem-oplossend vermogen van het model. In dat verband zal ik eerst het aloude probleem van de essentiële eigenschappen aan de orde stellen. Hebben dingen essenties, of zijn essenties slechts het resultaat van menselijke begripsvorming en zitten ze niet in de dingen zelf?

De kern van de bezwaren tegen essentialisme, de theorie dat objecten sommige eigenschappen essentieel en andere eigenschappen slechts accidenteel hebben, wordt op uitnemende wijze verwoord door Quine:

"Mathematicians may conceivably be said to be necessarily rational and not necessarily two-legged; and cyclists necessarily two-legged and not necessarily rational. But what of an individual who counts among his eccentricities both mathematics and cycling? Is this concrete individual necessarily rational and contingently two-legged or vice versa? Just insofar as we are talking referentially of the object, with no special bias toward a background grouping of mathematicians as against cyclists or vice versa, there is no semblance of sense in rating some of his attributes as necessary and others as contingent. Some of his attributes count as important and others as unimportant, yes; some as enduring and others as fleeting; but none as necessary or contingent. Curiously, a philosophical tradition does exist for just such a distinction between necessary and contingent attributes. It lives on in the terms 'essence' and 'accident', 'internal relation' and 'external relation'. It is a distinction that one attributes to

²⁸⁴ Vgl. H2, par. 18b.

²⁸⁵ In par. 7b van dit hoofdstuk zal ik ingaan op de vraag wat nu karakteristiek is voor institutionele feiten.

²⁸⁶ Dat geldt natuurlijk niet alleen voor feiten, maar ook voor dingen, eigenschappen, handelingen enz.

²⁸⁷ H5, par. 4. We zullen dan overigens ook zien dat er ook andere nexus zijn dan constituerende regels.

Aristotle (subject to contradiction by scholars, such being the penalty for attributions to Aristotle). But, however venerable the distinction, it is surely indefensible; ...²⁸⁸

De centrale gedachte achter deze kritiek is dat eigenschappen slechts essentieel zijn voor één bepaalde wijze van specificeren van een object, maar niet voor een andere wijze van specificeren. Met andere woorden, de essentie is niet verbonden aan het object zelf, maar aan de wijze waarop het object wordt gespecificeerd.²⁸⁹

Wiggins, die dit standpunt zelf niet deelt, maakt deze gedachtengang als volgt expliciet:

"I advance for the reader's consideration a hypothesis. It is that the anti-realist case against essential properties has rested on a sequence of three ideas.

1) It is conceivable that, in the absence of creatures capable of thought as we know it, the particular kinds of individual substance that we ourselves recognize in this world would never have been discovered. (Indeed nothing forces anyone to discover in a place even what is there to be conceptualized in terms of his own concepts.) In that place, in the room of what we ourselves find there, and out of its matter, another race of creatures might have singled out and individuated quite other kinds of things with very different principles of articulation and individuation.

From this not implausible-seeming premiss the conceptualist anti-essentialist goes on to conclude:

2) It is perfectly possible for what is there to be discovered in a given place, e.g. for a substance which is there, to be conceptualized in at least two quite different ways. The progress of science would precisely consist in conceptualizing it in better, and radically different, ways. So, he argues:

3) The constraints arising from the conceptualization and individuation of the particulars that we recognize in the world, and can draw spatio-temporal boundaries around, must not be represented as necessities on what is actually there, independently of mind or thought. The most objectionable feature of all the objectionable features of essential attributions is that they purport to record such necessities."²⁹⁰

Het model suggereert wat er aan deze gedachtengang schort: Er wordt uitgegaan van de gedachte dat een object onafhankelijk is van de wijze waarop dat object wordt gespecificeerd. Die onafhankelijkheid is er in zoverre dat het inderdaad mogelijk is om met behulp van meerdere verschillende uitdrukkingen naar hetzelfde object te verwijzen. Maar die onafhankelijkheid gaat niet zover dat een object kan bestaan geheel onafhankelijk van elke wijze van specificeren.

²⁸⁸ Quine (1960), blz. 199/200.

²⁸⁹ Vgl. ook Kneale (1962), blz. 630 e.v.

²⁹⁰ Wiggins (1980), blz. 137.

Objecten bestaan dankzij conceptualisering; ze komen voor in de werkelijkheid en niet in de werkelijkheid an sich. Dit brengt met zich mee dat objecten steeds objecten van een bepaald soort zijn. De karakteristieken van die soort heeft het object dan ook essentieel, onafhankelijk van hoe het object wordt gespecificeerd.

Essentiële eigenschappen zijn dus niet onafhankelijk van menselijke tussenkomst, want ze berusten op conceptualisering. Maar dat doet er niet aan af dat diezelfde essentiële eigenschappen in de werkelijkheid besloten liggen. De tegenstelling mensenwerk - objectief in de werkelijkheid is een schijntegenstelling en het daaruit voortvloeiende probleem rondom essentiële eigenschappen is dan ook een schijnprobleem.²⁹¹ Er bestaan essentiële eigenschappen in de werkelijkheid, maar die zijn niet mensonafhankelijk.

7. Waardefeiten, deontische feiten en institutionele feiten.

Misschien één van de opvallendste aspecten van het model is dat daarin het onderscheid tussen feit en norm anders ligt dan veelal wordt aangenomen. Meestal wordt een tweedeling gemaakt waarin aan de ene kant regels, beginselen, doeleinden en waarde- en prescriptieve oordelen (let wel: oordelen en niet wat door die oordelen wordt uitgedrukt, want dat wordt geacht niet te bestaan) voorkomen en aan de andere kant feiten. De sfeer van het normatieve is dan een soort vergaarbak, waarin alles dat iets met motivering van gedrag te maken heeft wordt ondergebracht. Het model suggereert een andere voorstelling van zaken, waarin waarde- en deontische feiten (nu dus niet de oordelen, maar wat door de oordelen wordt uitgedrukt) tezamen met de institutionele feiten, die gewoonlijk een moeilijk te plaatsen tussencategorie vormen, bij de groep feiten worden ondergebracht. Dat wil zeggen dat een deel van wat gewoonlijk als normatief wordt beschouwd nu als feit wordt gecatalogiseerd. Hoe dat mogelijk is zal duidelijk moeten worden uit de nu volgende bespreking van waarde-, deontische en institutionele feiten.

a. Waardefeiten en deontische feiten.

Net zoals bij samengestelde en samenstellende eigenschappen voorziet het model ook in samengestelde en samenstellende feiten. Zoals eerder uiteengezet is een feit dat wat in de werkelijkheid correspondeert met een ware beweerzin.²⁹² Een beweerzin is een zin waarmee een bepaalde taalhandeling (te weten beweren) wordt verricht en kan daarom eigenlijk niet in termen van syntactische eigenschappen van die zin worden gekenschetst. Maar er zijn drie syntactisch karakteriseerbare typen van zinnen die zich uitermate goed lenen voor het doen van beweringen en dat zijn existentiële zinnen als "Sinterklaas bestaat niet", feature placing sentences²⁹³ als "Het sneeuwt" en indicatieve subject-predikaat zinnen als "Jan loopt". Deze drie soorten zinnen

²⁹¹ Vgl. Goodman (1978), blz. 91.

²⁹² H1. par. 6b.

²⁹³ Vgl. Strawson (1971), blz. 36 e.v.

drukken normaliter standen van zaken uit en, als ze waar zijn, ook feiten. Vraagzinnen, bevelen²⁹⁴ en uitroepen drukken daarentegen (in het algemeen, denk bijvoorbeeld aan retorische vragen) geen feiten uit.

Bij deze omschrijving van feiten en beweerzinnen drukken zinnen als "Dit is een mooie vaas" en "Jij moet mij een tientje betalen", als ze waar zijn, feiten uit. Het zal duidelijk zijn dat daarmee de categorie feiten wordt uitgebreid ten opzichte van wat gebruikelijk is voor die filosofen die feiten afzetten tegen het normatieve. Deze filosofen zullen hun omschrijving van wat als beweerzin geldt aanpassen aan hun (meestal niet expliciete) definitie van feiten, die inhoudt dat wat door waarde- en prescriptieve oordelen wordt uitgedrukt geen feiten zijn. Maar het is hopelijk ook duidelijk dat mijn ruimere omschrijving van beweerzinnen en feiten in overeenstemming is met het gewone taalgebruik, volgens hetwelk men heel goed kan zeggen dat het een feit is dat iets mooi of verboden is.

Ik zal de soorten feiten die worden uitgedrukt door waardeoordelen en prescriptieve oordelen respectievelijk .waardefeiten en .deontische feiten noemen.²⁹⁵ Maar is het correct om te spreken van waardefeiten en van deontische feiten? Volgens het model wel! We hebben al gezien dat waardefeiten en deontische feiten bijkomend zijn ten opzichte van (combinaties van) andere feiten, maar daar niet aan gelijk zijn. In zoverre klopt de theorie van Hare. Maar dat geldt niet alleen voor waardefeiten en deontische feiten, maar voor alle samengestelde feiten. Die eigenschappen zijn immers een direkt gevolg van de relatie tussen lagen van feiten, waarbij de hogere lagen zich onderscheiden door een meerwaarde aan inherente betekenis ten opzichte van de lagen daaronder.

Volgens Moore en Hare onderscheiden waardefeiten en deontische feiten (al noemden zij ze niet zo) zich van gewone feiten, door het feit dat ze niet reduceerbaar zijn tot de hen samenstellende feiten. Mijns inziens onderscheiden waarde- en deontische feiten zich niet van gewone feiten door hun niet-reduceerbaarheid (die immers voor haast alle samengestelde feiten geldt) en kan men daarin geen grond vinden om hen de status van feit te ontzeggen.

Waarde- en deontische feiten onderscheiden zich wel van andere feiten door de aard van de inherente betekenis die ze hebben. Dit werd, hoewel in andere bewoordingen²⁹⁶, terecht door Hare benadrukt. Waardefeiten hebben inherent emotieve betekenis en deontische feiten hebben inherent gedragleidende betekenis. Maar dat waardefeiten en deontische feiten voor hun soort karakteristieke typen van inherente betekenis hebben lijkt mij nauwelijks voldoende reden om ze geen feiten meer te noemen. Toch is het enkel de karakteristieke vorm van inherente betekenis die waardefeiten en deontische feiten doet verschillen van andere feiten (met andere inherente

²⁹⁴ Met bevelen bedoel ik hier enkel uitspraken in de gebiedende wijs, niet moeten-oordelen.

²⁹⁵ De uitdrukking "waardefeiten" komt in een vergelijkbare, zij het niet geheel identieke betekenis ook al voor bij Putnam in diens (1981).

²⁹⁶ Zoals gewoonlijk heeft hij het niet over kenmerken van waarde- en deontische feiten, maar over eigenschappen van waarde- en prescriptieve oordelen.

betekenis). Het lijkt mij dus gerechtvaardigd om te spreken van waardefeiten en deontische feiten.

Een waardeoordeel als "Dit is een mooie vaas" drukt een feit met inherent emotieve betekenis uit, te weten dat dit een vaas is waarvan het bewustzijn de dispositie heeft om bepaalde emoties van esthetische aard op te roepen. En een prescriptief oordeel als "Jij moet mij een tientje betalen" drukt het zich voordoen van een feit uit dat, als jij je er van bewust bent dat het zich voordoet, normaliter bij jou de intentie oproept om mij een tientje te betalen.²⁹⁷

Dat waarde- en prescriptieve oordelen feiten met een bepaalde inherente betekenis uitdrukken, heeft tot gevolg dat ze bijzonder geschikt zijn om bepaalde taalhandelingen mee te verrichten. Zo kan de zin "Dit is goed", omdat hij een feit uitdrukt dat positieve emotieve betekenis heeft, bij uitstek worden gebruikt om aan te bevelen. En met "Je moet de deur dicht doen" wordt een feit met inherent gedragleidende betekenis aangeduid en dat maakt dat oordeel zo geschikt om gedrag te leiden. Aldus is het mogelijk met "beschrijvende oordelen" gedrag te leiden.²⁹⁸

Hier past echter een voorbehoud dat ik heb proberen aan te geven door "beschrijvende" in de vorige zin tussen aanhalingstekens te zetten. Het beschrijvende van de twee voorbeeldzinnen zit hem - voor zover de zinnen worden gebruikt om aan te bevelen, respectievelijk voor te schrijven - in het feit dat ze indicatief zijn. De uitingen van de zinnen, dat wil zeggen de taalhandelingen die met behulp van die zinnen worden verricht, zijn dan geen beschrijvingen, maar een aanbevelen en een voorschrijven. Maar die taalhandelingen zitten niet in de betekenissen van "goed" en "moeten", hoewel de betekenissen van die woorden de betreffende zinnen wel geschikt maken voor het verrichten van die taalhandelingen.

Waardeoordelen geven vaak extra informatie naast die van de aanwezigheid van bepaalde emotieve betekenis. Zo verschaft het oordeel "Dit is een mooie vaas" ook informatie over de basis van de emotieve betekenis. Bij prescriptieve oordelen ligt dat anders. Een oordeel als "Jij moet mij een tientje betalen" verschaft slechts de informatie dat zich bepaalde gedragleidende betekenis voordoet. De feiten welke die gedragleidende betekenis hebben worden daarin niet vermeld. Dat ligt anders bij oordelen over institutionele feiten.

b. Institutionele feiten en status.

Institutionele feiten kunnen kortweg worden gedefinieerd als feiten met institutionele betekenis. Daarmee is nog niet alles gezegd. Er zijn feiten met inherente institutionele betekenis, zoals het feit dat Feijenoord een doelpunt heeft gescoord en dat meneer Buwalda een testament heeft gemaakt en feiten met contingente institutionele betekenis, zoals het feit dat Clara haar

²⁹⁷ Bij dit voorbeeld dient men er rekening mee te houden dat de door het werkwoord "moeten" uitgedrukte gedragleidende betekenis vaak sociaal, conventioneel, of institutioneel van aard is, zodat die betekenis zich kan voordoen zonder dat deze bij ieder de dispositie heeft om intenties tot gedrag op te roepen.

²⁹⁸ Vgl. in dit verband de kritiek van Hare op descriptivistische theorieën, die ik heb weergegeven in H2, par. 5.

buurjongen heeft toegezegd hem met zijn wiskunde-opgaven te zullen helpen en dat Piet de ruit van zijn buurman heeft stuk geschoten.

De gedragleidende betekenis van het feit dat Clara die toezegging heeft gedaan komt tot uitdrukking in het zich voordoen van een deontisch feit. Dit deontische feit heeft inherent de gedragleidende betekenis die het feit van de toezegging contingent heeft. Institutionele feiten zijn die feiten, die inherente institutionele betekenis hebben. Ze zijn bijkomend ten opzichte van de feiten waarop ze zijn gebaseerd (de samenstellende feiten) en onderscheiden zich daarvan door hun meerwaarde aan inherente betekenis.

Als zich institutionele feiten voordoen, dan brengt dat met zich mee dat bepaalde dingen een zekere status hebben. Een paar voorbeelden: Het feit dat Feijenoord een doelpunt scoort brengt met zich mee dat het over doellijn gaan van de bal de status van een doelpunt heeft.²⁹⁹ Het feit dat P de burgemeester van R is impliceert dat P de status van burgemeester heeft. En het feit dat Clara een belofte deed (als we haar toezegging zo mogen interpreteren) sluit in dat haar toezegging een belofte is. Deze voorbeelden zijn natuurlijk triviaal, maar ze maken duidelijk dat er met institutionele feiten institutionele dingen corresponderen, dingen met institutionele betekenis.

Zulke institutionele dingen hebben een zekere status en worden aangeduid met wat we "statuswoorden" zouden kunnen noemen. Statuswoorden staan dus voor dingen met inherente institutionele betekenis. Voorbeelden van statuswoorden zijn de reeds genoemde woorden "burgemeester", "belofte" en "doelpunt", maar ook woorden/uitdrukkingen als "rechtsfeit", "onrechtmatige daad", "moord", "priester", "eucharistieviering" en "ontsteking van het Olympisch vuur". Kenmerkend voor institutionele betekenis is dat deze steeds een gedragleidende component bevat.³⁰⁰

Het feit dat iemand een belofte doet is daar een mooie illustratie van. Vandaar dat Searle's afleiding van een prescriptief oordeel uit enkel descriptieve oordelen zo goed verliep. De descriptieve oordelen beschrijven de samenstellende feiten voor het institutionele feit van de belofte en het prescriptief oordeel beschrijft de daaraan inherente gedragleidende betekenis als het zich voordoen van een deontisch feit.³⁰¹

Een doelpunt is een institutioneel ding waarvan de gedragleidende betekenis minder voor de hand ligt. Dat zulke betekenis toch aan een doelpunt inherent is, blijkt uit het feit dat doelpunten rechtstreeks verbonden zijn met het al dan niet winnen van een wedstrijd en de daaraan verbonden gedragleidende betekenis.

²⁹⁹ Dit voorbeeld laat zien dat status geen gevolg is van het institutionele feit. De status is overigens wel een soort (niet-causaal) gevolg van de het institutionele feit samenstellende feiten. Wie wat problemen heeft met de uitdrukking "niet-causaal gevolg" denke aan de juridische term "rechtsgevolg", die ook staat voor zo'n niet-causaal gevolg.

³⁰⁰ Vgl. Hage (1986.1).

³⁰¹ Voor een uitgebreidere bespreking van Searle's afleiding, zie H6, par. 4.

Hoewel zowel deontische feiten als institutionele feiten inherente gedragleidende betekenis hebben, is er toch een verschil tussen beide categorieën. Deontische feiten bestaan uit enkel gedragleidende betekenis, zonder dat daarin de basis voor die betekenis is verdisconteerd. Het feit dat iemand burgemeester is geeft behalve de gedragleidende betekenis die aan het zijn van burgemeester verbonden is ook iets van de grondslag voor de aanwezigheid van die betekenis weer. Dat laatste geldt ook voor het feit dat iets een onrechtmatige daad, of de ontsteking van het Olympisch vuur is. In zoverre zijn institutionele feiten verwant aan de meeste waardefeiten, waarin ook iets van de grondslag van de inherente betekenis naar voren komt.

8. Subjectief en objectief.³⁰²

Gegeven de wijze waarop in dit werk het begrip "feit" wordt gehanteerd, drukken waardeoordeelen en prescriptieve oordelen feiten uit. Voorzover men feitelijke oordelen als (potentieel) objectief beschouwt, vloeit uit dat gegeven direkt de (potentiële) objectiviteit van die waarde- en prescriptieve oordelen voort.³⁰³ Toch denk ik dat de stelling dat waarde- en prescriptieve oordelen objectief zijn nadere toelichting behoeft. Die toelichting kan in de eerste plaats de implicaties van het model nog eens extra benadrukken en kan in de tweede plaats ons inzicht in wat we onder objectiviteit verstaan expliciet maken. Omdat het betoog voor waarde- en prescriptieve oordelen bij benadering gelijk is, zal ik het slechts geven voor de waardeoordeelen. Mutatis mutandis geldt voor de prescriptieve oordelen hetzelfde.

Mijn betoog zal uit twee delen bestaan. In het eerste deel zal ik proberen aan te geven wat een oordeel objectief maakt. De procedure die ik daarbij zal hanteren berust op een analyse van een manier waarop we de tegenstelling objectief/subjectief in verband met oordelen hanteren. In het tweede deel zal ik laten zien waarom waardeoordeelen objectief zijn volgens de omschrijving van objectief waartoe de analyse van het eerste deel heeft geleid. Als men de analyse van het eerste deel niet aanvaardbaar acht, komt het betoog van het tweede deel er op neer dat waardeoordeelen net zo subjectief zijn als feitelijke oordelen. In beide gevallen is de strekking van wat ik te zeggen heb dat de objectiviteit van waardeoordeelen als categorie niet principieel verschilt van die van (overige) feitelijke oordelen.

De tegenstelling objectief/subjectief in verband met oordelen kan op verschillende wijzen worden ingevuld. Volgens één daarvan is de subjectiviteit van waardeoordeelen een definiërend kenmerk van subjectiviteit. Voor zover men dat onder subjectiviteit wil verstaan, heeft het weinig zin te betogen dat waardeoordeelen objectief (kunnen) zijn. Ik zal dan ook aansluiten bij een andere benadering van de tegenstelling subjectief/objectief, namelijk bij een meer etymologische benadering. Het woord "objectief" suggereert dat het zou gaan om een object, terwijl het

³⁰² Het betoog van deze en de volgende paragraaf werd in een wat ruimer verband reeds eerder gepubliceerd in Hage(1986.2).

³⁰³ Het gaat mij om de objectiviteit of subjectiviteit van feitelijke, waarde- en prescriptieve oordelen als categorieën. Het is niet onmogelijk dat, hoewel deze soorten oordelen als categorieën objectief zijn, individuele oordelen van elk van deze drie soorten subjectief zijn.

woord "subjectief" de indruk wekt dat het om een subject gaat. Maar in welk verband gaat het om een object, respectievelijk een subject?

Het lijkt me dat we hier moeten teruggrijpen op een traditionele visie op menselijke kennis, te weten de visie dat kennis de werkelijkheid weerspiegelt.³⁰⁴ Ware kennis zou bij wijze van spreken een spiegelbeeld vormen van de onafhankelijk van de kennis bestaande werkelijkheid. Kenmerkend voor een goede spiegel is dat hij het beeld zo weinig mogelijk vervormt. Terugvertaald naar het kennismodel met de subject (spiegel) - object (werkelijkheid) scheiding komt dit neer op het verlangen dat kennis zo weinig mogelijk door het kennend subject wordt bepaald. Kennis dient door het object te worden bepaald, objectief te zijn. In een aantal gevallen zou dat verlangen een onmogelijke eis zijn, zoals bijvoorbeeld bij waardeoordelen. Waardeoordelen komen in die visie voort uit het waarderend subject, niet uit de waardevrije werkelijkheid en zijn dus niet objectief, maar subjectief. Oordelen zijn objectief voorzover hun inhoud wordt bepaald door het object van de kennis, de werkelijkheid. Kennis is subjectief voorzover bepaald door het kennend subject.

Aan dit op het eerste gezicht zo eenvoudige model zijn ernstige bezwaren verbonden. Het voert hier te ver om die bezwaren uitvoerig aan de orde te stellen, maar ik wil er toch op één wijzen. Ook bij paradigmatische gevallen van objectieve kennis, zoals bij de kennis dat we nu aan een tafel zitten, is er sprake van inbreng van het kennend subject. Dat berust op het feit dat zulke kennis propositioneel van aard is, in begrippen uitgedrukt. De begrippen waarin propositionele kennis wordt uitgedrukt vergen criteria voor hun toepasselijkheid. Die criteria zijn niet met de mensonafhankelijke werkelijkheid gegeven, maar zijn een produkt van menselijke begripsvorming. Even aannemend dat het eenvoudige model van menselijke kennis verder correct is³⁰⁵, gaan er twee ingrediënten in objectieve kennis, te weten de mensonafhankelijke werkelijkheid en de mens-afhankelijke begrippen. De theorie over wat de objectiviteit van een oordeel inhoudt zal in ieder geval met deze complicatie rekening dienen te houden.

Dat dit rekening houden in een aantal gevallen al gebeurd is moge blijken uit het volgende voorbeeld van de wijze waarop de woorden "objectief" en "subjectief" in de gewone taal worden gebruikt.³⁰⁶ Stel, een docent kijkt een door een student gemaakt tentamen na. Hij gebruikt bij de waardering van dat tentamen bepaalde criteria en we zullen aannemen dat het, gegeven de aard van het onderwerp en de gegeven opdrachten, mogelijk is om tot een waardering van het werk te komen zonder een discretionaire bevoegdheid uit te oefenen.³⁰⁷ Het lijkt me toe dat het oordeel waarin de docent zijn waardering voor het tentamen geeft objectief is, indien dat oordeel gebaseerd is op de door de docent gehanteerde en algemeen als de juiste aanvaarde criteria.

³⁰⁴ Vgl. titel en inhoud van Rorty (1980).

³⁰⁵ Zelf ben ik, zoals uit het voorafgaande blijkt, van mening dat het model verder ook niet correct is, omdat de werkelijkheid niet mens-onafhankelijk is.

³⁰⁶ Let wel, ik stel hier slechts dat de woorden zo gebruikt worden, niet dat dit de enige manier is waarop die woorden gebruikt worden.

³⁰⁷ Ik geef toe dat zulke situaties zich niet zo vaak voordoen, maar onmogelijk zijn ze niet. Denk bijvoorbeeld aan in multiple-choice vorm afgenomen tentamens.

Het is natuurlijk denkbaar dat onze docent zich minder nauwkeurig houdt aan de algemeen aanvaarde criteria. Hij kan zelfs zover gaan zich niet te laten leiden door criteria aan de hand waarvan hij het werk beoordeelt, maar door zijn slechte persoonlijke relatie met deze student. Is dat laatste het geval, dan zullen we zijn oordeel niet meer objectief maar subjectief noemen.

We kunnen nu twee verschillende manieren onderscheiden waarop de inbreng van degene die het oordeel geeft van invloed is op de inhoud van het oordeel. Aan de ene kant heeft die inbreng betrekking op de criteria aan de hand waarvan het oordeel wordt gegeven, aan de andere kant op de kwestie of de beoordelaar zich aan de criteria houdt. Het lijkt mij dat de eerste vorm van persoonlijke inbreng onvermijdelijk is voor objectieve oordelen.³⁰⁸ Het kan zijn dat het individu gebonden is aan cultureel bepaalde criteria waarop hij zelf geen invloed heeft gehad, maar ook in dat geval omvat het oordeel een element dat niet uit de mensonafhankelijke werkelijkheid afkomstig is, maar uit de menselijke cultuur. Het andere element van persoonlijke inbreng kan daarentegen wel worden vermeden.

Als we nu opnieuw de kwestie aan de orde stellen wanneer we een oordeel subjectief noemen, dan hebben we op zijn minst twee mogelijke antwoorden tot onze beschikking. Het eerste is dat een oordeel subjectief is, als het is gebaseerd op mens-afhankelijke criteria. Inderdaad is het zo dat de inhoud van een oordeel niet volledig door de aard van het beoordeelde wordt bepaald, indien het oordeel wordt gegeven aan de hand van een criterium. Anderzijds, als het oordeel niet aan de hand van een criterium wordt gegeven is de oordeelsinhoud nog meer individu-afhankelijk. De afwezigheid van een criterium bevordert de objectiviteit van een oordeel geenszins. Dat brengt met zich mee dat als we een oordeel reeds subjectief noemen, indien het is gebaseerd op een (mens-afhankelijk) criterium, geen enkel oordeel meer objectief mag heten. De zin van het onderscheid objectief/subjectief vervalst in dat geval. Het lijkt me dan ook geen goede aanpak om een oordeel subjectief te noemen, indien en omdat daar een criterium aan ten grondslag ligt.

Een andere mogelijke grond voor het subjectief noemen van een oordeel is, dat het betreffende oordeel juist niet op grond van een criterium is gegeven. Als er geen criterium wordt gehanteerd, zijn de karakteristieken van het te beoordelen object niet meer van belang voor de inhoud van het oordeel. Enkel de willekeur van de beoordelaar speelt dan nog een rol. Het lijkt mij toe dat in zulke gevallen met recht van een subjectief oordeel kan worden gesproken. Deze invulling van "subjectief" laat de mogelijkheid open dat er ook nog objectieve oordelen zijn.

Tussen deze twee extreme invullingen van het criterium voor subjectiviteit zijn nog enkele tussenvormen denkbaar. Het kan zijn dat iemand een criterium hanteert, maar niet het juiste criterium. Men denke bijvoorbeeld aan het geval van de docent die de tentamens van studenten met lang haar steeds met een vijf beoordeelt. Wil deze situatie zich voordoen, dan dienen er vastliggende criteria te zijn voor de betreffende beoordeling. Maar aangezien criteria steeds

³⁰⁸ Het is weliswaar denkbaar dat iemand een oordeel geeft zonder ook maar enig criterium daaraan ten grondslag te leggen. In zulke gevallen zullen we evenwel niet van objectieve, maar juist van subjectieve oordelen spreken.

mensenwerk zijn is de vraag wanneer er sprake is van vastliggende criteria niet zo eenvoudig te beantwoorden. Criteria kunnen immers niet uit de werkelijkheid worden afgelezen.

Als we dieper ingaan op de vraag wanneer er sprake is van vastliggende criteria, dan komen we al gauw op de andere tussenvorm tussen de extreme invullingen van subjectiviteit. Die tussenvorm doet zich voor als iemand een criterium hanteert dat door weinig anderen wordt gedeeld. Ik wil er hier op wijzen dat we al gauw geneigd zijn om van subjectieve oordelen te spreken, indien die oordelen worden geveld op grond van criteria waarover geen grote maatschappelijke consensus bestaat, of op grond van criteria die afwijken van die waarover een grote consensus bestaat. Hoewel deze gevallen niet dezelfde zijn als die waarin in het geheel geen criteria worden gehanteerd en waarin slechts sprake is van willekeur, is het wel begrijpelijk waarom ook in deze gevallen wel wordt gesproken van subjectieve oordelen. Immers, voor een buitenstaander is de voorspelbaarheid van een oordeel even gering, indien dat oordeel wordt gegeven op grond van een onbekend criterium, als wanneer dat willekeurig wordt gegeven. En voor de mogelijkheid om het over het oordeel eens te worden geldt hetzelfde. Kortom, voor vele praktische doeleinden maakt het weinig uit of een oordeel wordt gegeven op grond van een verkeerd, of een door weinig anderen gedeeld criterium, of dat het willekeurig wordt gegeven. In zoverre is er reden om in al deze gevallen van subjectieve oordelen te spreken.

Toch zou ik er zelf de voorkeur aan geven om slechts van subjectieve oordelen te spreken, indien er of helemaal geen criterium aan het oordeel ten grondslag ligt, of als het oordeel op basis van een verkeerd criterium werd gegeven. Daarbij wil ik het geval van het verkeerde criterium onderscheiden van de gevallen waarin er geen (praktische) consensus over een criterium bestaat en die waarin wordt afgeweken van de consensus. Die voorkeur berust er op dat de eerste twee gevallen in absolute en niet slechts graduele zin kunnen worden onderscheiden van het geval dat het oordeel berust op een algemeen aanvaard criterium.

Objectieve, in de zin van mens-onafhankelijke, criteria bestaan niet. Dat wil zeggen dat objectieve oordelen, die gebaseerd zijn op het juiste criterium, voor de juistheid van het criterium afhankelijk zijn van een menselijke praktijk waarin dat criterium geldt. De mate waarin die praktijk verbreiding heeft gevonden is steeds een graduele kwestie. Om ergens op die glijdende schaal een grens te trekken waar het criterium nog objectiviteit aan het oordeel kan verlenen lijkt mij een nogal willekeurige kwestie. Absolute grenzen zijn er waar er sprake is van één juist criterium en waar een criterium volledig ontbreekt. Omdat de grens objectief/subjectief absoluut en (in tegenstelling tot die tussen subjectief en intersubjectief) niet gradueel pretendeert te zijn, geef ik er de voorkeur aan om die grens te trekken waar er ook op het punt van de criteria absolute grenzen getrokken kunnen worden.³⁰⁹

³⁰⁹ Wellicht ten overvloede wil ik er hier nog eens op wijzen dat ik hier preciserend bezig ben ten aanzien van de betekenis van "subjectief" en "objectief" in het gewone taalgebruik. De wijze waarop ik precieser (*niet*: afwijk) hangt samen met het met de precisering beoogde doel, te weten het scheppen van een mogelijkheid om iets te zeggen over de subjectiviteit of objectiviteit van waardeoordelen als categorie.

9. De objectiviteit van waardeoordelen.

We hebben nu een criterium gevonden om objectieve van subjectieve oordelen te onderscheiden. Een oordeel is subjectief, als het hetzij op een verkeerd, hetzij op geen enkel criterium is gebaseerd. Alle andere oordelen zijn objectief. Dit laat de mogelijkheid open dat sommige objectieve oordelen onwaar zijn. Immers, als men het juiste criterium hanteert, kan men nog wel een fout maken bij de toetsing aan dat criterium. In dat geval zal het oordeel onwaar, maar daarom nog niet minder objectief zijn.

Ook subjectieve oordelen kunnen zowel waar als onwaar zijn. Als (al dan niet correcte) toepassing van het verkeerde criterium leidt tot hetzelfde oordeel als zou zijn gegeven bij correcte toepassing van het juiste criterium, is het oordeel, hoewel subjectief, waar. En iets vergelijkbaars kan zich ook voordoen als in het geheel geen criterium werd toegepast.

Met deze gegevens kunnen wij ons nu op de volgende vraag werpen: Hoe is het gesteld met de objectiviteit van waardeoordelen? Om misverstanden te voorkomen wil ik er nogmaals op wijzen dat ik deze vraag zal behandelen aan de hand van het hierboven ontwikkelde criterium voor objectiviteit en niet aan de hand van een subjectiviteitsbegrip dat waardeoordelen per definitie subjectief maakt.

Gegeven de negatieve wijze waarop ik objectiviteit heb omschreven, namelijk als niet-subjectief, komt de vraagstelling er op neer hoe het gesteld is met de subjectiviteit van waardeoordelen. Zijn er goede redenen om aan te nemen dat waardeoordelen als categorie subjectief zijn?

Het is vanzelfsprekend geen interessante constatering dat sommige waardeoordelen subjectief zijn. Willen waardeoordelen een categorie vormen die qua objectiviteit afwijkt van "gewone" oordelen, dan zal dienen te worden aangetoond dat waardeoordelen in meerdere mate dan gewone oordelen subjectief zijn. En ik vermoed dat met de gangbare stelling dat waardeoordelen subjectief zouden zijn wordt bedoeld dat waardeoordelen noodzakelijkerwijs en allemaal subjectief zijn.

Welnu, zijn er goede redenen waarom alle waardeoordelen subjectief zouden zijn? Het antwoord luidt mijns inziens ontkennend. Een waardeoordeel zou subjectief kunnen zijn omdat het is gegeven op grond van het verkeerde criterium. Die mogelijkheid bestaat, maar het lijkt me bijzonder onwaarschijnlijk dat alle waardeoordelen op grond van het verkeerde criterium worden gegeven. Subjectiviteit op grond van het verkeerde criterium valt dus af als basis voor de subjectiviteit van alle waardeoordelen.

De andere mogelijkheid is dat waardeoordelen geen van alle op een criterium zijn gebaseerd. Waardeoordelen zouden dan subjectief zijn, omdat ze niet op een criterium zijn gebaseerd. Maar Hare heeft mijns inziens overtuigend aangetoond dat de veralgemeenbaarheid van waardeoordelen veronderstelt dat aan waardeoordelen een evaluatief beginsel (in de terminologie van Hare) ten grondslag ligt. Zo'n beginsel bevat een criterium voor de toepasselijkheid van predikaten waarmee een waardeoordeel kan worden uitgedrukt. Kortom, aan waardeoordelen ligt in het algemeen wel een criterium ten grondslag.

We zien dus dat er, uitgaande van mijn omschrijving van objectiviteit en subjectiviteit, geen redenen zijn waarom alle waardeoordelen subjectief zouden zijn en dus alle reden om, er even van uitgaand dat "gewone" oordelen normaliter wel objectief zijn, aan te nemen dat waardeoordelen als categorie objectief zijn.

Dit geconstateerd hebbende blijft de vraag staan waarom de opvatting dat waardeoordelen subjectief zijn zo ruim ingang heeft gevonden. Het ligt voor de hand aan te nemen dat dit te maken heeft met een ander subjectiviteitsbegrip dan dat wat ik voorsta. Als men aan een filosofische leek vraagt waarom waardeoordelen subjectief zijn (en dat heb ik, zij het niet op een statistisch verantwoorde wijze, enige malen gedaan) dan krijgt men vaak het antwoord dat waardeoordelen van persoon tot persoon verschillen, dat ze enkel maar een kwestie van smaak zijn. Als men dan naar voorbeelden vraagt komt al gauw de kwestie of men iets lekker of mooi vindt aan de orde. Met name de vraag of men iets lekker vindt is een prachtig voorbeeld van een vraag die men beantwoordt zonder een criterium te hanteren. Zo'n oordeel van smaak (in deze enge zin, want smaak op het gebied van bijvoorbeeld de mode veronderstelt vaak wel criteria) is inderdaad een voorbeeld van een subjectief waardeoordeel, namelijk een waardeoordeel waaraan geen criterium ten grondslag ligt. Juist daarom is het echter nog maar de vraag of dit voorbeeld wel karakteristiek is voor de veel ruimere categorie van waardeoordelen.

Wat het esthetische oordeel betreft liggen de zaken wat ingewikkelder. In de eerste plaats zijn er esthetische oordelen waaraan geen criterium ten grondslag ligt. Men geeft enkel zijn gevoelsmatige indruk weer en kan, zelfs indien daarnaar gevraagd, niet verder aangeven waarop die indruk berust. Er is hier inderdaad sprake van een subjectief oordeel.³¹⁰ Maar er zijn ook esthetische oordelen waarvoor wel redenen kunnen worden gegeven. Toch zullen ook zulke oordelen vaak subjectief worden genoemd. Het argument voor de subjectiviteit is in zulke gevallen het feit dat de waardeoordelen van persoon tot persoon verschillen. En dat laatste berust er dan weer op dat de esthetische criteria die aan de oordelen ten grondslag worden gelegd, van persoon tot persoon kunnen verschillen.

Ik heb al gezegd dat de mate waarin een criterium binnen een menselijke praktijk wordt aanvaard een graduele kwestie is en dat ik die kwestie niet tot basis voor het onderscheid subjectief/objectief wil maken. Maar met deze beslissing verandert het gewone taalgebruik, dat in de mate van intersubjectiviteit van oordelen de basis voor objectiviteit meent te moeten onderkennen, niet en wordt het ook niet verklaard. Misschien kunnen enige opmerkingen, bedoeld om een begin van verklaring voor dit gewone taalgebruik te geven, mijn standpuntbepaling ten aanzien van de grens tussen subjectief en objectief verder rechtvaardigen.

Bij een aantal criteria is het van groot praktisch belang dat ze gedeeld worden door een groot aantal leden van de groep waarbinnen ze worden gehanteerd.³¹¹ Dit geldt met name voor de criteria aan de hand waarvan morele waardeoordelen worden gegeven. Deze morele

³¹⁰ Voor deze oordelen gaat de stelling van Hare dat waardeoordelen veralgemeniseerbaar zijn dan ook niet op. In zulke gevallen spreekt men dan ook meestal van "Ik vind dit mooi" in plaats van "Dit is mooi".

³¹¹ Vgl. ook H3, par. 9.

waardeoordelen zijn (mede) bedoeld om de coördinatie van menselijk handelen en om menselijk samenleven mogelijk te maken. Willen ze voor dit doel geschikt zijn, dan veronderstelt dat, dat de betreffende criteria een wijdverbreide aanvaarding hebben binnen de samenleving waarin ze gelden. Waardeoordelen gegeven aan de hand van deze criteria zullen relatief vaak gelijk uitvallen, zelfs als ze door verschillende personen worden gegeven. Dit gaat met name op voor die waardeoordelen die geen controversiële punten betreffen en dat zijn niettegenstaande de schijn welke morele discussies, die juist over de strijdpunten gaan, wel eens wekken verreweg de meeste morele waardeoordelen.

Tegenover deze criteria waarover, willen ze hun functie kunnen vervullen, een redelijke mate van consensus dient te bestaan, staan de criteria die voornamelijk op persoonlijke smaak berusten. Hiervan zijn de esthetische criteria een schoolvoorbeeld. Hoewel ik niet wil ontkennen dat ook op het punt van het esthetische culturele invloeden van groot belang zijn, is hier de inbreng van het individu ten aanzien van de door hem gehanteerde criteria van veel groter belang dan in moralibus. Vandaar ook dat op het esthetische vlak de gehanteerde criteria veel meer van persoon tot persoon verschillen dan op het morele vlak. De behoefte aan uniformiteit is hier, hoewel niet afwezig, aanmerkelijk minder groot dan op het morele vlak. We kunnen dus een tegenstelling constateren, naast die tussen wel of geen criterium, namelijk die tussen gevallen waar consensus over criteria wel belangrijk is en gevallen waarin zulke consensus niet belangrijk is. Mogelijkerwijs is het identificeren van waardeoordelen met die laatste categorie, gecombineerd met een overeenkomstige invulling van het criterium voor subjectiviteit van oordelen, de verklaring voor het feit dat waardeoordelen veelal als subjectief worden ervaren.

Ik denk echter dat zowel het inperken (al dan niet bewust) van de categorie waardeoordelen tot die oordelen waarvoor consensus over criteria onbelangrijk is, alswel het hanteren van een subjectiviteitsbegrip dat is gelieerd aan het ontbreken van consensus over criteria onwenselijke stappen zijn. De eerste omdat hij de categorie waardeoordelen zodanig inperkt, dat vele oordelen die we normalerwijs waardeoordelen zouden noemen, met name de morele waardeoordelen, maar ook andere waarvoor er consensus ten aanzien van de criteria is, er buiten vallen. De tweede, omdat een willekeurige grens op de glijdende schaal van de mate van aanvaarding wordt aangenomen als criterium voor het absolute onderscheid tussen subjectief en objectief.

C. BETEKENIS.

Het model dat ik in de vorige paragrafen heb geschetst en uitgewerkt heeft betrekking op de structuur van de werkelijkheid. Het biedt een alternatief voor de reductionistische opvattingen van het logisch empirisme. Die reductionistische opvattingen vonden op semantisch gebied hun tegenhanger in de CTB, die daar het reductionisme vertegenwoordigt. In de volgende paragrafen zal ik laten zien hoe uit het model voortvloeit dat de CTB niet juist is en hoe een op het model geïnspireerde semantiek een aantal problemen waar de CTB mee worstelt op kan lossen. Ik denk daarbij onder andere aan de problemen die de CTB heeft met dispositionele en theoretische termen, met open texture en met defeasible concepts.

10. Analyticiteit en clusterwoorden.

Eén van de aantrekkelijke kanten van de CTB is dat deze theorie zo'n goede verklaring geeft voor analyticiteit. Een oordeel is analytisch, indien de intensie van de subjectsterm de intensie van de predikaatsterm insluit. Nu heeft Quine in zijn beroemd geworden artikel "Two dogmas of empiricism" de notie van analyticiteit ter discussie gesteld. De essentie van zijn kritiek is dat het onduidelijk is wat onder analyticiteit dient te worden verstaan. Weliswaar kan analyticiteit worden gedefinieerd in termen van synonymie, betekenis, of noodzakelijkheid, maar die laatste noties hebben net zozeer behoefte aan opheldering als de notie van analyticiteit.³¹² De begrippen "logische noodzakelijkheid", "betekenis" en "synoniem" vormen als het ware een begripsmatige cirkel. Ze kunnen weliswaar in elkaar gedefinieerd worden, maar het ene begrip is niet veel helderder dan het andere en het probleem van de betekenis van die begrippen wordt door de mogelijkheid van interdefinitie niet opgelost.

Daar komt nog een tweede punt bij. Men zou kunnen proberen om betekenis te definiëren in termen van verbale responsen op stimulering van de zintuigen (Quine spreekt beeldend van "surface irritations"³¹³), maar het is in theorie mogelijk dat twee mensen op identieke wijze verbaal reageren op dezelfde non-verbale stimulering, zonder dat ze hun zinnen in een gelijke betekenis gebruiken.³¹⁴ Die mogelijkheid maakt het onmogelijk om betekenis, zoals die traditioneel wordt opgevat, in stimulus-respons termen te definiëren.

Kortom, het begrip "analyticiteit" is minder duidelijk dan het op het eerste gezicht lijkt en dat gegeven werpt zijn schaduw op de CTB, die pretendeert een goede analyse van analyticiteit te geven. En er zijn nog meer problemen met de samenhang tussen de CTB en analyticiteit. Zou de CTB in grote lijnen correct zijn, dan zou elk samengesteld predikaat gebruikt kunnen worden voor twee of meer analytische oordelen. Elk element van de intensie van dat predikaat zou

³¹² Quine (1961), blz. 24 e.v.

³¹³ Quine (1960), blz. 26.

³¹⁴ Quine (1960), blz. 27.

namelijk, indien geprediceerd van een door het predikaat aangeduid object, een analytisch oordeel moeten opleveren. Kortom, het zou niet al te moeilijk moeten zijn om duizenden, zo niet miljoenen analytische oordelen te produceren.

Ik raad de lezer aan eens te proberen of het hem of haar inderdaad lukt om zonder al te veel moeite een groot aantal voorbeelden van analytische oordelen te noemen. Daarbij moet de opmerking van Putnam in gedachten worden gehouden dat niet elk oordeel dat niet contingent is daarmee analytisch is.³¹⁵ Een oordeel is slechts dan analytisch indien het noodzakelijkerwijs waar is op grond van de conventies van de taal. Het zou slechts bij wijziging van betekenis van de bij dat oordeel betrokken termen onder omstandigheden onwaar kunnen zijn. Naar ik verwacht zal haast niemand zonder veel moeite een flink aantal voorbeelden kunnen produceren van oordelen die naar deze maatstaven analytisch zijn.

Alvorens hier nog een argument tegen de CTB in te zien, dienen nog twee mogelijke verklaringen van het geschetste "tekort" aan analytische oordelen te worden besproken. De eerste verklaring berust op de theorie dat er niet zo veel samengestelde predikaten zijn en dat er daarom ook niet zoveel analytische oordelen zijn.

Deze theorie is geheel in overeenstemming met het model en mijns inziens correct, maar juist omdat hij correct is ondersteunt hij de CTB niet, maar vormt veeleer een reden om aan te nemen dat de CTB niet bijzonder adequaat is. Immers, indien er zo weinig samengestelde predikaten zijn, dan is de CTB op slechts een gering aantal predikaten van toepassing en zegt niets over het overgrote deel van de woorden waarvan hij pretendeert de betekenis te verklaren.

Een andere poging om de geschetste problematiek van een oplossing te voorzien biedt de zogenaamde .clustertheorie, ook wel de theorie van het .normaaltpe genoemd. Deze theorie houdt in dat er voor een aantal predikaten geen eenduidige verzameling valt aan te wijzen van eigenschappen die als toepasselijkheids criterium voor die predikaten fungeert. Het zou veeleer zo zijn, dat een aantal eigenschappen typerend is voor de extensie van een predikaat, maar dat geen van die eigenschappen een noodzakelijke voorwaarde oplevert voor de toepasselijkheid van dat predikaat. Wel is het zo dat iets een (al dan niet belangrijk) deel van de karakteristieke eigenschappen dient te hebben wil het onder het predikaat vallen.³¹⁶

Deze theorie wordt de clustertheorie genoemd, omdat hij werkt met een verzameling, een cluster van eigenschappen, die de extensie van een predikaat (of van een eigennaam, want daarop wordt de clustertheorie ook toegepast) karakteriseert. Omdat geen van de eigenschappen uit het cluster noodzakelijkerwijs toekomt aan alle leden van de extensie van het predikaat, verklaart de clustertheorie waarom er zo weinig oordelen analytisch zijn.

Wil deze verklaring deugdelijk zijn, dan zouden bijna alle predikaten voor normaaltypen moeten staan. Maar in dat geval geldt voor de clustertheorie hetzelfde als wat ik reeds opmerkte naar aanleiding van de theorie dat de meeste predikaten enkelvoudig zijn, te weten dat de correctheid van de clustertheorie de inadequatie van de CTB zou aantonen. Als de clustertheorie op bijna alle

³¹⁵ Vgl. Putnam (1975), blz. 40.

³¹⁶ Vgl. Schwartz (1977), blz. 18 e.v. en Brouwer (1985), blz. 15 e.v.

predikaten van toepassing is, dan is de CTB op haast geen enkel predikaat van toepassing. Want de clustertheorie is niet zozeer een aanvulling van, als wel een uitzondering op de CTB.

Het blijkt dat beide theorieën die ter ondersteuning van de CTB werden aangevoerd, willen ze de problematische verschijnselen goed verklaren, de CTB niet ondersteunen. Veeleer ondergraven ze deze, door te laten zien dat die theorie in een te gering aantal gevallen van toepassing is om als algemene betekenis-theorie te kunnen functioneren.

Ik denk overigens niet dat de clustertheorie geschikt is om de betekenis van predikaten te geven. Het is wel een goede theorie over de toepasselijkheidsvoorwaarden van predikaten. Het model kan verklaren waarom dat zo is. Uitgangspunt in die verklaring is de stelling dat elementen van de werkelijkheid primair dragers van een bepaalde betekenis zijn. Iets is een bepaald soort ding, omdat het de betekenis van zo'n soort ding heeft. Die betekenis wordt gerealiseerd door eigenschappen van de drager van die betekenis. Dus het zijn de eigenschappen van een object die dat object de betekenis van bijvoorbeeld een stoel geven. De aanwezigheid van die eigenschappen zal normaliter een voldoende voorwaarde zijn voor het zijn van een stoel, hoewel het stoel-zijn niet samenvalt met de aanwezigheid van die eigenschappen. Het zijn de eigenschappen van een object, die dat object de betekenis van een bepaald soort object geven.

Maar het is niet uitgesloten dat er meer dan één groep eigenschappen bestaat die een bepaalde betekenis realiseert. Als dat het geval is, heeft het woord waarmee de door die betekenis gekarakteriseerde soort wordt aangeduid meer dan één verzameling toepasselijkheidsvoorwaarden. Er doen zich dan twee mogelijkheden voor: De verschillende verzamelingen toepasselijkheidsvoorwaarden overlappen elkaar voor het grootste deel, of de verzamelingen bestaan uit (bijna) geheel verschillende elementen. In het eerste geval spreken we van een normaaltype, dat wordt aangeduid door een clusterwoord. Voor het tweede geval is bij mijn weten nog geen naam bedacht.

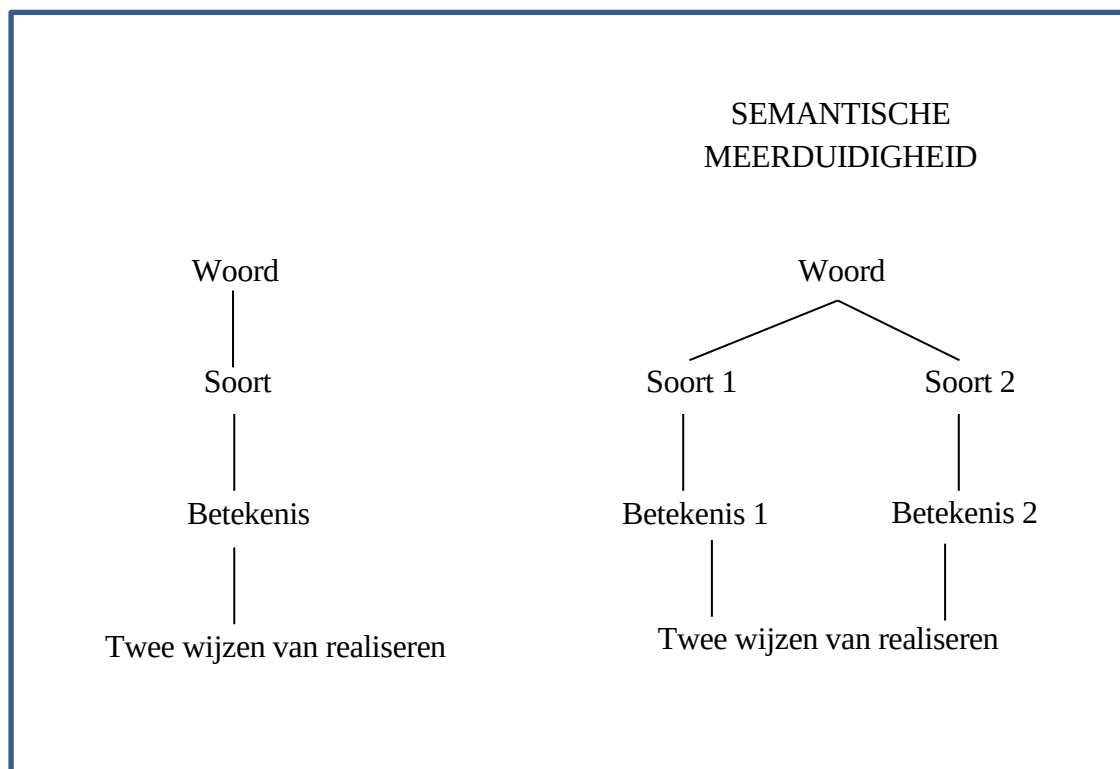
Laten we met het tweede geval beginnen. Mooie voorbeelden daarvan worden geleverd door de woorden "eigenaar" en "goed". Om niet direkt in een al te controversiële sfeer te geraken, zal ik mijn theorie uitwerken aan de hand van het woord "eigenaar". Aan het zijn van eigenaar verbindt het recht een tamelijk uitgebreide institutionele betekenis in de vorm van de rechtsgevolgen van eigendom.

Die institutionele betekenis kan op verschillende wijzen worden gerealiseerd, te weten via de verschillende wijzen van eigendomsverkrijging. Het Nederlandse recht (om ons daar maar toe te beperken) kent een niet onaanzienlijk aantal wijzen van eigendomsverkrijging, vooral als het gaat om de eigendom van roerend goed. Deze verschillende vormen van eigendomsverkrijging, zoals bijvoorbeeld levering en zaaksvorming, hebben weinig met elkaar gemeenschappelijk. Desondanks realiseren ze dezelfde institutionele betekenis. Voor aanhangers van de CTB levert dat grote problemen op, omdat woorden als "eigenaar", hoewel ze niet meerzinnig zijn, volkomen gescheiden complexen van toepasselijkheidsvoorwaarden hebben. Hoe valt dat te rijmen met de stelling dat de toepasselijkheidsvoorwaarden de betekenis van het woord geven? Heeft het ene woord "eigenaar" dan net zoveel betekenissen als er wijzen van eigendomsverkrijging zijn? Bezien vanuit het model zijn er echter weinig problemen zodra men

ziet dat één betekenis op verschillende wijzen kan worden gerealiseerd. Het woord "eigenaar" staat in de eerste plaats voor die betekenis en de wijze waarop die betekenis wordt gerealiseerd is van secundair belang.

Een ander voorbeeld is dat tijdens de Tweede Wereldoorlog krachtens een verordening onder "pluimvee" mede bijen en tamme konijnen werden verstaan. Dat komt natuurlijk omdat die bijen en tamme konijnen voor de strekking van die verordening dezelfde betekenis hadden als "ander" pluimvee.

Gevalen als het woord "eigenaar", waarbij één betekenis op verschillende wijzen kan worden gerealiseerd, dienen onderscheiden te worden van gevallen van semantische meerduidigheid. Bij semantisch meerduidige woorden gaat het om woorden die voor meer dan één soort staan, waarbij die soorten dan elk op hun beurt door een eigen betekenis worden gekarakteriseerd. In schema gebracht ziet het verschil er als volgt uit:

Men kan zich voorstellen dat als twee complexen van eigenschappen éénzelfde betekenis realiseren, die twee complexen vaker wel dan niet gemeenschappelijke elementen zullen hebben. Om terug te grijpen op het voorbeeld van de stoel, een stoel is een bepaald soort zitmeubel. Wil iets een stoel zijn, dan moet het eigenschappen hebben die de betekenis van dat soort meubel realiseren. Maar die betekenis is niet zo exact begrensd dat er maar één wijze van realisering mogelijk is. Kleine verschillen zijn niet altijd van belang voor de vraag of iets een stoel is, zelfs

niet als die verschillen betrekking zouden hebben op eigenschappen die bijdragen aan de betekenis van stoelen. Anderzijds zijn er wel grenzen aan wat als stoel kan gelden.

Met deze gegevens is de basis gelegd voor het normaaltype. Er zijn een aantal eigenschappen die tezamen de typische stoel realiseren. Maar het ontbreken van enkele van die eigenschappen hoeft het object niet direkt van zijn betekenis van stoel te beroven. Pas zodra er teveel ontbreken is het object geen stoel meer. Die overgang is niet abrupt; iets kan meer of minder de betekenis van een stoel hebben, een stoel zijn. Het is denkbaar dat sommige eigenschappen essentieel zijn voor het realiseren van de betekenis van een stoel en andere bijkomstig, maar dat er toch een aantal van die bijkomstige eigenschappen aanwezig moet zijn wil iets een stoel zijn. In dat geval (en ik denk dat dit geval zich voordoet) is "stoel" een clusterwoord. De verschijnselen "normaaltype" en "clusterwoord" zijn een gevolg van het feit dat een betekenis op een aantal nauw verwante wijzen kan worden gerealiseerd en dat betekenis vaak niet een alles of niets kwestie is, maar een graduele kwestie.

11. De betekenis van soorten en realiserende eigenschappen.

Het is nu de gelegenheid om bij wijze van tussentijdse samenvatting vier varianten te onderscheiden in de wijze waarop de betekenis van soorten zich verhoudt tot de eigenschappen welke die betekenis realiseren. De eerste variant is degene waarvan de CTB aanneemt dat het de enige of in ieder geval de belangrijkste is. Het gaat om het geval waarin er een soort is die niet meer is dan de doorsnee van twee of meer andere, meer elementaire soorten. De nieuwe soort heeft geen meerwaarde aan betekenis ten opzichte van de samenstellende soorten. De namen voor deze soorten noemt Putnam één-criterium woorden³¹⁷ en het is de vraag of deze soorten buiten stipulatieve contexten voorkomen. Een voorbeeld uit de wiskunde is de soort van de priemgetallen. Een priemgetal is niet meer en niet minder dan een natuurlijk getal dat geen ander natuurlijk getal dan zichzelf en één als delers heeft.

De tweede variant is een geval van betekenis die op exact één wijze kan worden gerealiseerd. Deze variant onderscheidt zich van de eerste omdat er sprake is van een meerwaarde aan betekenis die de soort heeft ten opzichte van de samenstellende soorten. Maar deze meerwaarde kan op slechts één manier worden gerealiseerd. Dit soort gevallen doet zich ook niet vaak voor, want betekenis is in het algemeen een graduele kwestie, terwijl betekenis die maar op één manier kan worden gerealiseerd een alles of niets kwestie is. Een voorbeeld van een soort uit deze categorie vormen de vrijgezellen. Hoewel er, naar ik aanneem, exact één criterium is voor het al dan niet vrijgezel zijn, heeft het feit dat men vrijgezel is een meerwaarde aan betekenis ten opzichte van de feiten die het vrijgezel-zijn constitueren. Als men van iemand zegt dat hij een vrijgezel is, zegt men meer, of iets anders dan dat hij een ongehuwde man van huwbare leeftijd is.

³¹⁷ Putnam (1975), blz. 244.

De derde en de vierde variant heb ik in de vorige paragraaf al wat uitgebreider behandeld. Het gaat om de gevallen van het normaaltype en de betekenis die op meerdere wijzen kan worden gerealiseerd. Wellicht ten overvloede kan ik er op wijzen dat die twee varianten niet exact te scheiden zijn en in elkaar overlopen. Met name in gevallen van institutionele betekenis zal zich de variant met de geheel verschillende wijzen van realiseren van betekenis voordoen, omdat dan de criteria voor het realiseren van betekenis expliciet zijn geformuleerd. Misschien biedt dit gegeven enig aanknopingspunt bij het maken van het onderscheid tussen de twee varianten.

12. Disposities en theoretische termen.

Het relatief eenvoudige schema van de CTB, met aan de ene kant enkelvoudige en samengestelde predikaten en aan de andere kant enkelvoudige en samengestelde eigenschappen, is te eenvoudig om de betekenis van alle in wetenschappelijke theorieën voorkomende termen te omvatten.

Welke problemen er rijzen wordt duidelijk als men zich afvraagt wat voor soort eigenschap het hebben van de temperatuur van 80 graden Celsius is.³¹⁸ Deze eigenschap is niet enkelvoudig, want hoewel mensen tastzin hebben, is dat zintuig niet geschikt om zulke nauwkeurige waarnemingsgegevens te verschaffen. Maar deze eigenschap is ook niet uitputtend samengesteld op basis van enkelvoudige eigenschappen. Laten we aannemen dat we de temperatuur van 80 graden Celsius meten met een thermometer. Wat voor directe waarneming vatbaar is, is de uitslag van de thermometer. Deze uitslag is evenwel niet de temperatuur zelf, noch een samenstellende eigenschap van de temperatuur, of een samengestelde eigenschap waarin de temperatuur een samenstellend element is. Uit het feit dat de thermometer een bepaalde uitslag vertoont wordt afgeleid dat het gemeten object de temperatuur van 80 graden Celsius heeft. Deze afleiding is niet gebaseerd op betekenispostulaten die verband leggen tussen de zinnen "Het object heeft een temperatuur van zoveel graden" en "De thermometer vertoont die en die uitslag.", maar op (afleidingsregels gebaseerd op) iets als natuurwetten die zeggen dat als de thermometer die temperatuur meet, hij deze uitslag geeft.

Voor dit soort problematische gevallen heeft men de uitdrukkingen .theoretische termen en .correspondentieregels bedacht. Theoretische termen zijn die termen die staan voor eigenschappen of objecten die niet expliciet kunnen worden gedefinieerd in termen van andere eigenschappen of objecten. Bij een expliciete definitie kan het definiens het definiendum vervangen in alle contexten waarin het definiendum voorkomt.³¹⁹ Het zal duidelijk zijn dat de definitie van een samengestelde eigenschap in termen van zijn samenstellende eigenschappen expliciet is in deze zin. Het zal bovendien ook duidelijk zijn dat de temperatuur van een object niet expliciet kan worden gedefinieerd in termen van bijvoorbeeld de uitslag van een thermometer.

³¹⁸ Vgl. Carnap/Gardner (1966), blz. 225.

³¹⁹ Vgl. Nagel (1961), blz. 97.

Om theoretische termen, die niet staan voor direkt waarneembare eigenschappen of objecten en die ook niet expliciet kunnen worden gedefinieerd in predikaten die daar wel voor staan, toch te verbinden met wat wel zintuiglijk waarneembaar is, zijn zogenaamde "correspondentieregels" nodig. Deze correspondentieregels geven verbanden aan tussen wat wordt uitgedrukt door zinnen met daarin theoretische termen enerzijds en waarneembare verschijnselen anderzijds. Deze verbanden zijn geen expliciete definities, maar geven bijvoorbeeld voldoende of zelfs noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor het gebruik van theoretische termen.³²⁰ Nagel geeft als voorbeeld dat onder de experimentele omstandigheden die zich in een nevelkamer voordoen, de condensatie van waterdamp in fijne strepen een noodzakelijke en voldoende voorwaarde schijnt te zijn om dit effect te beschrijven in de theoretische termen van het passeren van alfadeeltjes.³²¹

De onmogelijkheid van een expliciete definitie toont aan dat de betekenis van theoretische termen niet uit een criterium in de vorm van een verzameling eigenschappen bestaat. Bovendien geldt dat de eigenschappen met behulp waarvan een theoretische term wordt gedefinieerd, te weten de verschijnselen die met behulp van de door de theoretische term aangeduide objecten of eigenschappen worden verklaard, geen deel van de betekenis van de theoretische term vormen. Als een temperatuur van 80 graden Celsius wordt gedefinieerd als dat wat een bepaalde uitslag op een thermometer veroorzaakt, dan betekent de zin dat iets een temperatuur van 80 graden Celsius heeft niet dat dit voorwerp die uitslag op een thermometer zou veroorzaken.

Als men de kwestie vanuit het model benadert, leveren theoretische termen geen semantisch probleem op. Theoretische termen staan dan voor gewone eigenschappen of dingen. Deze eigenschappen of dingen hebben voor de mensen, gegeven een bepaalde stand van de wetenschap, een bepaalde betekenis gekregen en dat verlangt naamgeving. Die naamgeving is mogelijk, zelfs al weet men niet precies waar de theoretische termen voor staan en kan men slechts aangeven ter verklaring van welke verschijnselen ze zijn ingevoerd. Dat de toepasselijkheidsvoorwaarden die door de correspondentieregels worden aangegeven niet de betekenis van die termen geven is dan geen probleem, maar juist normaal.

13. Open texture, vaagheid en defeasible concepts.

"When we reflect on such a sentence as 'The meaning of a .statement is the method of its verification', we should, first of .all, be quite clear as to what we mean by the term 'method of verification'."

Met deze woorden begint Waismann een artikel waarin hij het beroemd geworden concept .open texture introduceert en waarin hij de mogelijkheid van een reductionistische betekenis-theorie

³²⁰ Nagel (1961), blz. 100/101.

³²¹ Nagel (1961), blz. 101.

betwijfelt.³²² Open texture heeft te maken met het feit dat empirische begrippen nooit zodanig omschreven kunnen worden, dat de mogelijkheid van twijfel omtrent hun toepasbaarheid definitief wordt uitgesloten. Voor een nauwkeuriger uitleg kan ik beter Waismann zelf weer aan het woord laten:

"Try as we may, no concept is limited in such a way that there is no room for any doubt. We introduce a concept and limit it in some directions; for instance, we define gold in contrast to some other metals such as alloys. This suffices for our present needs, and we do not probe any farther. We tend to overlook the fact that there are always other directions in which the concept has not been defined. And if we did, we could easily imagine conditions which would necessitate new limitations. In short, it is not possible to define a concept like gold with absolute precision, i.e. in such a way that every nook and cranny is blocked against entry of doubt. That is what is meant by the open texture of a concept.

Vagueness should be distinguished from open texture.. A word which is actually used in a fluctuating way (such as 'heap' or 'pink') is said to be vague; a term like 'gold', though its actual use may not be vague, is non-exhaustive or of an open texture in that we can never fill up all the possible gaps through which a doubt may seep in. Open texture, then, is something like possibility of vagueness.. Vagueness can be remedied by giving more accurate rules, open texture cannot. An alternative way of stating this would be to say that definitions of open terms are always corrigible or emendable."³²³

Wat zijn nu de implicaties van het zich voordoen van open texture voor reductionistische betekenistheorieën zoals de CTB? Volgens Waismann zelf is het verschijnsel "open texture" de voornaamste verantwoordelijke voor de onmogelijkheid om "materiële object zinnen in termen van sense-data te vertalen".³²⁴ Dat streven om materiële object zinnen in termen van sense-data te vertalen was, zoals we in hoofdstuk I hebben gezien, één van de voornaamste doeleinden van de logisch empiristen, waaronder met name Carnap. Nu is dat streven niet de enige manier om tot een reductionistische betekenistheorie te komen, maar de betekenis van het verschijnsel "open texture" strekt zich mijns inziens tot al die reductionistische theorieën uit.

Waarom is de betekenis van open texture zo verstrekkend? Dat is omdat een reductionistische betekenistheorie veronderstelt complexe betekenselementen uitputtend te kunnen analyseren in termen van meer elementaire elementen. Maar de stelling van Waismann over open texture houdt nu juist in dat met betrekking tot empirische begrippen zo'n uitputtende analyse principieel onmogelijk is. Vandaar het desastreuze effect van open texture voor reductionistische betekenistheorieën.

³²² Waismann (1949).

³²³ Waismann (1949), blz. 120.

³²⁴ Waismann (1949), blz. 118/119.

In een vorige paragraaf hebben we gezien dat volgens de clustertheorie bij een aantal predikaten de voor de extensie van die predikaten karakteristieke eigenschappen geen deel uitmaken van de intensie van die predikaten, omdat die eigenschappen geen noodzakelijk voorwaarde vormen voor de toepasselijkheid van die predikaten. Het omgekeerde verschijnsel doet zich ook voor. Er zijn een aantal gevallen, waarschijnlijk zelfs veel meer dan gewoonlijk wordt aangenomen, waarin het feit dat aan de toepasselijkheidsvoorwaarden van een predikaat is voldaan geen voldoende voorwaarde is voor de toepasselijkheid van dat predikaat.

Dit klinkt wat paradoxaal, maar een voorbeeld kan hier veel verhelderen. Volgens het Nederlandse overeenkomstenrecht dient er, voor het tot stand komen van een geldige overeenkomst, aan drie voorwaarden te zijn voldaan, te weten aan het toestemmingsvereiste, aan het vereiste van een geoorloofde oorzaak en aan het vereiste van een bepaald onderwerp. (Hoewel in art. 1356 B.W. ook het vereiste van handelingsbekwaamheid wordt genoemd, is dit toch geen geldigheidsvereiste, omdat handelingsonbekwaamheid slechts tot vernietigbaarheid, niet tot nietigheid van de overeenkomst leidt.) Toch zijn er gevallen denkbaar waarin aan deze drie vereisten is voldaan zonder dat er een geldige overeenkomst bestaat. Men denke aan het geval dat er sprake was van een wilsgebrek of handelingsonbekwaamheid en waarin de rechter op grond daarvan de overeenkomst heeft vernietigd. In zulke gevallen is het niet genoeg dat aan de voldoende voorwaarden voor het bestaan van een overeenkomst is voldaan.

Maar, zo zou men hier kunnen tegenwerpen, uit de mogelijkheid van vernietiging achteraf door de rechter blijkt toch dat de drie genoemde bestaansvereisten voor een overeenkomst geen voldoende voorwaarden waren. Er dient een extra bestaansvoorwaarde te worden toegevoegd, te weten het vereiste dat de overeenkomst niet vernietigd is. Maar daarmee is het probleem slechts in schijn opgelost. Weliswaar is de uitzondering van de vernietiging achteraf opgeheven, maar het blijkt dat het vereiste van een geoorloofde oorzaak vergelijkbare problemen opwerpt en in dat geval op een niet oplosbare manier.³²⁵ Immers, wanneer is er sprake van een ongeoorloofde oorzaak? Eén van de gevallen is wanneer de strekking van de overeenkomst in strijd is met de goede zeden of de openbare orde.³²⁶ Daarmee is een verzamelcategorie gegeven, waarvan de inhoud niet limitatief kan worden opgesomd. De uitdrukking "strijd met de openbare orde of met de goede zeden" heeft als het ware open texture. Er zijn wel gevallen aan te geven waarin van zodanige strijd wel sprake is en ook gevallen waarin van zodanige strijd geen sprake is, maar de categorie "strijd met de openbare orde of met de goede zeden" heeft een principieel open karakter. Dat brengt met zich mee dat een limitatieve opsomming van de voorwaarden voor het bestaan van een geldige overeenkomst principieel onmogelijk is. Steeds zal de mogelijkheid open blijven dat iets dat aan alle opgesomde voorwaarden voldoet desondanks geen geldige overeenkomst is, omdat er zich nog extra omstandigheden voordoen die, hoewel niet in de

³²⁵ Bovendien geldt dat het vereiste van niet-vernietigd-zijn niet op gelijke voet met de andere voorwaarden staat. Vgl. in dit verband wat ik in par. 5 heb geschreven over de relatie tussen de meerwaarde aan betekenis en de constituerende delen.

³²⁶ Vgl. art. 1373 B.W. en art. 3.2.7 NBW.

opsomming van relevante factoren opgenomen, desondanks van betekenis worden geacht voor de beantwoording van de vraag of er sprake is van een geldige overeenkomst.

Hart, die bij mijn weten voor het eerst op deze problematiek heeft gewezen, noemde begrippen als "overeenkomst" defeasible concepts.³²⁷ Het lijkt mij overigens dat de term "defeasible" niet zozeer betrekking heeft op de begrippen, maar veeleer op de door die begrippen gerepresenteerde dingen. Het gaat hier om een verschijnsel dat van grote betekenis is en dat niet te rijmen is met de CTB. Als een predikaat een intensie heeft die een voldoende voorwaarde vormt voor de toepasselijkheid van dat predikaat, dan mag het niet mogelijk zijn dat dingen welke aan die vermeend voldoende voorwaarde voldoen desondanks niet onder de extensie van het predikaat vallen. Hoe valt het te verklaren dat er geen uitputtende opsomming mogelijk is van de toepasselijkheidsvoorwaarden van defeasible concepts?

Ik zal proberen die vraag te beantwoorden aan de hand van het voorbeeld "overmacht". Het lijkt me dat "overmacht", zoals haast alle begrippen, in de eerste plaats staat voor een zekere betekenis. Die betekenis is in geval van "overmacht" gedragleidend. Het woord "overmacht" is van belang in discussies of iemand voor bepaald gedrag verantwoordelijk en/of aansprakelijk kan worden gesteld, met alle gevolgen van dien. Als zich een overmachtssituatie voordoet wil dat zeggen dat er omstandigheden zijn van een bepaald soort, die maken dat iemand niet aansprakelijk of verantwoordelijk is. Niet alle omstandigheden met die consequenties vallen onder overmacht, maar slechts omstandigheden van het soort die het iemand onmogelijk maken om iets waarvoor hij normalerwijs verantwoordelijk of aansprakelijk zou kunnen worden gesteld, te voorkomen. Maar hoewel er op deze wijze grenzen zijn gesteld aan wat als overmacht kan gelden, zijn de toepasselijkheidsvoorwaarden van "overmacht" in beginsel open. Hoe komt dat?

Het antwoord ligt besloten in de ingewikkeldheid van de maatschappelijke werkelijkheid. Het aantal en de soorten van gevallen waarin het wenselijk is om iemand ergens niet voor verantwoordelijk te stellen is zo groot, respectievelijk zijn zo uiteenlopend, dat het onmogelijk is om al deze gevallen onder één verzameling criteria te brengen, hoe uitgebreid die verzameling ook moge zijn. Zoals Portalis het al stelde ten aanzien van wetgeving:

"Un code quelque complet qu'il puisse paraître, n'est pas plutôt achevé que mille questions inattendues viennent s'offrir au magistrat. Car les lois, une fois rédigées demeurent telles qu'elles ont été écrites. Les hommes au contraire, ne se reposent jamais."³²⁸

Er is een potentieel oneindig aantal mogelijke situaties die dezelfde betekenis realiseren en die betekenis kan met één begrip worden aangeduid: overmacht. Vandaar de onmogelijkheid de

³²⁷ Hart (1948/9), blz. 148. Ik laat de uitdrukking "defeasible concepts" maar onvertaald, omdat elke vertaling die ik kan bedenken nog ongelukkiger zou zijn dan de toch al niet zo fraaie Engelse uitdrukking.

³²⁸ Geciteerd naar Wiarda (1972) blz. 10.

criteria voor de toepasselijkheid van "overmacht" uitputtend op te sommen en het karakter van defeasibility van het overmachtsbegrip dat daaruit voortvloeit.

Vaagheid en open texture van begrippen zijn nauw aan de defeasibility van begrippen verwant. Berust defeasibility op de onmogelijkheid de criteria voor de toepasselijkheid van een begrip limitatief op te sommen, vaagheid berust op de onmogelijkheid die criteria exact aan te geven. De vaagheid heeft geen betrekking op waar het begrip voor staat. In het algemeen is het wel duidelijk aan welke betekenis een begrip is verbonden.³²⁹ De onduidelijkheid betreft de eigenschappen die zijn vereist om een bepaalde betekenis te realiseren.

Eén reden voor die onduidelijkheid is dat de meeste woorden clusterwoorden zijn, zodat vele van de toepasselijkheidsvoorwaarden geen noodzakelijke voorwaarden zijn. Een andere, samenhangende reden is dat betekenis vaak een graduele kwestie is. Iets is niet éénduidig wel of geen paard, maar is in meerdere of in mindere mate een paard.³³⁰ Omdat deze redenen zich zonder vaak voordoen, zijn de meeste begrippen vaag. Vaagheid is veeleer regel dan uitzondering.

Het is misschien niet zo zinvol om van "vage begrippen" te spreken als zou het om een bepaald soort begrippen gaan. Weliswaar is het vaak goed mogelijk om tussen vage en niet-vage begrippen te onderscheiden, maar het gaat bij die vage begrippen mijns inziens dan niet om een voor die begrippen typerend kenmerk, omdat in beginsel alle begrippen vaag zijn, maar om een kenmerk van de werkelijkheid. Bij sommige begrippen is de categorie dingen die min of meer onder die begrippen vallen tamelijk groot. Dan rijst de vraag of iets wel of niet onder het betreffende begrip valt vaak en dat is dan de reden dat men het betreffende begrip vaag noemt. Maar, het zij nogmaals gezegd, het gaat dan niet om een eigenschap van het begrip, maar om een eigenschap van de werkelijkheid.

Dat vaagheid, in deze engere zin van het woord, een eigenschap van de werkelijkheid en niet van de begrippen is, verklaart het verschil tussen vaagheid en open texture. Hoewel zijn omschrijving van open texture als de mogelijkheid van vaagheid correct was, had Waismann mijns inziens ongelijk met zijn stelling dat begrippen die de facto op verschillende wijzen worden gebruikt vaag zijn. Het kan zijn dat de verzameling objecten die min of meer onder een begrip vallen op een zeker tijdstip niet zo groot is. Dat kan er aan liggen dat die objecten nog niet bestaan, maar ook aan het feit dat de mensheid nog niet van dat bestaan op de hoogte is. Op dat tijdstip zal men het betreffende begrip niet vaag noemen. Aan die toestand kan echter een einde komen, hetzij door toename van de kennis, hetzij door een verandering in de werkelijkheid. Dan komen de mensen regelmatig objecten tegen die slechts tot op zekere hoogte voldoen aan de toepasselijkheidsvoorwaarden voor een begrip en vanaf dat moment wordt dat begrip vaag. Als men open texture definieert als deze mogelijkheid van vaagheid, dan is Waismann's omschrijving van

³²⁹ Dit houdt evenwel niet in dat het eenvoudig is om die betekenis te beschrijven.

³³⁰ Omdat paarden tot een natuurlijke soort behoren zullen zich daarbij overigens niet zoveel gevallen van "in mindere mate een paard" voordoen. Wat voor natuurlijke soorten in het algemeen al geldt, geldt in nog sterkere mate voor biologische soorten, omdat die indexicaal zijn. Iets is alleen dan een paard, indien het afstamt van (op aarde bestaande) paarden.

hoe uit open texture vaagheid ontstaat correct en lijden haast alle begrippen die (nog) niet vaag zijn aan open texture. Maar, in tegenstelling tot de mening van Waismann, berust deze open texture in mijn opvatting niet op een aan begrippen inherente eigenschap, maar op een karakteristiek van de werkelijkheid. En datzelfde geldt voor de vaagheid die eventueel uit die open texture voortvloeit.

14. Waarom een sobere betekenis-analyse de voorkeur verdient boven een componentiële.

We hebben nu een aantal gevallen gezien waarin vanuit het model bepaalde verschijnselen kunnen worden verklaard die problemen opleveren voor de CTB. Aan het slot van dit hoofdstuk wil ik nog eens kort aangeven wat er bij de CTB misgaat.

De kern van het probleem is dat de CTB veronderstelt dat met de toepasselijkheidsvoorwaarden van taalenteiten tevens hun betekenis is gegeven. Die veronderstelling is onjuist, omdat de betekenis van taalenteiten mede wordt bepaald door de betekenis van datgene waar die taalenteiten voor staan. Om het voorbeeld van de vrijgezel weer eens te nemen: De sociale status van vrijgezellen is medebepalend voor de betekenis van het woord "vrijgezel". Dat komt, omdat dat woord staat voor een verschijnsel dat een bepaalde betekenis heeft. De voorwaarden voor het optreden van de sociale betekenis van vrijgezellen vormen tevens de toepasselijkheidsvoorwaarden voor het woord "vrijgezel", maar zijn daar niet de betekenis van. Net zomin als de betekenis van het vrijgezel zijn zit opgesloten in de som (in tegenstelling tot de combinatie) van de omstandigheden waaronder je vrijgezel bent, bestaat de betekenis van het woord "vrijgezel" uit de som van de toepasselijkheidsvoorwaarden van dat woord.

Daarmee is de principiële onmogelijkheid van een componentiële betekenis-analyse aangegeven, voor zover zo'n analyse pretendeert de betekenis van het analysandum aan te geven. Die betekenis kan wel worden gegeven door middel van een sobere analyse, juist omdat die in het analysans het te analyseren woord gebruikt. Door het te analyseren woord in het analysans op te nemen, wordt de meerwaarde die het geheel heeft ten opzichte van de delen in de analyse van de betekenis van het woord opgenomen en niet als één element naast de andere³³¹, maar als bijkomende betekenis die het geheel onderscheidt van de delen. Die meerwaarde aan inherente betekenis, die zo essentieel is voor het model, blijft in een sobere analyse, in tegenstelling tot bij een componentiële analyse, behouden.

³³¹ Vgl. par. 5.

V MODALE FEITEN.

1. Wat zijn modale feiten?

We hebben in het vorige hoofdstuk al gezien dat er goede redenen zijn om aan te nemen dat er meer categorieën feiten zijn dan in wijsgerige kring veelal wordt aangenomen. Naast de institutionele feiten, die reeds erkenning hebben gevonden, kwamen we de waardefeiten en de deontische feiten tegen. Met name die laatste categorie feiten zal voor velen niet acceptabel zijn, omdat moeten-oordelen in het algemeen tot de categorie van het prescriptieve of normatieve worden gerekend en die laatste categorie wordt dan afgezet tegen de categorie van het descriptieve of het feitelijke, die juist volkomen van het normatieve zou verschillen.

Ik streef met dit hoofdstuk verscheidene doeleinden na. Het eerste is om de schets van het model, waaraan ik in het vorige hoofdstuk ben begonnen, verder te ontwikkelen. In dat verband zal ik betogen dat de traditionele tweedeling feit/norm dient te worden vervangen door een andere tweedeling, te weten die tussen modaal en niet-modaal.

Het tweede doel is het introduceren van het verschijnsel "nexus". Nexus zijn instrumenten waarmee de mens zijn werkelijkheid maakt en die verband leggen tussen de verschillende lagen van de werkelijkheid. Tenslotte zal ik het verschijnsel modale feiten nader bespreken, om op die manier het nodige inzicht te verschaffen in de aard van modale feiten in het algemeen en van deontische feiten in het bijzonder. Dat inzicht zal in het volgende hoofdstuk weer van pas komen bij de uiteenzettingen over de aard van rechtvaardigen.

In een hoofdstuk dat modale feiten als onderwerp heeft is het niet overbodig om als inleiding wat meer te zeggen over wat ik onder modale feiten versta. Nu zou ik kunnen proberen dat door middel van een definitie aan te geven, maar dan zou ik vooruitlopen op één van de dingen die ik in dit hoofdstuk wil doen, te weten het verduidelijken van de aard van modale feiten. Daarom zal ik er mee volstaan om, in navolging van White in zijn boek "Modal Thinking", modale feiten te karakteriseren door middel van een opsomming van een aantal woorden die kenmerkend zijn voor oordelen waarin modale feiten tot uitdrukking worden gebracht.

White, die in het Engels schrijft, noemt in dit verband de woorden "can", "may", "must", "ought", "need", "possibility", "ability", "power", "probability", "certainty", "necessity" en "obligation".³³² De Nederlandstalige equivalenten zijn (niet volledig en niet in dezelfde volgorde) "mogelijk", "noodzakelijk", "moeten", "mogen", "kunnen", "zeer" en "waarschijnlijk". Het gaat steeds om hulpwerkwoorden of bijwoorden die (andere) werkwoorden kwalificeren. We zouden modale feiten voorlopig kunnen omschrijven als die - ik zou zeggen - feiten, die tot uitdrukking worden gebracht in beweerzinnen met daarin van dergelijke modale kwalificatoren. Het gaat dus om feiten als het feit dat negen noodzakelijkerwijs groter is dan zeven, het feit dat Beatrix niet in

³³² White (1975), blz. 1 en 2.

staat is om zonder hulpmiddelen drie meter hoog te springen, het feit dat Jan mij nog een tientje moet betalen en het feit dat vandaag waarschijnlijk de zon zal gaan schijnen. Al deze feiten zijn modale feiten.

Twee opmerkingen om mogelijke misverstanden te voorkomen. De eerste is dat ik modale feiten nadrukkelijk niet beperk tot die feiten die worden aangeduid met de woorden "noodzakelijk" en "mogelijk". Wat noodzakelijkerwijs of mogelijkerwijs het geval is zijn zeker modale feiten, maar de modale feiten beperken zich niet tot deze twee soorten. De logica die noodzakelijkheids- en mogelijkheidsoordelen tot zijn onderwerp heeft, wordt weliswaar terecht modale logica genoemd, maar deze logica put niet het volledige gebied van de modale feiten uit. Datgene wat gewoonlijk deontische logica wordt genoemd, is mijns inziens net zo goed een species van de groep modale logica's.³³³

Ten tweede, de tijdslogica, die met de modale logica in engere zin (degene die betrekking heeft op mogelijkheid en noodzakelijkheid) en de deontische logica een uitbreiding vormt ten aanzien van de klassieke propositie- of predikatenlogica, heeft geen betrekking op modale feiten. Dus het oordeel "Het zal morgen gaan regenen" drukt geen modaal feit uit in de zin waarin ik de uitdrukking "modaal feit" zal hanteren. Plaatsing van een feit in het verleden of de toekomst is geen kwalificering van het feit zelf.

2. Modale feiten als feiten; de relativiteit van (modale) feiten.

De volgende opmerkingen van Hume over "necessary connexion" hebben de ideeën over de aard van modale feiten in deze eeuw voor een belangrijk deel bepaald. De tekst wordt makkelijker te volgen als men bedenkt dat Hume met "necessary connexion" het verband tussen oorzaak en gevolg in gedachten heeft.

"There is, then, nothing new either discover'd or produc'd in any objects by their constant conjunction, and by the uninterrupted resemblance of their relations of succession and contiguity. But 'tis from this resemblance, that the ideas of necessity, of power, and of efficacy, are deriv'd. These ideas, therefore, represent not any thing, that does or can belong to the objects, which are constantly conjoin'd. Tho' the several resembling instances, which give rise to the idea of power, have no influence on each other, and can never produce any new quality in the object, which can be the model of that idea, yet the observation of this resemblance produces a new impression in the mind, which is its real model. ...

The several instances of resembling conjunctions lead us into the notion of power and necessity. These instances are in themselves totally distinct from each other, and have no union but in the mind, which observes them, and collects their ideas. Necessity, then, is the

³³³ Ik denk zelfs van **de** modale logica, maar dat is een kwestie die buiten het bestek van dit werk valt.

.effect of this observation, and is nothing but an internal impression of the mind, or a determination to carry our thoughts from one object to another."³³⁴

Deze gedachtengang, die er kortweg op neer komt dat een noodzakelijk verband tussen objecten niet bestaat zonder tussenkomst van de menselijke geest en dus niet in de objecten zelf, maar in de menselijke geest ligt, zijn we al eerder tegengekomen bij de behandeling van essentiële eigenschappen. Toen was de redenering dat essentiële eigenschappen berusten op menselijk begripsvorming en dus niet in de werkelijkheid zelf voorkomen. We hebben toen gezien dat deze gevolgtrekking non-concludent is. Uit het feit dat iets van menselijke begripsvorming afhankelijk is mag niet worden geconcludeerd dat het niet in de werkelijkheid zelf besloten is. Integendeel, wil iets in de werkelijkheid voorkomen, dan moet het berusten op menselijke begripsvorming. Immers, de hele werkelijkheid is het resultaat van (onder meer) menselijke begripsvorming.

De redenering van Hume in de aangehaalde passage lijdt aan hetzelfde euvel. Het feit dat een noodzakelijkheidsverband tussen objecten of gebeurtenissen berust op een constructie van de menselijke geest sluit niet uit dat het betreffende verband toch ook in de objecten of elders in de werkelijkheid zelf is gelegen. Noodzakelijkheid is dus niet zoals Hume stelt enkel een constructie van de menselijke geest, maar is iets dat als constructie van de menselijke geest deel uit maakt van de werkelijkheid.

Maar, zo zou men hier kunnen tegenwerpen, wordt het, als men bereid is om maaksels van de menselijke geest een plaats in de werkelijkheid toe te delen, niet onmogelijk om ware van onware opvattingen te onderscheiden. Onderscheiden ware meningen zich niet van onware doordat ware op de werkelijkheid berusten en onware enkel maar spinsels van de menselijke geest zijn? Deze tegenwerping valt echter niet zo moeilijk te weerleggen. Als men aanneemt dat de werkelijkheid een produkt is van de menselijke geest, wil dat nog niet zeggen dat men er van uit gaat dat de mens de werkelijkheid kan maken zoals hij zelf wil. Zelfs al neemt men - naar ik denk ten onrechte - aan dat de mens volkomen vrij is in de keuze van zijn begrippen, dan nog is daarmee niet gegeven dat de werkelijkheid volslagen van de mens afhankelijk is. Met de begrippen is nog niet gegeven welke beweringen waar en welke onwaar zijn, maar enkel welke beweringen mogelijk en welke onmogelijk zijn. De waarheid van beweringen wordt mede bepaald door het andere ingrediënt van de werkelijkheid, te weten de werkelijkheid an sich. Het blijft dus in theorie mogelijk om, zelfs als men bereid is om maaksels van de menselijke geest hun plekje in de werkelijkheid toe te kennen, ja zelfs om de hele werkelijkheid als bestaande uit zulke maaksels op te vatten, ware van onware beweringen te onderscheiden.

Hume's argument tegen de realiteit van noodzakelijkheid blijkt dus te berusten op de op zijn minst voor twijfel vatbare vooronderstelling dat de werkelijkheid geheel van de menselijke geest onafhankelijk zou zijn. Het mag niet worden uitgesloten dat noodzakelijkheid op een constructie van de menselijke geest berust en toch deel uitmaakt van de werkelijkheid. Maar dan blijft de vraag staan waarin een gebeurtenis die noodzakelijkerwijs plaatsvindt zich onderscheidt van

³³⁴ Hume (1739), blz. 164/5. (Boek 1, deel 3, par. 14)

dezelfde gebeurtenis die niet noodzakelijkerwijs plaatsvindt. Rolt een biljartbal die door een andere biljartbal wordt weggestoten anders weg wanneer hij noodzakelijkerwijs wegrolt dan wanneer hij gewoon wegrolt?

Het antwoord op de op deze wijze gestelde vraag is natuurlijk "neen". Maar iemand die wil verdedigen dat modale feiten in de werkelijkheid voorkomen zal betogen dat het feit dat een biljartbal noodzakelijkerwijs wegrolt op een andere manier verschilt van het feit dat die biljartbal wegrolt, dan in de wijze waarop de biljartbal wegrolt. Zelf zou ik de realiteit van modale feiten willen verdedigen op basis van het model, zoals ik dat in het vorige hoofdstuk heb beschreven. Uitgaande van dat model is er sprake van verschillende feiten, indien er sprake is van feiten met verschillende betekenissen. Een modaal feit zou zich dan van het corresponderende niet-modale feit moeten onderscheiden doordat het een andere betekenis heeft. Ik stel me voor dat feiten die zich noodzakelijkerwijs voordoen voor mensen een andere betekenis hebben dan feiten die zich "gewoon" voordoen. In het eerste geval gaat de ervaring van het feit vaak gepaard met een gevoel van onvermijdelijkheid, welk gevoel in het andere geval ontbreekt. De dispositie om dat gevoel op te roepen zou de betekenis zijn die noodzakelijke feiten onderscheidt van de corresponderende gewone feiten.³³⁵

Als modale feiten zich van de corresponderende gewone feiten onderscheiden door een voor hun karakteristieke betekenis, dan rijst een volgende vraag. Het gaat er om waar de betekenis, die karakteristiek is voor modale feiten, op berust. Hebben modale feiten een meerwaarde aan betekenis ten opzichte van de corresponderende gewone feiten, of berust de betekenis van modale feiten op andere feiten dan de corresponderende niet-modale feiten? Concreter, berust de betekenis van het feit dat een biljartbal noodzakelijkerwijs wegrolt op het feit dat die biljartbal wegrolt, of op andere feiten?

Teneinde deze vraag te kunnen beantwoorden wil ik aan het werk van White enige inzichten aangaande de aard van modale feiten ontleen. Het grootste deel van White's boek is gewijd aan de bespreking van een aantal modale woorden en het aangeven van de omstandigheden waaronder ze gebruikt kunnen worden en van wat er mee gezegd wordt in de gevallen dat ze gebruikt worden. Op basis van die onderzoeken trekt hij aan het eind van zijn boek enige conclusies over de aard van modale feiten in het algemeen. Het is dan ook op die plaats dat we de volgende tekst aantreffen:

³³⁵ Er is hier in zoverre een complicatie dat er een tendens is om noodzakelijkheid los te maken van de noodzakelijkheidsservaring en als volledig mensonafhankelijk in de werkelijkheid te projecteren. Deze manoeuvre is vergelijkbaar met die waarin regels een institutioneel karakter krijgen en gaan gelden onafhankelijk van de vraag of er nog een samenhang bestaat met de dispositie om intenties tot gedrag bij mensen op te roepen. Zo ontstaat er een grondslag voor de mening dat wat noodzakelijkerwijs of niet noodzakelijkerwijs het geval is onafhankelijk is van of de mensen iets als al dan niet noodzakelijk ervaren. Op vergelijkbare wijze kan iets rehtens verboden zijn, zonder dat (de meerderheid van) de mensen dat als verboden ervaren. Maar net zoals de institutionalisering van regels zijn grondslag vindt in de eenvoudiger sociale regels, zo vindt de "institutionalisering" van natuurwetten zijn grondslag in de eenvoudiger noodzakelijkheidsservaring.

"We saw in detail in the earlier chapters that, if anything is modally characterizable, it is so because in a certain situation describable in terms of alternatives relative to a given end (e.g. for X, in order to V, because of Z, if W, as an A) and viewed under a certain aspect (e.g. physically, logically, legally, morally), it is an alternative which is open (can, may, possible), favoured (probable), required (need), owing (ought), or is the only one (necessary, must, obliged). In short, modal concepts do not signify particular items either in the world or in our minds, but the relation of one item to others in a situation."³³⁶

White wijst hier op twee karakteristieken van modale feiten, te weten hun relativiteit en hun gezichtspuntgebondenheid. Op de gezichtspuntgebondenheid zal ik later in dit hoofdstuk nog terug komen; hier zal ik de relativiteit nader aan de orde stellen. Als we zeggen dat iets noodzakelijk, mogelijk, zeker, waarschijnlijk, verboden, verplicht, of toegestaan is, dan kunnen we steeds de verdere vraag stellen waarom dat zo is. Deze waarom-vraag is in het algemeen niet de vraag naar de basis voor de kennis waarop we in onze uitspraak aanspraak maken³³⁷, maar de vraag naar het waarom van de noodzakelijkheid, mogelijkheid enzovoort. En als antwoord op zo'n vraag dienen feiten te worden aangevoerd, feiten die maken dat iets noodzakelijk, mogelijk, zeker enzovoort is. Met andere woorden, modale feiten zijn bijkomend, zoals Hare reeds met betrekking tot de deontische feiten had betoogd. Nu is deze conclusie niet zo verwonderlijk als we uitgaan van het model zoals dat in het vorige hoofdstuk werd geïntroduceerd. Volgens dat model zijn immers bijna alle feiten bijkomend ten opzichte van feiten die zich één niveau lager in de hiërarchische opbouw van de werkelijkheid bevinden. En wat voor haast alle feiten geldt, gaat ook op voor de modale feiten.

Toch is de conclusie de moeite van het benadrukken waard, want hij verklaart in de eerste plaats de parallel die bestaat tussen "gewone" modale logica en deontische logica³³⁸ en in de tweede plaats legt hij de basis voor een antwoord op de vraag wat modale feiten zijn. We hebben gezien dat Hume voor noodzakelijkheid geen plaats in de werkelijkheid kon vinden. Hume's argumenten voor die stelling kunnen eenvoudig worden uitgebreid, zodat ze gelden voor alle modale feiten. Maar als we, in overeenstemming met het model, modale feiten beschouwen als een speciaal soort feiten, als een hogere laag geconstrueerd op een basis van (in het algemeen) gewone feiten, dan kunnen we de modale feiten de plaats in de werkelijkheid toekennen die ze volgens het gewone taalgebruik hebben. (Men kan heel goed spreken over het bestaan van mogelijkheden enz.) Bovendien suggereert het model, met zijn uitgangspunt van emergentie op basis van een meerwaarde aan betekenis, waar we het verschil tussen modale feiten en gewone feiten moeten zoeken, namelijk in de betekenis die modale feiten voor mensen hebben.

Modale feiten zijn dus feiten die zich, in hun karakter van relativiteit ten opzichte van andere feiten, niet wezenlijk onderscheiden van alle andere feiten. Maar hoewel de verschillen niet

³³⁶ White (1975), blz. 175/6.

³³⁷ Een uitzondering doet zich voor bij de epistemische feiten, die naar hun aard wel over kennis gaan.

³³⁸ Vgl. Allwood e.a. (1977), blz. 111/2.

wezenlijk zijn, valt er toch wel wat te zeggen over de relativiteit van modale feiten in het bijzonder. Dat komt omdat de criteria die verband leggen tussen de feiten waarop modale feiten zijn gebaseerd en de modale feiten - ik zal die criteria om later nog uit te leggen redenen nexus noemen - vaak het onderwerp zijn van wijsgerige speculatie. Het gaat namelijk om, onder andere, natuurwetten, gedragsregels en afleidingsregels. De nexus die aan modale feiten ten grondslag liggen zijn blijkbaar van speciaal belang voor filosofen. Op de aard van die nexus zal ik in paragraaf 4 nog uitgebreid terug komen.

Wat betreft de vraag waarmee we deze uitweiding over de relativiteit van modale feiten begonnen, te weten of de betekenis van een modaal feit berust op de overeenkomstige niet modaal gekwalificeerde feiten, deze kunnen we nu in het algemeen ontkennend beantwoorden. In het algemeen nemen we niet aan dat iets noodzakelijkerwijs het geval is omdat het gewoon het geval is. Meestal hebben we andere gronden voor de noodzakelijkheid van een feit.³³⁹ Hetzelfde geldt voor dingen die zich zeker voordoen. We leiden de zekerheid dat iets zich voordoet niet af uit het feit dat overeenkomstige ongekwalificeerde feit zich voordoet. En bij de deontische feiten is het helemaal duidelijk dat iets niet moet gebeuren omdat het de facto al gebeurt. Algemeen geformuleerd: een modaal gekwalificeerd feit berust in het algemeen op andere feiten dan hetzelfde feit, maar dan zonder modale kwalificatie.

3. De gezichtspuntgebondenheid van modale feiten.

Modale feiten zijn steeds gebonden aan een gezichtspunt. Iets is niet zomaar noodzakelijk, maar bijvoorbeeld fysisch of causaal noodzakelijk, niet zomaar mogelijk, maar bijvoorbeeld fysiek mogelijk, niet zomaar verboden, maar bijvoorbeeld rechtens verboden. Die gezichtspunten zijn als het ware kaders waarbinnen modale feiten voorkomen. Binnen het kader van zo'n gezichtspunt krijgen bepaalde feiten een betekenis, die tot uitdrukking kan worden gebracht in een modaal oordeel.

Met deze stellingen laat ik een door White gemaakte nuancering vallen. White onderscheidde tussen modale feiten die betrekking hebben op doeleinden ("alternatives relative to a given end") en modale feiten die gezien worden vanuit een zeker perspectief ("viewed under a certain aspect").³⁴⁰ Op het deontische gebied heb ik zelf zo'n onderscheid gemaakt door sociale en individuele gezichtspunten tegenover elkaar te stellen. De individuele gezichtspunten komen dan overeen met de doelgerichte modale feiten bij White.

White's nuancering is mijns inziens dus niet misplaatst. Dat ik hem toch laat vallen komt, omdat ik die nuancering in de rest van mijn betoog nauwelijks nodig heb. Ik zal het voortdurend over gezichtspuntgebondenheid hebben, ook als het gaat om betrokkenheid op een doel. Een

³³⁹ Maar de determinist kan het feit dat iets het geval is gebruiken als argument voor de stelling dat het noodzakelijkerwijs het geval is.

³⁴⁰ Vgl. het citaat in de vorige paragraaf. White heeft het overigens niet over modale feiten, maar dat blijkt ook wel uit het betreffende citaat.

uitzondering op deze regel doet zich slechts voor ter gelegenheid van die ene keer dat ik zal terugkomen op het onderscheid tussen sociale en individuele gezichtspunten.

Er zijn vele verschillende gezichtspunten binnen het kader waarvan modale feiten voorkomen. Maar binnen dat omvangrijke geheel van gezichtspunten kan een onderverdeling worden gemaakt tussen drie hoofdcategorieën van gezichtspunten, te weten de ontische, de epistemische en de deontische gezichtspunten. Elk gezichtspunt valt binnen één of meer van deze drie hoofdcategorieën.

Van de drie hoofdcategorieën vallen de deontische gezichtspunten het eenvoudigst te karakteriseren. De modale feiten vanuit deze gezichtspunten, de deontische feiten, worden alle uitgedrukt met behulp van woorden als "moeten", "mogen", "verplicht zijn", "verboden zijn" enzovoort, de typisch deontische woorden. Verder zijn deontische feiten steeds op enigerlei wijze verbonden met redenen voor gedrag, feiten met gedragleidende betekenis. Er zijn verscheidene deontische gezichtspunten, zoals het morele, het juridische en dat van de etiquette. Behalve deze gezichtspunten die verbonden zijn aan cultureel bepaalde normstelsels, zijn er ook deontische gezichtspunten die verbonden zijn aan belangen van groepen of individuen, zoals het gezichtspunt van de boeren, van de tweeverdieners, van het proletariaat en dat van het eigenbelang.³⁴¹ Zo is het mogelijk dat men iets moet doen gezien vanuit het gezichtspunt van het eigenbelang, of gezien vanuit de belangen van het proletariaat.

Moeilijker te karakteriseren en van elkaar te onderscheiden zijn de ontische en de epistemische (modale) feiten. Een aanknopingspunt voor het maken van dat onderscheid kunnen we vinden in een onderscheiding die White maakt tussen twee constructies waarin het woord "mogelijk" voorkomt, te weten "mogelijk om" en "mogelijk dat".³⁴² De uitdrukking "het is mogelijk om" past in hetzelfde spectrum als "het is nodig om", terwijl de uitdrukking "het is mogelijk dat" past bij "het is zeker dat".

Deze twee constructies waarin het woord "mogelijk" kan worden gebruikt zijn illustratief voor twee verschillende soorten modaal feit. In samenhang met het woord "mogelijk" spreekt White over "existentiële mogelijkheid" en over "problematische mogelijkheid".³⁴³ Hij probeert dit onderscheid te verduidelijken door te spreken over "the possibility of an actuality" en "the actuality of a possibility". Een andere, mijns inziens meer verhelderende wijze om de tegenstelling te verduidelijken is, om er op te wijzen dat de uitdrukking "mogelijk om" betrekking heeft op de werkelijkheid en hoe die in elkaar zit, terwijl de uitdrukking "mogelijk dat" betrekking heeft op onze kennis omtrent die werkelijkheid. Vandaar dat ik er de voorkeur aan geef te spreken van respectievelijk ontische en epistemische mogelijkheid.

³⁴¹ Men zou kunnen zeggen dat het bij een moeten vanuit het gezichtspunt van het eigenbelang niet om een deontisch moeten gaat. Die mening deel ik niet. Mijns inziens is er steeds sprake van een deontisch moeten (dat slechts onderscheiden dient te worden van het ontische moeten dat een noodzakelijkheid aangeeft), indien het moeten is gebaseerd op gedragleidende redenen. Meer hierover in H6, par. 12 e.v.

³⁴² White (1975), blz. 5.

³⁴³ White (1975), blz. 6.

Het onderscheid tussen een ontische en een epistemische variant doet zich niet alleen voor bij mogelijkheid, maar is karakteristiek voor het gehele terrein van de modaliteit. Ik heb al gewezen op het onderscheid tussen "noodzakelijk" (ontisch) en "zeker" (epistemisch). Een dergelijk onderscheid is er ook tussen "kunnen" en "zou kunnen" ("can" en "may" in het Engels). Net als bij de verschillende constructies met "mogelijk", gaat het bij de andere ontische feiten om de aard van de werkelijkheid, terwijl het bij epistemische feiten gaat om onze kennis van de werkelijkheid.

Er dienen hier twee mogelijke misverstanden te worden voorkomen. Het eerste mogelijke misverstand houdt in dat men denkt dat epistemische feiten, omdat ze betrekking hebben op onze kennis omtrent de werkelijkheid, geen feiten zouden zijn, maar bijvoorbeeld geestestoestanen. Ik heb er al vaak op gewezen dat als iets afhankelijk is van de menselijke geest, dat nog niet uitsluit dat het feitelijk van aard is. Epistemische feiten hebben te maken met menselijke kennis en zijn dientengevolge afhankelijk van de menselijke geest. Maar het zijn ook feiten. Het is een feit als iets zeker is, namelijk een feit bestaande uit een bepaalde betekenis.

We zijn bij de deontische feiten al eerder feiten tegengekomen die enkel bestaan uit een betekenis die wordt gerealiseerd door feiten op een lager niveau. Bij deontische feiten was dat gedragleidende betekenis. Epistemische feiten bestaan ook enkel uit een betekenis die wordt gerealiseerd door de feiten waarop het modale feit is gebaseerd. Het gaat nu echter om betekenis voor menselijke kennis, epistemische betekenis. Deze epistemische betekenis bestaat niet onafhankelijk van andere feiten, maar is de betekenis die bepaalde feiten, namelijk de feiten waarop het epistemische modale feit is gebaseerd, contingent hebben. Door een epistemisch modaal oordeel kan de aanwezigheid van die betekenis worden uitgedrukt, eventueel zonder daarbij de grondslag van die betekenis te noemen.

Neem bijvoorbeeld het oordeel "Het is zeker dat Pietersen te laat zal komen". Dit oordeel drukt uit dat zich een bepaalde zekerheid voordoet, te weten de zekerheid dat Pietersen te laat zal komen. Die zekerheid is gebaseerd op een bepaald feit of bepaalde feiten, bijvoorbeeld dat de trein waarmee Pietersen op weg is een uur vertraging heeft. Dat feit heeft een bepaalde betekenis voor ons, namelijk dat we daar met zekerheid uit kunnen opmaken dat Pietersen te laat zal komen. Het geeft een solide basis voor onze overtuiging in die zin. (Datzelfde feit maakt het overigens ook noodzakelijk dat Pietersen te laat zal komen, maar dat is een andere, namelijk een ontische kwestie.) Deze epistemische betekenis heeft het feit dat de trein van Pietersen vertraging heeft contingent. Diezelfde contingente betekenis is inherent aan het feit dat het zeker is dat Pietersen te laat zal komen. Het oordeel dat dit laatste feit uitdrukt geeft alleen maar aan dat zich een bepaalde epistemische betekenis voordoet, zonder de basis voor die betekenis te noemen (namelijk de vertraging van de trein).

Voor zover mij bekend is er slechts één gezichtspunt dat behoort bij de groep epistemische modale feiten en dat gezichtspunt is (vanzelfsprekend) het epistemische gezichtspunt. Woorden die modale feiten vanuit dat epistemische gezichtspunt tot uitdrukking brengen zijn onder meer "zeker", "mogelijk" (in de constructie "mogelijk dat") en "waarschijnlijk".

Het tweede misverstand dat bij voorbaat uit de weg geruimd dient te worden is het misverstand dat de ontische modale feiten op één of andere manier meer bij de werkelijkheid horen dan de modale feiten vanuit de andere gezichtspunten. Dat misverstand wordt misschien gevoed door het gebruik van de term "ontische", die aan de werkelijkheid doet denken en door mijn uitleg dat ontische feiten betrekking hebben op de structuur van de werkelijkheid. Het zou ook gevoed kunnen worden door het denken vanuit de traditionele tweedeling feitelijk/normatief, waarbij dan de deontische feiten in de groep "normatief" worden gestopt en de ontische feiten, tezamen met de niet-modale feiten in de groep "feitelijk" en waarbij de epistemische modale feiten en de waardeoordelen gemakshalve buiten beschouwing worden gelaten.

Wat er ook moge zijn van de oorzaken van het misverstand, ik wil hier nogmaals benadrukken dat de ontische feiten, tezamen met de deontische feiten en de epistemische feiten behoren tot de groep modale feiten, die op zijn beurt, net als de waardefeiten (die geen modale feiten zijn, ook geen deontische feiten) en de "gewone" feiten behoort tot de werkelijkheid.

Ontische feiten bestaan, net als de epistemische en de deontische feiten, enkel uit een bepaalde betekenis. Ook hier gaat het om een betekenis die wordt gerealiseerd door de feiten waarop het modale feit is gebaseerd en welke die laatste feiten contingent hebben.

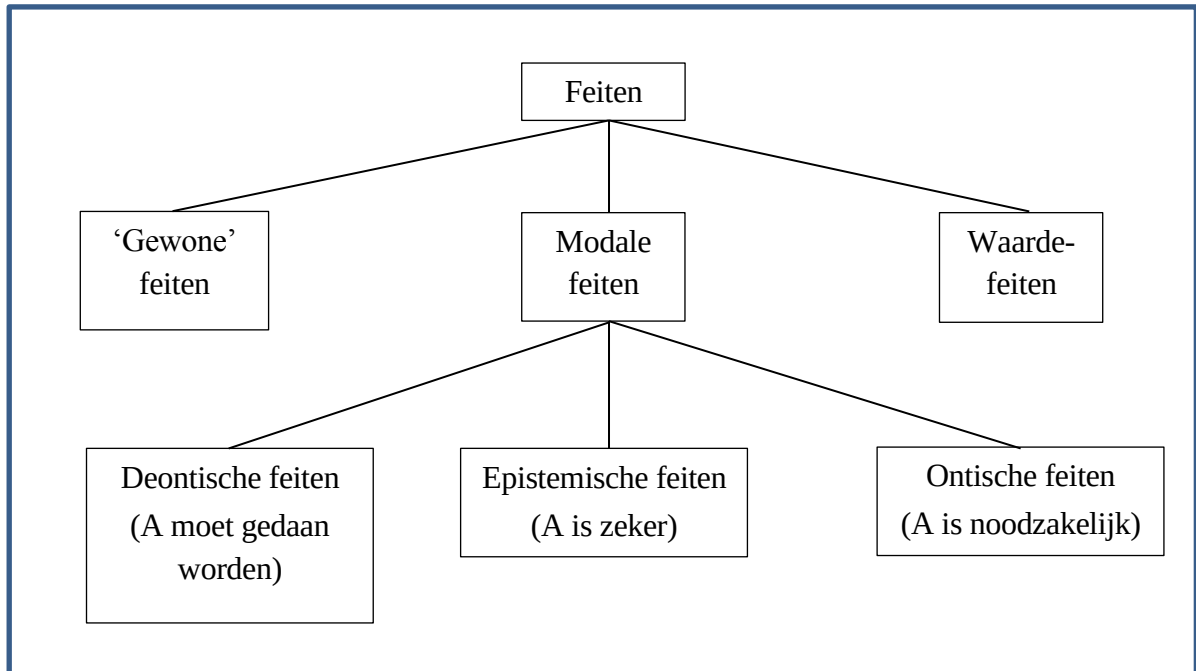
Ik vind het erg moeilijk om de betekenis waar het bij ontische modale feiten om gaat nader te omschrijven, met name voor zover die omschrijving teneinde circulariteit te voorkomen dient te geschieden in niet-ontisch modale termen. Maar ik zal een poging wagen met fysische noodzakelijkheid als voorbeeld. Laten we uitgaan van het beroemde geval van de twee botsende biljartballen. Het feit dat de ene biljartbal tegen de andere botst maakt het noodzakelijk dat de andere weggrolt. Feiten als dat waarin één biljartbal (of een willekeurig ander zwaar voorwerp) botst tegen een andere biljartbal (of een willekeurig ander niet al te zwaar voorwerp dat aan niet al te veel wrijving onderhevig is) hebben binnen de menselijke ervaringswereld de betekenis gekregen dat het optreden van een bepaald gevolg (in casu dat de andere biljartbal weggrolt) onvermijdelijk is. Het bewustzijn dat het ene feit zich voordoet roept de gedachte van de onvermijdelijkheid (niet slechts de zekerheid) van de andere gebeurtenis op. Hume heeft dus gelijk dat de "necessary connexion" in de menselijke geest ligt. Maar de geest projecteert die noodzakelijkheid in de door haar geconceptualiseerde werkelijkheid in de vorm van een betekenis die aan bepaalde feiten (oorzaken) toekomt. Vandaar dat fysische noodzakelijkheid ook in de werkelijkheid besloten ligt en wel in de vorm van een betekenis die aan oorzaken contingent en aan de ontische feiten vanuit het fysische gezichtspunt inherent toekomt.

Dat fysische noodzakelijkheid berust op de noodzakelijkheidservaring van mensen verklaart ook waarom het mogelijk is om van oorzaken te spreken, terwijl het toch een oneindig aantal factoren is dat er door zijn aan- of afwezigheid voor zorgt dat een bepaalde gebeurtenis zich voordoet. Slechts enkele van die oneindig vele factoren komen in normale contexten voor de kwalificatie "oorzaak" in aanmerking. Dat komt, omdat het deze factoren zijn die in de menselijke ervaring verbonden zijn met het noodzakelijke optreden van het gevolg. Welke feiten als oorzaken gelden (de betekenis van oorzaken hebben), is afhankelijk van de wijze waarop mensen de samenhang tussen gebeurtenissen ervaren.

Een moeilijke vraag is die naar de relatie tussen ontische en epistemische feiten. In instrumentalistische opvattingen over de aard van natuurwetten worden deze wetten als een soort afleidingsregels beschouwd. Als dat terecht is, is er weinig verschil tussen fysische noodzakelijkheid en zekerheid. Dat ik zo nadrukkelijk onderscheid tussen ontische en epistemische feiten komt, omdat dat onderscheid in de gewone taal en in de alledaagse ervaring zo nadrukkelijk wordt gemaakt. Dat wordt al direct duidelijk uit het bestaan van verschillende woorden, maar ook uit het gegeven dat men causaal verband als anders ziet dan enkel een mogelijkheid tot afleiding. Hetgeen er overigens niet aan af doet dat ook epistemische verbanden in de werkelijkheid worden gelokaliseerd: Het zijn bepaalde feiten die andere feiten zeker maken.

Het onderscheid tussen het ontische en het epistemische is dus in onze ontologie van alledag ingebakken en dat is de reden dat ik dat onderscheid ook zo nadrukkelijk maak. Maar dat sluit niet uit dat het in een revisionistische metafysica zou moeten verdwijnen. Instrumentalistische wetenschapsfilosofen zouden gelijk kunnen hebben. Dat is echter een kwestie die buiten het bestek van dit werk valt.

Als we hetgeen ik in deze paragraaf heb geschreven over verschillende typen van feiten in een schema onderbrengen, dan komt dat schema, met tussen haakjes steeds voorbeelden, er als volgt uit te zien:

4. Nexus.

Net als de meeste overige feiten berusten modale feiten, zoals we hebben gezien, op andere feiten. Modale feiten zijn relatief. Maar waarin bestaat de relatie tussen die andere feiten en de daarop gebaseerde (modale) feiten? We hebben in het vorige hoofdstuk gezien dat de lagen van het model met elkaar verbonden zijn doordat de lagere lagen de betekenis realiseren die essentieel is voor de hogere lagen. Omdat modale feiten feiten zijn en dus net als andere feiten voorkomen binnen lagen van het model, geldt dat ook voor modale feiten.

Modale feiten worden gekarakteriseerd door een bepaalde betekenis, die wordt gerealiseerd door de feiten waarop die modale feiten zijn gebaseerd. Evenals het geval is bij de onderlinge relatie tussen "gewone" feiten, zijn de relaties tussen de modale feiten en de hun "samenstellende" feiten benoembaar met reeds bekende termen. Ik heb reeds natuurwetten, afleidingsregels, gedragsregels en betekenispostulaten genoemd. Van deze drie behoren de afleidingsregels tot het epistemische gezichtspunt, de gedragsregels tot deontische gezichtspunten en de natuurwetten tot het fysische gezichtspunt. De betekenispostulaten behoren niet tot een gezichtspunt, maar geven de relaties aan tussen niet-modale feiten onderling. De naam "betekenispostulaten" is daarbij overigens bijzonder verwarrend, want die suggereert - zoals oorspronkelijk overigens ook de bedoeling was - dat het zou gaan om betekenisrelaties tussen woorden, terwijl het in mijn visie gaat om relaties waarbij bepaalde feiten, eigenschappen of dingen andere constitueren. In verband met dit verwarrende karakter van de uitdrukking "betekenispostulaten" zal ik zelf in het vervolg spreken van conceptuele nexus.

Hoewel met name natuurwetten en gedragsregels op het eerste gezicht heel verschillende zaken lijken, gaat het toch om dingen die een grote mate van verwantschap vertonen. Zo'n grote mate van verwantschap, dat het verantwoord lijkt om ze onder één noemer te vangen en die noemer zou ik, met een nieuw in te voeren term, die van de "nexus" willen laten zijn. Alvorens tot een nadere karakterisering over te gaan zou ik nexus voorlopig willen omschrijven als die dingen, die een relatie leggen tussen de verschillende lagen van de werkelijkheid. Omdat nexus verbanden leggen tussen de verschillende lagen van de werkelijkheid en omdat de onderdelen van die lagen, zoals feiten, dingen, gebeurtenissen, handelingen, enzovoort alle op conceptualisering berusten en diensgevolge met woorden aan te duiden zijn, kunnen nexus in taal worden uitgedrukt. Ze krijgen dan de vorm van universele subject-predikaat zinnen, zoals bijvoorbeeld "Metalen zetten bij verhitting uit", "Diefstal wordt gestraft met een geldboete van de vierde categorie", "Zweden zijn niet katholiek" en "Vrijgezellen zijn ongehuwde mannen van huwbare leeftijd".

Die vorm is bedriegelijk, omdat daardoor de indruk wordt gewekt dat het om beweerzinnen zou gaan. Maar hoewel deze zinnen de indruk wekken beweerzinnen te zijn, dienen de formuleringen van nexus goed van beweerzinnen te worden onderscheiden. Het centrale punt van verschil tussen een nexus en een beweerzin is dat een nexus een niet-talig instrument is waarmee de mens zijn werkelijkheid ordent en dat een beweerzin een taalenteit is die geschikt is als instrument om een bepaalde taalhandeling - te weten beweren - te verrichten.

Tussen nexus en universele beweerzinnen bestaan twee relaties die tot verwarring van de twee kunnen leiden. In de eerste plaats kunnen nexus zodanig in taal worden uitgedrukt dat er een

universele subject-predikaatzin ontstaat, het soort zin dat uitermate geschikt is voor het doen van beweringen. In de tweede plaats kan de door het gebruik van een nexus ontstane ordening van de werkelijkheid worden beschreven met de universele beweerszin die ook kan worden gebruikt om de formulering van de nexus te geven. Kelsen maakte in dit verband al een onderscheid tussen "Rechtsnormen" en "Rechtssätze", waarbij Rechtssätze de situatie beschrijven die in een rechtsgebied ontstaan is tengevolge van de in formulering identieke Rechtsnormen.³⁴⁴

Het onderscheid tussen nexus en universele beweerszinnen kan verder worden uitgewerkt aan de hand van het door Donnellan geïntroduceerde onderscheid tussen attributief en referentieel gebruik van uniek bepalende beschrijvingen (definite descriptions).³⁴⁵ Om dat onderscheid voldoende tot zijn recht te laten komen is het nuttig om wat verder in te gaan op de theorievorming aangaande verwijzing.

a. Russell's Theory of Descriptions.

In zijn artikel "On denoting" presenteerde Russell een theorie over de wijze waarop zinnen als "De vader van Karel II werd terechtgesteld" logisch geanalyseerd moeten worden. Wat met name interessant is aan die theorie, is de volgende wijze waarop de uniek bepalende beschrijving "de vader van Karel II" wordt weggeparafraseerd:

"It is not always false of x that x begat Charles II. and that x was executed and that 'if y begat Charles II., y is identical with x' is always true of y."³⁴⁶

Als we het werkwoord "verwekken" (beget) vervangen door "de vader zijn van", de metataalconstructie vervangen door objecttaal en de combinatie van twee negaties en de universele kwantor vervangen door de daaraan equivalente existentiële kwantor, komen we tot de gebruikelijker wijze van analyseren: "Er is een x, zodanig dat x de vader van Karel II is en voor alle y waarvoor geldt dat y de vader van Karel II is geldt dat y identiek is aan x, en dat x werd terechtgesteld".

Er zijn (op zijn minst) twee kwesties die deze wijze van analyseren zo interessant maken. De eerste kwestie, waar ik in dit verband niet verder op in zal gaan, is dat er beweerszinnen voorkomen in de analyse van de uniek bepalende beschrijving. Daardoor wordt het mogelijk dat de volledige zin waarin de uniek bepalende beschrijving voorkomt onwaar wordt door de onwaarheid van de beweerszinnen die in de analyse van de uniek bepalende beschrijving

³⁴⁴ Kelsen (1960), blz. 57 e.v.

³⁴⁵ Donnellan (1966).

³⁴⁶ Russell (1905).

voorkomen. Zo wordt de beroemde zin "De koning van Frankrijk is kaal" volgens Russell's analyse onwaar omdat Frankrijk geen koning heeft.³⁴⁷

Van meer belang voor de aan de orde zijnde problematiek is het feit dat, als men een uniek bepalende beschrijving analyseert zoals Russell dat voorstelt, de betekenis van de in de uniek bepalende beschrijving gebruikte predikaten een essentiële rol gaat spelen voor de vraag waar de beweerzin met daarin de uniek bepalende beschrijving over gaat. Volgens Russell's analyse is het niet mogelijk dat de persoon waarover de zin "De vader van Karel II werd terechtgesteld" gaat niet de vader van Karel II zou zijn. De uitdrukking "de vader van Karel II" kan volgens die analyse niet worden gebruikt om te verwijzen naar iemand die niet de vader van Karel II is. Dit gegeven mag op het eerste gezicht weinig opzienbarend lijken, maar het is toch niet zo vanzelfsprekend als die eerste indruk misschien lijkt. Dat blijkt wel als men de door Strawson en Searle aangehangen theorie over verwijzing bekijkt.

b. Verwijzing als semi-taalhandeling.

Plaatst Russell de analyse van uniek bepalende beschrijvingen in een semantische context, Strawson en Searle plaatsen de verwijzing en daarmee de rol van uniek bepalende beschrijvingen binnen de verwijzing in een pragmatisch perspectief. Het volgende citaat van Strawson is illustratief voor hun benaderingswijze:

"One of the main purposes for which we use language is the purpose of stating facts about things and persons and events. If we want to fulfil this purpose, we must have some way of forestalling the question, 'What (who, which one) are you talking about?' as well as the question, 'What are you saying about it (him, her)?' The task of forestalling the first question is the referring (or identifying) task. The task of forestalling the second is the attributive (or descriptive or classificatory or ascriptive) task."³⁴⁸

Strawson vervolgt dit betoog met te stellen dat de verwijzende taak wordt vervuld door de subjectsterm van de beweerzin en de attributieve taak door het predikaatsgedeelte. Maar los daarvan is het opvallend dat het gaat om taken die door de zinsdelen worden vervuld. De taal wordt hier als een instrument beschouwd dat voor bepaalde doeleinden kan worden gebruikt, dat bepaalde taken kan vervullen. Het pragmatische aspect van de taal wordt hier benadrukt.

Ditzelfde perspectief, maar dan meer expliciet, vinden we terug bij Searle. In zijn boek over taalhandelingen behandelt hij verwijzing als (een deel van) een taalhandeling.³⁴⁹ Ik schrijf "(een deel van) een taalhandeling", omdat verwijzing steeds deel uitmaakt van een andere

³⁴⁷ Voor een verdere uitwerking van en discussie over die kwestie, zie Strawson (1971), H1 en 4, Donnellan (1966) en Linsky (1977).

³⁴⁸ Strawson (1971), blz. 17.

³⁴⁹ Vgl. de titel van hoofdstuk 4 van Searle (1969).

taalhandeling en in zoverre geen zelfstandige taalhandeling is, maar aan de andere kant grote overeenkomst vertoont met andere taalhandelingen en daardoor vruchtbaar in termen van taalhandelingstheorie kan worden besproken. Waarschijnlijk kan men de situatie het best omschrijven door te spreken van een semi-taalhandeling. De functie van deze semi-taalhandeling is dan om duidelijk te maken waar de zin waarin de verwijzende uitdrukking voorkomt over gaat.

Het verdient in dit verband overigens opmerking dat een verwijzende uitdrukking een instrument is in handen (of mond) van degene die de taalhandeling verricht, van een mens dus. Het is de spreker (ik zal de mogelijke schrijver buiten beschouwing laten) die verwijst, en zij gebruikt een bepaalde uitdrukking als instrument. Vandaar dat de term "verwijzende uitdrukking" eigenlijk misleidend is. Het is niet de uitdrukking die verwijst, maar de spreker die met behulp van de uitdrukking verwijst. Ik zal de term "verwijzende uitdrukking" blijven gebruiken, maar dan als afkorting voor het langere "uitdrukking die wordt gebruikt om te verwijzen".

Taalhandelingen kunnen slagen of niet. De taalhandeling "verwijzen" is geslaagd, als de spreker er in slaagt het object waarover de volledige taalhandeling gaat eenduidig voor de toehoorder te identificeren. Daartoe is volgens Searle vereist, hetzij dat de verwijzende uitdrukking predikaten bevat die slechts aan één object toekomen, of dat de uiting van die uitdrukking, tezamen met de context, een bepaalde ostensieve of indexicale presentatie van een uniek object oplevert, of dat de uiting van de uitdrukking een mengeling van indexicale indicatoren en beschrijvingen bevat die afdoende is om een uniek object te identificeren.³⁵⁰ Hierbij is het vanzelfsprekend dat het uniek geïdentificeerde object ook het door de spreker geïntendeerde object dient te zijn.

Uit deze door Searle genoemde voorwaarden wordt duidelijk dat voor het slagen van een verwijzing in het algemeen, naast de verwijzende uitdrukking, contextuele factoren een rol spelen. De betekenis van de verwijzende uitdrukking is een instrument (naast de context) om een handeling te doen slagen.³⁵¹ Hoewel, indien bij het verwijzen gebruik wordt gemaakt van een uniek bepalende beschrijving, het object waarnaar wordt verwezen in het algemeen wel de eigenschappen zal dienen te hebben die in de uniek bepalende beschrijving worden genoemd, is dat niet noodzakelijk. Als het lukt om naar de president van Frankrijk te verwijzen met behulp van de uitdrukking "de koning van Frankrijk" - en dat zal in bepaalde contexten wel lukken - dan is de verwijzing geslaagd, ook al heeft Frankrijk geen koning. We kunnen hieruit concluderen dat de betekenis van de predikaten die in de verwijzende uitdrukking worden gebruikt niet wezenlijk, maar slechts instrumenteel bijdraagt aan de betekenis van de gehele zin. Dit in tegenstelling tot de rol die de betekenis van die predikaten volgens Russell's theorie der beschrijvingen zou spelen.

³⁵⁰ Searle (1969), blz. 80.

³⁵¹ Vgl. ook Strawson (1971), blz. 19 e.v.

c. Attributief en referentieel gebruik van verwijzende uitdrukkingen.

"I will call the two uses of definite descriptions I have in mind the attributive use and the referential use. A speaker who uses a definite description attributively in an assertion states something about whoever or whatever is the so-and-so. A speaker who uses a definite description referentially in an assertion, on the other hand, uses the description to enable his audience to pick out whom or what he is talking about and states something about that person or thing. In the first case the definite description might be said to occur essentially, for the speaker wishes to assert something about whatever or whoever fits that description; but in the referential use the definite description is merely one tool for doing a certain job - calling attention to a person or thing - and in general any other device for doing the same job, another description or a name, would do as well. In the attributive use, the attribute of being the so-and-so is all important, while it is not in the referential use."³⁵²

Op deze wijze omschrijft Donnellan het door hem geïntroduceerde onderscheid tussen attributief en referentieel gebruik van uniek bepalende beschrijvingen. Het referentiële gebruik is overeenkomstig wat ik onder b over verwijzing heb geschreven. Dit komt ook overeen met wat Strawson en Searle over verwijzing zeggen. Het attributieve gebruik heeft daarentegen wel wat weg van de analyse van Russell. Niet dat iemand die een uniek bepalende beschrijving attributief gebruikt daarmee beweert dat er maar één object is dat aan die uniek bepalende beschrijving voldoet, maar er is wel overeenstemming in het feit dat predikaten in een attributief gebruikte uniek bepalende beschrijving essentieel voorkomen, net zoals ze dat volgens Russell's analyse zouden doen.

Als een uniek bepalende beschrijving attributief wordt gebruikt, dient hij niet om een object of persoon voor de toehoorder te identificeren, maar heeft hij als functie om duidelijk te maken over wat voor soort persoon of object iets wordt gezegd. Hij heeft dan strikt genomen geen identificerende functie, want identificatie veronderstelt iets dat wordt geïdentificeerd, terwijl een uniek bepalende beschrijving attributief kan worden gebruikt om iets te zeggen over een persoon of object waarvan noch de spreker, noch de toehoorder weet wie of wat het is. Er is, om het in Russelliaanse termen te zeggen, slechts knowledge by description, geen knowledge by acquaintance.

Het valt in dit verband ook op dat zinnen waarin een uniek bepalende beschrijving attributief wordt gebruikt heel natuurlijk van een modale kwalificator kunnen worden voorzien, zonder dat de betekenis van de zin daarmee verandert. Neem bijvoorbeeld de illustratie die Donnellan zelf gebruikt, "De moordenaar van Smid is krankzinnig". Als de uniek bepalende beschrijving "de moordenaar van Smid" attributief wordt gelezen, zegt deze zin iets over de persoon, wie dat ook moge zijn, die Smid heeft vermoord. De omstandigheden waaronder deze zin in de attributieve lezing wordt gebruikt zijn bijvoorbeeld dat uit de toestand van het ernstig toegenomen lijden van

³⁵² Donnellan (1966), blz. 46.

Smid wordt geconcludeerd dat de moordenaar krankzinnig is. Die conclusie kan net zo goed worden uitgedrukt met het epistemisch modale "De moordenaar van Smid moet wel krankzinnig zijn". Deze laatste zin heeft mijns inziens dezelfde strekking als zijn niet-modale, attributief geïnterpreteerde tegenhanger. Dat wijst er op dat zinnen waarin een uniek bepalende beschrijving attributief wordt gebruikt wezenlijk verschillen van de overeenkomstige zinnen waarin de uniek bepalende beschrijving referentieel wordt gebruikt.

d. Attributief gebruik van universele kwantoren.

Het onderscheid tussen attributief en referentieel gebruik van subjectstermen wordt van belang voor nexus, indien dit onderscheid ook wordt toegepast op universele kwantoren. Het gaat hier om het onderscheid dat ook wel bekend staat als dat tussen kwantificatie over respectievelijk een open en een gesloten domein. Dit speelt in de wetenschapsfilosofische literatuur ten aanzien van natuurwetten. Het is daar gebruikelijk te onderscheiden tussen universele zinnen die wel, en universele zinnen die geen wetmatigheden uitdrukken. Men kan zich voorstellen dat er een natuurwet is die inhoudt dat er geen lichamen met een massa van meer dan een triljard kilo in de gewone ruimte kunnen bestaan (bijvoorbeeld omdat zulke lichamen zich zouden samentrekken tot een zwart gat). Die wet kan worden geformuleerd als "Lichamen van meer dan een triljard kilo bestaan niet (in de gewone ruimte)". Men kan zich echter ook de situatie voorstellen dat die wet niet bestaat, maar dat er toevallig geen lichamen in de ruimte voorkomen met een massa van meer dan een triljard kilo. Dat gegeven zou men kunnen beschrijven met dezelfde zin.³⁵³ In het eerste geval gaat het evenwel niet om een beweerzin, maar om de formulering van een natuurwet³⁵⁴, terwijl de zin, indien op de tweede wijze geïnterpreteerd, wel een beweerzin is. Tenslotte kan zich ook nog de situatie voordoen dat er tengevolge van de wet de facto, maar niet contingent, want noodzakelijk op basis van de wet, in de ruimte geen lichamen van meer dan een triljard kilo voorkomen. In de zin waarmee die situatie wordt beschreven wordt dan gekwantificeerd over een gesloten domein, te weten het (misschien wel oneindig grote) domein van de ruimte.

Ditzelfde onderscheid kan men, zoals reeds vermeld, ook op deontisch gebied maken. Kelsen merkte in dit verband op dat men kan onderscheiden tussen zinnen die de formulering van rechtsregels geven (Rechtsnormen in de theorie van Kelsen) en zinnen die de rechtstoestand in een bepaald rechtssysteem beschrijven (Rechtssätze). Laten we dit onderscheid eens toepassen op de zin "Alle dieven moeten worden gestraft". Deze zin kan op twee wijzen worden

³⁵³ Voor een vergelijkbaar voorbeeld, zie Hempel (1966), blz. 57.

³⁵⁴ Men zou kunnen stellen dat ook de formulering van een natuurwet een beweerzin is, namelijk een beweerzin met de strekking dat het in die zin weergegeven verband zich in de werkelijkheid voordoet. Ik deel die opvatting niet. Mijns inziens moet worden onderscheiden tussen de formulering van een natuurwet en de bewering dat die formulering inderdaad op de natuur van toepassing is. Die laatste kwestie, die van de adequatie (mijns inziens niet: de waarheid) van een formulering van een natuurwet, is een empirische en uitspraken daarover zijn beweerzinnen. In zulke uitspraken komen evenwel geen attributief gebruikte verwijzende uitdrukkingen voor.

geïnterpreteerd, namelijk als de formulering van de rechtsregel die maakt dat dieven moeten worden gestraft en als beschrijving van een toestand waarin alle dieven gestraft moeten worden. Deze laatste toestand kan intreden op grond van de regel dat dieven gestraft moeten worden, maar kan zich ook voordoen als die regel in een bepaald rechtssysteem niet geldt. Men denke bijvoorbeeld aan het geval dat alle dieven (toevallig) een revolver hebben en dat de regel geldt dat het bezit van een revolver strafbaar is. De dieven zijn dan niet strafbaar omdat ze dieven zijn, maar omdat ze een revolver hebben. Dat de strafbare personen toevallig de volledige categorie dieven insluit, maakt het mogelijk om van alle dieven te zeggen dat ze gestraft moeten worden.

Op epistemisch gebied tenslotte kan men ook soortgelijke voorbeelden bedenken. Men kan bijvoorbeeld de afleidingsregel dat Zweden niet katholiek zijn op dezelfde wijze formuleren als de beweerzin dat geen enkele Zweed katholiek is.³⁵⁵

Waarin onderscheiden de formuleringen van de gedragsregels, van de wetmatigheden en van de afleidingsregels zich van de beweerzinnen met gelijke formulering? Het antwoord kan eenvoudig zijn: in de formuleringen van de nexus wordt de universele kwantor attributief gebruikt en in de beweerzinnen wordt die kwantor referentieel gebruikt. De beweerzinnen gaan over individuen die alle met behulp van één predikaat kunnen worden geïdentificeerd, omdat ze (eventueel contingent) tezamen alle leden van één klasse vormen. De nexus gaan niet ergens over (want het zijn - in tegenstelling tot hun talige formuleringen - geen taalentiteiten, laat staan beweerzinnen), maar leggen verband tussen klassen van entiteiten die gekarakteriseerd worden door een predikaat of groep van predikaten. De formuleringen van nexus hebben dezelfde oppervlaktestructuur als universele beweerzinnen. Het zijn echter geen beweerzinnen, maar uitdrukkingen in taal van verbanden in de werkelijkheid. Omdat nexus betrekking hebben op dingen voor zover ze tot een bepaalde soort behoren, wordt in hun formulering de universele kwantor attributief gebruikt.

Een ander verschil tussen formuleringen van nexus en daarmee in formulering overeenstemmende beweerzinnen is dat bij de formuleringen van nexus, in tegenstelling tot bij beweerzinnen, het woord "alle" kan worden weggelaten. De regel "Dieven moeten worden gestraft" is dezelfde als "Alle dieven moeten worden gestraft". "Dieven moeten worden gestraft" kan daarentegen geen beweerzin zijn.

e. Wat zijn nexus?

Het is nu de gelegenheid om wat te zeggen over de aard van nexus. Ik heb ze in het begin van deze paragraaf omschreven als die dingen die een relatie leggen tussen de verschillende lagen van de werkelijkheid. De eerste nuancering die op deze omschrijving dient te worden aangebracht betreft de actieve vorm waarin de rol van nexus wordt beschreven. Nexus zijn een

³⁵⁵ Hierop berust de door Toulmin gesignaleerde dubbelzinnigheid in het traditionele syllogisme. Vgl. Toulmin (1958), blz. 107 e.v.

soort dingen en dingen doen uit zichzelf niets. Het zijn mensen die nexus hanteren, die de nexus gebruiken om hun werkelijkheid op te bouwen.

Maar dat gebruik van nexus door mensen kan op twee manieren worden benaderd, namelijk vanuit het perspectief van de individuele mens, die de nexus als cultureel gegeven heeft te aanvaarden en vanuit het perspectief van de mensheid, die de nexus maakt tot wat ze zijn. Wat dat eerste perspectief, dat van de individuele mens, betreft, het is waarschijnlijk maar relatief zelden zo dat de mens zijn nexus bewust hanteert. Het zal vaker gaan om door de evolutie en de opvoeding en socialisatie ingeslepen patronen van percipiëren van de werkelijkheid (conceptuele- en ontische nexus), handelen en motiveren van handelen (deontische nexus) en redeneren (epistemische nexus). Slechts in gevallen van reflectie op eigen gedrag en in uitzonderlijke andere gevallen zullen mensen zich realiseren welke nexus ze toepassen. Wetenschapsbeoefening is zo'n uitzondering en wel een in onze cultuur bijzonder prominente. De nexus zijn dus veelal geen afzonderlijke factor naast het menselijk gedrag maar een speciale regelmaat binnen dat gedrag. Speciaal, omdat de mogelijkheid van explicitering van de nexus meestal wel aanwezig is.

Bezien vanuit het perspectief van de mensheid valt op dat nexus in het algemeen maakbaar zijn. Voor wat gedrags- en afleidingsregels betreft is dat een overbekend gegeven, maar met name wat de natuurwetten betreft zal de stelling van de maakbaarheid niet oncontroversieel zijn. Maar misschien verdwijnt dat controversiële karakter tot op zekere hoogte als men bedenkt dat in mijn visie natuurwetten dingen zijn die maken dat aan bepaalde feiten een noodzakelijkheidservaring toekomt. Ze leggen verband tussen bepaalde "gewone" feiten en noodzakelijke feiten, feiten met een bepaalde betekenis voor mensen. Dat sluit niet uit dat er onafhankelijk van de mens factoren zijn die bepalen waarom bepaalde feiten wel, en andere niet een noodzakelijkheidservaring oproepen. Het betreft hier weer de kwestie in hoeverre de mens vrij is in zijn structureren van de werkelijkheid.

De maakbaarheid van de natuurwetten bestaat hierin, dat het de menselijke geest is die aan bepaalde feiten betekenis kan geven en dat natuurwetten de regelmaat in betekenis-toekenning zijn en wel de regelmaat in de toekenning van een noodzakelijkheidservaring. Deze regelmaat kan, maar hoeft niet (altijd) zijn grondslag te vinden in beïnvloeding vanuit de werkelijkheid an sich.³⁵⁶

³⁵⁶ In dit verband speelt natuurlijk het probleem dat door Schopenhauer werd opgeworpen voor de theorie van Kant, te weten hoe de werkelijkheid an sich van invloed kan zijn op de noodzakelijkheidservaring, als causaal verband zich slechts in de werkelijkheid voordoet. Hoewel ik geen oplossing voor dit probleem ken die mijzelf bevredigend toelijkt, zou men kunnen denken aan een mensonafhankelijk regelmaat in de werkelijkheid an sich (maar waar zou die regelmaat uit moeten bestaan in zo'n ongestructureerd geheel?), die in de gewone werkelijkheid tot uitdrukking komt in noodzakelijkheidservaring en de daaruit voortvloeiende causale wetten.

f. Nexus en gezichtspunten.

Nexus zijn vaak aan een gezichtspunt gebonden. Zo zijn er morele nexus, juridische nexus, fysische nexus, technologische nexus, epistemische nexus, nexus vanuit het gezichtspunt van de boer enzovoort.

Het is de aard van een nexus, die in geval van modale feiten bepaalt tot welk gezichtspunt een bepaald modaal feit behoort. Als een modaal feit op een fysische nexus berust gaat het om een modaal feit vanuit het fysische gezichtspunt. Behoort de nexus tot het juridische gezichtspunt, dan gaat het om een modaal feit vanuit het juridische gezichtspunt enzovoort. De gezichtspuntgebondenheid van nexus gaat dus vooraf aan de gezichtspuntgebondenheid van modale feiten. Een modaal feit behoort tot een bepaald gezichtspunt, omdat de nexus waarop het berust tot dat gezichtspunt behoort.

g. De naam "nexus".

De dingen die ik nexus heb genoemd omvatten een aantal naar meer gebruikelijke opvattingen wijd uiteenlopende zaken, zoals conceptualiseringscriteria (vaak verward met taalregels), afleidingsregels, gedragsregels en natuurwetten. Ik hoop in het voorafgaande voldoende duidelijk te hebben gemaakt wat deze op het eerste gezicht nogal uiteenlopende dingen met elkaar gemeenschappelijk hebben, namelijk dat ze verband leggen tussen verschillende lagen van de werkelijkheid. Die gemeenschappelijke functie rechtvaardigt mijns inziens dat ze met één verzamelnaam worden aangeduid en ik heb de naam "nexus" daarvoor uitgekozen. De reden waarom ik voor dit neologisme heb gekozen is dat iedere bestaande term (ik heb de term "regel" langdurig overwogen) misverstanden oproept. Het woord "nexus" suggereert, hoewel het geen gangbaar Nederlands woord is, iets van een samenhang en is daarom geschikt om te staan voor iets dat verbanden legt.

h. Nexus en redenen.

In een eerder hoofdstuk³⁵⁷ heb ik gewezen op verschillende gevallen waarin het woord "reden" wordt gebruikt en ik heb toen aangekondigd later te zullen betogen waarom het in al die verschillende gevallen om hetzelfde reden-begrip zou gaan. Het is nu de gelegenheid om die belofte in te lossen.

Alle verschillende soorten redenen hebben gemeenschappelijk dat ze feiten op één niveau van de werkelijkheid zijn, die ten grondslag liggen aan feiten op een niveau hoger. Ze zijn redenen voor het zich voordoen van die hogere feiten. Dat iets een zitting, een rugleuning en twee of meer poten heeft, zijn redenen (constituerende feiten) voor het stoel-zijn van dat object. Dat stuk metaal M verhit wordt, is de reden (oorzaak) dat het (noodzakelijkerwijs) uitzet. Dat het nu een minuut voor twaalf is, is de (epistemische) reden waarom de trein waarschijnlijk binnenkort zal

³⁵⁷ H4, par. 6.

aankomen. Dat ik dacht dat het zou gaan regenen is de reden (oorzaak-reden) dat ik mijn regenjas heb aangedaan. En dat het regent is de (gedragleidende) reden waarom ik mijn regenjas zou moeten aantrekken.

Hoewel het om verschillende gezichtspunten gaat en daardoor de indruk wordt gewekt dat het ook om verschillende soorten van redenen zou gaan, hebben alle redenen het karakter van constituerende feiten. Redenen zijn constituerende feiten. Dat gemeenschappelijke heeft blijkens het gewone taalgebruik in de metafysica van het dagelijks leven reeds de ingang gevonden (of is die nooit kwijt geraakt) die het bij de filosofen nog (weer) moet krijgen.

5. Prima facie modaliteit.

Op het gebied van de gewone feiten zijn we de verschijnselen "open texture" en "defeasible concepts" tegengekomen. Deze verschijnselen hebben hun tegenhanger op het modale vlak in het verschijnsel van prima facie modaliteit. Zo hebben we op deontisch gebied bijvoorbeeld het verschijnsel "prima facie verplichting", dat door Ross werd geïntroduceerd.³⁵⁸ Maar voor we ons daarmee zullen bezighouden eerst iets over het prima facie-karakter van modaliteit op het ontische vlak. Vaak wordt als omschrijving van noodzakelijkheid gegeven dat iets noodzakelijkerwijs het geval is, als dat het geval is in alle mogelijke werelden.³⁵⁹ Deze omschrijving heeft op het eerste gezicht een grote aannemelijkheid en deze aannemelijkheid wordt niet aangetast door de voorbeelden van noodzakelijkheid waar gewoonlijk mee wordt gewerkt. Het betreft namelijk veelal gevallen van logische of mathematische noodzakelijkheid, zoals bijvoorbeeld dat negen noodzakelijkerwijs groter is dan zeven. Dat negen in de rekenkunde wordt gedefinieerd als de opvolger van de opvolger van zeven is het enige feit dat van belang is voor de beantwoording van de vraag of negen mathematisch gezien noodzakelijkerwijs groter is dan zeven. Gegeven dat feit kan negen niet anders dan groter zijn dan zeven en is negen dus in alle mogelijke werelden groter dan zeven.

Een dergelijke situatie, waarin de feiten waarop het modale feit berust de enige feiten zijn die van belang zijn voor het zich voordoen van datgene waarvan het modale oordeel zegt dat het zich noodzakelijkerwijs voordoet, is echter uitzonderlijk. Laten we een ander voorbeeld van ontische modaliteit bekijken, namelijk het geval dat een stuk metaal (M), dat wordt verhit, fysisch noodzakelijkerwijs uitzet. Er is een fysische nexus (natuurwet), die zegt dat stukken metaal die worden verhit uitzetten. Toepassing van die nexus op een concreet geval levert op dat M noodzakelijkerwijs uitzet nu het wordt verhit. Hier is evenwel het feit van de verhitting niet het enige feit dat relevant is voor het al dan niet uitzetten van M. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat M onder zo grote druk staat, dat het niet kan uitzetten. In dat geval is er sprake van een andere nexus, die het feit dat M onder grote druk staat tot oorzaak maakt van het feit dat M niet kan

³⁵⁸ Ross (1930), blz. 28.

³⁵⁹ Vgl. Loux ed. (1979), blz. 20.

uitzetten. We komen hier tot het paradoxale resultaat dat als M wordt verhit terwijl het onder grote druk staat, dat stuk metaal noodzakelijkerwijs wel en niet uitzet.

Op het deontische vlak bestaat er al lang aandacht voor dergelijke situaties. Een recent voorbeeld is afkomstig van Hare³⁶⁰: Iemand heeft zijn kinderen beloofd de volgende dag met ze te gaan picknicken. Op het laatste moment komt echter het bericht dat een oude kennis uit Australië zal overkomen en rondgeleid wil worden door de universiteit. Het is echter niet mogelijk om zowel te gaan picknicken als die kennis rond te leiden, zodat onze held opgescheept zit met twee onverenigbare plichten.

De situatie is vergelijkbaar met die van het stuk metaal. Verschillende natuurwetten maken daar dat verschillende feiten ten grondslag liggen aan "onverenigbare" modale feiten. De vraag die ik nu aan de orde wil stellen is of die modale feiten echt onverenigbaar zijn.

Om te beginnen met het geval van de botsende plichten, het is duidelijk dat het niet mogelijk is om tegelijkertijd een kennis door de universiteit rond te leiden en met zijn kinderen te gaan picknicken. Maar zijn de verplichtingen tot die gedragingen daarom ook onverenigbaar? Searle meent van niet.³⁶¹ Hij maakt onderscheid tussen prima facie verplichtingen en absolute verplichtingen en stelt dat in een conflictsituatie een absolute verplichting de overhand heeft over een prima facie verplichting, maar dat een prima facie verplichting daarom nog niet, zoals Ross stelde, een onechte verplichting is.

De opvatting van Searle dat onverenigbaarheid van gedragingen niet de onverenigbaarheid van de verplichtingen tot die gedragingen impliceert, sluit goed aan bij mijn theorie over de aard van modaliteit. Er kan zich de situatie voordoen dat modale feiten botsen. Dergelijke gevallen doen zich voor bij botsende plichten en bij elkaar tegenwerkende fysieke krachten. Dan moet men onderscheiden tussen prima facie modale feiten en modale feiten alles wel beschouwd. Dit onderscheid speelt steeds binnen één gezichtspunt. Er kunnen dan binnen dat gezichtspunt redenen voor een bepaald modaal feit zijn en redenen voor een daaraan tegengesteld modaal feit. Binnen het fysische gezichtspunt zou men in dit verband kunnen denken aan het feit van de verhitting van een stuk metaal, dat de reden oplevert waarom dat stuk metaal zou uitzetten en aan de hoge druk, die een reden oplevert voor het gelijk blijven, zo niet kleiner worden van de omvang van het stuk metaal.

De resultante van alle prima facie modale feiten vanuit één gezichtspunt is een modaal feit alles wel beschouwd vanuit dat gezichtspunt. Dat doet er niet aan af dat de prima facie modale feiten blijven bestaan. Zo is het dus mogelijk dat iemand iets zowel wel, als niet moet doen. Het gaat dan om een prima facie moeten.³⁶² Alles wel beschouwd moet hij het natuurlijk wel of niet doen,

³⁶⁰ Hare (1981), blz. 27.

³⁶¹ Searle (1978).

³⁶² Ik stap hier over van de term "verplichting" op "moeten", omdat een verplichting een moeten met een bepaalde grondslag is. Verplichtingen zijn ook steeds verplichtingen jegens een ander. Dat laatste geldt niet voor de ruimere categorie "moeten". Dat ik oorspronkelijk de term "verplichting" gebruikte komt omdat de tekst van Searle het woord "obligation" bevat.

maar dat doet niet af aan het voortbestaan van het *prima facie* moeten. De feiten die aan de verschillende gevallen van moeten ten grondslag liggen blijven hun gedragleidende betekenis behouden, ook al doen zich feiten met een tegengestelde betekenis voor.

Tegen deze voorstelling van zaken zou kunnen worden aangevoerd dat men niet kan zeggen dat iemand A moet doen, terwijl de spreker weet dat hij alles wel beschouwd A niet moet doen. Deze tegenwerping is slechts ten dele terecht. Inderdaad kan men moeilijk zeggen dat iemand iets moet doen, terwijl hij het alles wel beschouwd niet moet doen. Maar dat berust op een conversationale vooronderstelling.³⁶³ Het is misleidend om te zeggen dat iemand iets moet doen, als men weet dat hij het in laatste instantie niet moet doen. Maar het is niet onwaar.

Ik heb dus alle reden om de opvattingen van Searle over te nemen. Dat geldt ook voor de parallel die Searle, in navolging van Ross, trekt met verschillende krachten die op één lichaam werken en die leiden tot één resulterende versnelling. Dat een lichaam naar één kant wordt versneld sluit niet uit dat er een kracht is die een andere kant op werkt. Hiermee zijn we reeds gekomen op de overeenkomst tussen deontische feiten en ontische feiten. Het geval van twee krachten die, hoewel verschillend gericht, één resulterende versnelling opleveren, komt in essentie overeen met het geval dat een stuk metaal wordt verhit, maar tevens onder grote druk staat. Ook in dat geval is er sprake van twee krachten die twee verschillende kanten opwerken, maar die slechts één resultante hebben. Ik stel me voor dat we in dit geval, net als bij zijn deontische tegenhanger, aannemen dat er sprake is van conflicterende modale feiten, te weten die van het noodzakelijkerwijs uitzetten en die van het noodzakelijkerwijs niet uitzetten. Net als bij het deontische geval, impliceert dan de onverenigbaarheid van uitzetten en niet-uitzetten niet de onverenigbaarheid van de conflicterende modale feiten. Een stuk metaal kan dus tegelijkertijd noodzakelijkerwijs wel en niet uitzetten.

Ik kan me voorstellen dat deze transpositie van conflicterende modale feiten van deontisch naar ontisch gebied niet zomaar wordt geaccepteerd, al vloeit de mogelijkheid van zo'n transpositie wel voort uit het model van waaruit de modale feiten kunnen worden verklaard. Als men al geneigd is om botsende plichten te aanvaarden, dan ligt het nog lang niet voor de hand dat men tevens geneigd is om botsende ontische feiten te aanvaarden. De belangrijkste grond voor het benadrukken van dit verschil ligt er mijns inziens in dat men in dit verband het onderscheid tussen feit en norm gebruikt. De deontische feiten zouden op het vlak van het normatieve liggen en dat zou met zich meebrengen dat de eis van consistentie, die op het vlak van het feitelijke voortvloeit uit het gegeven dat de werkelijkheid niet met zichzelf in strijd kan zijn, niet op het gebied van het normatieve zou gelden. Vandaar dat sommigen bereid zullen zijn om wel conflicterende plichten, maar niet strijdende ontische modale feiten als mogelijk te aanvaarden.

Deze zienswijze wil ik bestrijden. Ik verwerp de tweedeling deontisch/feitelijk op de wijze waarop deze gewoonlijk wordt gemaakt. Als men wil kan men datgene wat bestaat (in de ruimste zin des woords) onderverdelen in verschillende categorieën. Zo is er de tweedeling tussen *nexus enerzijds* en *feiten anderzijds*. Maar binnen de groep feiten kan men ook een onderverdeling

³⁶³ Vgl. Raz (1975), blz. 30 en Levinson (1983), blz. 97 e.v.

aanbrengen. Zo kan men bijvoorbeeld onderscheiden tussen "gewone" feiten, waardefeiten en modale feiten, waarbij deze laatste categorie verder kan worden onderverdeeld in ontische, epistemische en deontische feiten.

Het argument dat de werkelijkheid niet met zichzelf in strijd kan zijn geldt, voor zover het op gaat, eventueel met betrekking tot de "gewone" feiten³⁶⁴, maar zeker niet voor modale feiten. Dat komt omdat modale feiten, meer nog dan "gewone" feiten, expliciteringen van betekenissen zijn. Alle feiten worden gekenmerkt door de voor hun karakteristieke betekenis, maar modale feiten bestaan enkel uit die betekenis. Nu kan de werkelijkheid heel goed op onverenigbare manieren worden geduid. De mogelijkheid van een "meerdere" werkelijkheid is tevens die van strijdige modale feiten. En er is daarbij geen verschil wat betreft epistemische, ontische, of deontische feiten. Dat wil dus zeggen dat aan de tweedeling feitelijk/deontisch geen argument kan worden ontleend tegen de transpositie van het *prima facie* karakter van modaliteit van de deontische feiten naar de ontische (of de epistemische) feiten.

Is men bereid een parallel te trekken tussen deontische en ontische modale feiten, dan vergt dat een concessie. Men moet de stelling opgeven dat als iets noodzakelijkerwijs het geval is, het dan ook in alle mogelijke werelden het geval is. Dit impliceert dat de definitie van noodzakelijkheid in termen van mogelijke werelden dient te vervallen.³⁶⁵ Het is mogelijk dat iets noodzakelijkerwijs het geval is, zonder dat het in alle mogelijke werelden het geval is, ja zelfs zonder dat het in de actuele wereld het geval is.

Behalve dat modale feiten met elkaar kunnen botsen, is er nog een tweede reden waarom modale feiten een *prima facie* karakter hebben. Modale feiten zijn feiten met een bepaalde betekenis en de feiten die aan die modale feiten ten grondslag liggen realiseren die betekenis. Bij de behandeling van het verschijnsel van de defeasible concepts hebben we al gezien dat feiten die normaliter een bepaalde betekenis realiseren deze betekenis niet steeds realiseren. Het geval kan zich voordoen dat er extra feiten zijn die maken dat de betreffende betekenis niet wordt gerealiseerd. En daarbij bestaat de mogelijkheid dat de reeks van feiten die dat effect kunnen verzorgen niet limitatief valt op te sommen.³⁶⁶ Welnu, deze situatie doet zich ook voor bij modale feiten. Voor zover men slechts de feiten beschouwt die aan een bepaald modaal feit ten grondslag liggen, is er sprake van een modaal feit dat op die feiten is gebaseerd. Dit kunnen we nu een *prima facie* modaal feit noemen. Als we de feiten uitbreiden met andere feiten, dan bestaat de mogelijkheid dat de door de oorspronkelijke groep feiten gerealiseerde betekenis en daarmee het corresponderende modale feit komt te vervallen. Vaak zal er dan een andere betekenis worden

³⁶⁴ Maar Goodman geeft mijns inziens overtuigende argumenten dat het zelfs niet voor gewone feiten op gaat en dat verschillende even correcte conceptualiserings van de werkelijkheid an sich, dus twee even correcte werkelijkheden, wel met elkaar in strijd kunnen zijn. Vgl. Goodman (1978), H1 en H7 en Goodman (1984), blz. 276 e.v.

³⁶⁵ Dat is geen ramp als men bedenkt dat mogelijke werelden nauwelijks te omschrijven zijn zonder gebruik te maken van modale noties. Voor een verdere bespreking van deze en aanverwante problematiek, zie Loux ed. (1979).

³⁶⁶ Vgl. H4, par. 14.

gerealiseerd. Slechts indien men de beschikking heeft over alle feiten die voor de nexus van een bepaald gezichtspunt van belang zijn, kan men concluderen dat wat noodzakelijkerwijs het geval is op basis van al die feiten, ook echt het geval is in alle vanuit dat gezichtspunt mogelijke werelden. Daarbij dient een vanuit dat gezichtspunt mogelijke wereld gedefinieerd te worden als een wereld waarin alle nexus van het betreffende gezichtspunt gelden. Zo'n geval is het reeds eerder genoemde voorbeeld dat negen noodzakelijkerwijs groter is dan zeven. Met de in de rekenkunde geldende definities van negen en van zeven zijn alle relevante feiten gegeven en is wat op basis van die feiten noodzakelijkerwijs het geval is ook echt in alle rekenkundig mogelijke werelden het geval.

Voor dergelijke gevallen gebruik ik de term "modaal feit alles wel beschouwd". Een modaal feit alles wel beschouwd doet zich voor, als er sprake is van een modaal feit vanuit een bepaald gezichtspunt en als dat modale feit berust op alle feiten die door de nexus van dat gezichtspunt relevant worden gemaakt voor de modale feiten vanuit dat gezichtspunt. Een prima facie modaal feit daarentegen doet zich voor als het modale feit niet op alle vanuit dat gezichtspunt gezien relevante feiten berust. Iets is dus juridisch alles wel beschouwd verplicht, als het verplicht is op basis van alle feiten die door rechtsregels voor dat gedrag relevant worden verklaard. En een stuk metaal zet alles wel beschouwd fysisch noodzakelijkerwijs uit, als het noodzakelijkerwijs uitzet op basis van alle door natuurwetten relevant gemaakte feiten. Voor deze modale feiten alles wel beschouwd is de definitie van noodzakelijkheid in termen van mogelijke (of deontisch perfecte³⁶⁷) werelden correct.

6. De onderlinge verhouding van modale feiten.

In deze paragraaf zal ik de onderlinge verhouding van modale feiten die tot één gezichtspunt behoren bespreken. Maar alvorens daartoe over te gaan wil ik eerst nog kort een kwestie aan de orde stellen die betrekking heeft op de onderlinge verhouding van modale feiten die tot verschillende gezichtspunten behoren, met name tussen modale feiten van het epistemische gezichtspunt en andere modale feiten. Het betreft een fout die regelmatig wordt gemaakt en die er op neer komt om ontische noodzakelijkheid tot epistemische noodzakelijkheid te reduceren en om alle nexus als afleidingsregels te beschouwen.

In zijn "The philosophy of science" beschouwt Toulmin de noodzakelijkheid, die tot uitdrukking wordt gebracht in een oordeel als "If the wall is 6 ft. high and the sun is at 30 degrees, the shadow must be 10 1/2 ft. deep", als de noodzakelijkheid van een afleiding en hij spreekt van natuurwetten als "runabout inference tickets".³⁶⁸ En in zijn "Reason in ethics" schrijft Toulmin dat een "beroep op een 'beginsel' in ethische kwesties net is als een beroep op een 'wet' in de wetenschap: men mag zowel 'beginselen' als 'natuurwetten' beschouwen als korte

³⁶⁷ Vgl. Hintikka (1971).

³⁶⁸ Toulmin (1953), blz. 95 en 103/4.

samenvattingen van ervaringen, als gecondenseerde vergelijkingen".³⁶⁹ In zijn "The uses of argument" tenslotte, bespreekt Toulmin afleidingsregels (hij spreekt van "warrants") die tot verschillende gebieden behoren en die door verschillende soorten feiten kunnen worden onderbouwd. En daarbij noemt hij expliciet de mogelijkheid dat warrants behoren tot het gebied van de moraal.³⁷⁰

Deze fout is wel enigszins voor de hand liggend, want er bestaat een nauwe samenhang tussen ontische en deontische nexus enerzijds en de daarmee corresponderende afleidingsregels anderzijds. Als er een natuurwet is die het noodzakelijk maakt dat metalen bij verhitting uitzetten, maakt die wet het noodzakelijk dat stuk metaal S, nu dat wordt verhit, uitzet. Maar er is ook een afleidingsregel die het zeker maakt dat S, nu het wordt verhit, uitzet. Als we de natuurwet eenmaal kennen, kennen we tevens een daarmee praktisch identieke afleidingsregel.

Hetzelfde geldt op het deontische vlak. Als we weten dat er een regel bestaat die inhoudt dat dieven gestraft moeten worden, kunnen we uit het feit dat Jan een dief is afleiden dat Jan gestraft moet worden. Die afleiding betreft onze kennis omtrent de strafbaarheid van Jan en die kennis berust op een afleidingsregel. De rechtsregel maakt dat Jan gestraft moet worden, terwijl de afleidingsregel maakt dat wij daar door middel van gevolgtrekking kennis van kunnen hebben.

We zien dus dat er een nauwe samenhang bestaat tussen nexus op het ontische en het deontische vlak enerzijds en op het epistemische vlak anderzijds. Maar we zien ook dat die samenhang niet inhoudt dat alle nexus epistemisch van aard zijn, zoals Toulmin lijkt aan te nemen. Ik verwerp dan ook een zuiver instrumentalistische visie op natuurwetten, waarbij natuurwetten enkel als afleidingsregels worden gezien.³⁷¹

Behalve deze relaties tussen nexus van verschillende gezichtspunten bestaan er ook relaties tussen de verschillende modale feiten binnen één gezichtspunt. Klassiek in dit verband is de wijze waarop in boeken over modale logica (logische) noodzakelijkheid en mogelijkheid in termen van elkaar worden gedefinieerd. "Noodzakelijk" is dan "niet mogelijk dat niet" en "mogelijk" is "niet noodzakelijk dat niet".³⁷² Op analoge wijze worden in de deontische logica "geboden" en "toegestaan" in elkaar gedefinieerd³⁷³ en men kan "zeker" en "mogelijk" (in de epistemische zin) ook op die manier in elkaar definiëren. Maar hoewel er wel iets valt te zeggen voor het op deze manier in elkaar definiëren van modale feiten binnen één gezichtspunt, zijn er ook bezwaren aan verbonden. Die bezwaren betreffen het relatieve karakter van modale feiten en het bestaan van sterke mogelijkheid, sterk mogen en van waarschijnlijkheid.

Al deze bezwaren hebben met elkaar te maken en ik zal ze dan ook bespreken door een uitwerking te geven voor het deontische geval en daarna kort aan te geven hoe wat ik over het

³⁶⁹ Toulmin (1950), blz. 139.

³⁷⁰ Toulmin (1958), blz. 104.

³⁷¹ Hier geldt natuurlijk nog steeds het eerder in dit hoofdstuk gemaakte voorbehoud, dat de gebruikelijke opvattingen over de aard van natuurwetten misschien in het licht van nieuwe kennis moeten worden aangepast.

³⁷² Vgl. Hughes & Cresswell (1968), blz. 23.

³⁷³ Vgl. Allwood e.a. (1977), blz. 112.

deontische geval heb gezegd kan worden getransponeerd naar het ontische en het epistemische geval. Zoals reeds gezegd, in het deontische geval vormt de kern van de problemen het bestaan van het zogenaamde "sterke mogen". Dit sterke mogen kan, in tegenstelling tot het zogenaamde "zwakke mogen", niet op de gebruikelijke manier worden gedefinieerd in termen van wat geboden of verboden is.

Soeteman definieert zwak mogen als het ontbreken van een verbod en sterk mogen als het ontbreken van een verbod, tezamen met het gegeven dat er wel is genormeerd.³⁷⁴ Als iets is toegestaan, kan dat komen, enkel doordat het niet verboden is. Er ontbreken dan feiten die maken dat een handeling verboden is en men kan in zo'n geval zeggen dat het is toegestaan om de betreffende handeling te verrichten. Dit is zwak mogen. Van sterk mogen is mijns inziens sprake indien ergens nadrukkelijk toestemming voor is gegeven, of als met zoveel woorden een bepaalde bevoegdheid in het leven is geroepen.³⁷⁵

Een sterk mogen berust, net als een gebod of een verbod, steeds op bepaalde feiten. Iemand mag bijvoorbeeld in mijn huis komen, omdat hij daarvoor toestemming van mij heeft gekregen. Als een sterk mogen op de gebruikelijke wijze in termen van een gebod zou moeten worden gedefinieerd, zou dit relatieve karakter van het sterke mogen niet tot uitdrukking kunnen komen. De gebruikelijke definitie van mogen houdt immers in dat er sprake is van een mogen indien een verbod ontbreekt. Aangezien een verbod op bepaalde feiten berust, houdt de afwezigheid van zo'n verbod in, dat de feiten waarop het verbod zou moeten berusten ontbreken. Een (zwak) mogen veronderstelt dus de afwezigheid van feiten en berust zelf niet op de aanwezigheid van feiten. Een sterk mogen daarentegen berust wel op feiten en kan daarom niet negatief in termen van een gebod of verbod worden gedefinieerd.

We zien hier dat de stelling uit paragraaf 2 dat modale feiten steeds relatief zijn ten opzichte van bepaalde andere feiten nuancering behoeft. Het zwakke mogen en overeenkomstig de twee varianten van zwakke mogelijkheid berusten niet op feiten, maar op de afwezigheid van die feiten, die het tegengestelde modale feit (verbod, noodzakelijkheid, zekerheid) constitueren. Het sterke mogen, de sterke mogelijkheid en de waarschijnlijkheid daarentegen berusten wel weer op andere feiten.

Waaruit bestaat nu het verschil tussen sterk en zwak mogen? In beide gevallen is er sprake van gedrag dat niet verboden is, maar in geval van het sterke mogen is er nog een extra vereiste, dat door Soeteman wordt omschreven als de eis dat de situatie wel genormeerd is en waarvan ik (mijns inziens niet in strijd met, maar aanvullend op Soeteman) zou willen zeggen dat er sprake is van een expliciete toestemming of een expliciet verlov. Wat is de rol van de normering, van de expliciete toestemming, of het expliciete verlov?

Zoals gebruikelijk in gevallen waarin een analyse met behulp van het model behulpzaam is gaat het hier om een betekenis kwestie. Men maakt gebruik van de constructie van een sterk mogen

³⁷⁴ Soeteman (1981), blz. 124.

³⁷⁵ Het onderscheid tussen sterk en zwak mogen wordt ook wel op andere wijze gemaakt. Vgl. Soeteman (1981), blz. 151.

indien er sprake is van een situatie waarin een bepaalde vorm van gedrag normaliter verboden is en waarin die verbodssituatie opgeheven kan worden door een speciaal voorval. Als dat voorval zich voordoet, wordt daarmee het sterke mogen geconstitueerd. Het speciale voorval is vereist, omdat de normale situatie er één is met een speciale betekenis die inhoudt dat bepaald gedrag niet mag worden verricht. Het optreden van dat voorval zou men in Hartiaanse termen een "defeating condition" kunnen noemen. Raz spreekt in zulke gevallen van een "cancelling condition".³⁷⁶ Door de toevoeging van het nieuwe feit wordt de oorspronkelijke gedragleidende betekenis van de situatie opgeheven.

Als het daarentegen niet gaat om een situatie waarin bepaald gedrag gewoonlijk verboden is, dan doet zich geen sterk, maar een zwak mogen voor. In zo'n situatie zijn juist bijzondere feiten nodig om voor het bestaan van een verbod te zorgen. Als zulke feiten zich niet voordoen is er sprake van een mogen handelen en dit mogen berust niet op de aanwezigheid van bepaalde feiten, maar veeleer op de afwezigheid daarvan. Maar men kan niet zeggen dat dit zwakke mogen relatief is ten aanzien van de afwezigheid van die feiten, want dat zwakke mogen is de standaardtoestand in een situatie als die waarover we het nu hebben.

Het onderscheid tussen zwak en sterk mogen berust dus op een verschil in wat we achtergrondsituatie zouden kunnen noemen, de situatie met de daaraan inherente gedragleidende betekenis, die maakt dat bepaald gedrag normaliter wel of niet is toegestaan. Is het gedrag normaliter wel toegestaan, dan kan men spreken van een zich mogen gedragen, maar dit mogen is niets anders dan de standaardsituatie. We spreken dan van zwak mogen. Er zijn ook achtergrondsituaties waarin bepaald gedrag niet is toegestaan. Er is dan sprake van een zwak verbod. Het verbod dat zulke situaties normaliter kenmerkt kan echter worden opgeheven als zich bijzondere omstandigheden voordoen. (Bijvoorbeeld, de eigenaar geeft een bezoeker toestemming om zijn huis te betreden.) In dat geval constitueert het zich voordoen van de bijzondere omstandigheden een sterk mogen.

Het is in dit verband interessant te constateren dat de feiten die de achtergrondsituatie vormen blijkbaar prima facie niet interessant zijn voor de modale feiten. De gedragleidende betekenis die aan die achtergrondsituatie is verbonden berust als het ware nergens op. Slechts de feiten die een uitzondering scheppen ten aanzien van de standaard betekenis van die situatie constitueren modale feiten. We hebben dat reeds gezien voor wat betreft het zwakke mogen. Dat berustte niet zozeer op bepaalde feiten, maar veronderstelde veeleer de afwezigheid van feiten die het zwakke mogen zouden opheffen. Dezelfde redenering kan echter ook worden toegepast op wat ik nu maar het zwakke verbod zal noemen, het verbod dat in de standaardsituatie geldt en waarop door een sterk mogen een uitzondering kan worden gemaakt. Net als het zwakke mogen veronderstelt het zwakke verbod slechts de afwezigheid van feiten die een sterk mogen constitueren.

Het onderscheid tussen sterk en zwak verbod (of gebod) is echter slechts relatief. Het is van de gerichtheid van de belangstelling afhankelijk of men een verbod als sterk of zwak beschouwt. Als men zijn belangstelling richt op de uitzondering op het verbod zal de grondslag van het

³⁷⁶ Raz (1975), blz. 27. Vgl. ook het volgende hoofdstuk, par. 21.

verbod zelf niet zozeer in de belangstelling staan en treedt het verbod in die context als zwak naar voren. Maar in een andere context zal men vooral oog hebben voor de vraag naar het waarom van het verbod. Dan fungeert het verbod als sterk en vormen de grondslagen van het verbod geen deel meer van de achtergrondsituatie.³⁷⁷

De relatie die we hebben gevonden tussen sterke en zwakke verlopen en zwakke en sterke verboden kan bijna in zijn geheel worden getransponeerd naar het ontische vlak. Zwakke mogelijkheid doet zich voor als er geen speciale feiten zijn die iets onmogelijk maken en veronderstelt een achtergrond waarin een mogelijkheid bestaat. Zo is het zwak mogelijk om naar Frankrijk te reizen, of om een boek te lezen. Sterke mogelijkheid veronderstelt een achtergrond van onmogelijkheid, waarop door een bepaald feit een uitzondering wordt gemaakt. Zo wordt op het ogenblik onderzoek gedaan naar feiten die een verdedigingssysteem in de ruimte tegen raketten mogelijk maken. De normale situatie is op het moment nog dat zo'n systeem technisch onmogelijk is en de feiten waarnaar wordt gezocht moeten een sterke mogelijkheid vanuit het technische gezichtspunt scheppen. Dat de grens tussen sterke en zwakke mogelijkheid niet scherp is moge blijken uit de mogelijkheid om een bemand ruimtevaartuig naar de Maan te sturen. Is die mogelijkheid nu al zo vanzelfsprekend dat we van een zwakke mogelijkheid kunnen spreken, of moeten we nog steeds zeggen dat het door bepaalde feiten mogelijk wordt gemaakt om zoiets te doen? In dat laatste geval zouden we van een sterke mogelijkheid moeten spreken.

Wat op het ontische en het deontische vlak respectievelijk de sterke mogelijkheid en het sterke mogen zijn, is op het epistemische gebied de waarschijnlijkheid. De waarschijnlijkheid onderscheidt zich echter van zijn ontische en deontische tegenhangers door het feit dat hij in grootte kan variëren. Iets kan meer of minder waarschijnlijk zijn. Een ander punt van verschil is, dat waarschijnlijkheid niet epistemische onmogelijkheid als tegenhanger veronderstelt. Overeenkomst is er echter ook, met name in het feit dat ook waarschijnlijkheid relatief is ten opzichte van andere feiten. Het zijn feiten die iets meer of minder waarschijnlijk maken.

7. Verklaren en voorspellen.

Eén van de thema's van dit werk is de wijze waarop de logica vaak wordt misbruikt om bepaalde vormen van gedrag te analyseren. In dat verband heb ik in het eerste hoofdstuk de rol van de logica bij het verklaren en voorspellen van feiten genoemd. Op dat thema wil ik nu terug komen, in het licht van wat ik eerder in dit hoofdstuk over modale feiten heb gezegd.

We hebben reeds kennis gemaakt met het Hempel-Oppenheim model voor verklaring en voorspelling en gezien dat het verschil tussen verklaren en voorspellen volgens Hempel slechts pragmatisch van aard is. Zowel bij verklaring als bij voorspelling zou het gaan om deductieve

³⁷⁷ In het volgende hoofdstuk zal ik het onderscheid tussen sterk en zwak mogen en tussen sterk en zwak moeten plaatsen tegen de achtergrond van de vooronderstellingen van een dialoog. Vgl. H6, par. 8.

afleiding van een zin die een concrete gebeurtenis beschrijft uit zinnen die natuurwetten weergeven (true lawlike sentences) en beschrijvingen van feiten of gebeurtenissen.³⁷⁸

Afgezien van het punt van de deductieve afleiding, waar ik in het volgende hoofdstuk nog op zal terugkomen, heeft Hempel gelijk wat betreft het verklaren van gebeurtenissen. Verklaren gebeurt door feiten te geven die door ontische nexus constituerend worden gemaakt voor ontische modale feiten. Of, in meer gebruikelijke terminologie, een gebeurtenis wordt verklaard door de feiten te geven die het, op grond van een natuurwet, noodzakelijk maakten dat die gebeurtenis zou plaats vinden.

De feiten die aan een voorspelling ten grondslag liggen worden echter niet door ontische, maar door epistemische nexus verbonden met het te voorspellen feit. Hoewel er aan voorspellingen in de natuurwetenschappen vaak natuurwetten ten grondslag liggen, zijn er voor voorspellingen geen natuurwetten nodig. Enkele voorbeelden kunnen dit misschien duidelijk maken. Stel dat uit statistische gegevens een verband kan worden opgemaakt tussen het aantal auto's dat zich op een bepaalde dag op de weg bevindt en het aantal verkeersdoden dat op die dag valt. Op grond van dit verband kan men op basis van het ene gegeven het andere, binnen een zekere marge, voorspellen. Deze voorspelling kan beide kanten op; men kan het aantal doden voorspellen aan de hand van het aantal auto's, maar ook omgekeerd. Toch zal niemand beweren dat het aantal auto's de oorzaak is van het aantal doden en bovendien tevens het omgekeerde: Weliswaar valt er misschien langs allerlei omwegen causaal verband te leggen tussen het aantal auto's en het aantal doden, maar dat verband houdt waarschijnlijk niet in dat het aantal auto's de verklaring wordt voor het aantal doden. En dat verband kan zeker niet inhouden dat het aantal doden de verklaring wordt voor het aantal auto's.

Een ander voorbeeld: Op grond van het feit dat een huis geen dak heeft kan men met grote waarschijnlijkheid voorspellen dat dit huis geen bewoners (meer) heeft. Toch hoeft het feit dat het huis geen bewoners heeft niet het gevolg te zijn van het feit dat dit huis geen dak heeft. (Het verband zou net zo goed andersom kunnen liggen; denk maar aan het geval van verwaarlozing van het onderhoud.)

Het blijkt dat er kennisverbanden zijn, uitgedrukt in epistemische nexus, die niet (rechtstreeks) berusten op causale verbanden. Dit gegeven ligt ten grondslag aan het verschil tussen verklaren en voorspellen. Maar dat zelfde gegeven sluit niet uit dat het hanteren van een bepaalde ontische nexus (het aanvaarden van een natuurwet) een goede reden oplevert om een daarmee corresponderende epistemische nexus (afleidingsregel) te hanteren. En evenmin sluit dat gegeven uit dat het onderscheid tussen verklaren en voorspellen, dat blijkens ons taalgebruik (verklaren vs. voorspellen, noodzakelijkheid vs. zekerheid) in ons werkelijkheidsbeeld ligt verankerd, door verdere toename van ons wetenschappelijk en wijsgerig inzicht moet komen te vervallen.

³⁷⁸ Hempel (1965), blz. 366 en 367.

VI ENKELE OPMERKINGEN OVER DE PRAKTISCHE REDE.

In dit laatste hoofdstuk van dit boek zal ik proberen op basis van het voorafgaande te komen tot een standpuntbepaling aangaande enkele vragen op het gebied van de praktische rede. Daarbij zal ik terugkomen op enige van de problemen die ik aan het slot van hoofdstuk II heb geformuleerd als zijnde problemen waar de meta-ethische discussie blijkbaar nog niet uit was. Maar in de loop van mijn betoog zal ik ook ingaan op vragen die nog niet eerder aan de orde zijn geweest, maar die wel nauw met de problematiek rond de praktische rede samenhangen.

Dit hoofdstuk is opgebouwd uit vier delen. Het eerste deel behandelt de vraag in hoeverre de traditionele logica een geschikt instrument is voor het analyseren van redeneringen op met name praktisch gebied. Het eindigt met een analyse van rechtvaardiging als taalhandeling.

In het tweede deel komt de vraag aan de orde hoe concrete moeten- en mogen-oordelen en menselijk gedrag gerechtvaardigd kunnen worden. Daarbij zal ik uitgebreid ingaan op het verschijnsel "redenen voor gedrag".

In het derde deel komen vragen aan de orde die spelen rondom de rechtvaardiging van deontische nexus.

In het vierde deel tenslotte, zal ik terugkomen op de reeds in hoofdstuk II geformuleerde vraag in hoeverre men rationeel over praktische kwesties kan spreken.

A. SYLLOGISME EN TAALHANDELING.

1. Iets over het praktisch syllogisme.

Redeneringen die tot een concreet moeten-oordeel of tot gedrag leiden, worden vaak gepresenteerd in één van de volgende twee vormen:

I. Als zich omstandigheden O1 .. On voordoen, moet je H doen.

De omstandigheden O1 .. On doen zich voor.

Je moet H doen.

II. Als handeling H bijdraagt tot het bereiken van doel D, moet je H doen.

Handeling H draagt bij tot doel D.

Je moet H doen.

Redeneringen van het eerste type treft men aan als gebruik wordt gemaakt van wat ik maar "regelachtige nexus" zal noemen. Daaronder vallen behalve regels ook beginselen en criteria. De regelachtige nexus wordt in zo'n redenering als major-premissie opgevoerd. In de minor komt dan een beschrijving van de feiten die maken dat de nexus van toepassing is. En in de conclusie verschijnt het moeten-oordeel dat op basis van de nexus en de feiten kan worden "afgeleid".

Redeneringen van het tweede type verschillen van die van het eerste type doordat in de major iets als een doel wordt geformuleerd. Dat kan in plaats van een doel ook een waarde of behoefte of iets dergelijks zijn, zolang het maar gaat om iets dat nagestreefd dient te worden. De minor geeft dan aan dat een bepaalde vorm van gedrag bijdraagt tot het bereiken van het doel, en op basis daarvan wordt dan weer "afgeleid" dat men tot het betreffende gedrag moet overgaan.³⁷⁹

Deze twee typen van redeneringen worden zowel gebruikt om concrete moeten-oordelen te rechtvaardigen, als om andere nexus te rechtvaardigen. Taylor spreekt in dit verband, in navolging van Baier, van verificatie, respectievelijk validering.³⁸⁰

Voor zover de twee redeneervormen worden gepresenteerd als deductieve redeneringen - en dat gebeurt met name met betrekking tot de eerste van die twee vormen - heb ik daar problemen mee. Die problemen hebben niet alleen betrekking op praktische syllogismen, zoals in de twee hierboven geschetste modellen van rechtvaardiging, maar hebben te maken met het mijns inziens in het algemeen te vaak gebruiken van de formele logica bij het analyseren van wijsgerig interessante verschijnselen. Vandaar dat ik iets wil zeggen over de rol van de formele logica in het algemeen.

2. De rol van de logica.

Aan het eind van hoofdstuk 1 heb ik een paragraaf gewijd aan de rol die de formele logica speelt binnen de (logisch) empiristische traditie. In dat kader heb ik het praktisch syllogisme en het Hempel-Oppenheim model opgevoerd. Nu is het moment aangebroken om die rol te evalueren. Speelt de formele logica terecht zo'n centrale rol binnen de empiristische traditie? Het antwoord moet mijns inziens zowel "ja" als "neen" luiden. "Ja", omdat de formele logica een mogelijkheid biedt om problemen op een heldere wijze te formuleren en een basis levert voor uniformering van theorievorming op verschillende gebieden. "Neen", omdat het wringen van verschillende betogen en/of theorieën in het keurslijf van één formele taal leidt tot misrepresentaties van vele zaken.

Laat ik om te beginnen de positieve kant van de rol van de formele logica toelichten. Deze positieve kant berust niet eens zozeer op het feit dat de formele logica een logica is, dat wil zeggen met redeneringen te maken heeft, als wel met het feit dat het om een kunsttaal gaat en wel om een extensionele kunsttaal. De taal van de formele logica - en ik denk daarbij met name

³⁷⁹ Ik presenteer de syllogismen maar steeds alsof ze een moeten-oordeel tot conclusie hebben. Een variant met gedrag in plaats van een moeten-oordeel is ook wel voorgesteld.

³⁸⁰ Taylor (1961), blz. 77.

aan de traditionele geformaliseerde predikatenlogica van de eerste orde - bezit een grote mate van doorzichtigheid, zodat het relatief eenvoudig is te overzien wat er met een propositie geformuleerd in die taal wordt gezegd en geïmpliceerd. Dat het daarbij ook nog om een logische taal gaat, maakt dat het overzien van de implicaties van één of meer proposities relatief bijzonder eenvoudig is.

Naast de voordelen verbonden aan het feit dat proposities in een logische kunsttaal zijn geformuleerd zijn er ook nog de voordelen die verbonden zijn aan de noodzaak om beweerzinnen uit een natuurlijke taal in de kunsttaal te vertalen. Het maken van zulke vertalingen is veelal een verre van eenvoudige bezigheid en dat komt omdat de strekking van beweerzinnen in de natuurlijke taal lang niet altijd duidelijk is. Bij een poging om vanuit die natuurlijke taal in een kunsttaal te vertalen vallen onduidelijkheden, dubbelzinnigheden, enzovoort relatief vlug op en daarmee wordt een bewustwording bereikt die zonder het instrument van de kunsttaal niet zo eenvoudig te halen zou zijn.

Tenslotte zijn er ook praktische voordelen verbonden aan het zoveel mogelijk toepassen van de formele logica. Die praktische voordelen berusten op de mogelijkheid tot computerverwerking die bestaat voor wat in de taal van de predikatenlogica van de eerste orde is weergegeven.³⁸¹

Dat wat betreft de voordelen, verbonden aan het zo vaak mogelijk gebruiken van een logische kunsttaal. Maar er zijn ook nadelen. Zoals al gezegd, de kunsttaal waar veelal van wordt uitgegaan, de traditionele predikatenlogica van de eerste orde, is zuiver extensioneel. Behalve logische termen, zoals kwantoren en waarheidsfunctionele operatoren komen er slechts individuaanduidingen en predikaattermen in voor. Deze extensionaliteit heeft grote voordelen voor wat betreft de doorzichtigheid van de taal, maar heeft als belangrijk nadeel dat belangrijke stukken natuurlijke taal slechts met moeite in dit extensionele model kunnen worden geperst. Het beeld van de werkelijkheid dat soms meer³⁸², soms minder expliciet aan deze kunsttaal ten grondslag ligt, is een enorme verarming ten opzichte van de complexe werkelijkheidsopvatting die blijkens de complicaties van de natuurlijke taal aan onze cultuur inherent is. De reductie van complexiteit die noodzakelijkerwijs gepaard gaat met vertaling van de natuurlijke taal in de kunsttaal van de geformaliseerde predikatenlogica is een verlies dat dient te worden afgewogen tegen de voordelen van het gebruik van de kunsttaal. Het resultaat van die afweging is van vele factoren afhankelijk. Ik denk bijvoorbeeld aan het onderwerp dat in de formuleringen van de natuurlijke taal aan de orde komt - bij vertalingen van wiskundige beweringen zal minder verloren gaan dan bij vertaling van beweringen over bijvoorbeeld propositionele houdingen - en aan het doel dat men met de vertaling beoogt - voor de geldigheid van redeneringen is de reductie van complexiteit vaak van minder groot belang dan voor het inzichtelijk maken van wat beweringen inhouden.

³⁸¹ De computertaal PROLOG (de naam staat voor PROgramming in LOGic) is een beperkte computerimplementatie van de predikatenlogica van de eerste orde.

³⁸² Zoals bijvoorbeeld in de semantiek van Tarski. Hiermee wil ik natuurlijk niet zeggen dat Tarski zijn formele semantiek bedoelde als natuurgetrouw beeld van de werkelijkheid.

Aangezien een evaluatie van de rol van de formele logica niet het centrale onderwerp is van dit werk, zal ik mijn algemenere opmerkingen over dat onderwerp hier beëindigen en overgaan op een praktische toepassing van dit punt. In deze paragraaf zal ik proberen te laten zien dat bepaalde toepassingen van de formele logica, te weten de toepassingen waarbij de taal van deze logica wordt gebruikt om de structuur van het voorspellen, het verklaren en van praktische redeneringen duidelijk te maken, niet voldoen. Daarbij zal ik voornamelijk, maar niet alleen, aandacht besteden aan het praktisch syllogisme.

Zowel bij het Hempel-Oppenheim model als bij het praktisch syllogisme wordt in de vorm van een deductieve redenering, in het bijzonder van een Modus Barbara, gegoten, wat in termen van het model het constitueren van een modaal feit op basis van constituerende feiten en een nexus is. Dat wil zeggen dat in beide gevallen iets wat constructie van de werkelijkheid is, gepresenteerd wordt als een redenering. Zoals reeds gezegd, voor sommige doeleinden hoeft dat niet bezwaarlijk te zijn, zolang die reconstructies als redenering maar niet worden gebracht als verduidelijking van de taalhandelingen verklaren, voorspellen en rechtvaardigen. Noch verklaren of voorspellen, noch rechtvaardigen zijn Modus Barbara-redeneringen, al kunnen ze voor bepaalde doeleinden wel zo worden gereconstrueerd. Het essentiële gebrek aan de representatie van deze taalhandelingen als redeneringen is, dat wat in werkelijkheid constitueren is, wordt voorgesteld als redeneren. Dit brengt met zich mee dat de nexus die bij de constituering betrokken is, als majorpremissie, dat wil zeggen als een beweerezinachtig iets, moet worden gepresenteerd.

De moeilijkheden die daaraan zijn verbonden zijn het meest in het oog gesprongen bij het praktisch syllogisme. Wat is daarmee het geval? Zoals we in hoofdstuk III reeds hebben gezien werden er in de eerste helft van deze eeuw vragen gesteld aangaande de geldigheid van het praktisch syllogisme. De standpunten van Jørgensen en van Stevenson³⁸³ zijn daar een illustratie van. De moeilijkheid is dat de geldigheid van deductieve redeneringen³⁸⁴ gewoonlijk wordt gedefinieerd in termen van de waarheidswaarden van de de redenering samenstellende proposities³⁸⁵: Een redenering is deductief geldig, als het onmogelijk is dat als de premissen van die redenering waar zijn, de conclusie van die redenering onwaar is. Deze definitie van de deductieve geldigheid van een redenering kan echter maar moeilijk worden toegepast op redeneringen als het praktisch syllogisme, waarvan tenminste één van de premissen geen waarheidswaarde heeft.

Er zijn verschillende pogingen gedaan om de deductieve geldigheid van bepaalde praktische syllogismen te handhaven. Ze berusten steeds op een herdefiniëring van het geldigheidsbegrip. Hare doet dat door de geldigheid afhankelijk te maken van het volgen van logische regels, die op

³⁸³ Vgl. H3, par. 8 en 9.

³⁸⁴ Liever: "de geldigheid van redeneringen naar deductieve maatstaven", want deductieve redeneringen zijn geen aparte groep van redeneringen, in tegenstelling tot de groep deductief geldige redeneringen. Ik zal in het vervolg, overeenkomstig het gangbare taalgebruik, toch regelmatig van "geldige deductieve redeneringen" spreken.

³⁸⁵ Vgl. Copi (1978), blz. 32, Reichenbach (1947), blz. 68 en Hodges (1977), blz. 55.

hun beurt weer berusten op de betekenis van logische woorden zoals "alle", "en" en "of".³⁸⁶ Soeteman en Brouwer doen dat door "geldig" en "ongeldig" (als eigenschappen van regels) dezelfde positie toe te kennen als "waar" en "onwaar" binnen het kader van de beoordeling van een redenering als geldig of ongeldig.³⁸⁷ Zij rechtvaardigen deze stap door te stellen dat zo (in de door Soeteman gekozen wijze van formuleren) een adequate reconstructie wordt gegeven van wat intuïtief als geldig wordt ervaren.³⁸⁸ Voor zover Soeteman en Brouwer stellen dat hun benadering een adequate reconstructie biedt voor het gangbare taalgebruik ten aanzien van redeneringen op normatief gebied, heb ik op hun benaderingswijze van de problematiek niets aan te merken. Of de door hun gekozen oplossing inderdaad zo'n adequate reconstructie is, is een vraag die buiten het kader van dit werk valt. Mochten zij echter tevens willen stellen dat geldigheid een eigenschap is die van de majorpremissen in een praktisch syllogisme wordt overgedragen naar de conclusie, dan lijdt hun benadering aan hetzelfde gebrek als die van Hare.

Wat is dan dat gebrek waaraan de benadering van Hare zou lijden? Kortweg komt het er op neer dat in die benadering ten onrechte nexus en beweerezinnen op één lijn worden gesteld, in het bijzonder dat nexus als een soort beweerezinnen worden opgevat. Om dat duidelijk te maken kunnen we het beste onze aandacht eerst richten op een "gewoon" syllogisme met beweerezinnen als premissen en conclusie. Laten we als voorbeeld het volgende syllogisme nemen:

- a. Al Jan's zusters hebben rood haar.
- b. Anna is één van Jan's zusters.
- c. Anna heeft rood haar.

Deze redenering, net als het standaard praktisch syllogisme een Modus Barbara, is deductief geldig. Het waarom daarvan kan op verschillende wijzen worden aangegeven. Eén manier is te stellen dat het onmogelijk is dat als a en b waar zijn, c onwaar is. Een andere manier is te stellen dat de vorm van deze redenering geldig is en dat daarom deze instantiëring van die vorm ook geldig is. Een derde manier is te stellen dat deze redenering voldoet aan een bepaalde regel (die van de Modus Barbara) en dat hij daarom geldig is. Deze drie manieren om te betogen dat het om een deductief geldige redenering gaat komen in laatste instantie op hetzelfde neer. Het zijn, bij wijze van spreken, drie verschillende oppervlaktestructuren voor één gemeenschappelijke dieptestructuur. Die dieptestructuur komt er op neer dat de informatie van de conclusie in de premissen besloten ligt. Men is inconsequent als men de premissen voor waar houdt en de conclusie voor onwaar.

Dat de informatie van de conclusie reeds in de premissen besloten ligt is in ons voorbeeld bijzonder duidelijk. a bevat alle informatie van c en nog meer. b verschaft ons de kennis dat a inderdaad de informatie van c bevat. Met de informatie van a en b hebben we zekerheid omtrent

³⁸⁶ Vgl. H3, par. 10.

³⁸⁷ Vgl. Soeteman (1981), blz. 92 e.v. en Brouwer (1982), blz. 22 e.v.

³⁸⁸ Soeteman (1981), blz. 94 en Brouwer (1982), blz. 24.

de informatie van c. Dat a de informatie van c bevat, berust op de betekenis van het woordje "al(le)" dat in a voorkomt. Zo kan Hare terecht stellen dat de betekenis van de logische woorden leidt tot afleidingsregels waarop de geldigheid van redeneringen berust. Datzelfde gegeven maakt ook dat de vorm van deze redenering geldig is en ook dat het onmogelijk is dat de premissen waar zijn en de conclusie onwaar.³⁸⁹ We kunnen een deductief geldige redenering dus definiëren als een redenering waarbij in de conclusie (een deel van) de in de premissen besloten informatie wordt genoemd. Uit deze definitie volgen de verschillende criteria voor deductieve geldigheid die hierboven werden genoemd. Die criteria vinden hun onderbouwing in deze definitie en de veronderstelling dat de werkelijkheid consistent is.

Wat gebeurt er nu als we deze benadering van deductieve geldigheid transponeren naar het gebied van het normatieve, of, strikt genomen, naar het praktisch syllogisme?³⁹⁰ Laten we om dat te bekijken werken met het voorbeeld

- d. (Alle) dieven moeten worden gestraft.
- e. Piet is een dief.
- f. Piet moet worden gestraft.

Het gaat hier om een praktisch syllogisme. Dat wil (onder meer) zeggen dat d geïnterpreteerd dient te worden als een nexus en niet als een beweerzin. Met andere woorden, het woordje "Alle" in die zin moet of worden weggelaten, of attributief worden geïnterpreteerd. d legt het verband tussen het zijn van een dief en het gestraft moeten worden. Het is geen feitelijke constatering die vaststelt dat alle dieven (om een niet nader gespecificeerde reden, dus mogelijkwerwijs om een andere reden dan dat ze dieven zijn) gestraft moeten worden. Met nog andere woorden: d is een regel of beginsel. d verschaft geen informatie, maar maakt dat iets het geval is (namelijk dat iemand gestraft moet worden) als iets anders het geval is (namelijk dat die iemand een dief is). Om eventuele misverstanden te voorkomen, d verschaft zelfs niet de informatie dat het door d gelegde verband bestaat. Die informatie wordt gegeven door de beweerzin dat d geldt. De formulering van de nexus d moet dan ook goed worden onderscheiden van de beweerzin dat de nexus d geldt. Het is de nexus die deel uitmaakt van het praktisch syllogisme.

Gegeven dat een nexus geen informatie bevat, kan in een praktisch syllogisme ook geen informatie uit de nexus worden overgedragen naar de conclusie. Daarmee vervalt de onderbouwing van de drie criteria voor de geldigheid van deductieve redeneringen. Omdat de nexus geen informatie bevat, hoeft men niet inconsequent te zijn om een nexus te aanvaarden en de conclusie van een geldig praktisch syllogisme met die nexus als majorpremissie te verwerpen. Kortom, de hele theorievorming rondom geldige deductieve redeneringen blijkt

³⁸⁹ Voor dat laatste is strikt genomen de extra premisse vereist dat de werkelijkheid consistent is. (Voor zover "consistent" een predikaat is dat op de werkelijkheid kan worden toegepast.)

³⁹⁰ Ook op het normatieve vlak kan een syllogisme bestaan uit enkel feitelijke proposities. Dat is met name het geval als de majorpremissie een referentieel gebruikte uniek bepalende beschrijving bevat.

irrelevant als een deel van de redenering geen beweerzin maar een nexus is. De oorspronkelijke opvatting dat enkel dragers van waarheidswaarden kunnen voorkomen in deductief geldige redeneringen blijkt al met al toch te kloppen.

"Maar", zo zou men hier kunnen tegenwerpen, "hoe is het dan mogelijk dat we uit het feit dat Piet een dief is wel degelijk kunnen afleiden dat Piet gestraft moet worden, aannemend dat inderdaad de regel geldt dat dieven gestraft moeten worden?" Om deze vraag te beantwoorden moeten we onderscheiden tussen de deontische regel dat dieven gestraft moeten worden en de afleidingsregel dat we uit het feit dat iemand een dief is mogen afleiden dat hij gestraft moet worden. De deontische regel maakt dat iemand die een dief is gestraft moet worden. De afleidingsregel berust normaliter op het feit dat die deontische regel bestaat en maakt het zeker of waarschijnlijk dat iemand die een dief is gestraft moet worden. Het feit dat de deontische regel bestaat is een reden om de afleidingsregel te hanteren. Op grond van die afleidingsregel kunnen we uit het feit dat Piet een dief is het feit dat Piet gestraft moet worden afleiden. Maar let wel: ook deze afleidingsregel is geen beweerzin die informatie bevat over het gestraft moeten worden van dieven. Zo'n beweerzin, die bijvoorbeeld inhoudt dat alle dieven gestraft moeten worden ("alle dieven" referentieel gebruikt) verschaft informatie die aan de afleidingsregel ten grondslag kan liggen, maar is niet de afleidingsregel zelf.

We kunnen nu de volgende parallel trekken tussen het functioneren van de deontische nexus enerzijds en de epistemische nexus (de afleidingsregel) anderzijds. Beide nexus constitueren op grond van het feit dat Piet een dief is een nieuw modaal feit. De deontische nexus constitueert het feit dat Piet gestraft moet worden, de epistemische nexus constitueert het feit dat het zeker (of waarschijnlijk, indien het om een prima facie moeten gaat) is dat Piet gestraft moet worden. Beide nexus hebben consequenties voor menselijk gedrag. De deontische nexus zal maken dat het feit dat Piet een dief is motiveert tot (straf)gedrag, de epistemische nexus zal maken dat uit het feit dat Piet een dief is wordt afgeleid dat Piet gestraft moet worden. De beide nexus vervullen dus verschillende, maar parallel lopende functies. We kunnen dan ook concluderen dat het onjuist is om verklaren, voorspellen en rechtvaardigen te presenteren als deductieve redeneringen, hoewel het in sommige contexten misschien niet onjuist is om ze op die wijze te reconstrueren. Wat betreft verklaren en rechtvaardigen moet worden opgemerkt dat het daarbij in het geheel niet om een vorm van redeneren gaat, maar om een wijze waarop de noodzakelijkheid of het verplicht zijn van iets kan worden gedemonstreerd. Voorspellen, dat wel op het epistemische vlak ligt, komt meer in de sfeer van het redeneren. Maar ook daarbij is het een misrepresentatie als een voorspelling wordt gegoten in de vorm van een deductieve redenering. Zo'n representatie miskent immers het verschil tussen een nexus, die geen informatie bevat, en een majorpremissie, die wel informatie bevat. Dus zelfs voor gewone redeneringen vormt het model van de deductieve redenering eerder een bruikbare reconstructie dan een weergave van wat er gebeurt.

3. Nogmaals het praktisch syllogisme.

Na deze toch wat algemenere opmerkingen over de rol van de logica wil ik nog even terugkomen op het praktisch syllogisme. We hebben gezien dat de major-premissie geen beweerzin, maar een deontische nexus is en dat de conclusie eigenlijk niet wordt afgeleid, maar op basis van de nexus door de in de minor genoemde feiten wordt geconstitueerd. Welnu, als het niet om een deductief afleiden gaat, hoeft de "conclusie" ook niet met honderd procent zekerheid uit de "premissen" te volgen. We kunnen dan ook beter zeggen dat de in de minor genoemde feiten redenen zijn voor het in het moeten-oordeel genoemde gedrag (als het om een concreet moeten gaat).

Maar als we de stap van premissen naar redenen eenmaal hebben gemaakt, resteert er niet veel meer van het oorspronkelijke syllogisme. Want redenen voor gedrag gaan nu eenmaal vaak gepaard met redenen tegen datzelfde gedrag. En er zijn, zoals we in het volgende deel van dit hoofdstuk zullen zien, nog meer complicaties die niet kunnen worden gevangen in het al te simpele schema van het syllogisme.

Als de conclusie van een praktisch syllogisme niet een concreet moeten-oordeel is, maar een universeel moeten-oordeel, dan zijn de in de minor genoemde feiten geen redenen voor "gewoon" gedrag, maar redenen voor het hanteren van een deontische nexus. Het universele moeten-oordeel is dan de formulering van de deontische nexus en zeker geen beweerzin die uit de voorafgaande premissen zou kunnen worden afgeleid.

We hebben in paragraaf 2 van het tweede hoofdstuk kennis gemaakt met de afleidingsfout, een variant van de naturalistische drogreden die inhoudt dat op basis van enkel feitelijke premissen een normatieve conclusie wordt afgeleid. Het zou gaan om een fout, omdat in een deductief geldige redenering geen informatie in de conclusie zou kunnen voorkomen die niet reeds in de premissen besloten lag. Welnu, als blijkt dat het weergeven van het constitueren van deontische feiten in de vorm van een praktisch syllogisme het werkelijke proces vertekent, kan men verwachten dat er ook wat schort aan het gedachtengoed dat de afleidingsvariant van de naturalistische drogreden verwerpt. Hoewel Searle, gezien de bescheiden pretenties die hij met zijn afleiding van een behoren uit een zijn heeft³⁹¹, de indruk wekt de implicaties van zijn betoog niet volledig te overzien, heeft hij in die afleiding precies laten zien wat er fout gaat in het traditionele praktische syllogisme. Vandaar dat ik nog eens op die afleiding wil terugkomen.

4. De afleiding van behoren uit zijn.

Zoals we in hoofdstuk II hebben gezien, is de wijze waarop Searle uit enkel feitelijke premissen een conclusie aangaande een behoren afleidde niet onbestreden gebleven. Ik zal proberen in deze paragraaf te laten zien waarom Searle's afleiding in essentie correct is. Daarbij komt tevens een bespreking van de kritiek van Hare aan de orde. In de volgende twee paragrafen, die nauw met deze paragraaf samenhangen, komt eerst het verschil tussen de interne en de externe benadering

³⁹¹ Vgl. H2, het slot van par. 18.

van regels aan de orde en wordt vervolgens met behulp van een parallel met de opvattingen van Philippa Foot aangetoond dat Searle's afleiding niet slechts in institutionele contexten opgaat. Bij dit alles zal het model een belangrijke rol spelen.

De lezer zal zich nog herinneren dat het betoog van Searle er op neer kwam dat hij liet zien dat een in zuiver feitelijke termen te beschrijven gebeurtenis, namelijk het uitspreken van bepaalde woorden, in een geschikte context een belofte oplevert. En als er een belofte is, is er, weer aannemend dat de verdere omstandigheden geen problemen opleveren, sprake van een verplichting, namelijk de verplichting om de belofte te houden. De propositie die inhoudt dat de belover die verplichting heeft kan, aldus Searle, zodoende uit enkel feitelijke premissen worden afgeleid.

Dat dit betoog van Searle in zeker opzicht correct is, springt direkt in het oog als we het vertalen in termen van het model. De oorspronkelijke feiten, te weten dat bepaalde woorden worden uitgesproken, zijn de constituerende feiten waarop een "hoger" feit is gebaseerd, te weten dat er een belofte werd gedaan. Deze constituerende feiten hebben contingent, namelijk afhankelijk van het bestaan van een cultuur waarin de institutie van het beloven voorkomt³⁹², een bepaalde gedragleidende betekenis. Diezelfde gedragleidende betekenis komt inherent toe aan het geconstitueerde feit dat er een belofte werd gedaan. In dat feit worden zowel de gedragleidende betekenis als de oorsprong van die gedragleidende betekenis benadrukt.

Enkel die gedragleidende betekenis, los van zijn oorsprong, kan ook worden beschreven in termen van een ander feit dat inherent gedragleidende betekenis heeft, het feit dat de belover moet doen wat hij beloofd heeft. Dit deontische feit wordt geconstitueerd door dezelfde feiten die ook de belofte constitueren. Het is het feit dat inhoudt dat de gedragleidende betekenis die contingent aan het uitspreken van bepaalde woorden is verbonden zich voordoet. Wat Searle dus doet is uit premissen over de constituerende feiten een conclusie over de geconstitueerde gedragleidende betekenis afleiden. Daarbij maakt hij de tussenstap via een ander feit dat diezelfde gedragleidende betekenis inherent heeft, namelijk het feit dat de belofte werd gedaan.

Wat de kritiek van Hare betreft, die komt er kortweg op neer dat deze afleiding een conventie van evaluatieve aard veronderstelt, namelijk de conventie dat iemand die onder bepaalde omstandigheden bepaalde woorden uitsprekt daarmee een verplichting op zich neemt. Hare wenst zulke evaluatieve conventies scherp te onderscheiden van taalconventies, die enkel onderlinge relaties tussen begrippen zouden leggen.

Hoewel Searle niet de terminologie van het model gebruikt, is zijn antwoord op deze kritiek geheel in overeenstemming met de consequenties van het model. Hij wenst niet te onderscheiden tussen conventies die evaluatief van aard zijn en andere "neutrale" conventies. Hij trekt, zoals we hebben gezien, een parallel tussen de conventie die van het uitspreken van bepaalde woorden leidt tot het doen van een belofte en de conventie voor het gebruik van het woord "driehoek". Die parallel, waarvoor hij verder overigens geen argumenten geeft en die waarschijnlijk voor Hare onaanvaardbaar is, is gerechtvaardigd, omdat het in beide gevallen gaat om een nexus die verband legt tussen verschillende lagen binnen het model. Weliswaar heeft in het ene geval (dat

³⁹² Het bestaan van zo'n cultuur zou zelf, gegeven de aard van de mens, wel eens noodzakelijk kunnen zijn.

van de belofte) het feit in de hogere laag inherent gedragleidende betekenis en in het andere geval niet, maar de aard van de betekenis die op het hogere niveau voorkomt maakt geen essentieel verschil voor de relatie die er tussen de verschillende niveau's bestaat. Die relatie (constituerende feiten tegenover een geconstitueerd feit met een meerwaarde aan inherente betekenis) is in alle gevallen dezelfde, of het nu gaat om driehoeken of om beloften.

Maar hoe staat het dan met Hare's punt dat wat in termen van het model een nexus is in het geval van beloften evaluatief van aard is en dat dus, aangezien zo'n nexus essentieel is, de normatieve conclusie niet uit enkel feitelijke premissen werd afgeleid? Dit punt faalt mijns inziens, omdat Hare over het hoofd ziet dat de relatie tussen de verschillende lagen binnen het model er niet één van afleiding is. Het uitspreken van bepaalde woorden is het doen van een belofte en het doen van een belofte is het op zich nemen van een verplichting. Hier is geen enkele afleiding bij. Weliswaar kan het geheel worden gepresenteerd in termen van een deductieve redenering met een normatieve premisse, zoals Hare demonstreert, maar daarmee is nog niet aangetoond dat er werkelijk sprake is van zo'n afleiding.³⁹³ Als wij een tafel zien is dat toch ook geen resultaat van een afleiding waarin taalconventies voorkomen. We kunnen het oordeel dat iets een tafel is wel presenteren als een afleiding met taalconventies als tussenliggende premissen, maar die presentatie is, als hij al ergens goed voor is, in ieder geval geen adequate weergave van ons taalgebruik en onze wijze van conceptualisering van de werkelijkheid.

5. Intern en extern.

Zij die zich met Hare willen blijven verzetten tegen Searle's claim dat hij een behoren uit enkel feitelijke premissen heeft afgeleid zullen zich hier (of misschien al eerder) willen beroepen op het door Hart populair gemaakte onderscheid tussen de interne en de externe benadering van regels. Hart maakte het onderscheid intern/extern als volgt:

"When a social group has certain rules of conduct, this fact affords an opportunity for many closely related yet different kinds of assertion; for it is possible to be concerned with the rules, either merely as an observer who does not himself accept them, or as a member of the group which accepts and uses them as guides to conduct. We may call these respectively the 'external' and the 'internal points of view'".³⁹⁴

³⁹³ Hier moet worden opgemerkt dat Searle of een onjuist standpunt inneemt, of (en dat neem ik aan) zijn standpunt onhandig weergeeft. Dat berust er op dat Searle ook voortdurend spreekt van een afleiden van een behoren uit een zijn, terwijl het dus eigenlijk niet om een afleiden, maar om een constitueren gaat. Dat constitueren kan worden weergegeven als een afleiding, maar in dat geval moet, wil de redenering deductief geldig zijn, een normatieve premisse in de zin van "Men behoort zijn beloften te houden" worden ingevoegd. Maar voor zover Searle eigenlijk wilde betogen dat zo'n weergave hetgeen er werkelijk gebeurt ernstig vertekent - en zijn voorbeeld van de driehoek suggereert dat hij dat bedoelde - heeft hij gelijk.

³⁹⁴ Hart (1961), blz. 86.

Iemand die het externe standpunt inneemt

"may, without accepting the rules himself, assert that the group accepts the rules, and thus may from outside refer to the way in which they are concerned with them from the internal point of view".³⁹⁵

Het zal dit laatste geval zijn, waarin iemand die de regels zelf niet aanvaardt uitspraken doet over de situatie die ontstaat indien men de regels wel aanvaardt, die Hare met een deel van zijn kritiek tegen Searle op het oog had. Het gaat om wat Hare een "inverted comma's use" van moeten-oordelen noemt. De spreker die het woord "moeten" gebruikt neemt daarmee niet de consequenties van dat moeten-oordeel op zich, want hij gebruikt het woord enkel als constatering van wat moet gebeuren volgens normen die anderen hanteren. Het gaat om het beschrijvende "moeten" in Kelsen's zin.³⁹⁶ Omdat het om een beschrijvend moeten gaat, kan dit moeten uit enkel beschrijvende premissen worden afgeleid. Het gaat weliswaar om een afleiding van een moeten-oordeel uit een zijn, maar dan wel om een in Hare's ogen a-typische vorm van moeten-oordeel, niet een moeten-oordeel dat tot gedrag leidt.

Deze opmerkingen van Hare zijn wel juist, maar leveren, in tegenstelling tot wat Hare denkt, geen kritiek tegen het standpunt van Searle op. Wat is het geval? Hare constateert terecht dat het moeten dat door de waarnemer met het externe standpunt wordt "afgeleid" feitelijk van aard is. Maar dat het betreffende moeten feitelijk van aard is komt niet omdat de waarnemer een extern standpunt inneemt, maar omdat alle concrete moeten, alle moeten dat wordt uitgedrukt in oordelen waarvan de subjectterm referentieel wordt gebruikt, feitelijk van aard is. Ook het concrete moeten voor iemand die tegenover de regels een intern standpunt inneemt is feitelijk. Dit moeten wordt overigens niet afgeleid uit een regel en feitelijke premissen, maar wordt op basis van feiten en de regels geconstitueerd, maar dat is een kwestie waaraan we hier maar voorbij zullen gaan.

Maar als het concrete moeten steeds van feitelijke aard is, waarin verschilt de positie van de waarnemer met het externe standpunt dan van dat van de deelnemer aan de groep die de regel aanvaardt? Het antwoord is dat de gedragleidende betekenis die door het moeten-oordeel wordt uitgedrukt niet de dispositie heeft om iemand met een extern standpunt te motiveren en wel om iemand met een intern standpunt te motiveren. De waarnemer met het externe standpunt verkeert wat dat betreft in dezelfde positie als een lid van een groep waarbinnen bepaalde feiten sociale, conventionele, of institutionele betekenis hebben, maar dat zelf gewoonlijk niet door die feiten tot gedrag wordt gemotiveerd. Het is voor het innemen van een extern standpunt dan ook niet nodig dat men een waarnemer van buiten de groep is. Ook iemand van binnen de groep, voor wie de feiten met gedragleidende betekenis niet de dispositie hebben om hem tot gedrag te motiveren, neemt ten aanzien van de betreffende regels een extern standpunt in.

³⁹⁵ Hart (1961), blz. 87.

³⁹⁶ Vgl. H5, par. 4.

Kortom, het onderscheid tussen de interne en de externe benadering van regels zit hem niet in de verschillende wijzen waarop het woord "moeten" als toepassing van die regels wordt gebruikt, serieus vanuit het interne standpunt en tussen aanhalingstekens vanuit het externe, maar in de vraag of men gewoonlijk door het moeten wordt gemotiveerd. En voorzover Hare wil betogen dat de motivatiekwestie niet enkel op basis van feitelijke premissen kan worden beslist, heeft hij slechts ten dele gelijk. Die kwestie kan inderdaad niet worden beslist op grond van feitelijke premissen die enkel betrekking hebben op gegevens omtrent de groep waarbinnen de regels gelden. Maar als men bereid is er psychologische gegevens omtrent de persoon wiens motivatie het betreft bij te betrekken, dan moet het in principe mogelijk zijn de motivatiekwestie op basis van enkel feitelijke premissen te beslissen.

We kunnen al met al concluderen dat het onderscheid tussen de interne en de externe benadering van regels geen problemen oproept voor Searle's afleiding van een behoren uit een zijn. Integendeel, het blijkt dat dit onderscheid goed valt in te passen in het model en de bijbehorende analyses van betekenis en dat het in dat kader eerder begrijpelijk maakt waarom een behoren uit enkel feitelijke premissen kan worden afgeleid.

6. Moral Arguments.

In paragraaf 18 van hoofdstuk 2 hebben we gezien hoe Foot het woord "rude" gebruikte om te laten zien hoe uit enkel descriptieve premissen een evaluatieve conclusie kan worden afgeleid. De mogelijkheid van deze afleiding werpt een nieuw licht op Searle's afleiding van een behoren uit een zijn. Searle gebruikte bij zijn afleiding een institutioneel feit als tussenstap en dat kan de indruk wekken dat wat Searle heeft gedaan slechts mogelijk is in bijzondere gevallen, met name de gevallen waarin sprake is van zulke institutionele feiten. Mocht de afleiding van Foot ook kloppen, dan is er al minder reden om aan te nemen dat de manoeuvre van Searle op een uitzonderlijke situatie berustte.

De gedachtengang achter de afleiding van Foot is, zoals we al hebben gezien, dat de toepasselijkheidsvoorwaarden van "rude" niet evaluatief zijn, maar desondanks voldoende grond opleveren om bepaald gedrag "rude" te noemen en het onder omstandigheden aldus te veroordelen. Dit komt geheel overeen met het model. De toepasselijkheidsvoorwaarden voor het woord "rude" zijn de constituerende feiten voor de "rudeness" van gedrag. Die feiten vormen in samenhang onbeschoft gedrag en dat onbeschofte gedrag heeft als zodanig inherent een negatieve emotieve betekenis. Die emotieve betekenis kan, zoals gewoonlijk in zulke gevallen, ook meer expliciet worden uitgedrukt door het feit te geven dat het gedrag slecht was. De woorden "goed" en "slecht" staan voor feiten met inherent positieve, respectievelijk negatieve emotieve betekenis en vertonen in dat opzicht een parallel met "moeten", "mogen" en "verboden zijn", die inherente gedragleidende betekenis aangeven. Ze verschillen van andere "waardewoorden", doordat ze staan voor feiten enkel bestaande uit de aanwezigheid van emotieve betekenis. Door de negatieve emotieve betekenis die verbonden is aan de onbe-

schoftheid van gedrag (en, via de betekenis van de onbeschoftheid zelf, ook indirect aan het woord "onbeschoft") kan het woord "onbeschoft" worden gebruikt om waardeoordelen te geven.

Ook hier is het weer mogelijk om vanuit het onderscheid intern/extern kritiek te leveren en deze kritiek is hier, evenals in het geval van Searle, niet terecht. Men zou kunnen betogen dat de stap van de feiten die de onbeschoftheid constitueren naar het feit van de onbeschoftheid een evaluatief beginsel veronderstelt, dat men al dan niet kan aanvaarden. Maar of men het beginsel nu wel of niet aanvaardt, feit blijft dat, gegeven de betekenis van "rude", bepaald gedrag "rude" is als het aan de zuiver feitelijke toepasselijkheidsvoorwaarden van het woord "rude" voldoet.

Nu kan men wel weer een "inverted comma's use" van "rude" invoeren, maar zo'n gebruik van dat woord geeft alleen maar aan dat men niet door de sociale, conventionele of institutionele emotieve betekenis van onbeschoftheid pleegt te worden aangedaan. Niet de kwestie van de onbeschoftheid zelf is afhankelijk van het aanvaarden van het evaluatieve beginsel, maar enkel of men geneigd is bepaalde emoties te ondergaan bij de gewaarwording van onbeschoft gedrag.

We zien hier dat de gevallen van Foot en van Searle exact parallel lopen. Het enige verschil is dat Searle een feit met gedragleidende betekenis als voorbeeld heeft genomen, terwijl Foot een feit met contingente sociale emotieve betekenis als voorbeeld heeft gekozen. Zowel de afleiding van Foot als die van Searle is correct, hetgeen in beide gevallen aan de hand van het model kan worden gedemonstreerd.

7. Wat is rechtvaardigen?

In het praktische discours wordt wel de vraag aan de orde gesteld of een bepaald deontisch oordeel "gerechtvaardigd" is. En daarmee wordt dan niet bedoeld of er ten aanzien van dat oordeel ooit een rechtvaardigingsproces heeft plaatsgevonden. Neen, het gaat meer om een eigenschap van dat oordeel die enigszins vergelijkbaar is met de waarheid van een "gewone" weerzin.

Het is wel interessant om in dit verband een parallel te trekken met aanspraken op feitelijke kennis. Zulke aanspraken heten ook wel gerechtvaardigd of ongerechtvaardigd, maar dan komt de vraag van het al dan niet gerechtvaardigd zijn naast die van de waarheid. Een aanspraak op kennis is gerechtvaardigd indien die voldoende kan worden onderbouwd. Dat laat dus de mogelijkheid open dat gerechtvaardigde kennis onwaar is en dat ongerechtvaardigde kennis waar is.

Als men non-cognitivist is kan men op deontisch gebied deze naast elkaar stelling van waarheid en gerechtvaardigdheid³⁹⁷ niet accepteren. Het enige dat dan misschien haalbaar is, is gerechtvaardigdheid, bij gebrek aan een werkelijkheid die deontische oordelen waar kan maken. Maar dit ontbreken van een tegenhanger van waarheid op deontisch gebied maakt dat de gerechtvaardigdheid de functie van de waarheid een beetje gaat overnemen. Net zoals waarheid op

³⁹⁷ Let wel, deze gerechtvaardigdheid is wat anders dan rechtvaardigheid.

feitelijk gebied geacht wordt een mens-onafhankelijk gegeven te zijn, gaat op deontisch gebied gerechtvaardigdheid dit mens-onafhankelijke karakter krijgen.

Het zal de lezer, na van de voorafgaande hoofdstukken kennis te hebben genomen, duidelijk zijn dat in mijn opvatting ook waarheid mens-afhankelijk is en dat de tendens om gerechtvaardigdheid in navolging van waarheid een mens-onafhankelijke status te geven in mijn ogen geen genade kan vinden. Maar als gerechtvaardigdheid niet mens-onafhankelijk is, is er weinig reden om daaraan een andere betekenis toe te kennen dan aan het voltooid deelwoord "gerechtvaardigd". Een (deontisch) oordeel is dan gerechtvaardigd, indien ten aanzien daarvan een rechtvaardigingsproces heeft plaats gevonden en dat rechtvaardigingsproces geslaagd is. Zoals we nog zullen zien is dit slagen van het rechtvaardigingsproces afhankelijk van het auditorium waarvoor de rechtvaardiging plaats vindt.

Aan deze wijze van benaderen is echter een duidelijk bezwaar verbonden. We kunnen namelijk zeggen dat bepaalde feiten een oordeel rechtvaardigen. Het gaat dan om een soort van rechtvaardigen dat geen proces is en dat "dus" auditorium- en mensonafhankelijk lijkt te zijn. Echter: De feiten die aldus een oordeel kunnen rechtvaardigen zijn dezelfde feiten als die welke in een rechtvaardigingsproces zouden moeten worden aangevoerd om dat oordeel te rechtvaardigen. Het lijkt er sterk op dat het verschijnsel van een oordeel rechtvaardigende feiten niet los staat van een (hypothetisch) rechtvaardigingsproces. Bepaalde feiten rechtvaardigen een oordeel, indien een rechtvaardigingsproces waarbij die feiten worden aangevoerd zou slagen. En daarmee vervalt het mens-onafhankelijke van deze variant van rechtvaardiging.

Als we het hebben over de rechtvaardiging van deontische oordelen, hebben we het dus over een rechtvaardigingsproces. Dat is een reden te meer om rechtvaardiging niet te benaderen als ware het één of andere vorm van syllogisme. Ik zal in de volgende paragraaf dan ook een taalhandelings-analyse van rechtvaardiging geven.

8. Rechtvaardiging als taalhandeling.

Rechtvaardiging vindt plaats met behulp van de taal. Een proces van rechtvaardiging bestaat uit een taalhandeling, of een serie samenhangende taalhandelingen. Searle onderscheidt binnen een zin die voor een taalhandeling wordt gebruikt twee elementen, namelijk een indicator voor de propositionele inhoud en een indicator voor de illocutionaire strekking.³⁹⁸ Neem bijvoorbeeld de zinnen

- a) Zal Jan de kamer uitgaan?
- b) Jan zal de kamer uitgaan.
- c) Jan, ga de kamer uit.

³⁹⁸ Searle (1969) blz. 29 e.v. Dit onderscheid van Searle is nauw verwant aan dat van Hare tussen de frastische en de neustische component van een oordeel. Vgl. H3, par. 10.

- d) Moge Jan de kamer uitgaan.
- e) Als Jan de kamer uitgaat, ga ik ook.

Deze vijf zinnen bevatten dezelfde propositionele inhoud, te weten "dat Jan de kamer uitgaat". Deze propositionele inhoud geeft op zichzelf bezien nog geen informatie, maar geeft slechts aan waar de taalhandeling waar deze propositionele inhoud deel van uitmaakt, over gaat. Het is mogelijk dat een spreker (of schrijver) die een zin met deze propositionele inhoud gebruikt door het gebruik van die zin informatie verschaft, maar daarvoor is vereist dat de betreffende zin een bepaald soort illocutionaire strekking heeft. Zo is het niet mogelijk om door middel van een bevel of een vraag informatie te verstrekken.³⁹⁹ De indicator voor de illocutionaire strekking bepaalt om wat voor soort taalhandeling het gaat, terwijl de propositionele inhoud bepaalt waar die taalhandeling over gaat.

In zijn boek "Speech acts" onderscheidt Searle vier soorten regels voor het verrichten van taalhandelingen. Er zijn volgens hem regels voor de propositionele inhoud, voorbereidende regels, oprechtheidsregels en essentiële regels. Om met deze laatste categorie te beginnen, de essentiële regels geven de strekking ofwel de betekenis van de taalhandeling aan. Zo is bijvoorbeeld de essentie van een bevel dat het een poging is de luisteraar er toe te bewegen iets te doen.

Oprechtheidsregels houden in dat een bepaalde taalhandeling slechts mag worden verricht indien degenen die de betreffende taalhandeling verricht een bepaalde geestesgesteldheid heeft. De oprechtheidsregel voor feliciteren houdt bijvoorbeeld in dat men slechts behoort te feliciteren als men blij is om datgene waarmee wordt gefeliciteerd. En voor beweren geldt dat men moet geloven wat men beweert.

Vorbereidende regels geven aan, aan welke niet-linguïstische voorwaarden dient te zijn voldaan wil de betreffende taalhandeling verricht kunnen worden. Zo kan men slechts een bevel geven indien men in een bepaalde verhouding staat tot degenen die men beveelt.

De regels voor de propositionele inhoud tenslotte stellen eisen aan de propositionele inhoud van een taalhandeling. Niet elke illocutionaire strekking valt te rijmen met iedere propositionele inhoud. Zo verlangt een bevel een propositionele inhoud met daarin een omschrijving van een toekomstige handeling.⁴⁰⁰

Ook voor de taalhandeling "rechtvaardigen", die het onderwerp van dit betoog vormt, gelden van zulke regels. Mijns inziens houdt de regel voor de propositionele inhoud in verband met rechtvaardigen in, dat er in het kader van de rechtvaardiging een aantal feiten wordt opgesomd.

De oprechtheidsregel voor rechtvaardigen houdt in dat de spreker van mening is dat de opgesomde feiten goede redenen vormen om de te rechtvaardigen handeling te verrichten. Zoals

³⁹⁹ Het is natuurlijk niet zo dat men door het geven van een bevel of door het stellen van een vraag nooit informatie kan verschaffen. Maar als men dat wel doet gaat het om perlocutionaire effecten en niet om de illocutionaire strekking van dat bevel, respectievelijk die vraag. Vgl. H3, par. 12.

⁴⁰⁰ Searle (1969), blz. 62 e.v.

we later in dit hoofdstuk nog zullen zien is de kwaliteit van een reden afhankelijk van de gehanteerde nexus.

De voorbereidende regel houdt in dat wat wordt gerechtvaardigd een bepaalde gedraging is. Die gedraging kan zowel een handelen als een nalaten betreffen; hij kan intentioneel, maar ook niet-intentioneel zijn en het kan zelfs om het hanteren van een nexus gaan. Dit komt in paragraaf 25 nog uitvoeriger aan de orde.

De essentiële regel voor rechtvaardigen tenslotte houdt in dat het aanvoeren van de redenen geschiedt om aan te tonen dat het te rechtvaardigen gedrag, gegeven de overige omstandigheden, verricht moest of mocht worden. Er zijn namelijk twee vormen van rechtvaardiging. De eerste houdt in dat redenen worden gegeven waarom een handeling verricht moet of moest worden. De andere houdt in dat redenen worden gegeven waarom een handeling verricht mag of mocht worden. Deze twee vormen van rechtvaardigen hangen samen met het sterke moeten en het sterke mogen, zoals we die eerder hebben onderscheiden.⁴⁰¹

Zoals de lezer zich misschien herinnert zijn er binnen de deontische gezichtspunten twee tegenstellingen, namelijk die tussen het sterke moeten en het zwakke mogen en die tussen het sterke mogen en het zwakke moeten. Die tegenstellingen zijn niet absoluut, maar relatief ten opzichte van wat ik de "achtergrondsituatie" heb genoemd. Het zwakke moeten en het zwakke mogen doen zich voor als de achtergrond waartegen het discours plaatsvindt maakt dat bepaald gedrag verricht moet, respectievelijk mag worden. Dat een moeten of mogen berust op de "achtergrondsituatie" wil zeggen dat het geen betoog of rechtvaardiging behoeft. (Tenzij natuurlijk de achtergrondsituatie, die normaliter wordt voorondersteld, ter discussie wordt gesteld.)

Het sterke moeten en het sterke mogen daarentegen zijn uitzonderingen op de betekenis van de achtergrondsituatie. En de uitzondering behoeft natuurlijk wel betoog. Afhankelijk van de vraag of het rechtvaardigingsbetoog plaatsvindt tegen een achtergrond waarin bepaald gedrag ongenormeerd of verboden is, moet worden betoogd dat het gedrag in casu geboden, respectievelijk toegestaan is. In het eerste geval bestaat de rechtvaardiging uit het aanvoeren van redenen waarom het gedrag geboden is en in het tweede geval uit het aanvoeren van redenen waarom het gedrag toegestaan is. Het verschil in betekenis van de achtergrond dat onderscheid schept tussen sterk en zwak moeten en sterk en zwak mogen is van belang voor de strekking van betogen tot rechtvaardiging van gedrag.

Rechtvaardiging blijkt dus samen te hangen met een achtergrond waartegen het proces van rechtvaardiging zich afspeelt. Die achtergrond bestaat ondermeer uit een vooronderstelde verzameling feiten met betekenis voor gedrag. Wat die verzameling feiten en de daaraan toekomende gedragleidende betekenis is, wordt bepaald door de sociale context waarbinnen de rechtvaardiging plaats vindt. Daarmee komen we op een aspect van rechtvaardiging dat vaak onderbelicht blijft. Ik doel op het dialogische karakter van rechtvaardiging. In paragraaf 10 zal ik daar uitgebreider op ingaan.

⁴⁰¹ H5, par. 6.

Rechtvaardigen is dus het aanvoeren van redenen voor het bestaan van een sterk mogen of een sterk mogen. Een voorbeeld van het eerste geval is dat het storten van geld op de girorekening van een hulpverleningsorganisatie wordt gerechtvaardigd door het feit dat die organisatie hulp verleent aan hongerend Afrika. Dat storten van geld was op basis van de achtergrondsituatie deontisch onverschillig, maar door het aanvoeren van redenen tracht de spreker te laten zien dat hij dat geld behoorde te storten.

Een voorbeeld waarin een sterk mogen een rol speelt is het volgende: Een opsporingsambtenaar rechtvaardigt het binnengaan van het huis van een verdachte zonder dat de betreffende persoon daarvoor toestemming had gegeven, door te wijzen op een bevel tot huiszoeking. Hier houdt de achtergrondsituatie een verbod in: Bijzondere omstandigheden daargelaten mag men het huis van een ander niet betreden zonder diens toestemming. De rechtvaardiging vindt nu plaats door aan te tonen dat zich wel bijzondere omstandigheden voordoen: er is namelijk een bevel tot huiszoeking afgegeven. Het resultaat van dit rechtvaardigingsproces is niet dat wordt aangetoond dat het huis binnen gegaan moest worden, maar dat de ambtenaar het huis mocht binnengaan. Maar ook in dit geval spreken we van rechtvaardiging van gedrag.

Beide varianten van rechtvaardiging hebben, ondanks dat ze verschillend van aard zijn, iets gemeen. In beide gevallen worden redenen aangevoerd voor het bestaan van een bepaalde deontische situatie die afwijkt van de gedragleidende betekenis die deel uitmaakt van de achtergrondsituatie. Dit inzicht leidt tot de volgende omschrijving van rechtvaardiging:

Rechtvaardigen van gedrag bestaat uit het aanvoeren van argumenten die inhouden dat zich redenen voordoen die maken dat de deontische situatie afwijkt van die welke uit de achtergrondsituatie voortvloeit.

Het zal de lezer misschien zijn opgevallen dat ik geen onderscheid heb gemaakt tussen het rechtvaardigen van gedrag enerzijds en het rechtvaardigen van een deontisch oordeel anderzijds. Dat berust niet op een slordigheid mijnerzijds, maar op het feit dat in mijn visie het rechtvaardigen van een deontisch oordeel samenvalt met het rechtvaardigen van gedrag. Het rechtvaardigen van gedrag dat normaliter niet verricht mag worden geschiedt door het geven van redenen waarom zich een sterk mogen voordoet. En het rechtvaardigen van gedrag dat normaliter verboden is vindt plaats door het geven van redenen waarom er sprake is van een sterk moeten.⁴⁰²

Deze parallel doet zich ook voor bij andere modale feiten. Het geven van redenen voor de mogelijkheid om tot een bepaalde stelling te concluderen valt samen met het geven van redenen voor de zekerheid of de waarschijnlijkheid van hetgeen in de stelling wordt geponeerd. En het

⁴⁰² Ik denk dat dit aantonen van een sterk moeten zich ook voordoet bij het rechtvaardigen (voor zover nodig) van gedrag dat normaliter indifferente is. In dat verband kan het geen kwaad er nog eens op te wijzen dat de uitdrukking "sterk moeten" niets te maken heeft met het al dan niet dringende karakter van het moeten verrichten van het gedrag.

verklaren van een gebeurtenis bestaat uit het aanvoeren van de feiten die het noodzakelijk maakten dat die gebeurtenis zou plaats vinden.

9. Rechtvaardigen, verklaren en verontschuldigen van gedrag.

Zoals het verschil tussen ontische en epistemische feiten ten grondslag ligt aan het verschil tussen verklaren en voorspellen, zo ligt het verschil tussen deontische en ontische feiten ten grondslag aan het verschil tussen het rechtvaardigen en het verklaren van menselijk gedrag. Feiten, handelingen en gebeurtenissen zijn voor verklaring vatbaar en zij kunnen worden verklaard door feiten aan te geven die op een bepaalde wijze in verband staan met het explanandum. Dat verband wordt gelegd door een ontische nexus. Rechtvaardiging heeft veel van verklaring weg, met dien verstande dat de rol die bij verklaring door ontische nexus wordt gespeeld, bij rechtvaardiging door deontische nexus wordt vervuld.

Laten we ter illustratie van deze apodictische beweringen enkele voorbeelden bekijken. Als eerste voorbeeld kan fungeren het geval van het stuk metaal M dat bij verhitting uitzet. Het feit dat M uitzet kan worden verklaard op basis van het feit dat M wordt verhit en de natuurwet dat metalen bij verhitting uitzetten. Uit die verklaring volgt niet slechts dat M uitzet, maar ook dat M noodzakelijkerwijs uitzet. Dat komt omdat de natuurwet geen beweerezin is, die contingent waar is, maar een ontische nexus.

Vergelijk dit geval eens met het volgende: Het feit dat P D arresteert kan worden verklaard door de feiten dat P een politieman is en dat hij D op diefstal betrapte. De ontische nexus die verband legt tussen de laatstgenoemde feiten en het eerstgenoemde luidt dat als een politieman een dief op heterdaad betrapt, hij deze zal arresteren.

De parallel tussen het eerste en het tweede geval lijkt niet geheel zuiver te zijn. Dat berust er op dat, hoewel men kan zeggen dat het uitzetten van M, gegeven bepaalde feiten, noodzakelijk was, de arrestatie van D door P dat niet was, zelfs al neemt men aan dat P een politieman is en dat hij D op diefstal betrapte. Het gedrag van P is van zijn wil afhankelijk en, zo zou men kunnen stellen, wat de feiten verder ook mogen zijn, P had een vrije keuze of hij D al dan niet zou arresteren.

We komen hier op het klassieke probleem van de vrije wil, maar voordat ik daar wat over zal zeggen wil ik eerst op iets anders wijzen. Zoals we hierboven⁴⁰³ hebben gezien, heeft de noodzakelijkheid van het uitzetten van M een prima facie karakter. De feiten die maken dat M uitzet maken dat dit noodzakelijkerwijs gebeurt, tenzij De meeste modale feiten hebben zo'n prima facie karakter en als dat al geldt voor ontische feiten met betrekking tot de levenloze natuur, dan geldt dat a fortiori voor levende wezens zoals mensen.

We hebben ook gezien dat het prima facie karakter van vele modale feiten er het gevolg van is dat de feiten die aan dat modale feit ten grondslag liggen niet volledig zijn in die zin, dat niet alle voor de verklaring van wat er zal gebeuren relevante feiten daarbij zijn opgenomen. Zou men de

⁴⁰³ H5, par. 5.

het modale feit constituerende feiten volledig aanvullen, dan zou een modaal feit alles wel beschouwd ontstaan.

Past men deze benaderingswijze ook toe op menselijk gedrag, dan komt men tot de theorie dat als men maar genoeg feiten geeft, deze feiten ook menselijk gedrag op grond van een ontische nexus alles wel beschouwd noodzakelijk kunnen maken.⁴⁰⁴ Het probleem bij de verklaring van menselijk gedrag is dan slechts dat de initiële feiten die leiden tot een modaal feit alles wel beschouwd vaak veel talrijker zijn dan bij verklaring van modale feiten uit de levenloze natuur.⁴⁰⁵

"Maar", zou men kunnen tegenwerpen, "de mens heeft een vrije wil en dat sluit verklaringen van gedrag in causale termen uit. Dingen die mensen 'overkomen' kunnen eventueel causaal worden verklaard, maar menselijk gedrag bevat gewoonlijk een wilselement dat, gegeven de wilsvrijheid, een verklaring van gedrag in causale termen uitsluit." Deze tegenwerping veronderstelt evenwel dat de vrije menselijke wil op hetzelfde "niveau" ligt als de feiten waartussen door ontische nexus noodzakelijkheidsverbanden worden gelegd. Wilsvrijheid zou een soort vacuüm van willekeur binnen de causale relaties zijn. Deze opvatting over de menselijke wil is evenwel onjuist. De argumenten voor dit standpunt zijn in de literatuur reeds vele malen breed uitgemeten en ik verwijs de belangstellende dan ook naar die literatuur.⁴⁰⁶

Nu de wilsvrijheid geen principieel verschil maakt tussen het verklaren van menselijk gedrag enerzijds en het verklaren van gebeurtenissen in de levenloze natuur anderzijds kan men, met de erkenning dat de verklaring van menselijk gedrag vaak zeer complex is indien men een volledige verklaring wil geven, er van uit gaan dat ook menselijk gedrag verklaard kan worden in termen van feiten en ontische nexus. Desondanks zou men toch nog een tegenwerping kunnen formuleren: Als het gaat om intentioneel gedrag hebben mensen redenen voor hun gedrag. Dat kunnen goede of slechte redenen zijn, maar zelfs als het slechte redenen zijn dient het gedrag in termen van die redenen te worden verklaard.

Deze tegenwerping verliest evenwel een groot deel van zijn aanvankelijke plausibiliteit indien we met het reeds geïntroduceerde onderscheid⁴⁰⁷ tussen oorzaak-redenen en gedragleidende redenen rekening houden. Gedragleidende redenen zijn feiten die voor of tegen bepaald gedrag pleiten, onafhankelijk van de vraag of we er in concreto door worden gemotiveerd, terwijl oorzaak-redenen bewustzijnstoestanden zijn die maken dat we, al dan niet terecht, tot bepaald

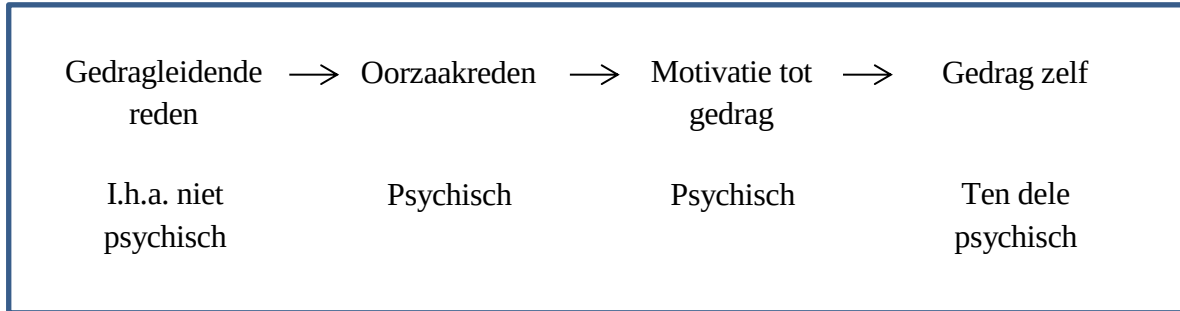
⁴⁰⁴ Voor een dergelijke visie op de verklaring van menselijk gedrag, zie Hempel (1965), H9 en Nagel (1961), blz. 548-550. In Taylor (1970) wordt daarentegen betoogd dat een dergelijke wetenschappelijke verklaring van menselijk gedrag onmogelijk is. Vgl. Taylor (1970), blz. 74-82.

⁴⁰⁵ Het is zelfs de vraag of dit laatste wel het geval is. Veel is afhankelijk van de details waarmee de te verklaren gebeurtenis wordt omschreven. Bij een weinig gedetailleerde beschrijving zijn niet veel verklarende feiten nodig. Zo is het bijvoorbeeld relatief eenvoudig om te verklaren waarom er water uit de kraan komt wanneer de kraan wordt opengedraaid. Veel ingewikkelder is het om te verklaren waarom er een zo-en-zo gevormde straal water uit de kraan komt na het opendraaien van de kraan. Misschien is menselijk gedrag slechts (of mede) daarom zo moeilijk te verklaren, omdat we zoveel details van menselijk gedrag relevant vinden.

⁴⁰⁶ Vgl. o.a. Carnap/Gardner (1966), blz. 218 e.v. en Watson ed. (1982).

⁴⁰⁷ H3, par. 8.

gedrag worden gemotiveerd. De relatie tussen gedragleidende redenen, oorzaak-redenen, motivatie tot gedrag en het gedrag zelf kan men als volgt in schema zetten⁴⁰⁸:

Al de relaties die in dit schema met pijlen worden aangeduid zijn causaal van aard. Dat wil zeggen dat de gedragleidende reden causaal leidt tot een bewustzijnstoestand die inhoudt dat men zich bewust is van het bestaan van een gedragleidende reden. Deze bewustzijnstoestand, die de oorzaak-reden is, leidt wederom causaal tot een andere bewustzijnstoestand, de motivatie om bepaald gedrag te verrichten. En die motivatie veroorzaakt tenslotte het gedrag zelf.

Het blijkt dat zowel gedragleidende als oorzaak-redenen oorzaken van gedrag kunnen zijn, zij het de laatste in een meer directe zin dan de eerste. Toch komt de oorzaak-reden meer in aanmerking voor de status van oorzaak van gedrag. De gedragleidende reden is immers ook een reden voor gedrag indien hij niet motiveert. Blijft de motivatie uit dan zal dat, indien het om een goede reden gaat, ten onrechte zijn, maar de gedragleidende reden verliest daarmee niet zijn karakter van reden. Bij oorzaak-redenen ligt dat anders. Een bewustzijnstoestand is slechts dan een oorzaak-reden, indien het gedrag dat die bewustzijnstoestand moet verklaren inderdaad heeft plaatsgevonden. Is dat gedrag er niet, dan is er ook geen reden (in de zin van oorzaak-reden) waarom dat gedrag heeft plaatsgevonden. Er kunnen dan nog wel gedragleidende redenen zijn geweest voor het verrichten van dat gedrag.

Als we nu zeggen dat gedrag dient te worden verklaard in termen van redenen, dan bedoelen we met die redenen oorzaak-redenen, bewustzijnstoestanden dus. Soms noemen we in plaats van de bewustzijnstoestand (hij dacht dat het regende) het feit dat de inhoud van de bewustzijnstoestand vormde (het regende), maar dat is slechts mogelijk dankzij de aanname dat de handelende persoon zich van dat feit bewust was. We kunnen niet zeggen: "Hij deed zijn regenjas aan omdat het regende (oorzaak-reden), maar hij wist niet dat het regende."

De relatie van gedragleidende redenen tot gedrag loopt gewoonlijk via oorzaak-redenen. Omdat, als we gedrag verklaren in termen van redenen, we dat doen in termen van oorzaak-redenen en omdat oorzaak-redenen oorzaken zijn, is het argument dat menselijk gedrag niet in termen van oorzaken, maar in termen van redenen dient te worden verklaard niet op zijn plaats. Ook als we

⁴⁰⁸ Dit schema geldt slecht voor standaardgevallen. Er zijn vele uitzonderingen mogelijk. Zie voor meer details H4 passim.

gedrag verklaren in termen van redenen, verklaren we dat gedrag in termen van oorzaken. Het één sluit het ander dus niet uit.

Toch is de tegenwerping dat gedrag in termen van redenen en niet in termen van oorzaken dient te worden verklaard niet geheel van alle zin ontbloot. Als we gedrag verklaren in termen van redenen, dan komt nog slechts een kleine groep potentiële oorzaken voor de rol van verklaarders in aanmerking. Immers, oorzaak-redenken zijn een speciaal soort oorzaken, te weten bewustzijnstoestanden die inhouden dat zich een gedragleidende reden voordoet. Verklaring in termen van oorzaak-redenken verwijst dus indirect naar de gedragleidende redenen die aan menselijk gedrag ten grondslag liggen. Omdat een belangrijk deel van menselijk gedrag reden- (in de zin van gedragleidende reden) geleid is, sluit verklaring in termen van oorzaak-redenken meer aan bij de belevingswereld van mensen dan verklaring in termen van (bijvoorbeeld) potentiaalverschillen binnen de hersenschors. Verklaringen in termen van oorzaak-redenken zijn dan ook vaak adequater dan verklaringen in termen van andere oorzaken.

Het onderscheid dat we hebben gemaakt tussen gedragleidende en oorzaak-redenken is ook van wezenlijk belang voor het verschil tussen het rechtvaardigen en het verontschuldigen van gedrag. Verontschuldigen is een taalhandeling waarvoor het essentieel is dat het gaat om een gedraging die reeds heeft plaatsgevonden en die niet is gerechtvaardigd. Men kan eventueel ook in een wat ruimere zin over verontschuldigen spreken als het dingen betreft die een mens zijn overkomen, dingen die niet intentioneel waren. Zo kan men zich verontschuldigen voor het vernielen van andermans ruit door aan te voeren dat men er door een ander door heen werd geduwd. Toch is deze variant van verontschuldigen parasitair op het verontschuldigen van intentionele gedragingen. Dat blijkt eruit dat men in deze context slechts redelijkerwijs over verontschuldigen kan spreken, als de gebeurtenis waar het over gaat kan worden beschreven in wat ik "handelings-terminologie" zou willen noemen. Ik had het over het verontschuldigen voor het vernielen van een ruit; men kan zich niet verontschuldigen voor het door een ruit geduwd worden. Het woord "vernielen" suggereert intentionaliteit en maakt daardoor verontschuldiging mogelijk.

Verontschuldigen bestaat vaak, net als rechtvaardigen, uit het aanvoeren van redenen voor gedrag. Het gaat hier evenwel niet om gedragleidende redenen, maar om oorzaak-redenken. Zoals hierboven betoogd zijn oorzaak-redenken in zekere zin afgeleid van gedragleidende redenen. Deze verwantschap maakt dat oorzaak-redenken gedrag kunnen verontschuldigen: het verontschuldigende karakter van oorzaak-redenken is afgeleid van het rechtvaardigende karakter van gedragleidende redenen. Iets is een oorzaak-reden voor gedrag, als het een mening omvat die inhoudt dat er sprake is van een gedragleidende reden voor hetzelfde gedrag. Om terug te vallen op mijn oude voorbeeld: Het feit dat men van mening is dat het regent is een oorzaak-reden voor het gedrag bestaande uit het meenemen van een regenjas, omdat het feit dat het regent een (gedragleidende) reden zou zijn om een regenjas mee te nemen. Er is nu sprake van verontschuldiging als de gedragleidende reden ontbreekt, terwijl de corresponderende oorzaak-reden zich wel voordoet.

Er zijn in dit verband twee mogelijkheden. De eerste is dat men ten onrechte van mening is dat zich feiten voordoen die een gedragleidende reden zouden opleveren. Men denkt bijvoorbeeld

ten onrechte dat het regent en neemt daarom een regenjas mee. (Al behoeft dat nauwelijks verontschuldiging.) Men kan het feit dat men dit dacht met succes als verontschuldiging aanvoeren, als men die mening gerechtvaardigd of verontschuldigbaar was toegedaan. De tweede mogelijkheid is dat men terecht van mening is dat zich bepaalde feiten voordoen, maar ten onrechte aanneemt dat die feiten een gedragleidende reden voor het te verontschuldigen gedrag opleveren. Hier kan men bijvoorbeeld denken aan de situatie waarin iemand een regenjas meeneemt, omdat hij terecht aanneemt dat het vriest. Verontschuldiging op deze basis zal slechts slagen, als de betreffende persoon gerechtvaardigd of verontschuldigbaar aannam dat de betreffende feiten gedragleidende redenen opleverden.

Deze samenhang tussen rechtvaardigen en verontschuldigen verklaart het in het strafrecht gemaakte onderscheid tussen rechtvaardigings- en schulditsluitingsgronden. Rechtvaardigingsgronden maken dat het feit op zichzelf en daarmee dus ook de dader niet strafbaar is, terwijl schulditsluitingsgronden maken dat de concrete dader niet strafbaar is, hoewel het feit op zichzelf bezien wel strafbaar zou zijn.⁴⁰⁹ Dit verschil valt te verklaren doordat verontschuldiging bestaat uit het aanvoeren van feiten die betrekking hebben op (de mening van) de persoon die de te verontschuldigen handeling verrichtte.⁴¹⁰ Verontschuldiging is dus altijd persoonsgebonden. Rechtvaardiging kan evenwel ook persoonsgebonden zijn, namelijk als onder de feiten die de rechtvaardigende reden opleveren ook feiten voorkomen met betrekking tot de handelende persoon. Toch valt verontschuldiging goed te onderscheiden van rechtvaardiging, ook in gevallen als de laatstgenoemde, en wel omdat er slechts dan sprake kan zijn van verontschuldiging als rechtvaardiging niet mogelijk is. Het feit dat X een boek meenam uit het huis van Y wordt niet verontschuldigd door het op X betrekking hebbende feit dat het boek aan X toebehoorde, omdat dat laatste feit de handeling rechtvaardigt.

10. Het dialoog-karakter van rechtvaardiging.

Rechtvaardiging is een speciale vorm van argumenteren, namelijk een wijze van argumenteren waarbij in de argumenten redenen voor het mogen of moeten verrichten van gedrag worden aangevoerd. De laatste jaren is, onder de modernere naam "argumentatieleer", naast de formele logica ook weer de traditionele rhetorica opgebloeid en binnen die argumentatieleer wordt met name door Perelman benadrukt dat argumentatie plaats vindt voor een auditorium en dus een tweepartijen-proces is.⁴¹¹ Dit thema heeft zelfs in de formele logica zijn uitwerking gevonden in het werk van o.a. Paul Lorenzen en Kuno Lorenz.⁴¹² Ook rechtvaardiging vindt steeds plaats voor

⁴⁰⁹ Vgl. Hazewinkel-Suringa/Rommelink (1984), blz. 221 e.v.

⁴¹⁰ Een mooi voorbeeld in dit verband is het onderscheid tussen de rechtvaardigingsgrond "bevoegd gegeven ambtelijk bevel" en de schulditsluitingsgrond "onbevoegd gegeven ambtelijk bevel". Vgl. art. 43 W.v.Sr.

⁴¹¹ Vgl. Perelman & Olbrechts-Tyteca (1971), blz. 14.

⁴¹² Lorenzen en Lorenz (1978).

een auditorium, al bestaat dat auditorium soms slechts uit degene die rechtvaardigt zelf.⁴¹³ Dit dialogische karakter van de rechtvaardiging heeft, zoals Perelman voor de argumentatie in het algemeen heeft laten zien, belangrijke consequenties voor de wijze waarop rechtvaardiging plaats vindt, c.q. zou moeten plaats vinden. De feiten die binnen het kader van rechtvaardiging worden aangevoerd moeten niet slechts de spreker, maar ook de toehoorder aanspreken als redenen voor gedrag. Met andere woorden, de spreker dient zodanige feiten aan te voeren dat de toehoorder ze de door de spreker beoogde betekenis toekent. Wil een proces van rechtvaardiging slagen, dan dient er een gemeenschappelijke achtergrond van gedeelde betekenissen te zijn. Als die achtergrond er niet reeds is, kan hij misschien geproduceerd worden binnen het rechtvaardigingsproces zelf⁴¹⁴, maar wil dat op een rationele wijze plaats vinden, dan moet er weer een gemeenschappelijke basis op een dieper niveau zijn. De conclusie die we hieruit kunnen trekken is dat rechtvaardiging geen absoluut gegeven is, maar auditorium-afhankelijk. De vraag naar een laatste rechtvaardiging is zinloos, en niet enkel onmogelijk te beantwoorden. Het einde van een proces van rechtvaardiging doet zich voor als overeenstemming is bereikt, of als de moed wordt opgegeven ooit nog op rationele wijze tot overeenstemming te komen. In geen van beide gevallen kan worden gezegd dat er iets is aangetoond in die zin dat het aangetoonde waar of gerechtvaardigd is, onafhankelijk van de mensen voor wie, of de cultuur waarbinnen werd geargumenteed. Gerechtvaardigdheid an sich, onafhankelijk van een auditorium, kan niet bestaan.

11. Overtuigen en overreden.

Er zijn vele manieren om één of meer medemensen - of zelfs zichzelf - tot de overtuiging te brengen dat bepaald gedrag gerechtvaardigd is. Maar lang niet alle methoden genieten evenveel respect. Als iemand tengevolge van een hem onder hypnose gedane suggestie meent dat bepaald gedrag gerechtvaardigd is, wordt dat gewoonlijk minder hoog aangeslagen dan wanneer die persoon diezelfde overtuiging op grond van uitvoerige argumentatie had aangenomen. Het eerste zou, in tegenstelling tot het tweede, niet op een rationeel proces berusten. De vraag is nu of dit soort onderscheidingen, die op het eerste gezicht niet zonder belang zijn voor een theorie over de praktische rede, niet buiten het gezichtsveld komen te vallen bij een dialogische benadering.

Het antwoord op deze vraag is tweeledig: Enerzijds geldt dat een gewaarschuwd mens voor twee telt. De dialogicus kan rekening houden met het dreigende gevaar en er op toezien dat hij niet de fout maakt het onderscheid tussen wat ik gemakshalve maar "overtuigen" (rationeel) en "overreden" (non-rationeel) zal noemen, uit het oog te verliezen. Anderzijds geldt ook dat het vermeende onderscheid tussen het rationele en het non-rationele proces nog niet zo duidelijk is

⁴¹³ Vgl. de oratie van Van Haersolte "Monoloog met mijn schuldeiser", waarin hij voortbouwt op gedachtengoed van Mead.

⁴¹⁴ Daarover meer in par. 11.

en dat in de loop van het onderzoek nog moet blijken in hoeverre inderdaad met dat onderscheid rekening moet worden gehouden.

a. Betekenis voor een persoon.

Op dit laatste punt wil ik wat nader ingaan. Wat gebeurt er indien iemand een ander, door het aanvoeren van redenen, probeert te overtuigen dat bepaald gedrag gerechtvaardigd is? (Ik zal er van uit gaan dat we het hebben over rechtvaardigen in de zin van het geven van argumenten waarom bepaald gedrag verricht moet - in tegenstelling tot mag - worden.) De spreker wijst zijn auditorium er op dat zich bepaalde feiten voordoen. Bovendien zegt (of suggereert) hij dat de toehoorder (of iemand anders) bepaald gedrag moet verrichten omdat die feiten zich voordoen. Met andere woorden, de spreker probeert zijn auditorium niet slechts duidelijk te maken dat zich bepaalde feiten voordoen, maar dat zich bepaalde feiten met gedragleidende betekenis voordoen. Maar voor zover hij enkel redenen voor gedrag aanvoert - en over dat geval zullen we het hier hebben - geeft hij niet meer argumenten voor de aanwezigheid van gedragleidende betekenis dan dat zich de feiten voordoen welke die betekenis zouden moeten hebben.

Wil de spreker in zijn doel slagen, dan moeten twee dingen het geval zijn. Ten eerste moet de spreker zijn auditorium in voldoende mate overtuigen dat de door hem aangevoerde feiten zich inderdaad voordoen. Laten we aannemen dat de enkele mededeling dat die feiten zich voordoen voor de toehoorder, gegeven diens verdere kennis, voldoende is om deze aan te laten nemen dat de aangevoerde feiten zich inderdaad voordoen.

Dan moet verder nog zijn voldaan aan de tweede eis dat de toehoorder aan die feiten ook de vereiste gedragleidende betekenis toekent. We moeten nu eerst enkele gevallen onderscheiden, teneinde sommige daarvan voor behandeling in volgende (sub-)paragrafen terzijde te kunnen schuiven. De gedragleidende betekenis die aan de aangevoerde feiten verbonden zou zijn kan betekenis voor een persoon, sociale betekenis, conventionele betekenis, of institutionele betekenis zijn. Daarbij dient te worden opgemerkt dat deze vormen van betekenis elkaar niet uitsluiten. In dit deel van de paragraaf zal ik uitgaan van het geval dat er geen sprake is van sociale, conventionele, of institutionele betekenis. Die gevallen komen later nog aan de orde.

Als het gaat om betekenis voor een persoon, hoe kan dan worden bewerkstelligd dat een toehoorder de gedragleidende betekenis van als redenen aangevoerde feiten onderkent? Welnu, vaak zal het niet nodig zijn om dat te bewerkstelligen. Als de toehoorder een geschikte deontische nexus hanteert, zal hij gewoonlijk daardoor (ja, inderdaad causaal en niet redengevend) de aangevoerde feiten gedragleidende betekenis toekennen. In meer gebruikelijke terminologie wil dat zeggen dat het auditorium reeds een beginsel volgt, of een doel nastreeft dat de aangevoerde feiten tot redenen voor gedrag maakt.

Dit is het meest zuivere geval van overtuigen. De aangevoerde feiten hebben reeds gedragleidende betekenis voor het auditorium en het enkele feit dat het auditorium van het zich voordoen van die feiten overtuigd raakt is voldoende om het tot het inzicht te brengen dat bepaald gedrag verricht moet worden.

Maar wat als het auditorium (nog) geen nexus hanteert op grond waarvan de aangevoerde feiten gedragleidende betekenis hebben. Er bestaat dan natuurlijk de mogelijkheid dat er verdere argumenten worden gegeven waarom het auditorium zo'n nexus zou moeten gaan hanteren. We komen dan op het rechtvaardigen van het hanteren van nexus, een kwestie die ik later in dit hoofdstuk aan de orde wil stellen. Maar er kan ook nog wat anders gebeuren. Het kan zijn dat het aanvoeren van bepaalde feiten als redenen voor gedrag het auditorium er niet alleen toe brengt te aanvaarden dat die feiten zich voordoen, maar ook om die feiten als redenen voor gedrag te gaan zien. Dat wil zeggen: Het aanvoeren van de pretense redenen kan er de oorzaak van zijn dat het auditorium een nexus gaat hanteren die maakt dat de feiten gedragleidende betekenis krijgen.⁴¹⁵

Of dit nog steeds als een geval van overtuigen (waarbij het woord "overtuigen" moet aanduiden dat het om een rationeel proces gaat) kan worden aangemerkt is echter twijfelachtig. Als reclame voor een afwasmiddel ons ervan probeert te doordringen dat het feit dat het sop van middel X zo goed schuimt een reden is om middel X hogelijk te waarderen, probeert het ons ook gedragleidende betekenis voor een feit aan te praten. Zulke reclame wordt vaak beschouwd als een hoogtepunt van non-rationaliteit. Het ontgaat mij waarin het mechanisme dat aan zulke reclame ten grondslag ligt, verschilt van het mechanisme waarmee het aanvoeren van feiten als redenen bewerkstelligt dat we diezelfde feiten als redenen aanvaarden.

Als we dit voorbeeld van de afwasmiddelreclame inderdaad willen zien als paradigmatisch voor non-rationele attitudevorming - en daarbij gaat het er mij niet zozeer om dat het om reclame gaat, alswel om de wijze waarop deze reclame werkt - moeten we mijns inziens aanvaarden dat als het auditorium aan feiten gedragleidende betekenis toekent doordat die feiten als redenen werden aangevoerd, er sprake is van overreding in plaats van overtuiging.⁴¹⁶ Of dat iets is om ons zorgen over te maken, of ons over te verblijden is een andere kwestie.

b. Sociale, conventionele en institutionele betekenis.

Tot nog toe ben ik er van uitgegaan dat de gedragleidende betekenis van de redenen die ter rechtvaardiging van gedrag werden aangevoerd, betekenis voor een persoon was. Uitgaande van die situatie is rechtvaardiging geen eenvoudige zaak. Immers, slechts die feiten kunnen als redenen worden aangevoerd, die op basis van de door het auditorium gehanteerde nexus gedragleidende betekenis hebben. En als die betekenis betekenis voor een persoon is, houdt dat vereiste in dat die feiten de dispositie moeten hebben alle leden van het auditorium te motiveren. Dat is een strenge eis, die de mogelijkheid tot rechtvaardiging belangrijk beperkt.

⁴¹⁵ MacIntyre wijst op blz. 98 van zijn (1978) met nadruk op het bestaan van dit "performatieve moeten". Hij zegt daar overigens verder nog dingen over die ik niet voor mijn rekening zou willen nemen. Verder kunnen de opvattingen van Stevenson, zoals uiteengezet in diens (1944), worden opgevat als een vroege erkenning van dit performatieve moeten.

⁴¹⁶ Dit sluit niet uit dat in een volgend geval, als het auditorium ten gevolge van het eerste geval een nexus is gaan hanteren, dit auditorium met behulp van redenen van dezelfde soort overtuigd in plaats van overreed kan worden.

Dat de mogelijkheid van rechtvaardiging in het algemeen niet als zo sterk persoonsgebonden pleegt te worden gezien, berust er op dat rechtvaardiging meestal plaats vindt op basis van groepsnormen. Deze groepsnormen kunnen deel uitmaken van een geïnstitutionaliseerd normenstelsel. Het kan echter ook om sociale normen of conventies gaan.

Sociale normen en conventies zijn gebonden aan de groepen mensen waarbinnen ze worden gehanteerd. De feiten waaraan deze normen en conventies sociale-, respectievelijk conventionele betekenis verlenen gelden dan ook als redenen voor gedrag binnen die groepen. Het zijn ook redenen voor die leden van de groep, voor wie die feiten persoonlijk geen gedragleidende betekenis hebben en die dus niet door dat soort feiten gemotiveerd plegen te worden.

Dit maakt het mogelijk om een wat minder persoonsgebonden rechtvaardiging voor gedrag te geven. Immers, de redenen die voor de rechtvaardiging nodig zijn hoeven niet voor ieder lid van de groep (men mag hier in plaats van "groep" ook "auditorium" lezen) gedragleidende betekenis te hebben, als ze die betekenis maar voor een voldoende groot aantal leden van de groep hebben.

Rechtvaardiging wordt hier als het ware al meer "geobjectiveerd", individu-onafhankelijk gemaakt. Men moet er echter tegen waken uit deze objectivering af te leiden dat rechtvaardiging dus auditorium-onafhankelijk is. Vergroting van het auditorium en aanpassing van de betekenissoort leiden weliswaar tot een grotere consensus over de gedragleidende betekenis van bepaalde feiten, maar die consensus maakt die betekenis niet auditorium-onafhankelijk.

De intersubjectiviteit van rechtvaardiging, die reeds bij feiten met sociale- en conventionele gedragleidende betekenis optreedt, doet zich in nog sterkere mate voor bij feiten met institutionele gedragleidende betekenis. Als een regelstelsel geïnstitutionaliseerd is, bestaat er een beslissingsprocedure om uit te maken of iets tot de groep institutionele regels behoort of niet. Dat wil zeggen dat er ook een beslissingsprocedure bestaat om uit te maken of bepaald gedrag op basis van zo'n institutionele nexus gerechtvaardigd is of niet. De auditoriumgebondenheid van nexus lijkt hier wel ver op de achtergrond verdwenen.

We zien hier overigens een interessant verschijnsel optreden: Als het gaat om sociale, conventionele of institutionele gedragleidende betekenis, is het relatief eenvoudig om deontische oordelen te rechtvaardigen. Maar tegelijk is dan de band tussen het in die oordelen uitgedrukte moeten en individueel menselijk gedrag losser. Bij betekenis voor een persoon is er een tamelijk direct verband tussen het aanvaarden van feiten als redenen en het door die feiten gemotiveerd worden tot gedrag. Het aanvaard krijgen van feiten als redenen is dan sterk persoonsgebonden en dientengevolge relatief moeilijk. En hoe meer de gedragleidende betekenis van feiten onafhankelijk wordt van persoonlijke acceptatie, des te losser wordt het verband tussen die gedragleidende betekenis en motivatie tot gedrag. Hieruit mag men echter niet concluderen dat er geen objectief (in de zin van individu-onafhankelijk) moeten is, zoals non-cognitivisten doen, maar slechts dat er geen individu-onafhankelijke motivatie is.

B. REDENEN VOOR GEDRAG.

12. Redenen voor gedrag en gedragleidende betekenis.

Rechtvaardigen bestaat uit het aanvoeren van redenen voor het mogen of moeten verrichten van gedrag en de redenen zijn op hun beurt feiten met, maar niet bestaande uit gedragleidende betekenis. Met deze omschrijving sluit ik twee categorieën van potentiële redenen uit, te weten feiten die een concreet moeten inhouden en nexus. Laten we met het concrete moeten beginnen. Als we redenen voor gedrag aanvoeren, proberen we duidelijk te maken dat het betreffende gedrag verricht moe(s)t worden. Dat kunnen we laten zien door feiten te geven die aan het moeten ten grondslag liggen. Het feit (dat we van mening waren) dat we het gedrag moesten verrichten kan misschien verklaren dat we het gedrag verrichtten (het gaat dan om een oorzaak-reden), maar kan niet rechtvaardigen dat we het gedrag (moesten) verrichten, want dat zou een wel erg doorzichtige cirkelredenering opleveren.

Bijvoorbeeld: het feit dat je de brandweer moet waarschuwen wordt geconstitueerd door de feiten dat je huis in brand staat en dat je zelf niet in staat bent die brand te blussen (eventueel aangevuld met nog wat feiten). Deze laatste feiten vormen een reden om de brandweer te waarschuwen en constitueren daardoor het feit dat je de brandweer moet waarschuwen. Daarom is het mogelijk om deze feiten aan te voeren als redenen voor het waarschuwen van de brandweer. Dezelfde feiten fungeren ipso facto ook als redenen waarom de brandweer gewaarschuwd moest worden.

Het moeten berust op redenen en vormt zelf geen reden. Zoals Taylor stelt: moeten-oordelen (Taylor spreekt ten onrechte van "prescriptions", aldus de taalhandeling in de plaats van de propositionele inhoud stellend) veronderstellen, maar geven geen redenen.⁴¹⁷ Je kunt de vraag "Waarom zou ik dat doen?" niet zinvol beantwoorden met "Omdat dat moet". In situaties waarin beide vragen gesteld kunnen worden en waarin het moeten niet aan een bepaald gezichtspunt is gelieerd, zijn de vragen "Wat moet ik doen?" en "Wat zal ik doen?" namelijk gelijkwaardig.

Er is hier evenwel een uitzondering. Men kan de vraag "Wat moet ik doen?" stellen, zonder dat men redenen vanuit een bepaald gezichtspunt verwacht. Iemand kan in een moeilijke situatie advies vragen en daarbij onverschillig staan tegenover de vraag of de redenen voor zijn toekomstige gedrag aan de moraal, het recht, of zijn eigenbelang zijn ontleend. In zulke gevallen kan het feit dat hij een bepaalde handeling in zijn eigenbelang of volgens het recht of de moraal moet verrichten een reden zijn. Maar een moreel moeten kan geen reden zijn waarom je moreel gezien iets zou moeten doen, enzovoort.

We kunnen dus vaststellen dat feiten die een moeten vanuit een bepaald gezichtspunt inhouden geen redenen voor gedrag vanuit dat gezichtspunt vormen. Dat leidt ons tot een volgende conclusie, te weten dat het niet de gedragleidende betekenis op zichzelf is die een reden vormt.

⁴¹⁷ Taylor (1961), blz. 230.

Er zijn drie typen feiten waarin zich gedragleidende betekenis voordoet. In de eerste plaats zijn er de feiten met contingente gedragleidende betekenis, zoals het feit dat je huis in brand staat. In de tweede plaats zijn er feiten met inherente gedragleidende betekenis, zoals het feit dat je een bepaalde belofte hebt gedaan. En tenslotte zijn er ook nog de feiten die slechts inhouden dat zich gedragleidende betekenis voordoet. Deze laatste worden uitgedrukt in moeten-oordelen. In al deze gevallen is er gedragleidende betekenis aanwezig. Als die gedragleidende betekenis op zichzelf de reden voor gedrag zou vormen, zouden feiten die uit een moeten bestaan ook redenen voor gedrag zijn. Dat dit niet het geval is, toont aan dat het niet de gedragleidende betekenis op zichzelf is die een reden voor gedrag oplevert, maar dat het feiten waaraan gedragleidende betekenis verbonden is zijn, die redenen voor gedrag opleveren.

13. Redenen voor gedrag en deontische nexus.

Dat ook nexus geen redenen voor gedrag opleveren ligt misschien minder voor de hand. Volgens Raz kunnen regels of beginselen die bepaald gedrag voorschrijven redenen opleveren om het betreffende gedrag te verrichten.⁴¹⁸ Om deze opvatting op zijn waarde te onderzoeken zullen we wat nader ingaan op de relatie tussen deontische nexus en redenen voor gedrag.

Redenen voor gedrag zijn feiten met gedragleidende betekenis. Een feit heeft gedragleidende betekenis, als het bewustzijn van dat feit de dispositie heeft om de persoon die zich van dat feit bewust is te motiveren tot gedrag. Dat het gaat om een dispositie tot motiveren wil zeggen dat een feit geen éénmalige gedragleidende betekenis kan hebben in die zin, dat het feit slechts éénmaal tot gedrag motiveert en het daarna nooit of haast nooit meer doet. (Hier geldt natuurlijk een uitzondering voor het geval dat iemand zich slechts eenmaal bewust is van het zich voordoen van een feit van dit type.) Met andere woorden, er moet een regelmaat bestaan in de relatie tussen het bewustzijn van het feit en het tot gedrag worden gemotiveerd. Die regelmaat betreft de samenhang tussen het soort feit en het soort gedrag waartoe wordt gemotiveerd. Die samenhang is een deontische nexus. Hieruit blijkt dat gedragleidende betekenis steeds een deontische nexus veronderstelt. Alle redenen voor gedrag berusten op deontische nexus.

Deontische nexus zijn er in twee hoofdtypen. Die typen corresponderen met de twee schema's van redeneren die ik in het begin van dit hoofdstuk heb gegeven. Er zijn "regelachtige nexus" en er zijn "doelachtige nexus". In regelachtige nexus zijn een aantal voorwaarden geformuleerd. De feiten die aan die voorwaarden beantwoorden vormen redenen voor het gedrag dat volgens de regelachtige nexus moet worden verricht. Neem bijvoorbeeld de regel dat je, als je een onrechtmatige daad pleegt, de door die daad ontstane schade moet vergoeden. Die regel maakt het feit dat je een onrechtmatige daad hebt gepleegd tot reden om de door die onrechtmatige daad ontstane schade te vergoeden.

⁴¹⁸ Raz (1975), blz. 51. Raz komt in een noot direkt al op deze stelling terug. Omdat regels objecten zijn en slechts feiten redenen kunnen opleveren, is niet de regel zelf, maar het feit dat er een regel is de reden voor gedrag.

Naast de regelachtige nexus zijn er ook doelachtige nexus. Deze nexus maken het feit dat bepaald gedrag het bereiken van het doel (of het realiseren van de waarde, of het vervullen van de behoefte) ten gevolge heeft tot reden om dat gedrag te verrichten.

Het blijkt dat deontische nexus feiten tot redenen voor gedrag kunnen .maken. De nexus zijn zelf geen redenen voor gedrag. En dat geldt in het algemeen ook voor het feit dat een nexus geldt, of iets dergelijks. Toch beweert Raz het tegendeel en daarom zal ik hier wat nader op ingaan.

Laten we beginnen na te gaan waarom het niet volkomen onaannemelijk is dat nexus en met name regels redenen zouden zijn. Stel dat iemand weigert in militaire dienst te gaan en daarvoor als reden opgeeft dat doden van mensen verkeerd is. Het opgeven van deze "reden" veronderstelt bepaalde feiten. In het algemeen worden feiten als redenen voor gedrag aangevoerd en wordt de nexus die deze feiten tot redenen voor het betreffende gedrag maakt verzwegen. In de context van een gesprek is het evenwel goed mogelijk om in plaats van de feiten de nexus te noemen, want uit de inhoud van de genoemde nexus wordt wel duidelijk om welke feiten het gaat. In de context van het rechtvaardigingsproces maakt het voor praktische doeleinden dus niet veel uit of feiten als redenen worden aangevoerd, of dat de nexus welke die feiten tot redenen maakt wordt genoemd. In beide gevallen veronderstelt het een het ander en kan de toehoorder het ander uit het een opmaken. Dat kan er makkelijk toe leiden de twee factoren op één hoop te gooien en om alles wat in een rechtvaardigingsproces wordt aangevoerd onder de noemer van "reden" te brengen.

Maar het zal het ook duidelijk zijn dat wat tijdens een betoog functioneel equivalent is, daarom ontologisch nog niet tot dezelfde categorie hoeft te behoren. Overeenkomsten op één vlak impliceren nog geen identiteit. De verschillende manieren waarop feiten en nexus in andere contexten functioneren is voldoende grond om ze in verschillende ontologische hokjes te stoppen. Wat die verschillen zijn zal hopelijk in de voorafgaande hoofdstukken en in het eerste deel van deze paragraaf duidelijk zijn geworden.

Behalve de functionele equivalentie binnen betogen is er ook nog een andere reden denkbaar waarom een deel van de sociale regels, de conventies en institutionele regels als redenen zouden kunnen worden beschouwd. Die reden is dat conventies en institutionele regels min of meer onafhankelijk van individueel menselijk gedrag waarin ze worden gevolgd bestaan. Dat die conventies en institutionele regels bestaan is een feit en dát feit kan wel een reden voor gedrag zijn.

Daar komt bij dat het feit dat ze bestaan kan worden weergegeven in de formulering van de betreffende conventies en regels. Zo kan bijvoorbeeld het feit dat in Nederland de regel geldt dat mensen met een inkomen boven een bepaalde grens inkomstenbelasting moeten betalen, welk feit een reden voor gedrag kan zijn, worden weergegeven met de zin "Mensen met een inkomen boven de fl. moeten inkomstenbelasting betalen". Dit is een zin die ook een formulering van de betreffende regel is. Maar die regel zelf is een nexus en kan geen reden voor gedrag zijn.

We zien dus dat er op het eerste gezicht redenen zijn om bepaalde nexus als redenen voor gedrag te beschouwen, maar dat die redenen bij nader inzien niet steekhoudend zijn. Maar we hebben

ook gezien dat het feit dat een regel geldt, of dat er een bepaalde conventie is, wel een reden voor gedrag kan zijn. Het is deze genuanceerde stelling die Raz verdedigt. Is die stelling wel correct?

Het antwoord luidt: ja en neen! Ja, want het feit dat een bepaalde regel geldt of dat een zekere conventie bestaat kan een reden voor gedrag opleveren. Neen, want het gedrag waar dat gelden of bestaan een reden voor is, is niet het gedrag dat in de regel of conventie wordt voorgeschreven. Als er bijvoorbeeld een rechtsregel is die mij voorschrijft om onder bepaalde omstandigheden belasting te betalen, dan is dat een reden voor mij om een nexus te hanteren, zodanig dat het feit dat die omstandigheden zich voordoen voor mij een reden is om belasting te betalen. De rechtsregel zelf maakt die omstandigheden tot feiten met institutionele gedragleidende betekenis. Het bestaan van die rechtsregel is een reden om een nexus te hanteren die diezelfde omstandigheden tot feiten met gedragleidende betekenis voor een persoon maakt.

Gegeven de wijze waarop Raz in de rest van zijn betoog schrijft over regels als redenen voor gedrag, moet worden aangenomen dat hij het bestaan van een regel beschouwt als een reden om te doen wat de regel voorschrijft. Als die interpretatie van Raz correct is, heeft Raz mijns inziens ongelijk.

14. Internalisme en Externalisme.

Het is duidelijk dat redenen voor gedrag iets met motivatie te maken hebben. Wat precies de relatie is tussen redenen voor en motivatie van gedrag is nog steeds een onderwerp van wijsgerige discussie. Die discussie is de Internalisme - Externalisme discussie.

De termen "Internalisme" en "Externalisme" als aanduidingen van tegengestelde standpunten binnen de filosofie van de praktische rede zijn, voor zover ik weet, geïntroduceerd door Frankena. Deze omschreef de tegenstelling als volgt:

"Many moral philosophers have said or implied that it is in some sense logically possible for an agent to have or see that he has an obligation even if he has no motivation, actual or dispositional, for doing the action in question; many others have said or implied that this is paradoxical and not logically possible. The former are convinced that no reference to the existence of motives in the agent involved need be made in the analysis of a moral judgment; the latter are equally convinced that such a reference is necessary there. Roughly, the opposition in question is between those who regard motivation as external and those who regard it as internal to obligation."⁴¹⁹

Deze tegenstelling valt niet samen met één van de vele andere klassieke tegenstellingen binnen de ethiek, maar ligt daar soms wel aan ten grondslag. Neem bijvoorbeeld het argument van Hare tegen descriptivistische opvattingen. Dat argument komt er op neer dat als waardeoordelen

⁴¹⁹ Frankena (1958), blz. 40/1.

beschrijvend zouden zijn, het niet meer mogelijk zou zijn om met behulp van die oordelen aan te bevelen.⁴²⁰ Dit is slechts dán een sterk argument, als men aanneemt dat waardeoordelen motiveerend zouden moeten werken. Als men de vraag of men een waardeoordeel aanvaardt losmaakt van de vraag of men gemotiveerd wordt tot een bepaalde waardering, is er geen enkele reden meer om het argument van Hare doeltreffend te achten. Met andere woorden, Hare's argument tegen de descriptivistische theorieën veronderstelt aanvaarding van een internalistisch standpunt. Descriptivistische theorieën, zowel naturalistische als non-naturalistische, plegen daarentegen uit te gaan van een externalistisch standpunt.

Het gaat dus om een tegenstelling met verregaande implicaties, maar de exacte aard van de tegenstelling is nog niet zo eenvoudig aan te geven. Illustratief daarvoor is wel de wijze waarop de naamgeving tot stand is gekomen. Zoals reeds gezegd, de namen "Internalisme" en "Externalisme" zijn afkomstig van Frankena. Maar deze claimt hier geen intellectuele eigendom. Integendeel, Frankena schrijft dat hij de namen heeft ontleend aan Falk.⁴²¹ Nu is het inderdaad zo dat Falk in een artikel, genaamd "'Ought' and motivation", onderscheid heeft gemaakt tussen een externalistische visie en een niet nader benoemde tegenhanger daarvan.⁴²² Maar Falk bedoelt met het externe van de externalistische visie iets heel anders dan dat de motivatie van het moeten niet inherent is aan het moeten zelf. Neen, het gaat bij hem om de oorsprong van het moeten. De externalistische visie houdt bij hem in

"that when someone 'ought' or 'has a duty' he is subject to .some manner of demand, made on him without regard to his desires; and they (de aanhangers van die visie - J.H.) .imply that this demand issues essentially from outside the agent: that, whether made by a deity or society, or the 'situation' (if this means anything) it has an objective existence of its own depending in no way on anything peculiar to the agent's psychological constitution."⁴²³

Er is natuurlijk wel een samenhang tussen de wijze waarop Falk en Frankena het Externalisme zien. Zoals Falk al opmerkt leidt het Externalisme (zoals hij dat ziet) tot een standpunt omtrent motivatie dat min of meer valt onder de noemer "Externalisme" zoals Frankena die gebruikt. Maar de exacte aard van het externalistische standpunt is daarmee nog niet geheel gegeven en diensgevolge blijft de aard van het internalistische standpunt ook nog enigszins duister. Welke complicaties er allemaal kunnen rijzen zal blijken als we wat dieper ingaan op de visie van Falk.

⁴²⁰ Vgl. H2, par. 5.

⁴²¹ Frankena (1958), blz. 41.

⁴²² Falk (1948), blz. 125 e.v.

⁴²³ Falk (1948), blz. 125/6.

15. Falk over motivatie.

Falk kwam op zijn omschrijving van een externalistisch standpunt in het kader van een bespreking van de opvattingen van Prichard. De vraag waar het daarbij om draaide was of mensen een extra motief nodig hebben om moreel te handelen, naast het gegeven dat een bepaalde handeling hun morele plicht is, of - in andere woorden - of de moraal een sanctie nodig heeft. Bij het bespreken van deze vraag gebruikt Falk herhaaldelijk het woord "reason" en dat doet hij naar eigen zeggen⁴²⁴ in een betekenis die gelijk is aan die van "motief". We zouden dus kunnen zeggen dat Falk het woord "reden" gebruikt in de zin van "oorzaak-reden". Maar toch wekt hij soms de indruk dat hij het woord ook wel eens gebruikt in de zin van "gedragleidende reden". Falk onderscheidt deze twee betekenissen van "reden" niet en het lijkt er op dat dit door elkaar gebruiken van het woord "reden" in verschillende betekenissen de aannemelijkheid van zijn betoog op sommige punten vergroot ten koste van de eenduidigheid.

Nu gaat het mij er niet om Falk te beschuldigen van de redeneerfout berustend op dubbelzinnig woordgebruik, want het gelijk of ongelijk van Falk interesseert me in dit verband niet zo. Neen, het is me er om te doen dat duidelijk wordt dat de twee betekenissen van "reden" onderscheid maken tussen twee varianten van het internalistische standpunt die bij een oppervlakkige beschouwing niet zo eenvoudig te onderscheiden zijn. De ene variant op dat standpunt gaat uit van redenen in de zin van "gedragleidende redenen". Deze variant houdt in dat als iemand een plicht heeft om iets te doen, of - eenvoudiger nog - een handeling moet verrichten, hij ipso facto een gedragleidende reden heeft om die handeling te verrichten c.q. zijn plicht na te komen.

Daarnaast is er een andere variant, die uitgaat van oorzaak-redenen. Die luidt dat iemand die een bepaalde handeling moet verrichten (en dat weet) ipso facto de dispositie heeft om tot die handeling gemotiveerd te zijn (raken). Deze variant kan niet analoog aan de voorafgaande inhouden dat iemand die een handeling moet verrichten ipso facto een oorzaak-reden heeft om die handeling te verrichten. Daar zijn twee redenen voor. In de eerste plaats kan men niet zo goed zeggen dat men een reden heeft om een handeling te verrichten, indien men met "reden" een oorzaak-reden bedoelt. En in de tweede plaats is het mogelijk dat men een handeling die men moet verrichten desondanks niet verricht. En er kan geen oorzaak-reden voor een niet-verrichte handeling zijn. (Een oorzaak-reden veronderstelt immers dat de handeling die door die reden zou worden verklaard verricht werd.) Daarmee zou de tweede variant van het Internalisme al te gemakkelijk weerlegd zijn. Vandaar dat in de tweede variant moet worden gewerkt met een dispositie om gemotiveerd te worden.

Falk kiest uiteindelijk voor deze tweede variant van een internalistisch standpunt. Toch valt er ook veel te zeggen voor de eerste variant. Die lijkt bovendien niet onverenigbaar met een bepaalde vorm van Externalisme. Men zou bijvoorbeeld kunnen verdedigen dat wie moreel gezien iets moet doen ipso facto een gedragleidende reden heeft om die handeling te verrichten, maar dat desondanks de mogelijkheid bestaat dat de betreffende persoon niet tot die handeling gemotiveerd is en zelfs niet gedisponeerd is tot een dergelijke motivatie. We hebben dan weer

⁴²⁴ Falk (1948), blz. 116.

het zogenaamde externe standpunt van iemand die wel toegeeft dat er een reden is (zij het voor hem persoonlijk niet), maar die desondanks doet alsof er niets aan de hand is. Het raakt hem allemaal niet. Het is niet onaannemelijk dat deze laatste visie die van Foot is.

16. De probleemstelling van Foot.⁴²⁵

Zoals we reeds hebben gezien⁴²⁶ stelt Foot in haar artikel "Morality as a system of hypothetical imperatives" de vraag aan de orde of we de moraal moeten gehoorzamen. Ze giet die vraagstelling in de vorm van een commentaar op de (al dan niet vermeend) Kantiaanse stelling dat het typerend is voor morele voorschriften dat ze categorische imperatieven zijn. De gedachte hierbij is dat categorische imperatieven een onvoorwaardelijke aanspraak op gehoorzaamheid maken, terwijl hypothetische imperatieven dat slechts voorwaardelijk doen; voorwaardelijk met als vooronderstelling dat men een bepaald doel nastreeft.

Foot trekt bij haar onderzoek een parallel met voorschriften van de etiquette en vraagt zich af wat precies het verschil is tussen de ene groep voorschriften en de andere, zodat de ene groep bestaat uit categorische imperatieven en de andere uit hypothetische imperatieven. De conclusie is dat er geen principieel verschil is en dat morele voorschriften dus ook hypothetische imperatieven zijn. Om die conclusie te kunnen trekken moet echter eerst worden aangetoond dat de voorschriften van de etiquette hypothetische imperatieven zijn. Strikt genomen beargumenteert Foot die stelling zelf niet, maar reconstrueert enkel het argument dat gegeven zou kunnen/moeten worden door aanhangers van de stelling dat alle voorschriften, behalve de morele, hypothetische imperatieven zijn. Die reconstructie gaat als volgt:

"Very roughly the idea seems to be that one may reasonably ask why anyone should bother about what should (from the point of view of etiquette) be done, and that such considerations deserve no notice unless reason is shown. So although people give as their reason for doing something the fact that it is required by etiquette, we do not take this consideration as in itself giving us reason to act. Considerations of etiquette do not have any automatic reason-giving force, and a man might be right if he denied that he had reason to do 'what's done'."⁴²⁷

Hypothetische imperatieven in de zin van Foot zijn blijkbaar imperatieven die niet automatisch redengevend zijn. Voorschriften van de etiquette zouden, als ze geen categorische imperatieven zijn, die automatisch redengevende kracht moeten missen. Maar waarom? Imperatieven van de

⁴²⁵ Teneinde in deze en de volgende paragraaf aan te kunnen sluiten bij de door Foot en McDowell gehanteerde terminologie, zal ik soms dingen schrijven die in mijn visie strikt genomen onjuist zijn, zoals bijvoorbeeld over een moeten dat een reden oplevert. Herschrijven van Foot's argumenten overeenkomstig mijn terminologie en inzichten zou leiden tot bijzonder ingewikkelde constructies en ik heb het daarom ook maar nagelaten.

⁴²⁶ H2, par. 17b.

⁴²⁷ Foot (1978), blz. 161.

etiquette bevatten toch ook het woord "moeten"? Het enig denkbare antwoord is dat men voorschriften vanuit het gezichtspunt van de etiquette beschouwd als afkortingen van expliciet hypothetische voorschriften als "Indien je volgens de etiquette wilt handelen, dan moet je X doen". Het gezichtspunt waartoe het oordeel behoort wordt dan als voorwaarde aan het oordeel toegevoegd. Met andere woorden, bij deontisch modale oordelen vanuit een bepaald gezichtspunt gaat het steeds om hypothetische imperatieven met het vereiste dat men de voorschriften van het betreffende gezichtspunt wil navolgen als voorwaarde.

Als men dit ook toepast bij morele oordelen wordt natuurlijk de vraag dringend waarom morele oordelen dan wel categorische imperatieven zouden zijn. De enige mogelijkheid is dan nog om te verdedigen dat er een categorische imperatief is die onvoorwaardelijk voorschrijft dat men de voorschriften van het morele gezichtspunt moet opvolgen. Maar als men die weg kiest rijzen de problemen van het gezichtspuntloze moeten. Foot heeft die op uitstekende wijze heeft beschreven, zoals in hoofdstuk II al uitvoerig aan de orde is geweest.⁴²⁸ Indien men het gezichtspunt als voorwaarde aan het voorschrift toevoegt, worden, zo mogen we met Foot concluderen, alle imperatieven slechts voorwaardelijk redengevend⁴²⁹, ook de morele.

Het lijkt dat Foot een externalistisch standpunt verdedigt. Dat een bepaalde handeling, gezien vanuit een zeker gezichtspunt, verricht moet worden, wil volgens haar immers nog niet automatisch zeggen dat men een reden heeft om die handeling te verrichten. Maar zo eenvoudig ligt de kwestie niet. Als we rekening houden met het onderscheid tussen gedragleidende en oorzaak-redenen kan de stelling van Foot op twee manieren worden geïnterpreteerd. In de eerste variant houdt hij in dat voorschriften vanuit een bepaald gezichtspunt niet noodzakelijkerwijs gedragleidende redenen opleveren (of veronderstellen). In de tweede variant komt de stelling van Foot er op neer dat zo'n voorschrift (of het aanvaarden daarvan) niet insluit dat men tot het betreffende gedrag gemotiveerd is, of gedisponeerd is om aldus gemotiveerd te zijn.

Mocht de eerste variant de door Foot beoogde interpretatie zijn, dan wordt de theorie van Foot onsamenvattend. Als voorschriften vanuit een bepaald gezichtspunt op zichzelf gezien geen gedragleidende redenen opleveren of veronderstellen, kunnen ze slechts redenen voor gedrag worden als er een wat Foot noemt "free floating, unsubscripted" voorschrift zou zijn dat inhoudt dat men moet doen wat vanuit dat gezichtspunt gezien gedaan moet worden. Aangezien zo'n gezichtspuntsloos moeten volgens Foot een zinloze categorie is⁴³⁰, zouden er helemaal geen gedragleidende redenen kunnen zijn. Want in de visie van Foot behoort een moeten òf tot een gezichtspunt, of het is zinloos. Als het tot een gezichtspunt behoort zou het in de eerste interpretatie van de theorie van Foot niet noodzakelijkerwijs een reden voor gedrag kunnen zijn en behoeft het voor zijn redengevende kracht een gezichtspuntsloos moeten. Als het daarentegen niet tot een gezichtspunt behoort is het onvoorstelbaar wat daaronder zou moeten worden

⁴²⁸ In par. 17b.

⁴²⁹ In de terminologie van Foot "hypothetische imperatieven".

⁴³⁰ Vgl. H2, par. 17b.

verstaan. En zo'n onvoorstelbaar moeten kan natuurlijk ook geen redengevende kracht verlenen aan een moeten vanuit een gezichtspunt.

Wil het standpunt van Foot samenhangend zijn, dan moet het dus worden uitgelegd volgens de tweede variant. Die houdt in dat als men iets vanuit een bepaald gezichtspunt moet doen, dat nog niet automatisch inhoudt dat men gemotiveerd is om overeenkomstig dat moeten te handelen en ook dat men niet tot een dergelijke motivatie gedisponeerd behoeft te zijn. Dit standpunt sluit niet bij voorbaat uit dat het moeten vanuit een bepaald gezichtspunt een gedragleidende reden oplevert. Men kan immers het standpunt verdedigen dat men een gedragleidende reden voor een bepaalde handeling kan hebben en zich daarvan bewust kan zijn, zonder ook maar een dispositie tot motivatie voor die handeling te hebben. In deze interpretatie zou Foot een voorstander kunnen zijn van de, met het Externalisme verenigbare, eerste variant van het Internalisme.

17. De reactie van McDowell op Foot.

De problemen die samenhangen met de twee betekenissen van het woord "reden" spelen McDowell parten als hij reageert op het standpunt van Foot. In het artikel "Are moral requirements hypothetical imperatives?" probeert McDowell de conclusie van Foot dat morele vereisten hypothetische imperatieven zouden zijn te weerleggen. McDowell begint het essentiële gedeelte van zijn betoog als volgt:

"When we explain an action in terms of the agent's reasons, we credit him with psychological states given which we can see how doing what he did, or attempted, would have appeared to him in some favourable light. A full specification of a reason must make clear how the reason was capable of motivating; it must contain enough to reveal the favourable light in which the agent saw his projected action. We tend to assume that this is effected, quite generally, by the inclusion of a desire. (Of course a reason which includes a desire can be specified elliptically, when the desire is obvious enough not to need mentioning; as when we explain someone's taking an umbrella in terms of his belief that it is likely to rain.) However, it seems to be false that the motivating power of all reasons derives from their including desires."⁴³¹

McDowell's betoog draait om de laatste geciteerde zin. Motivatie door redenen berust er niet noodzakelijkerwijs op dat de reden een verlangen (of doel) omvat. Of, met andere woorden, de motivatie staat niet los van de reden. McDowell citeert in dit verband een passage van Thomas Nagel:

"That I have the appropriate desire simply follows from the fact that these considerations motivate me; if the likelihood that an act will promote my future happiness motivates me to

⁴³¹ McDowell (1978), blz. 14/5.

perform it now, then it is appropriate to ascribe to me a desire for my own future happiness. But nothing follows about the role of the desire as a condition contributing to the motivational efficacy of those considerations".⁴³²

Kortom, een verlangen is vaak een gevolg, niet de oorzaak van een reden om te handelen. Nagel betoogde dit voor redenen vanuit het gezichtspunt van het eigenbelang, maar waarom zou hetzelfde niet gelden voor het morele gezichtspunt? Als iemand tot een handeling wordt gemotiveerd, komt dit doordat de omstandigheden waaronder de handeling moet worden verricht (hetzij voorafgaand aan de handeling, hetzij als gevolgen van de handeling) maken dat de actor de handeling in een zeker gunstig licht ziet. Ik zal nu McDowell zelf weer aan het woord laten:

"... if one concedes that a conception of the facts can constitute the whole of a reason for prudent behaviour, one is not at liberty to object to the very idea that a view of how things are might not need supplementing with a desire in order to reveal the favourable light in which someone saw some action; and a view with that property surely cannot be shared by someone who sees no reason to act in the way in question. If this is allowed for prudence, why should it not be allowed for morality too?

Suppose someone was incapable of seeing how a fact about the likely effect of an action on his own future could, on its own, constitute a reason for the action. On some suitable occasion, he might be unmoved by such a fact. It would not be wrong to say that an ordinarily prudent person, in parallel circumstances, would differ from him in having a certain desire. But according to the concession, the desire is not a further component, over and above the prudent person's conception of the likely effects of his action on his own future, in the explanation of his prudent behaviour. It is not that the two people share a certain neutral conception of the facts, but differ in that one, but not the other, has an independent desire as well, which combines with that neutral conception of the facts to cast a favourable light on his acting in a certain way. The desire is ascribable to the prudent person simply in recognition of the fact that his conception of the likely effects of his action on his own future by itself casts a favourable light on his acting as he does. So the admitted difference in respect of desire should be explicable, like the difference in respect of action, in terms of a more fundamental difference in respect of how they conceive the facts."⁴³³

Het is opvallend dat de manier waarop McDowell in het eerste citaat over redenen schrijft sterk de indruk wekt dat het over oorzaak-redenen gaat (hij begint met "When we explain an action in terms of the agent's reasons..."), terwijl hij het in het tweede citaat heeft over de speciale manier waarop mensen de feiten waarnemen, iets dat op zijn minst de indruk wekt dat hij het over gedragleidende redenen heeft. Voor zover hij het over oorzaak-redenen heeft, is zijn stelling dat

⁴³² Nagel (1970), blz. 29 en 30.

⁴³³ McDowell (1978), blz. 16 en 17.

redenen motiveren nogal voor de hand liggend. Natuurlijk is er naast een oorzaak-reden niet nog een extra factor nodig om te motiveren, want een oorzaak-reden is per definitie een geestes-toestand die motiveert. Maar door het later te hebben over de door een actor in een bepaald licht beziene feiten, gooit hij, naar het lijkt, oorzaak- en gedragleidende redenen door elkaar en komt aldus tot de conclusie dat ook gedragleidende redenen vanzelfsprekend motiveren.

Misschien geef ik McDowell zo niet goed weer. Hij onderscheidt zelf helemaal niet tussen oorzaak- en gedragleidende redenen en mogelijkwerijs moet zijn betoog zo worden uitgelegd dat er volgens hem in het geheel geen verschil bestaat tussen gedragleidende en oorzaak-redenen. Het volgende citaat, waarin hij lijkt te betogen dat een feit slechts dan een reden (voor iemand) is, als dat feit die persoon motiveert, zou daarop kunnen wijzen:

"We have, then, an apparent contrast between two ways in which an agent's view of how things are can function in explaining his actions. In one, exemplified by the case of taking one's umbrella, the agent's belief about how things are combines with an independently intelligible desire to represent the action as a good thing from the agent's point of view. In the other, a conception of how things are suffices on its own to show us the favourable light in which the action appeared.... With reasons which function in the second way, it is not false that they weigh with people only if they have a certain desire. But that is just because the ascription of the desire in question follows from the fact that the reasons weigh as they do. It would be wrong to infer that the conceptions of situations which constitute the reasons are available equally to people who are not swayed by them, and weigh with those who are swayed only contingently upon their possession of an independent desire. That would be to assimilate the second kind of reason to the first. To preserve the distinction, we should say that the relevant conceptions are not so much as possessed except by those whose wills are influenced appropriately. Their status as reasons is hypothetical only in this truistic sense: they sway only those who have them."⁴³⁴

Met name de laatste twee zinnen van dit citaat wekken de indruk dat slechts die feiten door McDowell als redenen worden beschouwd, die door de actor in een zodanig licht worden gezien, dat ze hem tot een handeling motiveren. Daarmee komt McDowell dicht bij het standpunt van Hare, die iets soortgelijks schrijft over het aanvaarden van een prescriptief oordeel. McDowell's standpunt is dan, net als dat van Hare, internalistisch in de zin van de tweede variant. Het belangrijke verschil tussen McDowell en Hare is dat de eerste, in tegenstelling tot de laatste, inziet dat het feiten zijn die gedragleidend zijn en niet taaluitingen als prescriptieve oordelen. McDowell's opvatting over redenen als feiten die in een bepaald licht worden gezien komt dicht bij mijn opvatting van redenen als feiten met gedragleidende betekenis.

Maar ondanks deze punten waar de opvatting van McDowell gunstig afsteekt tegen die van Hare, deelt McDowell's visie ook enige gebreken met Hare's theorie. Zowel Hare als McDowell

⁴³⁴ McDowell (1978), blz. 22 en 23.

zien over het hoofd dat er naast betekenis voor een persoon ook nog sociale, conventionele en institutionele betekenis is en dat die varianten ook bestaan als het om gedragleidende betekenis gaat. Met name bij het recht en de moraal, waar het gaat om groepsnormen, zal de gedragleidende betekenis van bepaalde feiten onafhankelijk zijn van persoonlijke opvattingen. Handelingen zijn rechtens of moreel goed of fout, onafhankelijk van individuele opvattingen.⁴³⁵ Daarom kunnen feiten juridisch of moreel gezien redenen voor gedrag zijn, zonder dat een bepaald individu daardoor pleegt te worden gemotiveerd. Zo'n individu neemt dan ten aanzien van die normen een extern standpunt in en kan zeggen dat die redenen voor hem geen redenen zijn. Maar uit het feit dat iets voor iemand geen reden is en dus voor hem persoonlijk geen gedragleidende betekenis heeft, volgt niet dat het feit op zichzelf geen reden is en geen gedragleidende betekenis heeft. Het kan immers gaan om sociale, conventionele, of institutionele betekenis.

Maar Hare en McDowell zien niet alleen over het hoofd dat gedragleidende betekenis niet beperkt is tot betekenis voor een persoon, maar ook dat een feit gedragleidende betekenis voor een persoon kan hebben zonder dat dit feit iedere keer dat de actor zich daarvan bewust is hem tot gedrag motiveert. Motivatie berust op een causaal proces en dat kan door de meest uiteenlopende omstandigheden worden verstoord. Als zich toevallig eens van die omstandigheden voordoen en de actor wordt dan niet gemotiveerd door een feit dat voor hem wel een reden voor gedrag is en dat hem dus gewoonlijk wel motiveert, dan doet dat nog niet af aan het reden-karakter van dat feit. (Let wel: We hebben het nog steeds over gedragleidende redenen.) Alleen wanneer zich zo vaak van die omstandigheden voordoen, dat we niet meer bereid zijn te zeggen dat de actor gedisponeerd is om door zulke feiten te worden gemotiveerd, is er geen sprake meer van een feit met gedragleidende betekenis en dus niet meer van een reden voor gedrag.

Hoewel McDowell terecht aanneemt dat er een relatie bestaat tussen het reden-zijn van een feit en het motiverende karakter van dat feit, overdrijft hij de nauwheid van die relatie en komt zo tot de onjuiste stelling dat slechts die feiten die de facto motiveren redenen voor gedrag zijn. En daar komt bij (of misschien: door) dat hij het verschil tussen verklarende en gedragleidende redenen verwaarloost. En vandaar ook dat hij kiest voor de tweede variant van het Internalisme.

18. Raz' opvattingen over redenen voor gedrag.

Redenen voor gedrag zijn vaak feiten met contingente gedragleidende betekenis. Dat wil zeggen dat aan de omschrijving van die feiten niet valt af te lezen dat die feiten gedragleidende betekenis hebben. Het is voorstelbaar dat die feiten geen redenen voor gedrag zouden zijn. Pas als men behalve de feiten ook de nexus noemt die aan die feiten hun gedragleidende betekenis verlenen wordt het gedragleidende karakter van die feiten evident. Dit gegeven zal ten grondslag liggen

⁴³⁵ Ik moet hier een voorbehoud maken. De onafhankelijkheid van rechts- en morele normen ten opzichte van individuele opvattingen betreft slechts het individu als individu. Recht en moraal zijn natuurlijk als sociale verschijnselen niet onafhankelijk van het totaal van individuele opvattingen van de leden van de groep waarbinnen die morele- of rechtsnormen gelden. En daarbij moet weer worden onderscheiden tussen de mate van (on)afhankelijkheid van het geïnstitutionaliseerde recht en de niet-geïnstitutionaliseerde moraal.

aan Raz's conceptie van de volledige reden. Raz introduceert het begrip "volledige reden" met het volgende voorbeeld:

"When asked why he goes to the station, John may say that

a) James will be arriving there, or that

b) James will be pleased to be met at the station, or that c) he would like to please James"

Deze redenen zijn niet van elkaar onafhankelijk, maar vullen elkaar aan. Dit wordt duidelijker als men deze redenen vergelijkt met de redenen dat

"d) he has promised James that he will meet him at the station, that

e) one ought to keep one's promise, and that

f) one ought to please one's friends."⁴³⁶

De redenen a t/m c horen bij elkaar, terwijl ook d en e bij elkaar horen, maar niet bij a t/m c horen. Dit inzicht leidt Raz tot een definitie van een volledige reden, waarvan de essentie (ik heb enkele technische verfijningen en Raz's terminologie weggelaten) de volgende is:

Het feit dat p is een volledige reden voor X om een bepaalde handeling te verrichten, indien en slechts indien voor iedere persoon Y die zowel de bewering dat p als de bewering dat X die handeling verricht begrijpt geldt, dat als hij gelooft dat p het geval is, hij noodzakelijkerwijs ook gelooft dat er een reden voor X is om die handeling te verrichten, onverschillig wat Y verder gelooft.⁴³⁷

Uitgaande van deze definitie zijn a, b c, d en e afzonderlijk onvolledige redenen en zijn de combinaties van a t/m c en van d en e wel volledige redenen voor gedrag. Onvolledige redenen zijn redenen voor gedrag omdat ze deel uitmaken van een volledige reden.⁴³⁸

Uit het feit dat in deze definitie aan het geloven dat p het noodzakelijkerwijs geloven dat er een reden is wordt verbonden, blijkt dat Raz slechts feiten met inherente gedragleidende betekenis als volledige redenen erkent. Door volledige redenen op deze wijze te definiëren, betreft Raz de nexus in de redenen en verliest op die manier het verschil tussen feiten en nexus uit het oog. Ik heb in paragraaf 13 al betoogd waarom dat niet zou moeten gebeuren.

Raz' onderscheid tussen volledige en onvolledige redenen vertoont enige verwantschap met het onderscheid tussen categorische en hypothetische imperatieven, zoals Foot dat maakt.⁴³⁹ Men zou

⁴³⁶ Raz (1975), blz. 22/3.

⁴³⁷ Raz (1975), blz. 24.

⁴³⁸ Raz (1975), blz. 25.

kunnen stellen dat wat Raz een volledige reden noemt een categorische imperatief inhoudt en dat wat hij een onvolledige reden noemt een hypothetische imperatief is en wel hypothetisch met als voorwaarde dat de ontbrekende feiten die de onvolledige reden zouden aanvullen tot een volledige zich voordoen. Zo zouden bijvoorbeeld de feiten a en b leiden tot de hypothetische imperatief dat John James van het station moet halen, met als voorwaarde dat John James een plezier wil doen. De ontbrekende voorwaarde zal dan steeds iets moeten zijn dat voor de benodigde motivatie zorgt, zoals in dit geval een verlangen.

Raz maakt hier dezelfde fout die we ook reeds bij Hare en McDowell aantreffen, te weten dat hij aanneemt dat redenen steeds moeten motiveren. Dat geldt weliswaar voor oorzaak-redenen, maar niet voor de gedragleidende redenen waar Raz het in dit verband over heeft. Als een reden niet hoeft te motiveren, behoeft wat Raz een "onvolledige reden" noemt geen aanvulling met een motiverende component teneinde een "volledige reden" te worden. Om een gedragleidende reden te zijn, is het voor een feit voldoende dat het gedragleidende betekenis heeft. Als zo'n reden in een bepaald geval motiveert, dan komt dat niet omdat dat feit met andere feiten is aangevuld tot een volledige reden, maar omdat de dispositie die dat feit heeft om te motiveren gerealiseerd is.

Overigens, de feiten die volgens Raz nodig zijn om een onvolledige reden aan te vullen tot een volledige reden en die tevens zorg moeten dragen voor de motiverende kracht van de reden, zijn nauw verwant aan nexus. Sterker nog, het zijn eigenlijk nexus, die als feiten worden gepresenteerd. Neem het voorbeeld van John die James een plezier wil doen. Die wil is een soort doel, iets dat maakt dat bepaalde feiten gedragleidende betekenis krijgen. In dit geval maakt dat doel het feit dat John James een plezier zal doen door hem van de trein te halen een reden om James van de trein te halen. Raz verwacht dus redenen voor gedrag en nexus, als hij wil dat onvolledige redenen worden aangevuld tot volledige redenen.

Dat Raz het onderscheid tussen redenen voor gedrag en nexus die feiten tot redenen maken verwaarloost heeft niet slechts tot gevolg dat Raz de notie van een volledige reden introduceert, maar ook dat hij onderscheid maakt tussen operatieve en hulprenten. Raz constateert dat, indien men gelooft een bepaalde handeling te moeten verrichten, men een praktisch kritische houding ten opzichte van die handeling heeft. Operatieve redenen zijn nu die redenen, waarvan het bestaan die praktisch kritische houding met zich meebrengt. Alle overige redenen zijn hulprenten.⁴⁴⁰

Raz geeft het volgende voorbeeld: Stel dat ik Jan heb beloofd om alle nieuwe filosofieboeken die dit jaar uitkomen voor hem te kopen. Laat dit een pas verschenen filosofieboek zijn. Ik moet dan dit boek voor Jan kopen. Volgens Raz vloeit mijn praktisch kritische houding tegenover het

⁴³⁹ Het verschil tussen hun beider opvattingen is het volgende: Bij Foot bestaat de voorwaarde die de imperatief tot een hypothetische maakt uit de eis dat men wil handelen overeenkomstig het gezichtspunt waartoe de imperatief behoort. Bij Raz daarentegen is de voorwaarde dat men een bepaalde nexus hanteert. De overeenkomst is hierin gelegen, dat beide er van uit gaan dat gewone redenen (bij Raz de onvolledige redenen) op zichzelf niet behoeven te motiveren en dat ze dat beide als een soort gebrek zien. Foot drukt dit gebrek uit door te spreken van een hypothetische imperatief, Raz door te spreken van een "onvolledige reden".

⁴⁴⁰ Raz (1975), blz. 33.

kopen van dit boek voort uit het feit dat ik Jan heb beloofd de pas verschenen filosofieboeken te kopen. De belofte levert dus de operatieve reden. Het feit dat dit een zo pas uitgekomen filosofieboek is, is een hulpreden, die mijn plicht niet zozeer in het leven roept alswel identificeert als de plicht om dit boek te kopen.

Raz stelt tenslotte nog dat iedere volledige reden een operatieve reden omvat en dat iedere operatieve reden een volledige reden oplevert voor één of andere handeling. De functie van (de premissen die) de hulpredenen (weergeven) is als het ware om de overdracht van de praktische attitude van de (weergave van de) operatieve reden naar de conclusie/handeling te rechtvaardigen.⁴⁴¹

Het betoog van Raz over operatieve en hulpredenen is in meer dan één opzicht verward. In de eerste plaats, maar op die fout heb ik hierboven al gewezen, verwart Raz nexus en redenen. Zo kan hij stellen dat waarden, verlangens en belangen operatieve redenen zijn.⁴⁴² Het is weliswaar zo dat waarden en belangen zorgen voor een bepaalde attitude tegenover handelingen, maar dat doen ze niet omdat ze zelf operatieve redenen zijn, maar omdat ze als nexus aan bepaalde feiten gedragleidende betekenis verschaffen. De tweede fout is dat Raz het feit dat iemand beloofd heeft bepaalde boeken te kopen als reden voor een handeling ziet. Een dergelijke abstracte (beter nog: attributieve) belofte is geen reden om een bepaald boek te kopen, ook niet als dat boek onder die belofte valt. Zo'n belofte is een reden om een bepaalde nexus te hanteren, namelijk dat als iets een pas verschenen filosofieboek is, dat boek voor Jan moet worden gekocht. Deze regel maakt het feit dat dit een pas verschenen filosofieboek is tot een reden om dit boek voor Jan te kopen. Op redenen voor het hanteren van nexus zal ik later in dit hoofdstuk nog uitgebreid terugkomen.

19. De kracht van redenen.

Redenen vanuit een deontisch gezichtspunt pleiten voor of tegen bepaald gedrag.⁴⁴³ Redenen tegen gedrag verschillen niet wezenlijk van redenen voor gedrag. Dat wordt duidelijk als men zich realiseert dat in elke handelingsomschrijving een ontkenning kan worden opgenomen, zodat men de omschrijving van de tegengestelde handeling krijgt. Redenen tegen een handeling zijn redenen voor de daaraan tegengestelde handeling. Bijvoorbeeld: redenen tegen het kopen van loten in de Staatsloterij zijn ipso facto redenen voor het niet-kopen van die loten.

⁴⁴¹ Raz (1975), blz. 33. Enigszins inconsequent heeft Raz het hier over premissen die een conclusie rechtvaardigen, in plaats van over redenen die gedrag rechtvaardigen. Teneinde deze begripsverwarring op te heffen heb ik haakjes in Raz's betoog geplaatst. Indien men de tekst tussen de haakjes weglaat verdwijnt de inconsequentie.

⁴⁴² Raz (1975), blz. 34. Ook hier geldt de nuancering welke ik in noot 41 heb weergegeven.

⁴⁴³ Ik zie hier af van de redenen die een mogen constitueren.

Als er zowel redenen voor als redenen tegen een handeling zijn, dan zullen die redenen, zoals het heet, tegen elkaar moeten worden afgewogen.⁴⁴⁴ Dat afwegen zou niet alleen nodig zijn als er sprake is van redenen voor een handeling H en redenen voor een handeling H', waarbij H' de tegengestelde handeling van H is. Er zijn nog twee soorten gevallen denkbaar waarin zo'n afweging vereist zou zijn. In de eerste plaats kan zich de situatie voordoen dat H en H', hoewel niet tegengesteld, desondanks noodzakelijkerwijs niet samen kunnen gaan. Die noodzakelijkheid kan bijvoorbeeld fysiek of technologisch zijn.

Een voorbeeld waarin het fysiek onmogelijk is dat H en H' beide verricht worden is de situatie waarin H staat voor één minuut zijn adem inhouden en H' voor dezelfde minuut hardlopen.⁴⁴⁵ Technologische onmogelijkheid doet zich voor als H bestaat uit het spelen van een voetbalwedstrijd en H' uit het maken van een maanreis.

De tweede soort onverenigbaarheid ligt op het evaluatieve vlak. Het kan zijn dat het ongewenst is dat H en H' beide worden verricht. Denk bijvoorbeeld aan het geval dat er redenen zijn om op een terrein schietoefeningen voor het leger te houden, maar ook redenen om daar een kinderfeestje te organiseren. Het feestje en de oefening kunnen in theorie samen gehouden worden, maar dat is duidelijk niet zo wenselijk.⁴⁴⁶ Als de handelingen H en H' onmogelijk samen kunnen gaan, dan moeten de redenen voor H worden afgewogen tegen de redenen voor H'. Indien het slechts wenselijk is dat H en H' niet beide worden verricht, dan moeten niet alleen de redenen voor H en voor H' tegen elkaar worden afgewogen, maar bovendien moeten de redenen voor het zowel verrichten van H en H' worden afgewogen tegen de redenen die pleiten tegen het verrichten van beide handelingen.

Hoe de afweging van redenen tegen elkaar uitvalt zou bepaald worden door de kracht van de redenen. Als een sterkere reden voor een handeling wordt afgewogen tegen een zwakkere reden tegen die handeling, moet die handeling voor zover het die redenen betreft worden verricht. En omgekeerd, als een zwakkere reden voor een handeling moet worden afgewogen tegen een sterkere reden tegen die handeling, moet die handeling voor zover het die redenen betreft niet worden verricht.

De tussenvoeging "voor wat betreft die redenen" is hier nodig, omdat het mogelijk blijft dat zich nog redenen voordoen die niet zijn verdisconteerd. Het gaat nog steeds om een *prima facie* modaal feit, ook als er al redenen tegen elkaar zijn afgewogen. Pas als alle relevante redenen bij de afweging betrokken zijn geweest, is er sprake van een modaal feit alles wel beschouwd.

Volgens Raz geldt dit alles niet alleen voor afweging van afzonderlijke redenen tegen elkaar, maar ook voor de afweging van groepen van redenen. Als men aanneemt dat de relatie "sterker dan" voor wat betreft redenen transitief is (maar het is sterk de vraag of die aanname correct is), kan men verder nog stellen dat een reden R1 voor een handeling sterker is dan een reden R2 voor

⁴⁴⁴ Een schijnbare uitzondering doet zich voor in het geval van de zogenaamde "uitsluitende redenen", waarop ik in een volgende paragraaf nog zal terugkomen.

⁴⁴⁵ Men zou dit ook als technologische onmogelijkheid kunnen omschrijven.

⁴⁴⁶ Vgl. Peczenik (1983), blz 65.

diezelfde handeling indien er een reden R3 tegen die handeling is, zodanig dat men uitgaande van R1 en R3 die handeling wel en uitgaande van R2 en R3 die handeling niet moet verrichten.⁴⁴⁷

Wat ik hierboven heb geschreven over het afwegen van redenen tegen elkaar komt zo'n beetje overeen met de gangbare opvattingen over redenen en hun conflicten.⁴⁴⁸ Die opvattingen zijn echter niet onproblematisch. Wat wil het zeggen dat de ene reden zwaarder weegt dan de andere? Hoe wegen we redenen tegen elkaar af? Houdt dat afwegen meer in dan dat we ons de conflicterende redenen goed voor ogen stellen en dat we ons dan tot bepaald gedrag gemotiveerd weten?

Ik kan me een geval voorstellen waarin er inderdaad sprake is van een rationelere werkwijze dan het zich enkel voor ogen stellen van de redenen. Dat geval doet zich voor indien de conflicterende redenen hun gedragleidende betekenis ontleen aan twee nexus die gehanteerd worden om redenen die direkt of indirekt terug te voeren zijn op een gemeenschappelijke "hogere" nexus.⁴⁴⁹ De strekking van deze hogere nexus kan dan worden gebruikt om het conflict op te lossen.

Neem bijvoorbeeld het volgende geval: De overheid streeft er naar om een zo groot mogelijke steun aan de ontwikkelingslanden te geven. Teneinde dit doel te realiseren wordt besloten om elk jaar een bepaald (zo groot mogelijk) percentage van de overheidsinkomsten aan ontwikkelingshulp te besteden. Tevens wordt er (mede) om dit doel te bereiken naar gestreefd het bruto nationaal produkt zo groot mogelijk te doen zijn. Een groot bruto nationaal produkt biedt immers veel armslag voor hulp aan minder bevoorrechten. Nu is het niet geheel ondenkbaar dat het nastreven van een zo groot mogelijk B.N.P. niet spoort met het uitgeven van een zo groot mogelijk percentage van de overheidsinkomsten aan ontwikkelingshulp. Een hoog bedrag aan ontwikkelingshulp zou immers kunnen leiden tot belastingverhogingen en daardoor weer tot een geringere productiviteit in het bedrijfsleven. Kortom, in dit hypothetische geval bevelen de concretere nexus, die beide gerechtvaardigd worden op basis van eenzelfde hogere nexus, onverenigbare gedragslijnen aan. Het is nu mogelijk om in een concreet geval de conflicterende redenen te toetsen aan het hogere doel, te weten het geven van zo groot mogelijke steun aan de ontwikkelingslanden. De reden die het meest in overeenstemming is met dit doel verdient het om voor te gaan op de andere.

Het is overigens de vraag of deze procedure er een is van het afwegen van redenen. Het lijkt me veeleer een methode om vast te stellen welke nexus in een concreet geval niet toegepast zou moeten worden. Maar als we afzien van deze mogelijkheid om een beroep te doen op een gemeenschappelijke hogere nexus, hoe dat ook geconstrueerd zou moeten worden, blijft de vraag staan hoe het rationeel mogelijk zou zijn conflicterende redenen tegen elkaar af te wegen.

⁴⁴⁷ Raz (1975), blz. 26.

⁴⁴⁸ Vgl. bijvoorbeeld de bijdragen van Searle, Harman en Raz in Raz (1978).

⁴⁴⁹ Meer over dit terugvoeren van nexus op hogere nexus in par. 26 e.v.

Men zou zich kunnen voorstellen dat er zoiets als metaredenen bestaan, die aangeven welke van de conflicterende redenen zwaarder moeten⁴⁵⁰ wegen. Deze metaredenen zouden het conflict van de botsende redenen moeten opheffen door aan te geven aan welke redenen gehoor dient te worden gegeven. Ik denk echter dat zulke meta-redenen niet bestaan. In het recht bestaat er wel iets dat daarop lijkt. Er zijn regels die aangeven welke van conflicterende rechtsregels in een bepaald geval geldt.⁴⁵¹ Maar deze regels geven niet aan welke van de regels het zwaarst moet wegen, maar welke van de regels geldt. Met andere woorden, het betreft hier redenen om bepaalde nexus in een bepaald geval niet te hanteren, niet redenen om aan bepaalde redenen de voorkeur boven andere redenen te geven.

Ik kan geen andere voorbeelden bedenken van iets dat zou lijken op de gezochte meta-redenen en neem aan dat zulke meta-redenen niet bestaan. Maar hoe moet het dan bij conflicterende redenen? Het antwoord op deze vraag is eenvoudig en voor sommigen misschien teleurstellend: Bij conflicterende redenen zijn er geen redenen om de ene reden voor te laten gaan op de andere. Dat wil zeggen dat de ene reden niet zwaarder moet wegen dan de andere. We kunnen wel zeggen dat de ene reden de facto zwaarder weegt dan de andere, maar dat houdt niet meer in dan dat de motiverende werking van de ene reden sterker is dan die van de andere reden. Bij conflicterende redenen bepaalt de motiverende werking van het bewustzijn van de verschillende feiten tot welk gedrag we uiteindelijk gemotiveerd zullen worden. Meer houdt het afwegen niet in.

Met dit antwoord zijn we uit de sfeer van het rechtvaardigen in die van het verklaren gestapt. Op het moment dat er geen redenen meer zijn, is het niet zinvol meer om rechtvaardigingsvragen te stellen. Als we dan nog "dieper" willen graven, komen we in een causaal-psychologisch discours terecht.

Die overgang van het normatieve naar het causale is er mijns inziens één die we moeten maken als we inzicht willen krijgen in de meest fundamentele aspecten van rechtvaardiging. Maar ik kan puristen die zeggen dat we met die overgang in een ander taalspel (of zoiets) komen en dat dit andere taalspel weinig met rechtvaardiging te maken heeft slechts ongelijk geven voor zover ze de samenhang tussen de verschillende taalspelen niet in hun beschouwingen betrekken. Deze puristen hebben mijns inziens gelijk als ze zeggen dat rechtvaardiging ophoudt zodra we op causale terminologie overstappen. Maar daar wil ik dan aan toevoegen dat rechtvaardiging iets is dat niet zo diep gaat. De causale terminologie is in een vroeger stadium van belang dan vele rechtvaardigingstheoretici aannemen. Het geval van de conflicterende redenen, dat zich toch vaak zal voordoen, is daar een sprekend voorbeeld van.

⁴⁵⁰ Men kan zich ook voorstellen dat de metaredenen niet aangeven welke redenen het zwaarst moeten wegen, maar welke redenen de facto het zwaarst wegen. Maar dan is het onduidelijk waarom men nog van "metaredenen" zou spreken. Het zou dan immers niet meer gaan om redenen om iets te doen, maar eerder om een feitelijk gegeven aangaande de conflicterende redenen.

⁴⁵¹ Te denken valt aan regels als dat de jongere regeling voor de oudere gaat, de meer bijzondere regeling voor de meer algemene en de hogere voor de lagere.

20. Opheffende omstandigheden.

Tot nu toe heb ik geschreven alsof de beantwoording van de vraag wat gedaan moet worden uitsluitend berust op de afweging van redenen. Als er enkel redenen voor of enkel redenen tegen een bepaalde gedraging zouden zijn, is zo'n afweging natuurlijk niet nodig. Maar in de wat moeilijker gevallen, indien er zowel redenen voor als redenen tegen bepaald gedrag pleiten, zouden die redenen tegen elkaar moeten worden afgewogen. In zulke gevallen zou de kracht van de redenen bepalend zijn voor wat er moet gebeuren.

Dit beeld is te eenvoudig. Er zijn op zijn minst twee complicaties, die maken dat wat gedaan moet worden niet slechts wordt bepaald door redenen voor gedrag en hun verschillende kracht. De eerste complicatie wordt gevormd door de opheffende omstandigheden, de tweede door uitsluitende redenen. In deze paragraaf komen de opheffende omstandigheden aan de orde.

Wat zo'n opheffende omstandigheid is, wordt het eenvoudigst duidelijk gemaakt aan de hand van een voorbeeld. Als ik iemand beloofd heb om zijn afstudeerfeestje bij te wonen, levert het feit van die belofte een reden op om naar dat feestje te gaan. Zou de betreffende persoon mij echter van die belofte hebben ontslagen, dan is daarmee de reden vervallen. Dat hij mij van mijn belofte heeft ontslagen is geen reden om niet naar het feestje te gaan, zodat we niet kunnen zeggen dat er sprake is van conflicterende redenen. Neen, het feit dat ik van mijn belofte ontslagen ben heft de gedragleidende betekenis van mijn belofte op, zonder daar iets anders met gedragleidende betekenis tegenover te stellen.⁴⁵²

Opheffende omstandigheden kunnen zich reeds voordoen voordat, of op het moment dat de redenvormende feiten zich voordoen, maar kunnen ook later intreden. Een voorbeeld van een vooraf ingetreden opheffende omstandigheid is het geval van de failliet die tijdens zijn staat van faillissement probeert zijn boedel te binden. De opheffende omstandigheid dat hij failliet werd verklaard ontnemt de gedragleidende betekenis aan het feit dat hij ten tijde van zijn faillissement een overeenkomst ten laste van zijn boedel sloot. Een opheffende omstandigheid die zich voordoet tegelijk met de (*ceteris paribus*) redenen voor gedrag is het geval van de kennelijk dronken man die een overeenkomst aangaat.

Het verschijnsel van opheffende omstandigheden hangt nauw samen met dat van *defeasible* concepts. In beide gevallen gaat het erom dat door toevoeging van extra feiten de meerwaarde aan betekenis die nodig is om op basis van feiten van één laag van het model een feit op een hogere laag van het model te constitueren, komt te vervallen. In geval van opheffende omstandigheden gaat het om gedragleidende betekenis die, hoewel aanwezig als wordt uitgegaan van de feiten F t/m F_n , komt te vervallen als wordt uitgegaan van de feiten F t/m F_{n+1} . Zo heft in het eerste voorbeeld het feit dat de belover van zijn belofte werd ontslagen de gedragleidende betekenis van de belofte op.

⁴⁵² Raz (1975), blz 27.

21. Uitsluitende redenen.

De werking van uitsluitende redenen lijkt op het eerste gezicht veel op die van opheffende omstandigheden. Neem het volgende voorbeeld: Na lang overwegen heeft Jan besloten dat hij geen tweedehands, maar een nieuwe auto zal kopen. Hij acht de risico's verbonden aan het kopen van tweedehands auto's te groot. Nadat hij zijn besluit heeft genomen, krijgt hij een erg voordelige aanbieding voor een tweedehandsauto. Als Jan enkel de voor- en nadelen van deze koop tegen elkaar zou afwegen, zou hij de auto kopen. Maar hij heeft besloten geen tweedehands auto's te kopen en dat besluit maakt dat hij niet meer toekomt aan het afwegen van redenen voor en tegen de aankoop. Hij koopt, gezien zijn besluit, de auto niet.

Als iemand een besluit heeft genomen, is dat in de eerste plaats een reden om te doen wat hij heeft besloten te doen, maar in de tweede plaats ook een reden om andere redenen, die pleiten tegen het gedrag waartoe werd besloten, niet mee te laten tellen. Binnen een rechtvaardigingsproces is het beroep op zo'n besluit een methode om redenen die op basis van een bepaalde nexus werden geconstitueerd buiten beschouwing te laten, zonder in discussie te hoeven treden over de betreffende nexus zelf. Het resultaat daarvan is dat nog slechts marginaal wordt getoetst. Bijvoorbeeld: Een kind vraagt zich af of het zijn zakgeld zal besteden aan het kopen van snoep, of dat het het op zal sparen. Door een beroep te doen op het eerder genomen besluit van het kind om geen geld meer uit te geven aan snoepgoed, is het mogelijk om het kind te zeggen wat het met zijn geld moet doen, zonder in te gaan op de vraag of het verlangen naar snoep een goede reden is om snoepgoed te kopen.

Het feit dat Jan heeft besloten om geen tweedehands auto te kopen levert, in de door Raz ontworpen terminologie, een uitsluitende reden (exclusionary reason) op.⁴⁵³ Raz definieert een uitsluitende reden als een reden om niet te handelen om een bepaalde reden. Hij geeft verder nog de voorbeelden van iemand die zich wegens vermoeidheid niet goed in staat acht om tot zorgvuldige afweging van redenen over te gaan, van een militair die een opdracht van een superieur krijgt en van iemand die een belofte doet om zich slechts door bepaalde soorten overwegingen te laten leiden.⁴⁵⁴ En ook regels zijn volgens hem uitsluitende redenen.⁴⁵⁵

Zelf wil ik een iets andere omschrijving geven van uitsluitende redenen dan Raz. Een feit dat op grond van een uitsluitende reden niet als reden wordt aanvaard, is volgens de opvatting van Raz nog steeds een reden, zij het een reden die geen consequenties voor gedrag heeft, ook niet bij de afweging van redenen die tot dat gedrag moet leiden. Het lijkt mij echter toe dat redenen die niet worden gebruikt geen redenen zijn. Redenen zijn feiten met gedragleidende betekenis. Worden ze (bewust⁴⁵⁶) niet gebruikt, dan hebben ze blijkbaar geen gedragleidende betekenis en zijn dus

⁴⁵³ Raz (1978), blz. 134.

⁴⁵⁴ Raz (1975), blz. 37-39.

⁴⁵⁵ Raz (1975), blz. 58 e.v., Raz (1978), blz. 138 e.v. en Raz (1979), blz. 28 e.v.

⁴⁵⁶ Als een reden onbewust niet wordt gebruikt, omdat iemand zich niet bewust is van het feit dat de reden oplevert, of omdat hij door een onbewuste oorzaak niet door het bewustzijn van dat feit wordt gemotiveerd, kan dat feit nog steeds een reden zijn voor die persoon. Redenen zijn immers in dispositionele termen gedefinieerd. Maar als

ook geen redenen. Het gaat dan om feiten die normaliter wel, maar onder bepaalde omstandigheden geen redenen voor gedrag zijn. Vandaar dat uitsluitende redenen mijns inziens redenen zijn om een nexus niet te gebruiken, zodat die nexus geen gedragleidende betekenis aan feiten kan geven.

Het onderscheid tussen betekenis voor een persoon en sociale betekenis levert in dit verband nog een kleine complicatie op. Als Jan heeft besloten om geen tweedehands auto's te kopen, doet dat op zichzelf niet af aan het feit dat het voordelige aanbod een reden oplevert om die auto te kopen. De beslissing maakt niet dat het voordelige aanbod geen reden zou zijn. Het feit van het aanbod heeft nog steeds sociale gedragleidende betekenis. Maar doordat Jan zijn beslissing heeft genomen, heeft dat feit geen gedragleidende betekenis voor Jan meer. Jan heeft, op grond van zijn besluit, een reden om de nexus die aan het feit van het aanbod gedragleidende betekenis verleent, niet te hanteren. Kortom, het bestaan van een uitsluitende reden die voor één persoon geldt, zoals een besluit, doet niet af aan de sociale betekenis van een feit, maar wel aan de gedragleidende betekenis voor een persoon. De uitsluitende reden is voor Jan een reden om een nexus niet te hanteren.

Men zou zich nog kunnen afvragen of uitsluitende redenen zich wel onderscheiden van zwaarwegende gewone redenen. Is het niet gewoon zo dat als een reden zo zwaar weegt dat hij op (bijna) alle andere redenen voor gaat, de indruk wordt gewekt dat die reden maakt dat de andere niet meer meetellen? Het antwoord op deze vraag moet ontkennend luiden. Hoewel de effecten van zwaar wegende redenen en van uitsluitende redenen vaak veel op elkaar zullen lijken, is de wijze waarop die effecten worden bereikt toch principieel verschillend. Zwaarwegende redenen winnen het van andere redenen, omdat ze in sterkere mate motiveren. Daarbij is het van geen belang tot welke categorie die andere redenen behoren. Het enige dat in dit verband telt is de motiverende kracht. Bij uitsluitende redenen gaat het niet om de motiverende werking, alswel om de categorie waartoe de concurrerende redenen behoren. Uitsluitende redenen sluiten bepalen categorieën van feiten als redenen voor gedrag uit. Sommige soorten van feiten tellen niet meer mee als redenen.⁴⁵⁷

22. Iets over regels en beginselen.

Nu we kennis hebben gemaakt met het verschijnsel van uitsluitende redenen is het mogelijk om iets meer over regels te zeggen. Met dat doel zal ik in deze paragraaf preciserende definities van "regel" en "beginsel" geven. Het is mijn bedoeling dat in die preciserende definities het verschil in nuance tussen "regel" en "beginsel", dat in de gewone taal al bestaat, te benadrukken.

Een belangrijk aspect van het verschil tussen regels en beginselen werd door Dworkin aangegeven, toen deze stelde dat regels op een alles of niets manier van toepassing zijn, terwijl

iemand zich door het bewustzijn van een bepaald soort feit gewoonlijk niet laat motiveren, dan heeft dat feit geen gedragleidende betekenis voor die persoon en is het voor hem dus ook geen reden (meer).

⁴⁵⁷ Vgl. Raz (1979), blz. 22.

beginselen slechts in een bepaalde richting wijzen. Daarmee hangt samen dat beginselen meer of minder zwaar kunnen wegen, hetgeen voor regels niet zou opgaan. Die zijn van toepassing of niet, maar er is geen tussenin.⁴⁵⁸

Deze door Dworkin gesignaleerde verschillen zijn verklaarbaar, als we met Raz aannemen dat regels, in tegenstelling tot beginselen⁴⁵⁹, behalve gewone redenen voor gedrag ook uitsluitende redenen zijn, of liever, identificeren. Als een regel op een geval van toepassing is, leveren de feiten van dat geval een reden op om op een bepaalde manier te handelen en bovendien brengt dat met zich mee dat een aantal andere feiten geen betekenis meer hebben voor de vraag hoe moet worden gehandeld. De toepasselijkheid van de regel maakt dat enkel de door de regel als relevant geïdentificeerde feiten meetellen voor de vraag hoe moet worden gehandeld. Slechts in een specifiek soort situaties tellen ook andere feiten mee en dat is het geval als de toepasselijkheid van de regel niet de gedragleidende betekenis van alle andere feiten, maar slechts van een deel daarvan uitsluit.

Zo komt het dat een regel op een alles of niets manier van toepassing is. Als de regel van toepassing is, dan hoeven de op die regel gebaseerde redenen voor gedrag niet te concurreren met mogelijke anders gerichte redenen. De gedragleidende betekenis van die andere feiten is immers door de toepasselijkheid van de regel uitgesloten. Op deze wijze ontstaat ook de indruk dat bij de door een regel geïdentificeerde redenen de dimensie gewicht ontbreekt. Ze hoeven immers in het algemeen niet te worden afgewogen tegen andere redenen.

We komen aldus tot het volgende onderscheid tussen regels en beginselen: Regels onderscheiden zich van beginselen doordat ze, behalve redenen voor gedrag, ook uitsluitende redenen identificeren. Deze uitsluitende redenen ontnemen aan feiten die normaliter zouden pleiten tegen het gedrag waar de door de regel geïdentificeerde redenen voor pleiten, hun gedragleidende betekenis.

Dit bijzondere karakter van regels maakt dat regels erg geschikt zijn om gezichtspunten met geïnstitutionaliseerde normen af te scheiden van de overige potentiële redenen voor gedrag. Dit springt met name bij het recht in het oog. Rechtsregels geven aan welke feiten juridisch gezien relevant zijn. Die feiten (rechtsfeiten) hebben gedragleidende betekenis vanuit het juridische gezichtspunt, met uitsluiting van (het merendeel van⁴⁶⁰) de overige feiten die, als men zich niet tot het juridische gezichtspunt zou beperken, wel gedragleidende betekenis zouden hebben. Dat rechtsregels uitsluitende redenen identificeren wil hier dus zeggen dat ze met uitsluiting van andere feiten aangeven welke feiten in het recht van belang zijn.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Dworkin (1978), blz. 24 e.v.

⁴⁵⁹ Raz spreekt van "vuistregels" of "maximen".

⁴⁶⁰ Niet alle feiten die niet expliciet in rechtsregels worden genoemd missen betekenis binnen het recht. Dat komt doordat het recht een aantal, al dan niet expliciete, verwijzingen naar buiten-juridische normen bevat.

⁴⁶¹ Vgl. Raz (1979), blz. 30.

C. DE RECHTVAARDIGING VAN NEXUS.

Traditioneel wordt binnen de rechtvaardiging van moeten-oordelen onderscheiden tussen twee elementen, te weten het feitelijke en het normatieve element. Aan een moeten-oordeel liggen immers twee premissen ten grondslag: de major met daarin een regel of doel (of iets dergelijks) en de minor met daarin feitelijke informatie. Het feitelijke element van de rechtvaardiging is dan het afleiden van de normatieve conclusie op basis van de twee premissen en eventueel ook nog de rechtvaardiging van de feitelijke premisse van de uiteindelijke gevolgtrekking. Deze afleiding is wat Taylor de verificatie van het moeten-oordeel noemt. De overige rechtvaardiging van de feitelijke premisse heeft geen speciale naam en wordt overigens niet geacht speciale problemen met zich mee te brengen.⁴⁶² Het normatieve element van de rechtvaardiging bestaat dan uit de rechtvaardiging van de regel of het doel die de major van de gevolgtrekking vormt. Dit betreft dan in de eerste plaats wat in de terminologie van Taylor en Feigl de validering is.

Hoewel ik me, zoals uit het voorafgaande wel gebleken zal zijn, niet met deze voorstelling van zaken kan verenigen, wil ik me er toch in zoverre aan conformeren, dat ik afzonderlijk aandacht zal besteden aan wat in de traditionele voorstelling het normatieve deel van de rechtvaardiging is. Daarbij zal ik de opvattingen van Taylor over validering als uitgangspunt nemen, een uitgangspunt dat ik overigens niet onbekritiseerd zal laten.

23. Taylor over validering.

Taylor noemt de volgende drie eisen waaraan de validering van een maatstaf of regel logisch gezien dient te voldoen:

- 1) Er moet worden aangetoond dat de maatstaf of regel relevant is. Dit houdt in dat moet worden aangetoond dat de klasse waartoe het evaluatum behoort correct beoordeeld kan worden aan de hand van de maatstaf of regel.
- 2) Men moet laten zien dat er zich geen uitzonderingen voordoen op de algemene toepasselijkheid van de maatstaf of regel.
- 3) We moeten laten zien dat hetzij a) geen andere geldige maatstaf of regel in strijd is met de toegepaste, of b) dat als er zo'n conflict is, degene die wordt toegepast op de andere voorgaat.

Ik heb de punten die Taylor onder 2 en 3 noemt binnen het kader van opheffende omstandigheden, uitsluitende redenen en conflicterende redenen behandeld en zal daar in dit verband niet op terug komen. Hetgeen Taylor onder 1 noemt omvat twee onderdelen. In de

⁴⁶² Natuurlijk zijn er nog wel de "gewone" problemen rondom de rechtvaardiging van cognitieve oordelen, maar die worden niet geacht van betekenis te zijn voor de theorievorming waar we nu mee bezig zijn.

eerste plaats is er het aantonen dat de betreffende nexus (ik zal maar weer op mijn eigen terminologie over gaan) in beginsel in aanmerking komt om te worden gehanteerd en in de tweede plaats het aantonen dat hij in een bepaald concreet geval van toepassing is. Om dit onderscheid aan de hand van rechtsregels te illustreren: Het eerste punt is het aantonen dat een regel een rechtsregel is, het tweede dat de regel in casu van toepassing is. In dat laatste geval gaat het om een interpretatiekwestie. In de volgende paragraaf zal ik de interpretatiekwestie aan de orde stellen. Daarna zal ik terugkomen op de vraag wanneer een deontische nexus in beginsel in aanmerking komt om te worden gehanteerd.

24. Kwesties van interpretatie.

Nexus kunnen op verschillende manieren worden onderverdeeld. Eén van die manieren is om te onderscheiden tussen expliciet geformuleerde en niet expliciet geformuleerde nexus.⁴⁶³ Dit onderscheid is vooral van belang bij kwesties van interpretatie. Deze doen zich namelijk voor in tweeërlei vorm. De eerste vorm betreft het interpreteren van een maatschappelijk verschijnsel, teneinde te kunnen vaststellen welke norm daaraan ten grondslag ligt. Het gaat in dat geval om niet-geformuleerde nexus.

Bij een aantal nexus gaat de formulering aan het hanteren van de nexus vooraf. De inhoud van de nexus wordt dan bepaald door de formulering waarop de nexus is gebaseerd. Die formulering kan een wetstekst zijn, maar ook de formulering van een bevel, besluit of verzoek.⁴⁶⁴

Steeds wanneer de inhoud van een nexus bepaald wordt door een talige formulering, kan zich de tweede vorm van interpretatieproblemen voordoen. Die interpretatieproblemen betreffen meestal concrete vragen als die of een nexus op een bepaald geval van toepassing is. Het zijn deze interpretatieproblemen waar ik me hier op wil richten. Omdat de problematiek rondom interpretatie het meest uitgewerkt is in verband met het recht en rechtsregels, zal ik me bij de behandeling van het onderwerp vooral op het recht richten. Een gevolg daarvan is dat de complicaties, die een gevolg zijn van de institutionalisering van het recht, een deel van mijn betoog zullen opeisen, hoewel ze niet karakteristiek zijn voor alle interpretatieproblematiek. Dat sluit echter niet uit dat een deel van wat ik over interpretatie van rechtsregels te zeggen heb ook van toepassing is op andere nexus.

⁴⁶³ Waarschijnlijk is het overbodig om het te vermelden, maar ik zal het in deze en de volgende paragrafen steeds over deontische nexus hebben.

⁴⁶⁴ Ook als sociale normen binnen het kader van bijvoorbeeld de opvoeding verbaal, dus met een talige formulering, worden overgedragen, gaat voor de recipient de formulering aan het hanteren van de nexus vooraf. Toch zullen interpretatiekwesties hier geen belangrijke rol spelen, want de formulering is hier bedoeld als instrument om een bepaalde dispositie in de recipient op te wekken en niet zozeer als middel om een nexus met deze speciale formulering in het leven te roepen.

a. De betekenis van woorden en de betekenis van feiten.

De interpretatie van rechtsregels spitst zich in de continentale rechtstraditie vooral toe op de interpretatie van wettelijke bepalingen. In de Angelsaksische rechtstraditie, waarin precedentes een relatief belangrijker rol spelen, ligt dat ten dele anders. Ik zal me tot de continentale traditie beperken en uitgaan van de interpretatie van wettelijke bepalingen.

In een betoog met de strekking dat de rechter, als hij geroepen is om in een concreet geval recht te spreken, zelf recht moet vormen somt Wortmann vijf mogelijke oorzaken van interpretatieproblemen op. Wettelijke bepalingen kunnen:

- a) intensioneel vage termen bevatten;
- b) semantisch meerduidig zijn;
- c) syntactisch meerduidig zijn;
- d) woorden voor normaaltypen bevatten;
- e) evaluatieve termen bevatten.⁴⁶⁵

Ik wil op twee van deze vijf gevallen slechts heel kort ingaan. Semantisch meerduidige bepalingen, die duidelijk te onderscheiden zijn van wat Wortmann intensioneel vage bepalingen zou noemen, doen zich in praktijk niet vaak voor. Als ze zich wel voordoen, geldt daarvoor hetzelfde als voor syntactisch meerduidige bepalingen, namelijk dat vaak uit de strekking van de bepaling of uit de bedoeling van de wetgever valt op te maken of de bepaling al dan niet op een concreet geval van toepassing zal zijn. Bij deze gevallen van meerduidigheid gaat het namelijk om gebrekkige wetgeving, waarbij de keuze tussen de verschillende interpretaties vaak niet moeilijk zal zijn, omdat één van de mogelijke interpretaties duidelijk niet beoogd was.⁴⁶⁶

Als de problemen rondom de interpretatie van een wettelijke bepaling niet op één van de twee reeds behandelde oorzaken berusten, zijn ze vaak ernstiger van aard. Dat komt omdat de oorzaak van de problemen dan niet een onnauwkeurigheid van wetgevingstechnische aard is, maar berust op de complexe relatie tussen taal en werkelijkheid. Het gaat om de problematiek die vaak ten onrechte wordt geweten aan de vaagheid van de (rechts-)taal.

Onder die problematiek vallen zowel wat Wortmann de gevolgen van vaagheid, als die welke zij als de gevolgen van het voorkomen van woorden voor normaaltypen en van evaluatieve termen catalogiseert. Dat zij tussen deze drie categorieën onderscheidt komt, omdat zij uitgaat van de theorie dat de betekenis van een woord normaliter wordt bepaald door zijn toepasselijkheidsvoorwaarden (intensie). Op deze algemene regel vormen de evaluatieve termen en de normaaltypen dan een uitzondering. De evaluatieve termen, omdat daar de toepasselijkheidsvoorwaarden slechts uitdrukking geven aan de gehanteerde evaluatieve beginselen. De

⁴⁶⁵ Wortmann (1985), blz. 127/8.

⁴⁶⁶ Ik wil er hier vast op wijzen dat de argumenten, waarmee de keuze tussen de verschillende interpretaties wordt beargumenteerd, gebaseerd zijn op de later te bespreken interpretatieregels.

normaaltypen, omdat daar niet een enkele set toepasselijkheidsvoorwaarden valt te geven.⁴⁶⁷ Als men, uitgaande van het model, aanneemt dat toepasselijkheidsvoorwaarden en betekenis in het algemeen niet aan elkaar gelijk zijn, vervallen de redenen om tussen de drie categorieën te onderscheiden. De problematiek die dan overblijft kan worden omschreven als die van de toepasselijkheid van predikaatstermen op stukjes van de werkelijkheid, of - beter nog - die van de betekenis van stukjes werkelijkheid in het licht van de wettelijke bepaling.

Dit laatste verdient enige toelichting. In een passage van zijn "Word and object" bespreekt Quine het verschijnsel vaagheid.⁴⁶⁸ Hij onderscheidt daarbij tussen vaagheid van algemene- en vaagheid van singuliere termen. En in dat verband schrijft hij:

"Insofar as it is left unsettled where to withhold 'muddy water' in favor of 'wet mud', 'water' and 'mud' are vague. Insofar as it is left unsettled how far from the summit of Mount Rainier one can be and still count as on Mount Rainier, 'Mount Rainier' is vague. Thus vagueness affects not only general terms but singular terms as well. A singular term naming a physical object can be vague in point of the boundaries of that object in space-time, while a general term can be vague in point of the marginal hangers-on of its extension."⁴⁶⁹

Het interessante van deze passage zit hem, in mijn optiek, met name in het gebruik van de woorden "count as", die het beste vertaald kunnen worden als "gelden als". "Gelden als" komt neer op "de betekenis hebben van"⁴⁷⁰ en daarmee is het verband gelegd tussen vaagheid en betekenis. Of iets modderig water is, in plaats van natte modder, is een kwestie van betekenis. Als het de betekenis van water heeft, dan is het water. Als het de betekenis van modder heeft, dan is het modder. Het gaat hem niet in de eerste plaats om de toepasselijkheidscriteria van predikaten, als wel om de betekenis van de feiten of de dingen.⁴⁷¹ De eigenschappen van de feiten of dingen zijn niet zozeer van belang omdat ze al dan niet aan toepasselijkheidscriteria voldoen, als wel omdat ze al dan niet een bepaalde betekenis met zich meebrengen.

Die overgang van toepasselijkheidsvoorwaarden naar betekenisrealisatoren verklaart ook, waarom vaagheid zich niet alleen bij algemene termen, maar ook bij individu-aanduidingen voordoet. Het is niet aannemelijk dat individu-aanduidingen zelf vaag zouden zijn. Een individu-aanduiding is een hulpmiddel om een object in de werkelijkheid te identificeren. Er kunnen problemen zijn met de identificerende kwaliteiten van de individu-aanduiding, maar dat heeft niet zozeer iets te doen met de vaagheid van de term, als wel met de onvoldoende eenduidige omstandigheden waaronder de identificatie moet plaats vinden.⁴⁷² De afgrenzing van het aan te

⁴⁶⁷ Vgl. H4, par. 12.

⁴⁶⁸ Quine (1960), blz. 125 e.v.

⁴⁶⁹ Quine (1960), blz. 126.

⁴⁷⁰ Vgl. mijn (1984).

⁴⁷¹ Vgl. H4, par. 14.

⁴⁷² Vgl. H5, par. 4b.

duiden object in ruimte en tijd heeft niets te maken met de betekenis van een individu-aanduiding. Die afgrenzing heeft daarentegen alles te maken met wat nog de betekenis heeft deel te zijn van een bepaald object, met wat nog als dat object geldt.

Deze vaagheid van het object is niet dezelfde als, maar wel verwant aan de vaagheid die betrekking heeft op de vraag als wat voor soort object het object geldt. Die laatste vaagheid wordt door Quine, in navolging van de gangbare opvattingen, beschouwd als de vaagheid van algemene termen. Ook hier ten onrechte, want het gaat om de onduidelijkheid of een bepaald object wel een bepaalde betekenis realiseert en niet om wat die betekenis is.

Maar wat heeft dit alles nu te maken met de interpretatieproblematiek? Het antwoord luidt dat bij de interpretatie van wettelijke bepalingen niet zozeer aandacht moet worden besteed aan de betekenis (of de toepasselijkheidscriteria) van woorden als wel aan de betekenis van de feiten. Betekenis van woorden is voor interpretatieproblemen van weinig of geen belang.

Maar er is meer. Woorden hebben een conventioneel karakter, omdat ze door middel van een conventie aan een bepaald soort dingen of feiten zijn gekoppeld. Ze staan niet voor zichzelf, maar symboliseren iets anders. Wil die conventie werken, dan moet die koppeling min of meer onafhankelijk van verdere omstandigheden bestaan. De betekenis van woorden is niet afhankelijk van de context waarin die woorden worden gebruikt.⁴⁷³

Dat ligt heel anders met betrekking tot de betekenis van feiten en (andere) dingen. Die betekenis is niet conventioneel en is er niet op gericht de feiten en dingen voor iets anders dan zichzelf te laten staan. Dat laat de mogelijkheid open dat de betekenis van feiten en dingen contextafhankelijk is. Iets geldt onder bepaalde omstandigheden als een X.

Dit gegeven is van groot belang voor de interpretatie van wettelijke bepalingen. Die interpretatie geschiedt gewoonlijk niet op een vrijblijvende manier. Er wordt geïnterpreteerd om vast te stellen of een wettelijke bepaling op een bepaald geval van toepassing is. En die toepasselijkheid brengt rechtsgevolgen met zich mee. De vraag is dan niet of iets de betekenis heeft van een X in het algemeen, maar of iets de betekenis heeft van een X in de zin van deze concrete wettelijke bepaling. En daarbij zijn dan de mogelijke rechtsgevolgen, verbonden aan de toepasselijkheid van de bepaling, verdisconteerd. In zoverre kunnen we zeggen dat rechtsregels een rechtswerkelijkheid maken.

b. Interpretatiebeginselen.

Als we ons verder beperken tot de drie overgebleven gevallen waarin interpretatie van een wettelijke bepaling niet onproblematisch is, dan kunnen we stellen dat de in een concreet geval te beantwoorden vraag is, of het geval zo'n betekenis heeft, dat het valt onder het toepassingsbereik van de door de wettelijke bepaling gemaakte rechtsregel.

⁴⁷³ De betekenis van zinnen is vaak wel afhankelijk van de context waarin ze worden gebruikt. Vgl. in dit verband ook H2, par. 13.

Deze formulering verdient verdere toelichting. Regels - en dus ook rechtsregels, want dat zijn regels die behoren tot het juridische gezichtspunt - zijn deontische nexus. Dat wil zeggen dat het instrumenten zijn waarmee de werkelijkheid wordt geordend en in betekenisvolle elementen wordt onderverdeeld. Wettelijke bepalingen zijn niet van zulke instrumenten; het zijn geen rechtsregels. Maar wat is dan de relatie tussen wettelijke bepalingen en rechtsregels? Het antwoord luidt dat wetgeving een instrument is om rechtsregels te maken en dat wettelijke bepalingen (gewoonlijk⁴⁷⁴) hulpmiddelen zijn om de verschillende te vormen rechtsregels aan te geven. Dus wettelijke bepalingen zijn zelf geen rechtsregels, maar instrumenten waarmee de wetgever rechtsregels maakt.

Doordat vele rechtsregels door middel van wettelijke bepalingen zijn gemaakt, hebben vele rechtsregels een bepaalde formulering. Die formulering is bepalend voor het bereik van de rechtsregel, voor de soorten gevallen waarop die regel van toepassing is. Maar dat die formulering bepalend is, wil nog niet zeggen dat met die formulering het bereik direct gegeven is. Het bereik bestaat uiteindelijk uit individuele gevallen, individuen zouden logici zeggen, en welke die individuen zijn is nog niet gegeven met de soorten waarop de rechtsregel van toepassing is. De nadere vaststelling van die individuele gevallen houdt zowel het vaststellen van de betekenis van die individuele gevallen, als het door interpretatie vast(er) leggen van de door de wettelijke bepaling gemaakte rechtsregel in. Die laatste twee zijn eigenlijk twee zijden van één medaille.

Het vaststellen of een concreet geval valt onder het toepassingsbereik van een rechtsregel is geen a- of irrationele bezigheid.⁴⁷⁵ Er kunnen redenen gegeven worden voor de beslissing of een geval onder een rechtsregel valt. Welke soorten feiten van die redenen kunnen opleveren, wordt bepaald door een aantal beginselen. Die beginselen corresponderen met wat in de traditionele juridische literatuur de interpretatiemethoden worden genoemd. Deze interpretatiemethoden zijn geen methoden volgens welke de interpretatie van wettelijke bepalingen in zijn werk gaat, zoals de naam misschien suggereert. Het zijn aanduidingen van welke soorten argumenten kunnen worden aangevoerd ter verdediging van een bepaalde interpretatie.

Ik zal hier geen uitvoerige opsomming geven van de soorten argumenten die binnen het recht worden erkend als argumenten die een bepaalde interpretatie kunnen rechtvaardigen. De meeste inleidingen in de rechtswetenschap, alsmede vele boeken over rechtsvindingstheorie bevatten wel zo'n lijst.⁴⁷⁶ Teneinde niet-juristen de mogelijkheid te bieden hun gedachten te bepalen zal ik twee typen van dergelijke argumenten noemen: Eén soort argument is dat een bepaalde interpretatie overeenstemt met de behoeften van het maatschappelijk verkeer. Dit wordt wel de sociologische, of de teleologische interpretatie genoemd. Een ander soort argument is dat een interpretatie in overeenstemming is met de wil van de wetgever, zoals die blijkt uit de ge-

⁴⁷⁴ Er zijn uitzonderingen, zoals bij wettelijke bepalingen die slechts in samenhang een rechtsregel vormen en wettelijke bepalingen die meer dan één rechtsregel vormen.

⁴⁷⁵ Althans niet meer a- of irrationeel dan de praktische rede in het algemeen.

⁴⁷⁶ Om een paar voorbeelden te geven: Franken (1985), Van Apeldoorn/Leyten (1973), Algra/Jansen (1978), Scholten (1974), Alexy (1978).

schiedenis van de totstandkoming van de betreffende wettelijke bepaling. Hier spreekt men van wethistorische interpretatie.

Maar wat voor mijn betoog interessanter is dan welke "interpretatiemethoden" er allemaal zijn, is de vraag waar ze vandaan komen. Wie bepaalt welke argumenten geschikt zijn om een bepaalde interpretatie van een wettelijke bepaling te rechtvaardigen?

Uit de dialogische benadering van rechtvaardiging vloeit voort, dat het auditorium waarvoor de rechtvaardiging plaats vindt bepaalt wat goede argumenten zijn. In het geval van de rechtvaardiging van de interpretaties van wettelijke bepalingen is dat auditorium de juridische gemeenschap van het rechtsgebied waartoe de betreffende wettelijke bepalingen behoren. De beginselen die aangeven wat goede redenen voor een bepaalde interpretatie van de wet zijn, maken als sociale regels deel uit van het rechtssysteem, net als de geldende "gewone" rechtsregels. Het rechtssysteem omvat behalve gewone rechtsregels en rechtsbeginselen dus ook nog een soort "meta-beginselen", die aangeven hoe rechtsregels geïnterpreteerd moeten worden.⁴⁷⁷ Rechtvaardiging van de interpretatie van een wettelijke bepaling wordt gedaan met behulp van redenen die hun betekenis ontleen aan dergelijke meta-beginselen. Zulke metabeginselen komen overigens ook buiten het recht wel voor. Als iemand je verzoekt om iets te doen en het verzoek is niet al te duidelijk geformuleerd, dan dient zo'n verzoek in beginsel geïnterpreteerd te worden naar wat waarschijnlijk de bedoeling van de verzoeker was.

25. De rechtvaardiging van deontische nexus; inleiding.

Voordat ik zal ingaan op de vraag hoe deontische nexus gerechtvaardigd kunnen worden, kan het geen kwaad om eerst de vraag aan de orde te stellen of deontische nexus wel gerechtvaardigd kunnen worden. Het antwoord op deze laatste vraag kan kort en krachtig "neen" luiden. Nexus zijn geen beweerezinnen, waarvan de inhoud kan worden gerechtvaardigd. Het zijn instrumenten waarmee de mensen structuur in de werkelijkheid aanbrengen. Instrumenten zelf kunnen niet worden gerechtvaardigd, maar het gebruik daarvan eventueel wel. De kwestie waar we het in deze en de volgende paragrafen over gaan hebben is dus de rechtvaardiging van het hanteren van (bepaalde) nexus en niet de rechtvaardiging van de nexus zelf. Om stilistische redenen zal ik echter blijven spreken van "het rechtvaardigen van nexus", maar daar bedoel ik dan mee het rechtvaardigen van het hanteren van nexus.

Het basisgeval van het hanteren van een deontische nexus is het hebben van de dispositie om door (het bewustzijn van het zich voordoen van) bepaalde feiten tot bepaald gedrag gemotiveerd te worden. Het gaat dan om een nexus die feiten gedragleidende betekenis voor een persoon geeft. We kunnen ons nu afvragen of het hebben van deze dispositie tot gemotiveerd worden wel

⁴⁷⁷ Het is niet uitgesloten dat in een wet wordt aangegeven hoe wetten geïnterpreteerd dienen te worden. Een voorbeeld van dergelijke wettelijke bepalingen is te vinden in het Ontwerp Inleidende Titel van het Nederlandse Nieuw Burgerlijk Wetboek. Als interpretatiemethoden op dergelijke wijze wettelijk worden voorgeschreven, is er sprake van interpretatieregels, in plaats van interpretatiebeginselen. Zulke interpretatieregels zijn er ook voor de uitleg van overeenkomsten. Vgl. de art. 1378-1387 B.W.

iets is dat voor rechtvaardiging in aanmerking komt. Het hebben van een dispositie om gemotiveerd te worden is het verkeren in een bepaalde psychische (en dus ook: fysieke) toestand. Als men in zo'n toestand verkeert, kan men er verder niets aan doen dat men door bepaalde soorten feiten wordt gemotiveerd tot bepaalde soorten van gedrag. En men kan in zo'n toestand terecht komen door (causale) factoren waar men zelf geen hand in heeft gehad en waarvoor men niet verantwoordelijk is. Is hier dan nog plaats voor vragen van rechtvaardiging?

Een begin van een antwoord kunnen we vinden door het onderscheid tussen gedragleidende redenen en oorzaak-redenen in gedachten te houden. Er kunnen (gedragleidende) redenen zijn om een nexus al dan niet te hanteren, waar oorzaak-redenen voor dat gedrag ontbreken. Bijvoorbeeld: Anna is goed opgevoed en heeft daardoor de gewoonte om mensen die ze niet goed kent vriendelijk te bejegenen. Die gewoonte, die ook omschreven kan worden als het hanteren van een bepaalde nexus⁴⁷⁸, heeft ze in haar vroege jeugd opgedaan en heeft ze niet om bepaalde redenen aangenomen. Toch zijn er goede redenen om die gewoonte te hebben.

Een ander voorbeeld: Stel dat iemand bepaalde traumatische ervaringen heeft opgedaan met betrekking tot vuur en dientengevolge iedere keer als hij vuur ziet wordt gemotiveerd om hard weg te lopen. Deze persoon hanteert een deontische nexus die het feit dat er vuur is tot reden maakt om hard weg te lopen. Onze held heeft waarschijnlijk alle reden om deze nexus niet te hanteren: Het is niet bepaald bevorderlijk voor iemands maatschappelijk functioneren als hij steeds weg loopt zodra er vuur valt te bespeuren. Hij hanteert de nexus dan ook niet om een reden, maar door een oorzaak.⁴⁷⁹ Deze oorzaak is geen oorzaak-reden, omdat het hanteren van de nexus niet redengeleid is. Toch zijn er redenen om de nexus niet te hanteren.

We kunnen uit deze voorbeelden concluderen, dat het voor de rechtvaardiging van het hanteren van een nexus van weinig belang is hoe iemand eventueel tot het hanteren van die nexus is gekomen. De vraag naar de gedragleidende redenen moet worden losgemaakt van die naar de oorzaak-redenen.

We hebben uit de voorbeelden ook gezien dat er redenen kunnen zijn voor het hanteren van een nexus. We hebben gezien dat mensen een nexus kunnen hanteren, waar veeleer redenen tegen dan redenen voor zijn. Is het ook mogelijk dat mensen een nexus hanteren waar noch redenen voor, noch redenen tegen te vinden zijn?

Op het eerste gezicht luidt het antwoord "neen". Nu we weten dat het feit dat een nexus heel primitief kan zijn, in de zin dat er geen oorzaak-redenen zijn waarom hij wordt gevolgd, niets wil zeggen omtrent de vraag of er (gedragleidende) redenen voor of tegen het hanteren van die nexus zijn, resteren er naar het schijnt geen gronden meer om aan te nemen dat er geen redenen voor of tegen het hanteren van een bepaalde nexus zijn. Misschien kan het hanteren van een nexus neu-

⁴⁷⁸ Dit gebruik van het woord "gewoonte", dat mijns inziens niet in strijd is met het gewone taalgebruik, maakt duidelijk dat gewoonte-gedrag redengeleid kan zijn. Men kan het hebben van een gewoonte afzetten tegen het volgen van een regel, maar dan hanteert men het woord "gewoonte" in een engere zin dan het gewone taalgebruik.

⁴⁷⁹ In het algemeen geldt dat het bestaan van een oorzaak het bestaan van een reden niet uitsluit.

traal zijn als men de kwestie vanuit één bepaald gezichtspunt bekijkt, maar als men alle mogelijke gezichtspunten in zijn overwegingen betreft, zal er altijd wel één of andere reden zijn waarom de nexus al dan niet gehanteerd zou moeten worden.

Bij nader inzien rijzen er echter nog wat problemen. Een feit is voor iemand een reden voor bepaald gedrag, als het bewustzijn van dat feit de dispositie heeft tot dat gedrag te motiveren. Dit impliceert dat er slechts redenen kunnen bestaan voor gedrag waartoe mensen, door het bewustzijn van bepaalde feiten, gemotiveerd kunnen worden.⁴⁸⁰ Nu is het de vraag of elk hebben van een dispositie om gemotiveerd te worden als gedrag kan worden beschouwd en een verdere vraag of het steeds kan worden beschouwd als gedrag waartoe mensen door het bewustzijn van bepaalde feiten kunnen worden gemotiveerd.

We komen hiermee op de vraag wat onder gedrag dient te worden verstaan. In de handelingsfilosofie is de vraag wat een handeling is onderwerp van uitvoerige discussie.⁴⁸¹ Ik denk dat dezelfde discussie mogelijk is ten aanzien van de vraag wat gedrag is. Op die discussie zal ik hier niet ingaan. In plaats daarvan zal ik, zonder uitvoerige argumenten te geven, mijn visie daaromtrent uiteenzetten.

Hoewel onder gedrag meestal een intentioneel handelen (actief) wordt verstaan, wordt in een aantal gevallen een nalaten ook als gedrag beschouwd. Ook met het vereiste van intentionaliteit wordt wel eens de hand gelicht. Deze wat "vreemdere" handelingsconcepten komen met name voor indien mensen elkaar deze soorten gedrag willen toerekenen. Met dat toerekenen bedoel ik dat mensen elkaar op dat gedrag aanspreken in de zin dat ze er elkaar verwijten over maken, om prijzen, of elkaar vragen waarom ze het verrichten. In het algemeen wordt intentioneel actief handelen aan mensen toegerekend, maar in een aantal gevallen ook intentioneel nalaten en zelfs niet-intentioneel handelen of nalaten. Steeds wanneer er van zulke toerekening sprake is (of kan zijn) wordt dat, wat potentieel⁴⁸² wordt toegerekend, als gedrag beschouwd.

We krijgen dus een omdraaiing van probleemstelling: We moeten ons niet eerst afvragen wat gedrag is voor we de vraag kunnen stellen wat kan worden toegerekend; neen, eerst komt de vraag wat we eventueel willen toerekenen en daaruit volgt het antwoord op de vraag wat als gedrag heeft te gelden. Gedrag is bij wijze van spreken een normatief begrip.

Zo ook wat betreft het hanteren van nexus: De vraag of het hanteren van een nexus als gedrag kan worden beschouwd wordt tot die, of we dat hanteren aan wie dat doet potentieel willen toerekenen. Als we aan iemand verantwoording vragen voor het als reden voor gedrag beschouwen van een zeker feit, geven we er daarmee blijk van het als reden beschouwen van dat soort feiten aan te merken als een vorm van gedrag.

⁴⁸⁰ Dit is een alternatieve versie van het oude adagium "moeten impliceert kunnen".

⁴⁸¹ Vgl. Van den Beld (1982), de hoofdstukken II t/m IV.

⁴⁸² Deze clausulering heeft te maken met de mogelijkheid dat zich schulduitsluitingsgronden als bijvoorbeeld ontoerekeningsvatbaarheid voordoen. Als zich zo'n schulduitsluitingsgrond voordoet, wordt het gedrag niet aan de handelende persoon toegerekend. Maar omdat zoiets gewoonlijk wel wordt toegerekend, wordt het als gedrag beschouwd.

Het tweede vereiste was dat het hanteren van de nexus voor motivatie op grond van het bewustzijn van bepaalde feiten vatbaar moest zijn. Voor iets dat zover aan de menselijke wil onttrokken is, dat een mens daartoe niet kan worden gemotiveerd (of gedemotiveerd), kunnen geen redenen worden gegeven.

Wat moeten we ons daarbij voorstellen? Het hanteren van een (deontische) nexus is een dispositie en daarmee een (psychische) toestand. Dat een mens in zo'n toestand verkeert, kan in beginsel steeds causaal worden verklaard. In een aantal gevallen is die causale verklaring tevens een verklaring in termen van oorzaak-redenen. Dan kan de betreffende persoon feiten noemen, die volgens hem de reden zijn waarom hij de betreffende nexus hanteert. (Hij zal natuurlijk spreken over de reden waarom hij de nexus hanteert en niet over de reden waarom hij in een bepaalde psychische toestand verkeert, hoewel dat twee kanten van dezelfde medaille zijn.)

Disposities om gemotiveerd te worden kunnen zijn aangeboren, maar kunnen ook gedurende het leven door bepaalde factoren teweeg zijn gebracht. Die factoren kunnen van tweeërlei aard zijn. Er zijn factoren waarvan de invloed buiten de wil van de betreffende persoon omgaat. Dit is bijvoorbeeld het geval als een kind, dat op het punt staat ziek te worden, ijs eet, dientengevolge onbewust verband legt tussen het ijs eten en de ziekte en daarom een tijd lang geen ijs meer lust.

Er zijn ook factoren die bewust worden aanvaard als reden om zich te laten motiveren. Het gaat dan om het bewustzijn van één of meer feiten. Het kan zijn dat het bewustzijn van bepaalde feiten de dispositie heeft om bij iemand een nieuwe dispositie op te roepen, namelijk de dispositie om door het bewustzijn van (andere) feiten gemotiveerd te worden. Bijvoorbeeld: Jan hoort dat Piet liegt en is daarom/dientengevolge geneigd geen vertrouwen meer te stellen in mededelingen van Piet. In gevallen als deze wordt de dispositie teweeg gebracht door een oorzaak-reden.

Op basis van dit verschil kan onderscheid worden gemaakt tussen twee categorieën van disposities om gemotiveerd te worden. De ene categorie bestaat uit die disposities welke eventueel verklaard kunnen worden in termen van oorzaak-redenen. Dat wil niet zeggen dat al die disposities door een oorzaak-reden teweeg zijn gebracht, maar wel dat ze allemaal door een oorzaak-reden teweeg zouden kunnen worden gebracht. Het gaat om een psychische toestand waartoe mensen gebracht kunnen worden door ze kennis te laten nemen van het zich voordoen van bepaalde feiten.

De andere categorie bestaat uit die disposities om zich tot gedrag te laten motiveren, die niet vatbaar zijn voor motivatie door feitenkennis. Men moet in dit verband bijvoorbeeld denken aan aangeboren disposities die niet afgeleerd kunnen worden. Ik denk dat daar de dispositie onder valt om - indien hongerig - door het zien van voedsel gemotiveerd te worden om te gaan eten.⁴⁸³ Maar, los van de juistheid van dit voorbeeld, het onderscheid tussen de twee categorieën kan in

⁴⁸³ Let wel, dit is niet hetzelfde als de dispositie om te gaan eten. Men kan mensen wel afleren om - indien hongerig - te gaan eten, maar dat kan bijvoorbeeld door een sterke tegenmotivatie te verschaffen. Een tegenmotivatie heft echter de oorspronkelijke niet op, maar overwint deze slechts.

ieder geval in theorie worden gemaakt, zelfs al zou blijken dat één van de twee categorieën leeg is.

Welnu, de disposities van deze tweede categorie, die dus niet vatbaar zijn voor motivatie door feitenkennis, kunnen niet worden gerechtvaardigd, omdat er geen redenen kunnen bestaan voor het hanteren van dergelijke nexus. Waarschijnlijk is het tweede vereiste, dat motiveerbaarheid van de dispositie verlangt, strenger dan het eerste in die zin, dat als iets voor motivatie vatbaar is, het haast steeds als gedrag aan iemand zal worden toegerekend. Het eerste vereiste verliest dan naast het tweede zijn praktische betekenis en slechts het tweede vereiste fungeert als de facto toetssteen voor de rechtvaardigbaarheid van nexus.

Hiermee komen we tot de conclusie dat er voor het hanteren van een nexus redenen gegeven kunnen worden, indien dat hanteren voor motivatie op grond van het bewustzijn van bepaalde feiten vatbaar is. Deze eis is minder streng dan die dat aan het hanteren van de nexus een oorzaak-reden ten grondslag moet liggen. Het gaat namelijk om de mogelijkheid dat het betreffende gedrag wordt gemotiveerd door het bewustzijn van feiten. Het is niet nodig dat het ook in werkelijkheid zo werd gemotiveerd. Het door conditionering veroorzaakte hanteren van een nexus kan worden gerechtvaardigd, indien dit gedrag gemotiveerd zou kunnen zijn door het bewustzijn van bepaalde feiten.

Op basis van deze conclusie komen we tot de slotsom dat niet alle hanteren van nexus in aanmerking komt voor rechtvaardiging. Zodra het gaat om nexus waarvan het hanteren niet gemotiveerd kan worden door het bewustzijn van bepaalde feiten, kan het hanteren daarvan niet worden gerechtvaardigd.⁴⁸⁴

26. De deductieve modellen.

Hoewel dus niet alle deontische nexus voor rechtvaardiging in aanmerking hoeven te komen, is een groot aantal van die nexus wel voor rechtvaardiging vatbaar. Voor die laatste categorie kan een nader onderscheid worden gemaakt. Aan de ene kant is er de rechtvaardiging van bepaalde nexus binnen een bepaald gezichtspunt. Het gaat dan om vragen als "Moet ik dit beginsel als moreel beginsel hanteren?", of "Is dit een rechtsregel?". Aan de andere kant zijn er vragen als "Wat moet ik nu doen als de moraal me dit en mijn eigenbelang me dat voorschrijft?". Het gaat dan om de rechtvaardiging van het hanteren van de nexus van een groep, ter beantwoording van de vraag wat we in een bepaald geval moeten doen. Feigl heeft voor dit onderscheid de termen "validering" en "vindicatie" geïntroduceerd.⁴⁸⁵ Validering betreft de rechtvaardiging van nexus

⁴⁸⁴ In Brandt (1979) vinden we, in de hoofdstukken V t/m VII, een vergelijkbare benadering van de rechtvaardigbaarheid van nexus. Brandt spreekt evenwel niet over nexus maar over valenties. Deze valenties komen in een aantal belangrijke opzichten overeen met wat in mijn terminologie deontische nexus zijn. Het boek van Brandt is in zoverre een goede aanvulling op mijn betoog, dat het verder in gaat op de relaties met empirische psychologie, relaties die door mijn betoog worden aangegeven, maar niet worden uitgewerkt.

⁴⁸⁵ Feigl (1952) en Feigl (1963).

binnen een gezichtspunt, vindicatie de rechtvaardiging van het hanteren van een complex van nexus voor de beantwoording van bepaalde moeten-vragen.⁴⁸⁶

Ik zal in deze paragraaf ingaan op de kwestie van validering en in dat verband een bepaald model van die validering kritiseren. Het gaat om het model dat de rechtvaardiging van nexus voorstelt als de deductieve afleiding van die nexus uit "hogere", c.q. abstractere nexus en feiten. We vinden dit model onder andere terug bij Taylor⁴⁸⁷

Taylor noemt twee methoden die geschikt zouden zijn voor validering. De eerste methode houdt een beroep in op maatstaven of regels die meer algemeen zijn dan S en R en waaruit S en R kunnen worden gededuceerd. ("S" staat voor de te valideren maatstaf (standard) en "R" voor de te valideren regel.) De tweede methode houdt in dat er een beroep wordt gedaan op maatstaven, teneinde de gevolgen van het al dan niet volgen van S en R te beoordelen.

Om te laten zien hoe Taylor de eerste methode uitwerkt zal ik hem tamelijk uitvoerig citeren:

"One way to show that S is relevant ... is to appeal to a more general standard S' from which S can be deduced. ... When do we say that one standard can be deduced from a second? The statement that an object fulfills the second standard in certain circumstances must logically entail the statement that that object fulfills the first standard in those circumstances (though not necessarily in all circumstances). ... Consider the relation between the standard of benevolence and the standard of liberality in giving to charity. A person fulfills the standard of benevolence when, in certain circumstances, he is liberal in giving to charity. But he also fulfills the standard of benevolence when, in other circumstances, he helps a person in distress ... and when, in a third set of circumstances, he joins a movement for racial equality, and when, in a fourth set of circumstances, he goes out of his way to speak up in behalf of a man being unjustly defamed. ... If we adopt standard S' as validly applicable to an object X ..., then the statement 'X fulfills S' ' entails the statements 'X fulfills S1 in C1'; 'X fulfills S2 in C2'; and so on. When this relationship between S' and S1, S2 ...Sn holds, I shall say that S1, S2 ...Sn are deducible from S'."⁴⁸⁸

Taylor legt zijn tweede methode als volgt uit:

"One might argue, for instance, that liberality in giving to charity is a relevant standard for judging a man's character, because the over-all effects of people's acts are better when it is fulfilled than when it is not. In other words, the more widely the standard is adopted in a society and the more completely it is fulfilled by those who adopt it, the more ideal the

⁴⁸⁶ Vgl. voor het onderscheid tussen validering en vindicatie ook Taylor (1961), blz. 125 e.v.

⁴⁸⁷ Taylor (1961), blz. 80 e.v. Tenzij anders vermeld heeft alles wat ik in het vervolg over Taylor's opvatting over validering schrijf zijn vindplaats in deze bladzijden. Overigens valt wat Kelsen schrijft over statische en dynamische normensystemen ook onder dit model. Vgl. Kelsen (1960), blz. 198 e.v.

⁴⁸⁸ Taylor (1961), blz. 86/7.

society will be. ... The judgment that the effects are better or that the society is more ideal is itself a value judgment made according to some other standard."⁴⁸⁹

Tegen de tweede methode van Taylor heb ik niet zoveel bezwaren; tegen de eerste daarentegen des te meer. De kern van die bezwaren komt op het volgende neer: Afleiding, zeker deductieve afleiding, is een proces waarbij beweerzinnen, zo men wil proposities, met behulp van elkaar (sluitend) worden beargumenteerd. Het hanteren van een nexus is geen beweerzin of propositie en kan dus niet worden afgeleid. Een nexus zelf is evenmin een beweerzin of propositie en kan dus ook niet worden afgeleid. Wat wel mogelijk is, is het geven van (afdoende) redenen om een nexus te hanteren. Die redenen veronderstellen op hun beurt ook weer deontische nexus, maar de samenhang tussen die feiten en de nexus die ze tot redenen voor het hanteren van weer andere nexus maken is niet die van twee premissen in een deductieve redenering.⁴⁹⁰ In zoverre kan de tweede methode er wel mee door, want het aantonen dat het hanteren van een nexus gevolgen heeft die aan een bepaalde maatstaf beantwoorden is het geven van redenen.

Het afleiden van een zin uit andere is geen geven van redenen en dus ook geen rechtvaardigen. Maar we kunnen de stelling van Taylor ook zo lezen dat het niet gaat om het deductief afleiden van de ene nexus uit de andere, maar om het aanvoeren van een feit. Het gaat dan om het feit dat de formulering van de ene nexus, onder toevoeging van een feitelijke premisse, deductief kan worden afgeleid uit de formulering van een andere nexus. Dit feit zou een reden kunnen zijn om de ene nexus te hanteren. Zou Taylor's eerste methode, als we die zo uitleggen, wel deugen?

Het antwoord op deze vraag moet ontkennend luiden. Daar zijn twee redenen voor: De eerste reden is een logische. Wil de conclusie van een deductieve redenering universeel zijn (en dat moet hij zijn wil die conclusie een nexus zijn) dan dient de minor universeel te zijn. Zo niet, dan wordt de fout van de niet-gedistribueerde middenterm gemaakt.⁴⁹¹ Maar de minor zal, indien deze, zoals het model van het praktisch syllogisme vergt, informatie over de werkelijkheid bevat, niet universeel, maar existentieel of particulier zijn. Immers, zinnen als "Welwillendheid tegenover uw medemensen vergt dat u geld aan de liefdadigheid geeft", kunnen weliswaar verband leggen tussen abstractere deontische nexus als "Wees welwillend tegenover uw medemensen" en concretere nexus als "Geef geld aan de liefdadigheid", maar ze verschaffen geen informatie over de werkelijkheid. Het zijn zelf formuleringen van nexus (in het geval van het voorbeeld van ontische aard) en geen feitelijke beweringen. Wel een feitelijke beweerzin zou zijn "Als je nu geld aan de liefdadigheid geeft, zou dat een daad van welwillendheid tegenover uw medemensen zijn". Maar uit deze zin, gecombineerd met de major, kan slechts het concrete moeten-oordeel "Je moet nu geld aan de liefdadigheid geven" worden "afgeleid".

De tweede reden heeft te maken met het onderscheid tussen redenen en minor-premissen. Het enkele feit van de deductieve afleidbaarheid van de formulering van de ene nexus uit de

⁴⁸⁹ Taylor (1961), blz. 88/9.

⁴⁹⁰ Vgl. ook par. 2.

⁴⁹¹ Vgl. Copi (1978), par 6.4.

formulering van een andere nexus en een feitelijke premisse is in het algemeen geen reden om de eerste nexus te hanteren. Zelfs niet als de laatste nexus zelf gerechtvaardigd is, c.q. gehanteerd moet worden. Dat komt omdat het hanteren van een nexus, als dat bewust gebeurt, iets is dat meer inhoudt dan het hanteren van een abstractere nexus die de concretere omvat.

Laat me dat nader uitleggen aan de hand van Taylor's voorbeeld: Als iemand al de nexus hanteert dat hij welwillend moet handelen ten opzichte van zijn medemensen en die nexus maakt een bepaald feit tot reden om geld te geven aan bijvoorbeeld een liefdadige instelling, dan is daarnaast de nexus van vrijgevigheid overbodig. Als het gaat om bewust gehanteerde nexus - het geld wordt gegeven omdat het welwillend, respectievelijk vrijgevig zou zijn - dan heeft een persoon die de eerste nexus hanteert de tweede niet meer nodig. En dat geldt des te meer voor zover hij het tweede slechts zou hanteren omdat - en dus ook voor zover - dat uit het eerste voortvloeit.

Als het daarentegen om niet bewust gehanteerde nexus gaat - iemand wordt steeds gemotiveerd door bepaalde typen feiten, zodanig dat zijn gedrag welwillend, respectievelijk vrijgevig is - is het weinig zinvol te zeggen dat de betreffende persoon de nexus van vrijgevigheid hanteert als hetzelfde gedrag en daarnaast ook nog ander gedrag verklaart kan worden uit het hanteren van de nexus van welwillendheid. In dergelijke gevallen gaat het hanteren van de concretere nexus in het hanteren van de abstractere op en is het feit dat de concretere uit de abstractere afgeleid kan worden nauwelijks een reden te noemen voor het hanteren van de concretere nexus.

27. De pyramide van rechtvaardiging.

De deductieve rechtvaardiging van lagere nexus met behulp van hogere leidt weliswaar niet noodzakelijkerwijs, maar wel makkelijk tot het beeld van een systeem van nexus als een pyramide. Bovenaan die pyramide staan dan één of meer hoogste nexus, met behulp waarvan een (veel) groter aantal daarvan afgeleide lagere nexus wordt gerechtvaardigd. Die lagere nexus worden uit de hogere afgeleid, op basis van extra toegevoegde feiten. En al naar gelang de onderwerpen van de toegevoegde feiten, hebben de lagere afgeleide nexus een verschillende inhoud. Maar ondanks die verschillende inhoud zijn al die lagere nexus concretisering van de daaraan ten grondslag liggende hogere nexus.

Met de verwerping van de deductieve rechtvaardiging van nexus valt een reden om in dit pyramide-model van een normatief systeem te geloven weg. Toch heeft dit model ook wel wat goede kanten. Er bestaat een zekere samenhang tussen hogere, abstractere nexus en lagere die daar op enigerlei wijze op zijn gebaseerd. En er valt ook wel wat voor te zeggen dat het aantal van die hogere en abstractere nexus kleiner is dan dat van de daarvan afgeleide nexus. In zoverre klopt het beeld van de pyramide. De vraag is echter of dit beeld, waarvoor dus wel argumenten te geven zijn, niet misleidend is in die zin, dat het een te grote samenhang suggereert. Het is deze vraag waar ik in deze en de volgende paragraaf aandacht zal besteden.

Om te beginnen wil ik ingaan op een aspect van het pyramide-beeld dat juist, althans niet onjuist is. Dat betreft de samenhang van nexus. Als iemand een nexus om een reden hanteert, dan zal het feit dat die reden oplevert zijn gedragleidende betekenis aan een andere nexus moeten ontlelen. Die laatste nexus ligt dan op één of andere manier aan de eerste ten grondslag. Die manier is weliswaar niet een relatie van deductieve afleidbaarheid, maar dat sluit de samenhang niet uit. En ook als een nexus niet om een reden (een oorzaak-redens) wordt gehanteerd, kunnen er redenen (gedragleidende) zijn waarom die nexus al dan niet gehanteerd zou moeten worden. En die gedragleidende redenen veronderstellen weer deontische nexus. Kortom, voor alle nexus, met uitzondering van diegene die niet voor motivatie door feitenkennis vatbaar zijn, geldt dat er redenen voor of tegen het hanteren ervan zijn en die redenen veronderstellen weer andere nexus. Dat wil echter niet zeggen dat die laatste nexus steeds tot hetzelfde gezichtspunt zullen behoren als de eerste.

Hiermee komen we op de relatie tussen gezichtspunten en de daarbij behorende systemen van nexus. We hebben gezien dat redenen steeds tot een bepaald gezichtspunt behoren. Het gezichtspunt van de redenen is steeds dat van de nexus die de betreffende feiten tot redenen maken. Dat wil zeggen dat ook nexus steeds tot een gezichtspunt behoren. Tussen de nexus die tot één gezichtspunt behoren bestaat een zekere samenhang. Die samenhang bestaat er minimaal uit dat ze tot hetzelfde gezichtspunt behoren. In dat minimale geval is er sprake van een niet geordend normatief systeem. Maar vaak zal er meer samenhang zijn, omdat de redenen om bepaalde van die nexus te hanteren berusten op andere nexus van hetzelfde gezichtspunt. Als die situatie zich voordoet, is er sprake van een gedeeltelijk of zelfs geheel geordend normatief systeem. Hoe dan ook, enige samenhang bestaat er steeds en dat is reden om het geheel van de tot een bepaald gezichtspunt behorende nexus het bij dat gezichtspunt behorende systeem van nexus, of normatief systeem te noemen. (De naam "normatief systeem" is natuurlijk slechts zinvol als het gaat om een deontisch gezichtspunt.)

De idee van de hiërarchische structuur van nexus is niet zonder grond. Maar dat wil niet zeggen dat het beeld van de pyramide ook goed is. Kelsen's theorie over de Stufenbau van het rechtssysteem, die voor een belangrijk deel is overgenomen door Hart⁴⁹², is slechts ten dele correct en is, voor zover correct, dat slechts voor rechtssystemen en niet, zoals Kelsen meende⁴⁹³, voor niet-geïstitutionaliseerde systemen. In het algemeen kunnen we zeggen dat de mate van afhankelijkheid van nexus bepaald wordt door het soort betekenis dat die nexus moeten verschaffen, betekenis voor een persoon, sociale betekenis, of institutionele betekenis. Om dit te illustreren zal ik voor drie soorten gezichtspunten de onderlinge relatie tussen de nexus bespreken. Die gezichtspunten zijn het juridische, als illustratie van geïstitutionaliseerde normatieve systemen, het morele, als illustratie van sociale normen en het gezichtspunt van eigenbelang, als illustratie van nexus die aan betekenis voor een persoon ten grondslag liggen.

⁴⁹² De gedachte van de Stufenbau is weliswaar populair geworden door het werk van Kelsen, maar is afkomstig van Merkl. Vgl. Schild (1977), blz. 103.

⁴⁹³ Dat Kelsen die mening is toegedaan blijkt uit zijn omschrijving van statische normsystemen. In zijn (1945) verbindt Kelsen deze statische systemen met het natuurrecht in tegenstelling tot het positieve recht (blz. 399-400).

a. De samenhang van rechtsregels.

Eén van de duidelijkste beschrijvingen van de wijze waarop rechtsregels samenhangen kan men vinden in Hart's "The concept of law". Hart onderscheidt in dat werk tussen twee typen van rechtsregels, door hem "primary" en "secondary rules" genoemd. De primaire regels, ook wel "rules of obligation" genoemd, zijn de regels die zeggen wat mensen mogen en/of moeten doen.

Naast die primaire regels zijn er dus secundaire regels. Hart onderscheidt daarvan drie typen: rules of change, rules of recognition en rules of adjudication. De rules of adjudication vormen grofweg het procesrecht, de regels die aangeven hoe rechten en plichten via juridische procedures gehandhaafd kunnen worden. De rules of change geven aan hoe nieuwe rechtsregels kunnen worden gemaakt en hoe oude kunnen worden afgeschaft en/of veranderd. De rules of recognition geven criteria aan de hand waarvan rechtsregels als zodanig kunnen worden geïdentificeerd.⁴⁹⁴

Het zijn deze rules of recognition, deze erkenningsregels, die van belang zijn voor de samenhang tussen de rechtsregels en de ordening van een rechtssysteem. Zij zijn het ook die het rechtssysteem tot een geïnstitutionaliseerd systeem maken. De erkenningsregels geven een identificatiecriterium voor rechtsregels door "rechtsbronnen" aan te wijzen. Deze rechtsbronnen zijn categorieën van rechtsregels, die worden gekenmerkt doordat ze omschreven zijn in termen van de afkomst van die regels, of de vorm waarin ze gemaakt zijn. Zo zijn bijvoorbeeld de wet (in formele zin), de rechtspraak en de verdragen bronnen van het Nederlandse recht.⁴⁹⁵

De erkenningsregels die de rechtsbronnen aanwijzen zijn in het algemeen zelf ook rechtsregels. Zo zijn "lagere" rechtsregels op "hogere" gebaseerd. Maar hoe ligt die relatie precies? Ik zal dat analyseren aan de hand van de erkenningsregel die de wet in formele zin tot rechtsbron verklaart. Deze regel zegt dat de bepalingen van wetten in formele zin rechtsregels zijn.⁴⁹⁶ In termen van het model komt dat er op neer dat deze erkenningsregel het feit dat een bepaalde wettelijke bepaling voorkomt in een wet in formele zin tot reden maakt, om de met die wettelijke bepaling overeenkomende regel⁴⁹⁷ als rechtsregel - dat wil zeggen als regel binnen het juridische gezichtspunt - te hanteren. Datzelfde feit maakt de met die wettelijke bepaling overeenkomende regel ook tot rechtsregel, want dat komt op hetzelfde neer als dat die regel als rechtsregel gehanteerd moet worden.

Erkeningsregels liggen dus ten grondslag aan redenen om andere regels als rechtsregels te hanteren. Het gebruik van die regels als rechtsregels wordt gerechtvaardigd door het feit aan te voeren dat met die regels overeenstemmende bepalingen in rechtsbronnen te vinden zijn. De

⁴⁹⁴ Vgl. Hart (1961), blz. 89 e.v. Voor een wat uitgebreidere bespreking, zie MacCormick (1981) en Hage (1985).

⁴⁹⁵ Traditioneel wordt ook de gewoonte in dit verband als rechtsbron opgevoerd. Dat is niet zo goed te rijmen met de opvattingen van Hart.

⁴⁹⁶ Wetten in formele zin zijn wetten gemaakt volgens de officiële procedure voor wetgeving, dat wil zeggen ontstaan uit de samenwerking van regering en Staten Generaal.

⁴⁹⁷ Ik kies deze ingewikkelde formulering, omdat wettelijke bepalingen in mijn visie zelf geen (rechts-)regels kunnen zijn.

erkenningregels kunnen, voor zover ze zelf ook rechtsregels zijn, op dezelfde wijze worden gerechtvaardigd. Er ontstaat zo een pyramide-achtig systeem van elkaar van hoog naar laag rechtvaardigende regels, met als tussentrap de feiten, die de redenen vormen om de regels van de lagere niveau's als rechtsregels te hanteren. In de opvattingen van Hart en van Kelsen eindigt die pyramide in een basisregel (die dus aan de top van de pyramide staat), die bij Hart de Ultimate Rule of Recognition en bij Kelsen de Grundnorm heet.

De opvattingen van Kelsen en Hart over deze basisregel verschillen nogal van elkaar, maar daar is het me hier niet om te doen. Het gaat me er om dat zowel in de visie van Kelsen, als in de visie van Hart de basisnorm bepalend is voor wat recht is.⁴⁹⁸ Volgens beide schrijvers kan het recht worden beschouwd als een pyramide met één top. Deze top is niet alleen het uitgangspunt bij de rechtvaardiging van het gebruik van de rechtsregels, maar is tevens definiërend voor wat als recht geldt. Die dubbele functie vloeit direkt voort uit het gegeven dat het definiëren van een regel als rechtsregel en het rechtvaardigen van het gebruik van die regel binnen het juridische discours samenvalt. Dit verschijnsel, namelijk dat de top van de pyramide zowel de aard (het gaat om rechtsregels), als de inhoud (wat is, of wie maakt de inhoud van de regels) van de pyramide bepaalt, zullen we binnenkort weer tegenkomen bij de behandeling van het morele gezichtspunt.

Een verdere consequentie van de pyramide-constructie is dat het rechtsregels zijn, die bepalen welke regels als rechtsregels hebben te gelden. Het overgrote deel van de erkenningregels is immers zelf ook afkomstig uit een door erkenningregels aangewezen rechtsbron. De pyramide-constructie leidt diensgevolge tot een scherpe afbakening van rechtsnormen en andere normen. Rechtsnormen worden geïdentificeerd door andere rechtsnormen. Het rechtskarakter wordt vanuit de top van de pyramide naar beneden overgedragen. Dit effect wordt in het recht nog versterkt, doordat het gaat om rechtsregels. Deze regels liggen ten grondslag aan uitsluitende redenen, redenen die zichzelf, met uitsluiting van alle andere niet in rechtsregels erkende soorten van feiten, tot enige beslissende factoren voor het bestaan van juridische deontische feiten verklaren.

b. Het niet-geïstitutionaliseerde deel van het recht.

Hoewel theorieën als die van Kelsen en Hart, waarin het rechtssysteem pyramidaal wordt voorgesteld vele aantrekkelijke kanten hebben, zijn er ook belangrijke bezwaren tegen in te brengen. Een belangrijke groep van die bezwaren, die met name door Dworkin zijn verwoord⁴⁹⁹, komt er kortweg op neer dat het recht slechts ten dele is geïstitutionaliseerd en dat een deel van het recht niet in de pyramidestructuur valt in te passen.

Onder het geïstitutionaliseerd zijn van het recht (en eventueel van andere normensystemen) versta ik de eigenschap van rechtsregels dat ze door andere (rechts-)regels als zodanig worden

⁴⁹⁸ Vgl. over het standpunt van Kelsen dienaangaande Raz (1980), blz. 100.

⁴⁹⁹ Dworkin (1978), H2 e.v.

aangewezen. Wat als recht (voor zover geïnstitutionaliseerd) heeft te gelden, wordt slechts indirect door de sociale praktijk en direct door (rechts-)regels bepaald. Als het recht volledig geïnstitutionaliseerd zou zijn, dan zou voor alle rechtsregels gelden dat ze als zodanig zouden worden aangewezen door een andere regel. De kritiek van Dworkin komt er op neer dat een belangrijk deel van het recht niet op die manier is geïnstitutionaliseerd.

Als niet geïnstitutionaliseerde delen van het recht vallen te noemen de rechtsbeginselen, het gewoonterecht⁵⁰⁰, een belangrijk deel van de metaregels voor interpretatie en de sociale normen, waarnaar min of meer wordt verwezen door in rechtsregels opgenomen evaluatieve termen als "onrechtmatig", "schuld" enzovoort⁵⁰¹. Voor al deze regels en beginselen geldt dat ze deel uitmaken van een juridische sociale praktijk en dat ze daar hun rechtskarakter aan ontlelen. De deelnemers aan die juridische praktijk zullen weliswaar redenen hebben om deze nexus te gebruiken binnen het juridische discours, maar die redenen ontlelen hun gedragleidende betekenis niet aan juridische nexus. Met andere woorden, de hier aan de orde zijnde nexus ontlelen hun rechtskarakter niet aan andere juridische nexus en vallen daardoor buiten de pyramide. Ze maken daardoor, om alvast op een volgende paragraaf vooruit te lopen, dat het recht geen volledig geordend normatief systeem is.

c. Het morele gezichtspunt.

Niet alleen voor het recht, maar ook voor de moraal is een pyramidestructuur voorgesteld als analyse van de samenhang tussen morele nexus. De karakteristieken van de pyramide die ik bij het rechtssysteem al besproken heb, te weten de top die zowel aard als inhoud van de pyramide bepaalt en de samenhang van het gezichtspunt, omdat nexus behorende tot een gezichtspunt worden gebaseerd op andere tot dat zelfde gezichtspunt behorende nexus, zouden zich bij het op deze wijze voorgestelde morele normensysteem ook voordoen.

Hoewel niet expliciet, gebruikt Warnock de pyramide-voorstelling van de moraal als uitgangspunt bij zijn theorie waarom morele oordelen niet in laatste instantie willekeurig zijn. Hij vond immers een definitie van de moraal die een doel inhoudt. Deze de moraal definiërende hoogste nexus fungeert als de top van een pyramide, waarbij lagere morele beginselen slechts te rechtvaardigen zijn, als ze tot deze top kunnen worden herleid. En die top is zelf niet willekeurig, omdat hij definiërend zou zijn voor wat als moreel geldt.⁵⁰² Vergelijkbare opvattingen zijn ook bij andere ethici te vinden.⁵⁰³

De kritiek van Dworkin op pyramide-opvattingen in het recht heeft zijn tegenhanger in die van MacIntyre op het gebied van de ethiek. In zijn boek "After virtue" stelt MacIntyre dat de

⁵⁰⁰ Van dit gewoonterecht maakt onder andere Hart's Ultimate Rule of Recognition deel uit.

⁵⁰¹ Vgl. mijn (1981).

⁵⁰² Vgl. H2, par. 16.

⁵⁰³ O.a. bij Beehler (1978), blz. 82/3.

Westerse moraal op zijn minst twee bronnen heeft, te weten de Christelijke en de Griekse.⁵⁰⁴ Deze bronnen leveren verschillende toppen van de pyramide op, voor zover ze zich beide al zo netjes gedragen om zelf een pyramide met één top te vormen.

Als MacIntyre hierin gelijk heeft, verstoort dit gegeven al direct de mogelijke ordening die aan een moraal-pyramide inherent zou kunnen zijn. Twee toppen leveren twee groepen van normen op die beide aanspraak maken op de titel "moreel". Deze normen zullen niet steeds verenigbaar zijn en voor zover er al normen zijn voor de afweging van mogelijkerwijs botsende morele beginselen, zullen die niet aan één van de beide pyramide's kunnen worden ontleend. Er zijn dan dus ook nog (morele?) normen nodig die niet binnen één van de pyramide's vallen. Maar als men bereid is dat aan te nemen, valt de toch al gebrekkige structuur geheel in elkaar. Kortom, ook voor het morele gezichtspunt is de pyramide-structuur geen geschikte weergave.

Nu zou men als het ware per definitie de moraal tot de gulden regel en wat daarvan afleidbaar is kunnen beperken. Warnock doet iets dergelijks met zijn definitie van de moraal.⁵⁰⁵ In dat geval wordt de moraal een volledig geordend normatief systeem. Ik ben zelf echter geneigd een dergelijke benadering te verwerpen. De moraal is mijns inziens een sociaal verschijnsel en tot dat verschijnsel dienen die normen gerekend te worden, welke door de mensen die bij die normen zijn betrokken zelf als "moreel" worden gekwalificeerd. Grofweg: Moraal is dat wat moraal wordt genoemd. En de zo beschouwde moraal is mijns inziens slechts gedeeltelijk geordend.

d. Het gezichtspunt van het eigenbelang.

Afgaande op de naam zou het niet zo moeilijk moeten zijn om vast te stellen wat het gezichtspunt van het eigenbelang inhoudt. Het is het perspectief, waarmee je tegen dingen aankijkt als je van je eigen belangen uitgaat. Maar deze schijnbare eenvoud verhuult belangrijke wijsgerige complicaties. In de eerste plaats is het niet zo eenvoudig vast te stellen wat de persoon is, om wiens belangen het zou gaan. Er doen zich een aantal complicaties rondom het persoonsbegrip voor.⁵⁰⁶ Ik zal deze complicaties hier laten voor wat ze zijn.

Een ander probleem is de aard van de belangen die het eigenbelang inhoud zouden moeten geven. Wat moet iemand die zijn eigenbelang nastreeft nastreven? Parfit noemt drie mogelijke invullingen van dit eigenbelang, te weten geluk, het in vervulling gaan van verlangens en het bereiken van een aantal doeleinden die objectief goed voor ons zijn, onafhankelijk van hoe we er tegenover staan.⁵⁰⁷ Van deze invullingen zijn weer verschillende varianten te geven. Kortom, het is onduidelijk, althans omstreden wat het belang in eigenbelang inhoudt.

⁵⁰⁴ Dit zou het door Hare geconstateerde verschijnsel kunnen verklaren dat er morele idealen bestaan, die niet in zijn utilistische schema passen, maar die desondanks aanspraak op de titel "moreel" kunnen maken. Vgl. Hare (1963), blz. 151 e.v.

⁵⁰⁵ Vgl. H2, par. 16.

⁵⁰⁶ Deze complicaties komen uitgebreid aan de orde in Nagel (1970) en in Parfit (1984).

⁵⁰⁷ Parfit (1984), blz. 4 en 493 e.v.

Ik ben niet van plan om hier op deze problematiek in te gaan. In plaats daarvan zal ik voor het gebruik van mijn betoog een stipulatieve definitie geven van wat ik onder eigenbelang versta.

Die definitie luidt als volgt: Iemand handelt uit eigenbelang, indien de deontische nexus die aan zijn motivatie om te handelen ten grondslag ligt niet behoort tot een sociaal gezichtspunt. Deze negatieve omschrijving creëert als het ware één alomvattend individueel gezichtspunt, dat van het eigenbelang.⁵⁰⁸

Wat heeft deze omschrijving van het eigenbelang voor consequenties voor de aan het gezichtspunt van het eigenbelang verbonden nexus? Die consequenties zijn nogal verstrekkend. Door de wijze waarop ik eigenbelang stipulatief heb gedefinieerd vormt het eigenbelang een restcategorie waar alle door een persoon gehanteerde deontische nexus onder vallen die niet onder één of ander sociaal gezichtspunt vallen. Deze restcategorie wordt er door gekenmerkt dat al de daartoe behorende nexus betekenis voor een persoon opleveren. De deontische nexus die niet aan gedragleidende betekenis voor een persoon ten grondslag liggen horen immers tot een sociaal gezichtspunt.

Pogingen vergelijkbaar met die bij het recht en de moraal om één uitgangspunt voor alle normen van het gezichtspunt van het eigenbelang te vinden (zoals in de basisnorm bij het recht en in het doel van de moraal) stranden bij het gezichtspunt van eigenbelang in nog sterkere mate dan bij de twee eerder genoemde gezichtspunten. De reden daarvoor lijkt me dat wat iemands eigenbelang is persoonsgebonden is. De corrigerende en uniformerende werking van de sociale interactie, die bij recht en moraal een belangrijke rol spelen, doen zich hier in mindere mate voor. In mindere mate, maar toch wel tot op zekere hoogte, want ieder mens is mede een produkt van zijn sociale omgeving. Die omgeving bepaalt welke nexus mensen hanteren, ook als het niet gaat om nexus die rechtstreeks betrekking hebben op de interactie met andere mensen. Maar toch, het relatieve ontbreken van de uniformerende werking van de sociale interactie maakt dat, voor wat betreft de nexus die enkel betekenis voor een persoon verschaffen, van persoon tot persoon grote verschillen kunnen bestaan.

Tussen de door een persoon gehanteerde nexus zal vaak ook minder samenhang bestaan. De oorzaak daarvan ligt mijns inziens in de verschillen in genetische aanleg en conditionering die tussen de verschillende mensen bestaan. Welke nexus mensen hanteren wordt bepaald door aanleg en milieu en berust, voor een belangrijk deel van die nexus, niet op oorzaak-redenen. Nu hebben we al geconstateerd dat als het hanteren van een nexus niet op een oorzaak-redenen berust, dat nog niet zegt dat dit hanteren aan evaluatie onttrokken is. Er kunnen op basis van andere nexus redenen zijn voor het al dan niet hanteren van nexus die men niet om een reden hanteert. Maar wil het hanteren van nexus gerechtvaardigd worden op basis van andere nexus, dan zal het vaak gaan om het wederzijds aanpassen van de nexus en niet om toetsing van een lagere aan een hogere nexus. Zulke toetsing veronderstelt namelijk een hiërarchie. Zo'n hiërarchie bestaat slechts voor zover die voorkomt binnen het gedrag van de persoon die nexus hanteert, dat wil

⁵⁰⁸ Voor het onderscheid tussen individuele en sociale gezichtspunten, zie H2, par. 16.

zeggen als een nexus wordt gehanteerd om redenen die op een ander nexus zijn gebaseerd.⁵⁰⁹ Ontbreekt zo'n hiërarchie, dan is het nog wel mogelijk dat er op basis van de ene nexus redenen zijn om de andere al dan niet te hanteren en misschien ook vice versa, maar daaruit volgt niet meer dan dat de nexus al dan niet goed te combineren zijn. Juist omdat bij de nexus die tot het gezichtspunt van het eigenbelang behoren vaak redenen waarom ze worden gehanteerd ontbreken (oorzaak-redenen), ontbreekt die hiërarchie en daarmee de mogelijkheid om een lagere op basis van een hogere nexus te rechtvaardigen. We kunnen dus vaststellen dat de pyramidale structuur, die bij het recht en de moraal slechts in gebrekkige mate aanwezig is, bij het gezichtspunt van het eigenbelang praktisch geheel ontbreekt.

28. Gedeeltelijk geordende systemen van nexus.

We hebben in de vorige paragraaf kennis gemaakt met drie tamelijk belangrijke systemen van tot één gezichtspunt behorende nexus. In geen van die drie systemen was er sprake van zo'n pyramide-structuur, dat deze de basis zou kunnen zijn voor de rechtvaardiging van (bijna) alle nexus. Bij het gezichtspunt van het eigenbelang was het zelfs zo dat daarin nauwelijks of geen structuur te bekennen viel. Teneinde normatieve systemen te kunnen karakteriseren naar het al dan niet in belangrijke mate voorkomen van een pyramidale structuur, wil ik een onderscheid introduceren tussen volledig, gedeeltelijk en niet-geordende normatieve systemen.

Een systeem van nexus is .volledig geordend, indien op één na alle nexus van dat systeem gerechtvaardigd kunnen worden op basis van hogere nexus van dat systeem. Het door Hart en Kelsen geschetste beeld van de rechtsorde kan als voorbeeld van zo'n systeem dienen. Ik denk dat zulke volledig geordende systemen in werkelijkheid niet zullen voorkomen. Het volledig geordende systeem van nexus is een ideaaltype.

Een systeem van nexus is .in het geheel niet geordend, indien alle nexus op zichzelf staan, zonder enige hiërarchische verhouding. Dat deze nexus toch nog een systeem vormen berust er enkel op dat ze tot één gezichtspunt behoren. Ook zulke systemen zijn slechts ideaaltypisch en komen in werkelijkheid niet voor. Het gezichtspunt van het eigenbelang is hier een aardige benadering.

Wel in praktijk komen de .gedeeltelijk geordende systemen van nexus voor. Zo'n systeem doet zich voor als er een pyramidale structuur in het systeem zit, die op één of meer punten wordt doorbroken. Afhankelijk van het aantal en het belang van die doorbrekingen, is het systeem meer of minder geordend. Het rechtssysteem is relatief sterk geordend (des te sterker naarmate het geïnstitutionaliseerde deel belangrijker is), de moraal minder en het gezichtspunt van het eigenbelang omvat een nauwelijks geordend systeem.

Wat is de oorzaak van de onvolledige ordening van systemen van nexus? Een heel kort antwoord zou luiden: de menselijke natuur. Bij een verdere uitwerking zou ik op de volgende punten

⁵⁰⁹ Dit geldt slechts met betrekking tot nexus welke ten grondslag liggen aan betekenis voor een persoon. Bij sociale betekenis zou het gaan om een in de groep erkende hiërarchische verhouding en bij institutionele betekenis om de relatie tussen een erkenningsregel en de daarop gebaseerde regels.

willen wijzen: Of iemand een nexus hanteert is, als het gaat om nexus die aan betekenis voor een persoon ten grondslag liggen, een feitelijke kwestie. Dat hanteren vloeit niet noodzakelijkerwijs voort uit het moeten hanteren van een nexus. Het kan zijn dat iemand, op grond van een door hem gehanteerde nexus, overwegende redenen heeft om ook een andere nexus te hanteren. Maar het kan zijn dat hij er niet van op de hoogte is dat die feiten zich voordoen, of dat hij zelfs van mening is dat de redenvormende feiten zich niet voordoen. Redenen waarvan iemand zich niet bewust is zullen niet motiveren.

Maar ook als iemand zich wel bewust is van het zich voordoen van redengevende feiten, dan nog kan het zijn dat hij niet wordt gemotiveerd tot het hanteren van de nexus, die hij op grond van die redenen zou moeten volgen. Een reden is een feit dat gewoonlijk motiveert tot gedrag; feiten hoeven niet steeds te motiveren om redenen te zijn.⁵¹⁰

En in de derde plaats kan het zijn dat iemand wordt gemotiveerd tot het hanteren van een nexus, maar desondanks de nexus niet gebruikt, omdat hij door andere redenen tot het tegendeel wordt gemotiveerd. Die andere redenen kunnen tot hetzelfde gezichtspunt behoren als de redenen die pleiten voor het hanteren van de nexus. Dat zal met name, maar niet alleen, het geval zijn bij het gezichtspunt van het eigenbelang. Het zal echter ook vaak voorkomen dat er redenen vanuit een ander gezichtspunt zijn, die iemand motiveren. Er is dan sprake van redenen vanuit verschillende gezichtspunten die botsen en die leiden tot een onvolledige ordening van één van beide gezichtspunten.⁵¹¹

Bij nexus die aan .sociale betekenis ten grondslag liggen doen zich ten opzichte van het hierboven geschrevene nog wat complicaties voor: Al de mogelijkheden die voor een individu bestaan om een nexus, die men op grond van andere gehanteerde nexus moet hanteren, toch niet te hanteren bestaan in beginsel ook voor een sociale groep.

Toch zal de tweede mogelijkheid bij een groep minder eenvoudig gerealiseerd worden. Ik kan me goed voorstellen dat het merendeel van de leden van een groep niet op de hoogte is van het zich voordoen van feiten, die op grond van de binnen die groep gehanteerde nexus redenen zouden opleveren om andere nexus te gebruiken. Maar het lijkt me minder waarschijnlijk (maar niet onmogelijk) dat het merendeel van de leden van een groep niet wordt gemotiveerd door feiten, waarvan die leden op de hoogte zijn en die voor die leden gedragleidende betekenis hebben. Dat een individu dat de dispositie heeft om door het bewustzijn van bepaalde feiten gemotiveerd te worden in een concreet geval eens niet wordt gemotiveerd, is iets dat niet onaannemelijk is. Maar dat datzelfde een collectief gebeuren zou zijn, dat het merendeel van de leden van een groep betreft, is veel minder aannemelijk. Dat de leden van een groep wel gemotiveerd worden, maar de nexus desondanks niet gaan hanteren, kan mijns inziens weer makkelijker voorkomen. Dat gebeurt bijvoorbeeld als er door de groep erkende andere, zwaarder

⁵¹⁰ Ik heb het hier over feiten met gedragleidende betekenis voor een persoon. Bij feiten met sociale of institutionele gedragleidende betekenis is de band tussen het bewustzijn van een gedragleidende reden en het overeenkomstige gedrag nog losser.

⁵¹¹ Meer over botsende redenen vanuit verschillende gezichtspunten in par. 30.

wegende redenen zijn om de nexus niet te hanteren. We zien al met al dat er ook bij een sociale groep verscheidene verklaringen te vinden zijn waarom het door die groep gehanteerde normatieve systeem onvolledig geordend is.

Ten aanzien van geïnstitutionaliseerde normatieve systemen - en daarbij denk ik weer voornamelijk aan het recht - liggen zulke verklaringen minder voor het oprapen. Dat komt, omdat in geïnstitutionaliseerde systemen van nexus het gelden van een regel de tegenhanger is van wat het hanteren van een nexus op het vlak van betekenis voor een persoon is. Dat gelden is een kwestie die wordt bepaald door andere feiten, dan of de regel wel door de aan het systeem deelnemende mensen wordt gebruikt om feiten met gedragleidende betekenis voor een persoon te identificeren. Een rechtsregel geldt bijvoorbeeld als hij door een bevoegde instantie is gemaakt. En dat is onafhankelijk van de vraag of de deelnemers aan het rechtssysteem die regel ook gebruiken om feiten te identificeren waardoor ze zich laten motiveren. Weliswaar identificeren rechtsregels rechtsfeiten, dat wil zeggen feiten met juridische (gedragsleidende) betekenis, maar die betekenis kan in theorie de deelnemers aan het rechtssysteem koud laten. Dat wordt weer anders als op zo'n wijze vele rechtsregels met een korreltje zout worden genomen. In dat geval is er namelijk iets mis met de erkenningsregels van dat rechtssysteem. Maar zolang het om een enkele regel gaat, kan men nog steeds zeggen dat het een rechtsregel is, zij het één die in onbruik is (geraakt).

Omdat bij het recht - en bij geïnstitutionaliseerde systemen van nexus in het algemeen - het persoonlijk gemotiveerd raken van de aan de institutie deelnemende individuen van minder direkt belang is⁵¹², is de kans op verstoring van de ordening bij deze systemen wat dit betreft minder groot. Toch zullen ook hier vaak verstoringen optreden. Dat komt omdat redenen, die hun gedragleidende betekenis ontlelen aan nexus die niet tot het geïnstitutionaliseerde systeem behoren, op enigerlei wijze in het systeem verdisconteerd dienen te worden.

Een belangrijke rol speelt in dit verband het gegeven dat de nexus van geïnstitutionaliseerde systemen regels zullen zijn, dat wil zeggen nexus die uitsluitende redenen identificeren.⁵¹³ Feiten die hun gedragleidende betekenis aan andere nexus dan de door het systeem erkende (en dus van het systeem deel uitmakende) ontlelen, worden niet erkend. Wil men met die feiten rekening houden, dan moeten de nexus, die aan deze feiten gedragleidende betekenis geven, op één of andere wijze in het systeem worden opgenomen. Dat opnemen kan (in het algemeen⁵¹⁴) niet volgens de officiële criteria van het systeem. Zou dat anders zijn, dan zou het niet gaan om feiten die hun gedragleidende betekenis ontlelen aan nexus buiten het systeem. Nexus die aan de criteria voldoen maken immers per definitie deel uit van het systeem.

De enige oplossing die dan overblijft is om nexus in het systeem op te nemen die niet aan de criteria voldoen. De criteria zijn dan nog wel een voldoende, maar geen noodzakelijke

⁵¹² Maar wel van indirect belang, via de erkenningsregels.

⁵¹³ Vgl. par. 9 over de relatie tussen geïnstitutionaliseerde normensystemen en uitsluitende redenen.

⁵¹⁴ Een uitzondering doet zich voor als de nexus van het systeem een beroep doen op andere nexus. Een voorbeeld hiervan doet zich voor als rechtsregels evaluatieve termen bevatten. Vgl. Hage (1981).

voorwaarde meer voor het deel uitmaken van het geïnstitutionaliseerde normensysteem. Dit is gebeurd bij het (o.a. Nederlandse) recht, waar naast het geïnstitutionaliseerde gedeelte een niet-geïnstitutioniseerd deel voorkomt. Dat niet-geïnstitutioniseerde deel betreft van oorsprong niet-juridische nexus, die binnen het recht erkenning hebben gevonden in die zin, dat de daarop gebaseerde redenen binnen het juridische discours worden toegelaten. Men moet hierbij denken aan rechtsbeginselen, gewoonterecht enzovoort. Deze niet-geïnstitutioniseerde nexus verstoren de ordening van het rechtssysteem.

29. Reflectief evenwicht.

Als normatieve systemen, de systemen van tot één gezichtspunt behorende nexus, steeds onvolledig geordend zijn, hoe zit het dan met de rechtvaardiging van nexus binnen zo'n systeem? Op de punten waar binnen het normatieve systeem de ordening ontbreekt, dus waar nexus die gehanteerd zouden moeten worden niet worden gehanteerd, of waar nexus, waar geen redenen vanuit het gezichtspunt voor zijn, toch worden gehanteerd, ontbreekt de hiërarchische structuur die nodig is om ene nexus met behulp van de andere te rechtvaardigen.

Neem bijvoorbeeld het volgende geval: In een bepaalde groep geldt het morele beginsel dat men geen mensen mag doden. Dezelfde groep hanteert bovendien het als moreel ervaren beginsel dat men zijn overheid gehoorzaam moet zijn. Nu doet zich het lang niet imaginaire geval voor dat de overheid gebiedt om andere mensen te doden, bijvoorbeeld in de vorm van oorlogsvoering.

Men kan deze situatie benaderen als één waarin twee morele beginselen botsen. Daar zal ik zo op terug komen. Een andere benadering is dat er op basis van het eerste beginsel redenen zijn tegen het hanteren van het tweede beginsel. Dat zal met name het geval kunnen zijn, als men weet dat overheden de neiging tot oorlog voeren hebben. In deze laatste benadering is er als het ware sprake van twee strijdige morele beginselen. Niet strijdig in de zin dat ze onverenigbare dingen voorschrijven (hetgeen ze overigens ook doen), maar strijdig in de zin dat het ene beginsel redenen oplevert om het andere niet te hanteren. Nu kan men besluiten om op grond van die redenen het laatste beginsel te laten vallen, maar voor hetzelfde geld kan men ook het eerste beginsel laten vallen, zodat de redenen tegen het laatste vervallen. Het lijkt lood om oud ijzer welke weg men zal bewandelen.

Vergelijkbare problemen krijgt men in de andere benadering van dezelfde kwestie. Dan zijn er zowel morele redenen voor, als morele redenen tegen bepaald gedrag en wat men moreel gezien uiteindelijk moet doen lijkt een kwestie van (a-rationeel) afwegen van de verschillende redenen. De methode van het teruggrijpen op een gedeelde hogere nexus faalt in dit geval, bij gebrek aan ordening van het normatief systeem.

De vraag rijst of er voor zulke gevallen nog een rationele methode overblijft om normatieve vragen te beantwoorden. Een ten dele rationele methode voor zulk soort gevallen werd aangedragen door Rawls. De methode van het reflectief evenwicht werd eerst voornamelijk in theorie

in een artikel en later in praktische toepassing in een boek uitgewerkt.⁵¹⁵ De methode komt er kortweg op neer dat beginselen worden geformuleerd en geëvalueerd aan de hand van de concrete normatieve oordelen die er uit zouden voortvloeien en dat de concrete oordelen worden getoetst aan de daardoor vooronderstelde beginselen. Noch de beginselen, noch de concrete normatieve oordelen worden als een onaantastbare basis beschouwd. Beide categorieën worden in onderlinge wisselwerking getoetst en zo nodig aangepast.

Deze methode vertoont grote overeenkomst met de in de moderne wetenschapsleer voorgestane holistische benadering⁵¹⁶ en heeft, naar het mij voorkomt, ook veel weg van de manier waarop de filosofische leek in de morele praktijk te werk gaat. Hij lijdt evenwel aan een belangrijk nadeel. De methode schrijft weliswaar onderlinge aanpassing van aanvaarde beginselen en aanvaarde feiten⁵¹⁷ voor, maar zegt niet hoe die aanpassing plaats dient te vinden. Stel bijvoorbeeld dat men er een aantal weloverwogen concrete morele oordelen op na houdt, evenals een aantal morele beginselen (eveneens goed overdacht). Een aantal van die concrete oordelen is in strijd met wat uit de beginselen zou voortvloeien en een aantal andere oordelen kan niet op basis van die beginselen worden gerechtvaardigd.

De methode van het reflectief evenwicht verlangt nu dat er een wederzijdse aanpassing van beginselen en concrete oordelen plaats vindt, zodat de concrete oordelen alle op beginselen gebaseerd kunnen worden en dat er geen concrete oordelen meer op na worden gehouden, die niet met de beginselen te rijmen zijn. Die aanpassing kan zowel plaats vinden door er andere concrete oordelen op na te gaan houden, alswel door te sleutelen aan de aanvaarde beginselen. Maar dit laat nog een groot aantal mogelijkheden open om de vereiste coherentie (want daar gaat het uiteindelijk om) te bewerkstelligen. Zo kan bijvoorbeeld bij iedere eindige en consistente verzameling concrete oordelen een oneindig aantal verzamelingen beginselen gevonden worden, zo dat de verlangde coherentie optreedt. De situatie is hier niet anders dan in de wetenschap, waar bij elke eindige en consistente verzameling waarnemingen een oneindig aantal theorieën kan worden geformuleerd, welke die waarnemingen verklaren. En het aantal mogelijkheden tot aanpassing wordt nog vergroot, indien men toestaat om een aantal concrete oordelen te laten vallen.

Het is wel duidelijk dat de methode van het reflectief evenwicht, wil zij meer bieden dan een soort minimumvoorwaarde waaraan een samenhangende deontische visie moet voldoen, behoefte heeft aan aanvullende criteria voor de onderlinge afstemming van - in mijn eigen terminologie - aanvaarde nexus en feitelijke oordelen. Men zou in dit verband een beroep kunnen

⁵¹⁵ Respectievelijk Rawls (1951) en (1971). Een sterk verwante methode wordt onder de naam "netwerk-model" gepropageerd door Van Willigenburg in diens (1985).

⁵¹⁶ Ik bedoel hier het holisme dat voortvloeit uit de Quine-Duhem these. Vgl. Quine (1961), H2. Er zijn ook duidelijke parallellen met de door Popper voorgestane hypothetisch-deductieve methode, zij het dat Rawls in de formulering van beginselen op basis van concrete oordelen een inductief element ziet, hetgeen waarschijnlijk geen genade zou kunnen vinden in de ogen van Popper.

⁵¹⁷ Aangezien in mijn visie concrete normatieve oordelen feiten uitdrukken, is er volgens mij geen principieel verschil tussen de methode van kennisverwerving op "feitelijk" en normatief gebied.

doen op de in de wetenschapsfilosofie ontwikkelde criteria om theorieën aan te toetsen.⁵¹⁸ Het vervelende is echter dat deze criteria niet veel houvast bieden. Zo noemt Laudan de mate van adequatie of de effectiviteit van individuele theorieën en de snelheid waarmee een onderzoeksprogramma vooruitgang boekt.

De criteria van effectiviteit en adequatie zijn in beginsel wel bruikbaar voor de evaluatie van normatieve systemen, maar ze leveren weinig op als ze moeten dienen als aanvulling op de methode van het reflectief evenwicht. Want wat houden die criteria in? Als het gaat om hypothesen over natuurwetten, dan wil het feit dat zo'n hypothese adequaat (of effectief) is zeggen dat de hypothese een groot aantal "waarnemings"-uitspraken verklaart.⁵¹⁹ De effectiviteit van de hypothese is de effectiviteit bij het benaderen van het doel van de wetenschapsbeoefening. Als we dat naar het deontische willen overbrengen, moet het niet gaan om effectiviteit als voorspellend, of verklarend vermogen, maar om effectiviteit bij het bereiken van de doeleinden van de praktische reflectie.

Wat zijn die doeleinden? Op deze vraag kan niet met een eenvoudig antwoord worden volstaan. Laten we om te beginnen eens uitsplitsen naar de nexus die aan betekenis voor een persoon, de nexus die aan sociale betekenis en de nexus die aan institutionele betekenis ten grondslag liggen.

Als het gaat om institutionele betekenis, zullen de doeleinden die van de regelgevers zijn. De vraag voor de regelgever is welke regels hij moet maken teneinde bepaalde doeleinden te realiseren. Hier kan het criterium van effectiviteit nog het beste worden toegepast, want het is een empirische vraag welke regels het beste zijn om de doeleinden van de regelgever te bewerkstelligen. En omdat geïnstitutionaliseerde stelsels van nexus (denk weer aan het recht) geen inherente doeleinden hebben⁵²⁰, kan eenvoudig worden uitgegaan van willekeurig welke doeleinden de regelgever met zijn regelgeving nastreeft.

Bij stelsels van nexus die aan sociale betekenis ten grondslag liggen wordt het al moeilijker iets te zeggen over de doeleinden waaraan het hanteren van de nexus effectief zou kunnen bijdragen. Stelsels van sociale normen hebben geen eenduidig doel. We hebben gezien dat dit voor de moraal anders is betoogd, maar ook dat de moraal een slechts gedeeltelijk geordend normatief systeem is. Zelfs als zou de moraal een doel hebben, dan nog ligt dat doel niet ten grondslag aan alle morele nexus. Hoe moet de effectiviteit worden beoordeeld van dat gedeelte van de moraal dat niet het "doel" van de moraal nastreeft? En hoe zit het met de verschillende opvattingen over wat precies het doel van de moraal is? Het doel van de moraal is zelf een morele nexus en de methode van het reflectief evenwicht zou ook deze nexus moeten evalueren. Dan mag het niet

⁵¹⁸ In de meest recente wetenschapsfilosofie bestaat de tendens om de criteria voor de evaluatie van theorieën aan te vullen met en/of te vervangen door criteria voor de evaluatie van onderzoeksprogramma's. Vgl. Lakatos (1970) en Laudan (1977).

⁵¹⁹ Ik zet "waarnemings" tussen aanhalingstekens, omdat zulke waarnemingsuitspraken vaak ook verregaand theorie-geladen zijn.

⁵²⁰ Pace de meeste natuurrechtsaanhangers. Een uitzondering geldt voor het geval dat de bevoegdheid tot regelgeving expliciet tot een bepaald doel is beperkt.

mogelijk zijn dat dit doel wordt voorondersteld in de wijze waarop de methode van het reflectief evenwicht wordt uitgewerkt.

Nexus die aan betekenis voor een persoon ten grondslag liggen zijn nog minder vaak instrumenten bij het nastreven van een doel als hun sociale tegenhangers. Voor zover ze dat wel zijn, zijn het instrumenten in handen van de personen welke die nexus hanteren. Hun evaluatie kan dan op dezelfde wijze plaats vinden als bij geïnstitutionaliseerde nexus. Men moet in dit verband denken aan een persoon die besluit een regel te gaan volgen, of om een (sub-)doel te gaan nastreven, teneinde iets anders te bereiken. Maar in het algemeen zullen de door personen gehanteerde nexus slechts het resultaat van genetische aanleg en (vaak onbewuste) conditionering zijn. Ze dienen geen enkel door de betreffende persoon nagestreefd doel. Hooguit kan men zeggen dat ze zouden kunnen dienen ter overleving van de soort waar het individu deel van uitmaakt. De nexus hebben dan overlevingswaarde voor de soort. Maar dergelijke doeleinden worden (ex hypothesi) niet met de nexus nagestreefd door de personen welke die nexus hanteren en kunnen daarom ook niet worden gebruikt voor de evaluatie van die nexus.

Het andere door Laudan genoemde criterium voor evaluatie was de snelheid waarmee een onderzoeksprogramma vooruitgang boekt. De vooruitgang die eventueel geboekt zou kunnen worden betreft, zowel bij de wetenschappelijke theorieën als bij de normatieve stelsels, de oplossing van de problemen waarmee de wetenschap, respectievelijk de praktische filosofie zich bezighouden. Die problemen betreffen in de wetenschap, zoals die momenteel bedreven wordt, verklaring en voorspelling van (natuur-)verschijnselen.⁵²¹ ⁵²² Die natuurverschijnselen zijn vaak reeds bekend en kunnen in andere gevallen vaak experimenteel worden opgewekt. Het is dan ook in theorie mogelijk dat een onderzoeksprogramma in een natuurwetenschap snel vooruitgang boekt. Het uitblijven van zulke snelle vorderingen kan men dan in het nadeel van zo'n programma laten tellen.

Bij normatieve systemen ligt dat in een aantal gevallen anders. Ook deze systemen van nexus hebben vaak tot doel bepaalde problemen op te lossen, maar daar zijn de doeleinden niet bij voorbaat gegeven. We moeten hier, net als bij de bespreking van de effectiviteit, onderscheid maken tussen verschillende typen van nexus. Laten we weer beginnen met nexus die deel uitmaken van een geïnstitutionaliseerd normensysteem. De nexus moeten dan worden beoordeeld als middelen ter realisatie van een door de regelgever nagestreefd doel. In dit geval is de tegenhanger van een onderzoeksprogramma de situatie waarin de regelgever een deel van zijn regels gefixeerd houdt en binnen dat kader probeert een oplossing voor zijn problematiek te

⁵²¹ Het lijkt me niet ondenkbaar dat het doel van de wetenschap in de loop der tijd verandert. Zo zou de roep om een meer maatschappijrelevante wetenschap het resultaat kunnen hebben dat de primaire doelstelling van de wetenschap verschuift. Verklaring en voorspelling zouden dan waarschijnlijk nog wel belangrijk zijn, maar het bereiken van maatschappelijk wenselijk geachte doeleinden nog belangrijker. Men kan zich afvragen of het dan nog wel om wetenschap gaat. Ik denk dat als zo'n transformatie geleidelijk aan plaatsvindt, die vraag bevestigend moet worden beantwoord. De algemene problematiek hier is weer die van identiteit in verandering.

⁵²² Ik denk bij "wetenschap" in dit verband in de eerste plaats aan de empirische natuurwetenschappen.

vinden. Het gefixeerde deel komt dan overeen met de harde kern van het programma en de rest is de beschermende gordel.

Om de gedachten te bepalen: een voorbeeld van zo'n probleem zou het heroïneprobleem kunnen zijn. Men kan zich voornemen dit probleem op te lossen zonder het heroïnegebruik strafbaar te stellen. Daarmee heeft men een harde kern in zijn wetgevingsprogramma. Rondom die harde kern zijn er verschillende reeksen van maatregelen denkbaar, die alle ten doel hebben om met behoud van de harde kern het heroïneprobleem op te lossen. Die verschillende reeksen maatregelen zijn de beschermende gordel en hiermee kan de wetgever experimenteren teneinde de meest geschikte oplossing te vinden. Dit wetgevingsprogramma kan nu worden geëvalueerd door na te gaan hoe snel het de wetgever lukt om met behoud van de harde kern zijn probleem op te lossen. Daarbij zou het programma eigenlijk vergeleken moeten worden met een concurrerend programma, dat uitgaat van een andere harde kern.

We zien dat de parallel tussen onderzoeksprogramma's en systemen van nexus opgaat voor zover het geïnstitutionaliseerde systemen betreft. Hetzelfde geldt voor wat betreft de door een persoon ter realisatie van een doel gehanteerde nexus. Maar bij de nexus die een persoon hanteert zonder er een doel mee na te streven en bij de sociale normen gaat de parallel niet op bij gebrek aan een nagestreefd doel. De vergelijkbaarheid met de wetenschapsfilosofische situatie werkt blijkbaar slechts, voor zover het gaat om nexus die worden gehanteerd om een bepaald doel te bereiken.

Samenvattend kunnen we stellen dat de door Laudan genoemde criteria van adequatie, effectiviteit en snelheid van vooruitgang slechts kunnen functioneren bij de evaluatie van (systemen van) nexus, indien vastligt welke doeleinden met die nexus worden nagestreefd. En dat laatste ligt vast indien er individuen zijn aan te wijzen in wier handen de nexus instrumenten bij het nastreven van doeleinden zijn. Die situatie doet zich voor bij geïnstitutionaliseerde normensystemen en bij het doelgericht hanteren van nexus door individuen. Het vervelende is echter dat als deze situaties zich voordoen er sprake is van ordening binnen het normatieve systeem. Van die ordening, die berust op de doel-middel relatie, wordt gebruik gemaakt voor de evaluatie van nexus. Maar de methode van het reflectief evenwicht was juist bedoeld voor gevallen waarin geen gebruik kon worden gemaakt van de ordening van de normatieve systemen. De wetenschapstheoretische aanvulling van de methode blijkt dus slechts dan bruikbaar te zijn als hij overbodig is en de bruikbaarheid berust op factoren (aanwezigheid van ordening in het normatief systeem) die de methode overbodig maken.

Dit alles maakt dat de wetenschapstheoretische criteria voor de evaluatie van theorieën onbruikbaar zijn als aanvulling op de methode van het reflectief evenwicht. Deze conclusie zal voor hen die toch al niet geloofden in de parallel tussen praktische filosofie en wetenschapsbeoefening nauwelijks als een verrassing komen. Maar voor diegenen die met mij van overtuiging zijn dat er een verregaande parallel bestaat tussen deze disciplines, namelijk een parallel berustende op een identiteit van het te onderzoeken object, is deze conclusie zo niet verrassend dan toch wel informatief.

De argumenten die aan de conclusie ten grondslag liggen bieden een houvast om dit onderscheid te verklaren. Het gaat om het verschil in doel tussen wetenschapsbeoefening en praktische

reflectie. De wetenschap heeft zijn doel als het ware ingebakken. Het is naar zijn aard een methode om de werkelijkheid te benaderen vanuit het doel verschijnselen in deze werkelijkheid te kunnen verklaren en voorspellen. Dit doel biedt op zijn minst ondersteuning bij het vaststellen van de criteria voor evaluatie van wetenschappelijke hypothesen. Kort - misschien wel te kort - zou men dit als volgt kunnen formuleren: "De wetenschap bestaat in essentie uit zijn methode."

Bij de praktische reflectie ligt dat allemaal heel anders. Hier zijn geen in de discipline vooronderstelde doeleinden. Slechts voor zover degenen die reflecteren zelf doeleinden verschaffen, is het mogelijk om te komen tot evaluering van de instrumenten (nexus) die worden gebruikt bij het nastreven van die doeleinden. En die doeleinden kunnen in laatste instantie zelf niet meer geëvalueerd worden, maar slechts feitelijk geconstateerd. Maar hiermee komen we al op het onderwerp van de laatste paragraaf. Alvorens die kwestie aan te snijden wil ik eerst nog enige aandacht besteden aan de onderlinge relaties tussen de verschillende gezichtspunten.

30. De relatie tussen de verschillende gezichtspunten.

Het is niet alleen zo dat verschillende tot één gezichtspunt behorende nexus ten grondslag kunnen liggen aan onverenigbare soorten van gedrag die men, bezien vanuit dat ene gezichtspunt zou moeten verrichten. Er bestaat ook de mogelijkheid dat nexus uit verschillende gezichtspunten redenen opleveren voor onverenigbare gedragingen. Klassiek is wel het geval van de onverenigbare voorschriften van recht en moraal en de discussie of men in zulke gevallen het recht of de moraal moet gehoorzamen. Vaker nog zal het voorkomen dat er redenen van eigenbelang zijn om zich niet aan morele- of rechtsvoorschriften te houden. Wat moet men in zulke gevallen van strijd tussen de gezichtspunten doen?

Voordat ik zal betogen dat deze laatste vraag misleidend is, wil ik eerst nog ingaan op een andersoortige relatie tussen de verschillende gezichtspunten, een positievere relatie. Ik denk daarbij aan de gevallen waarin de nexus van het ene gezichtspunt rekening houden met die van de andere gezichtspunten en aan de gevallen waarin de nexus van het ene gezichtspunt min of meer in het normensysteem van het andere wordt opgenomen.

Om met de eerste groep gevallen te beginnen, het is vanzelfsprekend niet zo dat sociale- en rechtsnormen volslagen los van elkaar en van de nexus vanuit het gezichtspunt van eigenbelang staan. De sociale normen stellen leefregels voor de deelnemers aan een sociale groep en houden daarbij in het algemeen rekening met de aard van die deelnemers. Die aard wordt voor een belangrijk deel bepaald door de door de groepsleden persoonlijk gehanteerde nexus. Bijvoorbeeld: Stel dat de meeste leden van een groep het leuk vinden om bloemen in huis te hebben. Dat gegeven, dat omschreven kan worden in termen van het hanteren van een nexus vanuit het gezichtspunt van eigenbelang, zou kunnen leiden tot de sociale norm dat als men iemand een bezoek brengt, men bloemen voor hem of haar moet meenemen. Een wat minder banaal geval: Dat de meeste mensen er naar streven om pijn te vermijden kan leiden tot het bestaan van een sociale en een rechtsnorm die gebieden om andere mensen geen pijn toe te brengen.

Het omgekeerde kan zich ook voordoen: Als er een sociale norm bestaat die het meenemen van bloemen in geval van bezoeken voorschrijft, dan kan dat er toe bijdragen dat mensen graag bloemen krijgen en dat ze graag bloemen geven. Dit verschijnsel, de internalisering van sociale normen, speelt een belangrijke rol in het socialisatieproces van mensen (en dieren). Wat in dit opzicht voor sociale normen geldt, speelt natuurlijk ook op het gebied van het recht.

Een ander verschijnsel is dat de normenstelsels soms als het ware hele delen of soms zelfs het geheel van nexus vanuit andere gezichtspunten adopteren. Een klassiek voorbeeld vinden we in het betoog van Hobbes dat het (in het algemeen) in het eigenbelang van de mensen is om het recht te gehoorzamen.⁵²³ Thomas van Aquino betoogt dat het (alweer: in het algemeen) een morele plicht is om het recht te gehoorzamen.⁵²⁴ Van Langemeijer is een betoog met soortgelijke strekking afkomstig.⁵²⁵ Het morele voorschrift om met anderen rekening te houden leidt er toe dat een aantal nexus van eigenbelang een rol gaan spelen in morele overwegingen. In het recht zijn vaak evaluatieve termen opgenomen, die voor hun toepasselijkheidsvoorwaarden ingevuld moeten worden met sociale normen.⁵²⁶ En in het leerstuk van overmacht wordt ook rekening gehouden met het eigenbelang van personen.⁵²⁷

We zien dus dat de inhoud van de nexus van de verschillende gezichtspunten voor een belangrijk deel wordt bepaald door die van de nexus van andere gezichtspunten. Deze relaties dragen bij tot een harmonische verhouding van de tot de verschillende gezichtspunten behorende nexus. Toch zal zich desondanks wel eens de situatie voordoen waarin redenen vanuit het ene gezichtspunt de ene kant op wijzen en redenen van het andere gezichtspunt de andere kant op. Ik heb al gezegd dat de vraag wat we in zulke gevallen moeten doen misleidend is. Maar waarom zou dat zo zijn? In wezen heeft Foot het antwoord op deze vraag al gegeven in haar bewering dat er geen "free floating unsubscripted ought" bestaat.⁵²⁸ Als we ons afvragen wat we alles wel beschouwd - en daarmee bedoel ik dan alle redenen vanuit alle gezichtspunten in aanmerking nemende - moeten doen, dan veronderstelt dat het bestaan van een moeten dat niet gezichtspuntgebonden is. Immers, als het zou gaan om een gezichtspuntgebonden moeten, dan zou dat moeten niet geschikt zijn om alle gezichtspunten te omvatten. Welnu, ik ben met Foot van mening dat zo'n gezichtspuntsloos moeten niet bestaat, niet kan bestaan. De argumenten voor die mening heb ik zo hier en daar al eens gegeven, maar ik zal ze hier nog eens op een rijtje zetten. Elk deontisch (in tegenstelling tot ontisch) moeten bestaat uit de aanwezigheid van gedragleidende betekenis. Die gedragleidende betekenis komt steeds toe aan feiten, die door die betekenis redenen voor gedrag zijn. Feiten met gedragleidende betekenis ontleen die betekenis steeds aan deontische

⁵²³ Hobbes (1651), boek 1 en 2.

⁵²⁴ Voor zover het geen anachronisme is om Thomas iets over de moraal, als onderscheiden van het recht, te laten zeggen. Vgl. *Summa Theologica* I-II, q. 96, art. 4, c.

⁵²⁵ Langemeijer (1973), deel 2, H8.

⁵²⁶ Vgl. mijn (1981).

⁵²⁷ Ik denk hier met name aan het leerstuk van de morele onmogelijkheid om te presteren. Vgl. bijv. Asser/Rutten, deel 4.1, (1981), blz. 251.

⁵²⁸ Foot (1978), blz. 169. Vgl. ook H2, par. 17b en H5, par. 3.

nexus. Deontische nexus behoren op hun beurt steeds tot een gezichtspunt. Omdat het gezichtspunt van de nexus dat van de redenen en daarmee ook dat van het moeten is, volgt uit dit alles dat elk moeten aan een gezichtspunt is gebonden. Er is geen moeten dat boven de gezichtspunten staat.

Toch zal dit betoog niet iedereen tevreden hebben gesteld. Ik ken in ieder geval schrijvers die betogen dat het morele gezichtspunt voorrang heeft boven de andere gezichtspunten. Hare is daar een voorbeeld van.⁵²⁹ Ten aanzien van dit standpunt kan men twee wegen bewandelen. Men kan het per definitie het geval maken dat het morele datgene is dat men alles wel beschouwd moet doen. Men kan ook het morele gezichtspunt onafhankelijk van de suprematie van het morele gezichtspunt omschrijven en vervolgens betogen dat het aldus omschreven morele gezichtspunt de eigenschap heeft boven alle andere gezichtspunten te gaan.

Welk van beide wegen men ook bewandelt, er blijven problemen rond dat hoogste moeten. Als het een moreel moeten inhoudt, is onduidelijk wat moreel moeten is. Het kan dan, als resultaat van de afweging van alle redenen uit alle andere gezichtspunten, niet meer tot een gewoon gezichtspunt behoren. Het morele moeten is dan eigenlijk het gezichtspuntsloze moeten dat eigenlijk niet kan bestaan, maar waar nu het label van de moraal op is geplakt.

Als het hoogste moeten niet het morele moeten is en het morele apart is omschreven, dan is niet duidelijk waarom dat hoogste moeten gelijk is aan het morele moeten. Valt het morele moeten contingent samen met het hoogste moeten, of moeten we morele overwegingen de doorslag laten geven? Als dat laatste het geval is, om welk moeten gaat het dan bij het de doorslag moeten laten geven? Is dat nog weer een hoger moeten? En is dat weer contingent het morele moeten, of moet dat het morele moeten zijn? En zo kunnen we ad infinitum doorgaan.

Kortom, welke weg men ook bewandelt, het blijft onduidelijk hoe we de stelling dat het morele moeten voorgaat op alle andere moeten uit dienen te leggen. Ik denk dan ook dat het een begripsverwarring is om van het hoogste moeten te spreken. Er kunnen vanuit allerlei perspectieven redenen voor en tegen gedrag worden gegeven. Op basis van die redenen moeten we bepaalde dingen al dan niet doen. Maar het is zinloos te zoeken naar iets dat dit alles overstijgt, om te zoeken naar wat we alles wel beschouwd moeten doen. De laatste vraag is een feitelijke: Hoe worden we de facto gemotiveerd en welke motivatie is de sterkste? De vraag "Wat moet ik alles wel beschouwd doen?" kan dan ook beter worden vervangen door de vraag "Wat zal ik alles wel beschouwd doen?".

⁵²⁹ Hare (1963), blz. 168/9.

D. DE RATIONALITEIT VAN DE PRAKTISCHE REDE.

31. De rationaliteit van rechtvaardiging.

In het voorafgaande heb ik er herhaaldelijk op gewezen dat het proces van rechtvaardiging, van redengeving, op een bepaald moment ophoudt en dat men het betoog dan nog slechts in causale terminologie kan voortzetten. In verband daarmee wil ik aan het slot van dit hoofdstuk de rationaliteit van het praktische discours nadrukkelijk aan de orde stellen.

Brandt onderscheidt drie vormen van rationaliteit en omschrijft die als volgt:

"First, I shall call a person's action 'rational' in the sense of being rational to a first approximation, if and only if it is what he would have done if all the mechanisms determining action except for his desires and aversions (which are taken as they are) - that is, the cognitive inputs influencing decision/action - had been optimal as far as possible... Second, I shall call a desire or aversion 'rational' if and only if it is what it would have been had the person undergone cognitive psychotherapy.⁵³⁰ ... Finally, I shall say that an action is 'rational' in the sense of fully rational if and only if the desires and aversions which are involved in the action are rational, and if the condition is met for rationality to a first approximation."⁵³¹

In deze analyse van rationaliteit van gedrag kunnen we twee componenten onderscheiden. Het zijn de traditionele cognitieve en conatieve component van gedrag. Als beide componenten optimaal zijn, dan is een handeling die daaruit voortvloeit rationeel. Ik zal bij de verdere bespreking van de analyse van Brandt afzien van de principiële bezwaren die ik heb tegen het scheiden van de cognitieve en de conatieve component. Het lijkt me dat we, als we wat bij Brandt de conatieve component is vervangen door wat ik deontische nexus noem, de analyse van Brandt goed kunnen overplaatsen naar mijn theorie.

De vraag waar het nu om draait is, wanneer de componenten optimaal zijn. Is het voor de rationaliteit van een handeling nodig dat de opvatting over de feiten, die aan de handeling ten grondslag ligt, juist is? En mogen de nexus, die ten grondslag liggen aan de gedragleidende betekenis van de feiten, het resultaat zijn van onjuiste feitelijke opvattingen?

Het beantwoorden van deze vragen kan niet anders dan tot op zekere hoogte willekeurig zijn. Het is duidelijk dat zowel op het feitelijke gebied als op dat van de nexus fouten bestaan die wel, en fouten die niet aan de rationaliteit van een rechtvaardiging afdoen.⁵³² Laat me een paar

⁵³⁰ Onder cognitieve psychotherapie verstaat Brandt het beïnvloeden van iemands voorkeuren en afkeren door deze persoon te confronteren met de onjuistheid van de informatie onder invloed waarvan die voorkeuren en afkeren zijn gevormd.

⁵³¹ Brandt (1979), blz. 11.

⁵³² Vgl. Gert (1973), blz. 22.

voorbeelden geven. Iemand verdedigt bezuinigingsmaatregelen van de regering door te wijzen op het feit dat, als de overheid niet bezuinigt, de rentelast over enige jaren tot enorme hoogten zal zijn gestegen. Wat hij niet weet en wat zijn publiek ook niet weet is dat de overheid over een jaar geheel onvoorzien en onvoorzienbaar enorme financiële meevallers zal krijgen. Als een auditorium door zulke argumentatie overtuigd raakt van het feit dat de overheid moet bezuinigen, is er geen sprake van irrationele rechtvaardiging. Het zou anders zijn geweest als de meevallers redelijkerwijs te voorzien waren.

Hetzelfde argument veronderstelt dat vermeden moet worden dat de overheid over enkele jaren met een enorme rentelast zal worden geconfronteerd. Dit is een doel, een nexus dus, dat het auditorium moet nastreven wil het argument rechtvaardigende kracht hebben. Nu is het denkbaar dat het auditorium dit doel slechts nastreeft, omdat het er niet van op de hoogte is dat de rente die de overheid moet betalen via institutionele beleggers, zoals het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds, grote levensverzekeringsmaatschappijen en banken, voor het overgrote deel weer in Nederlandse handen komt. Als dat inderdaad het geval is, hanteert het auditorium de nexus slechts op basis van onvolledige feitenkennis, een onjuiste voorstelling van zaken. Onder welke omstandigheden maakt dit de rechtvaardiging irrationeel? Ik denk als het auditorium redelijkerwijs had kunnen weten waar de renteopbrengsten naar toe zouden gaan.

In de bovengegeven omschrijvingen van wanneer de rechtvaardiging irrationeel zou zijn geweest doet zich een voor juristen bekend verschijnsel voor. In de criteria wordt, door gebruik van het woord "redelijkerwijs", impliciet verwezen naar sociale normen. In de uitdrukking "had redelijkerwijs kunnen weten" kan "redelijkerwijs kunnen" goed worden vervangen door "moeten". Aan mensen wordt een zekere hoeveelheid kennis toegedicht en het ontbreken van die kennis wordt hen toegerekend. Ik denk dat deze kennis de achtergrond van het discours vormt, zoals we die al vaker zijn tegengekomen.⁵³³ Die achtergrond omvat, behalve een zekere feitenkennis, tevens een aantal algemeen aanvaarde nexus. Het niet overtuigd worden door op grond van deze nexus relevante argumenten is dan normaliter ook irrationeel, evenals het wel overtuigd worden door feiten die op basis van de achtergrondnexus geen gedragleidende betekenis hebben. (Er zijn natuurlijk altijd uitzonderingen, zoals opheffende omstandigheden enz.) Dit sluit natuurlijk niet uit dat een betoog kan worden gehouden dat de achtergrondsituatie in een bepaald geval niet voldoet. Sterker nog, ik heb eerder in dit hoofdstuk rechtvaardiging zo omschreven dat het steeds gaat om het aantonen van een uitzondering op de achtergrondsituatie.

Aangezien de achtergrondsituatie van tijd tot tijd en van plaats tot plaats zal verschillen, leidt mijn stellingname tot relativistische consequenties voor wat als rationeel geldt. Ik wil inderdaad de stelling verdedigen dat rationaliteit tijd- en plaatsgebonden is. Dat sluit echter niet uit (al impliceert het ook niet) dat er een gedragingen zijn die altijd en overal als (ir)rationeel gelden. Of

⁵³³ In H5, par. 6 en H6, par. 8.

dat inderdaad zo is, is een vraag die empirisch (cultureel-anthropologisch) en niet a priori dient te worden beantwoord.⁵³⁴

Tot nog toe was de vraag onder welke omstandigheden rechtvaardiging rationeel of irrationeel is. Een andere, historisch gezien misschien nog belangrijker vraag is die of, en zo ja, onder welke omstandigheden, rechtvaardiging een a-rationeel proces is. Stevenson, Hare en de emotivisten werden er op aangevallen dat rechtvaardiging in hun opvatting (in laatste instantie) a-rationeel is.⁵³⁵ In hoeverre is die kritiek gerechtvaardigd?

Wat de primitieve emotivisten als Ayer betreft, in wier opvatting het gehele morele discours buiten het bereik van de rede valt, is de kritiek terecht. Er is sprake van rationele argumentatie als gedrag gerechtvaardigd wordt door het aanvoeren van feiten die zich echt voordoen en als die feiten goede redenen vormen op basis van nexus die aanvaard worden, zonder dat daar een verkeerde opvatting over de feiten aan ten grondslag ligt. Met dit ene tegenvoorbeeld is de extreme a-rationaliteitsstelling afdoende weerlegd.

Wat het standpunt van Hare betreft, dat komt/kwam⁵³⁶ er op neer dat de uitgangspunten van het morele discours in laatste instantie een kwestie van smaak zijn. In mijn terminologie vertaald zou die stelling inhouden dat de nexus aan de top van een rechtvaardigingspyramide steeds een kwestie van smaak zijn. Als we even afzien van het feit dat ik niet zo geloof in de werkbaarheid van rechtvaardigingspyramide's, deel ik de opvatting dat de top van zo'n pyramide vaak willekeurig is. Bij de moraal is dat het geval omdat die niet uit één doelgericht geheel bestaat, zodat er altijd nexus in de moraal zullen voorkomen die niet voortvloeien uit de definitie van de moraal.⁵³⁷

Bij andere gezichtspunten, zoals bijvoorbeeld dat van het eigenbelang, zullen een aantal nexus slechts causaal verklaarbaar zijn en zijn dientengevolge in zoverre willekeurig. (Dat is overigens iets anders dan dat ze toevallig zouden zijn.) Wat dat betreft is/was de opvatting van Hare correct.

Een andere vraag is natuurlijk of dat het praktische discours a-rationeel maakt. Ik denk het niet. Dat zou anders zijn als men met Hume van oordeel is dat de rede zich beperkt tot empirische uitspraken en tautologieën. Maar als men niet zo'n beperkt rationaliteitsbegrip heeft, kan men gerust verdedigen dat de willekeur van de uitgangspunten niet hoeft af te doen aan de rationaliteit van het praktische discours.

De opvattingen van Stevenson ten aanzien van de a-rationaliteit van het praktische discours gingen veel verder dan die van Hare. In zijn opvattingen werkte praktische argumentatie in een groot deel van de gevallen slechts causaal en was er dan geen sprake van een geldige

⁵³⁴ Voor meer over deze en aanverwante problematiek, zie Hollis and Lukes eds. (1982) en de daar genoemde literatuur.

⁵³⁵ Vgl. H2, par. 15.

⁵³⁶ In zijn (1963) en - nog meer - in zijn (1981) heeft Hare getracht te laten zien dat uit de logica van het morele discours volgt dat de uitgangspunten ook geen kwestie van smaak zijn. Vgl. H2, par. 14. Dat zegt overigens nog niets over de rest van het praktische discours, omdat Hare's betoog hier rust op specifieke karakteristieken van het morele discours.

⁵³⁷ Dit argument veronderstelt mijn uitgangspunt dat de moraal geen pyramidestructuur heeft.

redenering.⁵³⁸ Ik denk dat het gedeelte van Stevenson's opvattingen dat in de literatuur het hevigst is aangevallen, te weten dat van de psychologistische benadering van het praktische discours, in grote lijnen houdbaar is. Lang niet altijd als een auditorium ergens van wordt overtuigd, gebeurt dat op basis van argumenten die aanhaken op reeds door het auditorium aanvaarde nexus. Hoe vaak gebeurt het niet dat als argumenten in een betoog worden aangevoerd, die argumenten ipso facto betekenis krijgen? Dit performatieve gebruik van het woord "moeten" en van andere als redenen opgevoerde feiten is niet te rijmen met een rationele opvatting van het praktische discours.⁵³⁹

En we zijn in de loop van dit hoofdstuk nog een aantal elementen binnen het praktische discours tegengekomen waar de rede niet of nauwelijks een rol speelt. Ik denk bijvoorbeeld aan het afwegen van redenen tegen elkaar, waar een gemeenschappelijke hogere nexus ontbreekt. En ook aan het ontbreken van ordening binnen normatieve systemen en de onmogelijkheid om in zulke gevallen een methode van rechtvaardiging van nexus te vinden. Als ondanks al deze gebreken het praktische discours toch zonder al te grote problemen verloopt, kan dat nauwelijks op iets anders wijzen dan dat het voor een belangrijk deel a-rationeel is. Het werkt voor een belangrijk deel volgens mechanismen die we gewoonlijk niet rationeel zouden noemen, maar waar we ons, uitzonderingsgevallen daargelaten, in het algemeen niet over verbazen. We spreken in zulke gevallen wel over het nemen van beslissingen, het bezitten van oordeelkundigheid enzovoort, maar al die namen maken hetgeen gebeurt niet tot iets rationeels (maar ook niet tot iets irrationeels).

Misschien moeten we hieraan een verheugende conclusie verbinden, namelijk dat mensen op het gebied van de praktische rede minder vaak irrationeel zijn dan ze lijken te zijn. Men kan immers slechts irrationeel zijn voor zover er een mogelijkheid bestaat om rationeel te zijn. Welnu, als mijn betoog correct is bestaat die mogelijkheid slechts in beperkte mate en kan de mens dus slechts in beperkte mate irrationeel zijn.

⁵³⁸ Vgl. H2, par. 7.

⁵³⁹ Vgl. par. 11a.

SLOTWOORD

"One view about how to write a philosophy book holds that an author should think through all of the details of the view he presents, and its problems, polishing and refining his view to present to the world a finished, complete, and elegant whole. This is not my view. At any rate, I believe that there also is a place and a function in our ongoing intellectual life for a less complete work, containing unfinished presentations, conjectures, open questions and problems, leads, side connections, as well as a main line of argument. There is room for words on subjects other than last words."⁵⁴⁰

Toen ik deze woorden van Nozick voor het eerst las, maakten ze een diepe indruk op me. Eindelijk een filosoof die in een publikatie met zijn twijfels rond de inhoud van die publikatie naar buiten durfde te treden. Nu, ruim tien jaar later, schoten deze woorden me weer te binnen, omdat ze mijn houding tegenover de voorafgaande hoofdstukken zo treffend karakteriseren.

Ik heb in die hoofdstukken geprobeerd om, in de vorm van wat ik "het model" heb genoemd, een bepaalde visie op de werkelijkheid te schetsen. Verder ben ik ingegaan op enkele implicaties van die visie voor vraagstukken op het gebied van de praktische rede. Zo'n visie op de werkelijkheid is niet waar of onwaar, maar hij kan adequaat of minder adequaat zijn voor de oplossing van bepaalde wijsgerige problemen. Ik hoop en denk dat mijn opvattingen in die zin niet inadequaat zijn. Maar ik ben me er ook van bewust dat lang niet alle implicaties van mijn visie zijn uitgewerkt en dat degene die wel zijn uitgewerkt dat niet steeds op een bevredigende wijze zijn.

Dat speelt bijvoorbeeld bij één van de centrale onderwerpen van dit werk, dat van betekenis. Ik heb in twee hoofdstukken aandacht besteed aan de analyse van dat verschijnsel, maar ik heb desondanks niet de illusie dat die aandacht voldoende was. Ook de relatie tussen wat ik de "werkelijkheid an sich" heb genoemd en de gewone werkelijkheid is niet erg duidelijk. Waarschijnlijk is dat een onoverkomelijk probleem, want hoe kan je iets zeggen over iets waarvan je a priori weet dat je er haast niets over kunt zeggen? Maar toch, voor een dragend deel van het betoog is dat niet mooi.

Al deze gebreken sluiten echter niet uit dat de in dit boek geschetste visie in ieder geval voor mij vruchtbaar is. Vruuchtbaar in die zin, dat deze visie mij een mogelijkheid biedt om oude problemen op een nieuwe manier te benaderen. Ik heb de indruk op die manier meer inzicht in het praktische discours te hebben verkregen. Ik ben al tevreden als dit boek voor sommige anderen dezelfde vruchten afwerpt.

⁵⁴⁰ Nozick (1974), blz. xii.

SUMMARY.

1. This book seeks to develop and elaborate upon two themes of practical philosophy. These themes concern the fight against two forms of reductionism and the argument that in modern empiricist philosophy too large a role has been assigned to formal logic.

One form of reductionism against which I argue is the thesis that elements of reality, whether they be acts, happenings, other things, or characteristics of things, are for the most part reducible to more primitive elements. For example, this kind of reductionism argues that a chair is no more than the sum of its parts, or that the property of "being a chair" is no more than the sum of, for example, the properties "having a seat", "having a back" and "having two or more legs". On the level of predicates, this kind of reductionism amounts to the thesis that the meaning of a word consists of its conditions of applicability. This last view, which I have christened the Criterion Theory of Meaning is given special attention in the course of my discussion of reductionism.

The other form of reductionism which I dispute, consists of the view that reality in itself is meaningless, has no motivating force, and that all meaning which it has, has been obtained from human projection. This kind of reduction, reducing reality to meaningless facts on the one hand and projected meaning on the other, has permeated much empiricist philosophy since the time of Hume. It is at least one of the main factors behind the gap - so much celebrated in this century - between Is and Ought.

As far as the role of formal logic is concerned, in philosophy several kinds of speech acts have been analyzed in terms of deductive reasoning. This tendency has gained in strength as a consequence of the development of modern formal logic, which has proved to be a powerful instrument for analysing and evaluating deductive reasoning. In the course of my argument I will focus on the application of logic in analyzing the (speech) acts of explaining and predicting and of justifying normative judgments.

2. The development of meta-ethics in the Anglo-Saxon philosophy of this century offers a rich illustration of the consequences of the two forms of reductionism and of the embracing of formal logic in the area of practical reasoning. Moore jumped from the premiss that the meaning of "good" was unanalyzable to the conclusion that there could not be a reason why something should be good and that there is a major distinction between the sphere to which goodness belongs and the sphere in which plain facts have their place. Both types of reductionism are part of the foundations on which this fallacy is built.

Though Moore's conclusions were widely rejected, many of his hidden presumptions were retained in those meta-ethical theories which set out to improve on Moore's results. Stevenson, for example, retained the presumption that reality in itself is meaningless. But, having noticed that there is a connection between morality and human attitudes and behaviour, he is forced to seek the motivating force of morality in the uttering of moral judgments. In this framework, he

introduces the notion of emotive meaning, the kind of meaning an utterance has if it has the disposition to influence attitudes.

Besides retaining the reductionist dogma of a meaningless reality, Stevenson also shows us the effects of the attempt to use deductive logic in a place where it does not belong. Noticing that the validity of a deductive argument depends on the relationship of the truth values of the premisses and the conclusion of that argument and assuming that ethical judgments have no truth values, he argues that there is hardly any place for deductive reasoning in practical philosophy. The relationship between arguments in an ethical debate and the conclusions which they should support is in most cases only of a causal, not of a logical nature. If Stevenson were right, this would cast serious doubts on the rational character of practical reason.

It is this last part of Stevenson's philosophy which is the main target for Hare's criticism. While remaining non-cognitivist, Hare tries to show that practical reason can be rational. To do this, he first gives reasons why deductive logic is applicable in the area of practical reason. Then, as the second part of his argument, he sets out to show that all men should adopt a utilitarian moral code. In this connection, Hare leans heavily on his presumption that moral judgments entail imperatives, which is almost equivalent to the thesis - which he also defends - that one cannot accept a moral judgment without seriously trying to live by it.

This last part of Hare's argument has not been very convincing to many of his readers and some have criticized Hare's moral philosophy for allowing people to adduce any reason as a moral reason, as long as they would do so consistently. In this connection, Warnock and Foot have argued that the nature of morality sets limits to the kinds of facts which may be adduced as reasons in a moral debate.

Taking this route, however, opens the way for a new question: .Why should one be moral? In Hare's view morality is closely connected with behaviour. One should do morally, what one should do all things considered. But if one relates morality to reasons of a specific kind, thereby loosening the ties between morality and behaviour, as Foot and Warnock do, it becomes unclear why one should act as morality requires. Foot expresses this perplexity by writing that (with some - in this context - unimportant exceptions) there are no reasons why one should act morally, and that there cannot be any.

From this meta-ethical discussion some questions can be extracted:

- a) What is the nature of normativity? Is it some kind of reality, or does it rest in language?
- b) Is it possible to give a rational foundation to normative judgments? And do people in fact reason rationally in practical matters?
- c) Are moral rules or principles independent of individual choice?
- d) What relations exist between normative (moral) judgments and human behaviour?

These four questions will form a thread, which binds together the discussion in the following part of the book (and of the summary).

3. Assuming a view on the mind-body issue which implies that bodily states uniquely determine mental states, and building upon Searle's account of intentional acting, I describe the nature of two types of reasons:

A cause-reason is a mental state, consisting of the awareness of some facts, which has the disposition to cause the motivation to do the act that the cause-reason causes. The facts, the awareness of which forms the cause-reason, must be guiding reasons to act in the forementioned way. A guiding reason is a fact the awareness of which has the disposition to cause the motivation of behaviour of the person for whom the guiding reason is a reason.

For example: One's house being on fire is a guiding reason for someone to call on the firebrigade, if and only if the awareness of that fact tends to motivate that person to call the firebrigade. If one's house being on fire is a guiding reason for someone to call on the firebrigade and the awareness of that fact causes this person to call on the firebrigade, then this awareness is the cause-reason of his behaviour.

Facts, awareness of which tends to cause certain states of consciousness are said to have .meaning and a specific kind of meaning is .behaviour guiding meaning. A fact has behaviour guiding meaning if awareness of that fact tends to cause motivation for some behaviour. Guiding reasons are facts with behaviour guiding meaning.

This kind of meaning I will call .meaning for a person.. I will do so because this kind of meaning is directly related to the person for whom this meaning exists. Next to meaning for a person, I distinguish between .social meaning, .conventional meaning and .institutional meaning. Social meaning is group-related. Something has social meaning if it has meaning for a large enough proportion of the individuals constituting a group. Often social behaviour guiding meaning is accompanied by mutual expectations between the members of the group. In that case those phenomena arise which Hart has described as related to the existence of a social rule.

Conventional meaning is the meaning that something derives from a convention. The meaning of words is a good example of conventional meaning.

Something has institutional meaning, if its (behaviour guiding) meaning rests on some rule that is valid within a certain institution. Examples are facts that derive their meaning from legal rules and facts that become meaningful because of some promise made.

4. Concepts are important instruments which people use to order their world. Reality as we know it is a result of applying (inter alia) concepts to some reality in itself about which we cannot say very much. This reality in itself is not the reality people live in. That reality, in which people live, love, eat, sleep and perceive is the result of two inseparable components: reality in itself and man-made concepts.

Those concepts stand for .meaningful parts of reality. It is meaning that determines into which parts reality is divided. It is also meaning which is essential for the several parts of reality. The conditions under which concepts are applicable are the conditions for the existence of the

characteristic meaning connected to that concept. For example: Something is a chair because it has the meaning of a chair. And the conditions of being a chair are not the meaning of the word "chair", but the conditions for having the meaning of the thing chair.

Being a chair is emergent with respect to the conditions under which something is a chair. A chair has a meaning which those conditions in itself do not have and which they create by forming, in combination, a chair. One can similarly imagine a reality existing of layers in which each element rests on one of several combinations of elements of the layers below and is characterized by the meaning which the elements of the lower layers produce by means of their combination.

This model of reality, as I will call it, is incompatible with both forms of reductionism described in section 1. Hardly any part of reality, whether it be a thing or a property, can be analyzed exhaustively in terms of its ingredients. There always remains the meaning which the ingredients produce by their combination and that is part of the analysandum and not of the totality (here contrasted with the combination) of the parts of the analysans. Thus far, the model runs counter to the first form of reductionism.

This same meaning, which is the essential part of the elements of reality, is responsible for the fact that reality is far from meaningless. Maybe reality in itself, that philosophical construct in which nobody lives, is devoid of meaning; but reality is not. Without meaning there would not even be any reality. Therefore the model also clashes with the second kind of reductionism.

Because facts, like everything else in reality, are characterized by meaning and because two kinds of meaning, namely behaviour guiding meaning and emotive meaning, are characteristic for respectively something which ought to be done and something having a value, that something ought to be done and that something has a certain value are facts. Although these facts are characterized by special kinds of meaning, behaviour guiding and emotive, they do not differ from other facts in the respect that they are characterized by their meaning. This similarity between "value facts" and other facts is the reason that value judgments are just as objective as any other kind of judgment.

Deontic facts (the facts that are expressed by ought-judgments) differ from the facts that are the reasons for the existence of the deontic facts, in that their behaviour guiding meaning is inherent. The fact that your house is on fire has behaviour guiding meaning only contingently. That is, the behaviour guiding meaning is not expressed in the fact itself; it is possible that the fact should have lacked its behaviour guiding meaning. But because this fact - contingently - has its behaviour guiding meaning, it is a reason why the owner of the house ought to call the firebrigade.

This last fact - that the owner ought to call the firebrigade - has its behaviour guiding meaning built-in as it were. The fact that the owner has to call the firebrigade has inherently the behaviour guiding meaning which the fact that the house is on fire has contingently. In general one may say that deontic facts are characterized by inherent behaviour guiding meaning. This answers the question concerning the nature of normativity.

Because facts, properties and things are characterized by meanings which form no part of the elements which constitute those facts, characteristics of things and things themselves, a satisfactory componential analysis of the meanings of the words which stand for those entities is impossible. The meanings, inherent in the elements of reality indirectly determine the meanings of the words that refer to those elements. In a strict sense, the meaning of "chair" is that it stands for chairs and nothing more. But because meaning is essential for chairs, this meaning is in a sense essential for the meaning of the word "chair" too. That is, one does not really know what "chair" means, if one does not know about the meaning of chairs.

Because the meaning of chairs has to be omitted from a componential analysis of the meaning of "chair", a satisfactory componential analysis of the meaning of this word is not possible. On the contrary, a sober truth value conditions analysis à la Davidson is possible. For if the fact that something is a chair is part of the analysis of the meaning of the word "chair", as it is in a sober analysis, the meaning of being a chair is accounted for in the analysis.

5. Next to deontic facts, I distinguish two other main categories of .modal facts. These categories are epistemic facts and .ontic facts. Deontic facts have of course to do with how people ought to behave. Epistemic facts, such as the fact that it is certain, or probable that X will happen, have to do with the way people know things. Ontic facts, on the contrary, have to do with the way some facts necessitate others. These facts find their characteristic expression in terms of the words "possible" and "necessary".

Like all other facts, modal facts are characterized by their meaning. Modal facts derive (again - like all other facts) their meaning from the combination of their constituents. That a piece of metal expands derives the meaning, characteristic for its necessity, from the fact that it is heated. And the fact that John will be late counts as (has the meaning of) a certainty, because of the fact that John has missed his train.

There are three main categories of modal facts. Within two of these three main categories, a subdivision can be made. Within the category of ontic facts, one may distinguish between necessity (or possibility) from various points of view (physical, technical, conceptual). And there are also deontic facts taken from different points of view. Think, for example, of the legal ought, the moral ought, the ought from the point of view of etiquette and the prudential ought.

Whether one ought morally or legally to do something depends on the kinds of reasons on which the ought rests. Moral reasons make for a moral ought, legal reasons constitute a legal ought. But what makes a reason a moral reason (or a legal reason)? To answer this question I will have to introduce a new kind of entity, the nexus. A nexus is an instrument with which people order their reality. It connects the facts of one layer of reality with the facts constituted on a higher layer. And in this connecting process, the higher facts are supplied with their characteristic meanings.

Nexus do their jobs for a large part in modelling man's perception of reality. The higher facts are perceived with their meanings and all. But it is possible to reconstruct the reasons for which those higher facts exist. And the formulation of the connection between the constituting lower

and the constituted higher facts is the formulation of the nexus. (Not the nexus itself, for that is a part of the way people model the world.)

Typical examples of nexus are legal rules such as, in a case of tort, that one ought to pay for damages, or moral principles such as that one ought not unnecessarily to hurt other people, or conceptual relations such as that something is a chair when it has a seat, a back, and two or more legs, or rules of inference such as that if someone misses his train, he will (certainly) be late and laws of nature such as that metal when heated expands.

Formulations of nexus are pragmatically characterized by the facts that the descriptive expressions in it are used attributively as contrasted by Donellan with referentially. Another (related) criterion is whether the word "all" can be dropped from the universal sentence in which the nexus is formulated. "Thieves will be punished" is the formulation of a nexus. "All thieves will be punished" is not necessarily so. It could describe a future fact.

In most cases, modal facts have a *prima facie* character. This means two things. In the first place, modal facts can clash. It is possible that one ought to do incompatible things. This does not mean that in the last instance, or all things considered, one ought to do incompatible things, but it does mean that one can have reasons to do two different things that cannot both be done, and that both reasons constitute an ought.

The same construction is possible in the realm of epistemic facts and in the realm of ontic facts. There can be facts which make it (*prima facie*) certain that something is the case, while other facts make it (*prima facie*) certain that this something is not the case. And the fact that a piece of metal is heated makes it necessary that it will expand, while the high pressure under which it is placed makes expansion impossible.

Another aspect of the *prima facie* character of modal facts is that the addition of new facts, besides those that constitute the modal fact, can remove the obligation, the necessity, or the certainty. When someone is released from his promise, that fact cancels the original obligation, without creating a contra-obligation. And the fact that a stone is let loose does not make it necessary that the stone will drop, when the fact that the stone was in a state of weightlessness is added to the description of the circumstances.

This aspect of the *prima facie* character of modal facts can be accounted for in terms of the model sketched before. Facts can lose their meaning if the set of constitutive facts is expanded with new facts which cancel the meaning of the original combination of constituting facts. This is the same phenomenon as that which Hart described under the heading of "defeasible concepts".

The distinction between ontic and epistemic facts can be used to criticize Hempel's thesis that there exists only a pragmatic difference between predicting and explaining events. Hempel rests his thesis on the observation that both predicting and explaining can be modelled after a *Modus Barbara* argument, in which the major-premiss is formed by a lawlike statement and the minor-premiss by a state description. What drops out of Hempel's logical analysis is the fact that, in the case of prediction, the "major premiss" is an inference rule, or - in my terminology - an epistemic nexus and that the "major premiss" in the case of explanation is a law of nature, an ontic nexus.

This example is a splendid illustration of the way in which the over-extensive use of (formal) logic can blind one to differences between various kinds of behaviour.

6. The justification of a normative judgment is often presented in the form of a practical syllogism, the major premiss of which is a rule, the minor premiss some description, and the conclusion the judgment to be justified. This representation evokes the question whether deductive arguments with deontic premisses or conclusions are possible.

But this question should not arise at all, because the presentation of the practical syllogism is a misrepresentation. The facts that are in the minor premiss are facts that should constitute the deontic fact of the conclusion. And the rule of the major premiss is the nexus involved in the process of constitution. This process of constitution can only be presented as a kind of inference, if that presentation is meant as a reconstruction of what is really going on. But the problems of the validity of this kind of reasoning lose their sense if one keeps in mind that it concerns only a reconstruction.

Knowing that the premisses in a practical syllogism are the constituting facts and the formulation of the nexus involved in the process of constituting a deontic fact, it is easy to show why Searle's "derivation" of an Ought from an Is is correct. Searle's only mistake is that he thinks it is a manner of derivation, instead of a manner of constitution. The same kind of reasoning can also be employed to show the correctness of Foot's manner of "deriving" an evaluative judgment from purely factual premisses. The foregoing partly answers the question whether it is possible to provide a rational foundation for normative judgments.

Representing practical reasoning in the form of a syllogism also blinds one to the fact that justification is a two party process, a kind of speech act in which one person tries to convince another person of some thesis. Justifying is not giving some kind of proof, but convincing the other by giving good reasons. But which facts are good reasons depends on what the other party accepts as good reasons. Facts are not good reasons in themselves.

This last thesis has exceptions in the cases of social, conventional and institutional meaning. If some fact has social, conventional, or institutional behaviour guiding meaning, its meaning is not dependent upon being accepted by one's partner in discussion. One can show that morally or legally one should do X, even if the other party does not count the adduced facts as reasons for him to do X. So moral rules, being social rules, are independent of individual choice, at the cost of not necessarily contributing to the motivation of the behaviour of a given individual.

Here the relationship between deontic facts and human behaviour becomes clearer. Deontic facts with behaviour guiding meaning for a person tend to motivate the person concerned to do what he ought to do. So there is a connection between ought and behaviour. But where a social, a conventional, or an institutional ought is concerned, one can be aware of the fact that one ought to do something, without in the least being motivated to do what one ought to do. In this last case one takes the external point of view as regards the nexus on which this ought is based. The difference between the internal and the external point of view is a matter of motivation.

The last question that remains is whether people do in fact use reason in practical matters. In some sense the answer to that question is clearly negative. Even though people are gifted with reason, they do not always use their rational potential. But the question can be made more fundamental. Does practical discourse offer people many opportunities to use reason?

In an absolute sense the answer to this question is "yes". There are many practical matters, so there will be many opportunities to use reason in practical matters. In a relative sense, the answer becomes less positive. Stevenson was correct in his thesis that the way reasons function in practical discourse can often only be described in causal, not in logical terms. This becomes very clear in the case where reasons have to be "weighed" against each other. This process of weighing most of the time consists of nothing more than ascertaining which fact has the stronger motivating force.

Another reason why the role of reason in practical discourse is limited is that it is often hardly possible to justify the use of deontic nexus. A positive exception is the law. There are criteria by which legal rules can be identified as such. But even in that area problems remain. Not all law is institutionalized, and there are no procedures to establish whether or not some non-institutionalized rule or principle belongs to the law.

All things considered, one may say that although reason has a role in practical discourse, that role must not be overestimated.